alle pieron

FILOSOFIE

een inleiding, deel 1

oote boe unltd

Filosofie, inleiding in vijf delen

ISBN 9076369216
NUGI 127

Copyright © 2004 by A.Ch.Pieron, Leeuwarden
Alle rechten voorbehouden

Uitgever: oote boe unltd
www.ooteboe.com
e-mail: uitgeverij@ooteboe.com

Druk:Copy Service Leeuwarden

INTRODUCTIE. DE OPZET

*Het lag oorspronkelijk in mijn bedoeling om binnen deze Inleiding de **hoofdtekst** te combineren met de bijlagen ('excursussen'), en dat in directe samenhang met de analyses van en de discussies bij deze teksten. Maar dit werd te ingewikkeld, daarom werden de **excursussen (Exc)** en de **analyse/discussie (AD)** afzonderlijk opgezet.*
*Bovendien werd het in de loop van de tijd duidelijk dat het nuttig was om de meer technische vraagstukken binnen de filosofie te scheiden van de actuele en alledaagse problemen. De laatste komen dan ook in een afzonderlijke afdeling, de **korte cursus filosofie (KCF)**, aan de orde.*
*De **begrippenlijst** probeert de filosofie in kernbegrippen samen te vatten en heeft nog al eens een zelfstandige betekenis.*
*De **kritieken** geven een persoonlijke, vaak samenvattende visie op een aantal onderwerpen dat binnen het boek een belangrijke plaats inneemt.*

Het volgende overzicht geeft de opbouw en samenhang binnen deze Inleiding weer.

0. Oriëntatie
1. Filosofie: ontstaan en betekenis **AD.I**

Exc.I.	Zekerheid en evenwicht

2. Vraag en methode
3. De logica

Exc.II.	Analogie
Exc.III.	De paradox
Exc.IV.	Denken en logica. De computer als model van de geest

4. Menselijke communicatie **AD.II**

Exc.V.	De informatietheorie
Exc.VI.	Beeld en gelijkenis
Exc.VII.	De metafoor
Exc.VIII.	Het symbool
Exc.IX.	De definitie

5. Religie **AD.IV.1-2**

Exc.X.	De mythe als ritueel drama. De Eleusische mysteriën

6. Scepsis en speculatie **AD.IV.3-4**

Exc.XI.	De erotiek in de leer van Plato
Exc.XII.	De existentiële analyse. Sartre
Exc.XIII.	De ontwikkeling van het speculatieve en van het sceptische denken binnen de vroege Griekse filosofie
Exc.XIV.	Gevoel en emotie
Exc.XV.	Lichaam en geest
Exc.XVI.	Het structuralisme van Claude Lévi-Strauss

7. De natuurwetenschap **AD.IV.5**

Exc.XVII.	De dood: feit en existentieel vraagstuk
Exc.XVIII.	De technologie
Exc.XIX.	Rationaliteit en irrationaliteit binnen de wetenschap

8. Individu en samenleving

AD.V-VII

Exc.XX. Cultuurkritiek. De sociale ontwerpen van Plato en Skinner
Exc.XXI. Vrijheid en waardigheid als humanistische begrippen
Exc.XXII. De democratie
Exc.XXIII. Vier politieke theorieën

9. Beknopte argumentatieleer

AD.III

Exc.XXIV. Speculatieve en existentiële vormen van bewijsvoering
Exc.XXV. Het kringbewijs
Exc.XXVI. Het gebruik van analogieën binnen de argumentatie
Exc.XXVII. Spel en strategie. De speltheorie

10. Filosofie van de kunst

AD.VIII

10.0. Inleiding

10.1. Enige historische achtergronden

Exc.XXVIII. De gulden snede
Exc.XXIX. De romantiek
Exc.XXX. Massacommunicatie

10.2. De esthetische ervaring

10.3. De kunst

Exc.XXXI. De autonomie van de kunst. Art pur
Exc.XXXII. De werkwijze van de kunstenaar
Exc.XXXIII. Expressiviteit
Exc.XXXIV. Het verhaal
Exc.XXXV. Kunstzinnige ervaring. Dewey
Exc.XXXVI. Kitsch
Exc.XXXVII. De plaats van de criticus
Exc.XXXVIII. Interpretatie als constructie
Exc.XXXIX. (Post)moderniteit/(post)modernisme

10.4. De dichtkunst. Het lied der dwaze bijen

10.5. Muziek

10.6. De schilderkunst

10.7. Film. A Clockwork Orange

Exc. XL. Het komische als informatieve en esthetische code
Exc. XLI. Ruimte en tijd binnen de film
Exc. XLII. Genre
Exc. XLIII. De creatieve kracht van het beeld
Exc. XLIV. Het melodrama

11. Filosofie in viervoud/Korte cursus filosofie

11.A. Vier filosofische ontwerpen

11.0. Inleiding

11.1. De Tao Te Tsjing

11.2. De Advaita Vedanta

11.3. Pensées

11.4. Essais // 11.B. Korte cursus filosofie (KCF)

1. Scepsis

2. Het menselijke tekort

3. Natuur en cultuur

Exc. XLV. Geschiedenis
Exc. XLVI. Feminisme. De verschillen tussen mannen en vrouwen
Exc.XLVII. Het nature-nurture debat

4. Virtus en wijsheid
5. Samenleving en politiek
6. De opvoeding

12. Filosofie. Analyse en discussie (AD)

13. Lijsten
Begrippenlijst
lijst van afkortingen

14. Verwijzingen
Bibliografie
Referenties
Index

De opzet van een inleiding in de filosofie kan niet anders dan complex zijn, omdat zij naast de technische kanten ook de journalistieke discussies aan de orde moet stellen. En dat betekent dat je te maken krijgt met een buitengewoon omvattend gebied. Vaak zul je bij een bespreking van een onderwerp niet veel meer kunnen doen dan een aanzet geven tot nadere studie buiten het boek om. Wel is geprobeerd de meest actuele vraagstukken uitvoeriger te analyseren.
Filosofie is een strijdtoneel: een grote reeks verschillende en vaak tegenstrijdige opvattingen staan er naast elkaar. Een inleiding kan daarmee nooit een vlot lezende, eenlijnige voorstelling van zaken geven. In dit boek wordt dit geïllustreerd aan de hand van de vele motto's en noten die als aanknopingspunten dienen voor nadere analyse en discussie.
Er zijn binnen dit boek verschillende manieren om de stof aan te pakken. Wel is het nodig om te beginnen met de hoofstukken 0-3, maar daarna staat het je vrij verder te gaan met het hoofddeel, met de Korte Cursus Filosofie of met de Analyse/Discussie. Het heeft weinig of geen zin deze inleiding te gebruiken als een naslagwerk. Juist om de samenhang is het in dit boek te doen, en die kan alleen worden gevonden als je je de stof in grote lijnen eigen maakt.

Deze inleiding is analytisch van aard. Een enkele historische uiteenzetting -soms zelfs tot schema geabstraheerd- geeft je enig richtinggevoel, maar voor iedere biografische vingerwijzing (en aanvullende achtergrondsinformatie) ben je afhankelijk van andere bronnen.[a]

[a]Handig zijn boeken als Bullock & Woodings 1983 (liefst later), Bullock, Stallybrass & Trombley 1988 (of later) en vooral Norton 1994. Maar ook een encyclopedi voldoet.

INHOUDSOPGAVE DEEL 1

Bij wijze van voorwoord. Inleiding in de filosofie, een kritiek 1

0. ORIËNTATIE 3

0.1. De vraagstelling
0.2. Redelijke communicatie
0.3. Filosofisch jargon
0.4. De niet-westerse filosofie
0.5. Een historische indeling van de westerse filosofie

1. FILOSOFIE: ONTSTAAN EN BETEKENIS 7

1.1. De vaste groepsovertuiging *7*

1.1.0. Inleiding
1.1.1. Mythe en moraal
1.1.2. Opvoeding en sociale controle
1.1.3. De open maatschappij
1.1.4. Samenvatting

1.2. Een voorbeeld: de groepsovertuiging in de Middeleeuwen *9*

0. Inleiding
1. Het fundament
2. Het mensbeeld
3. Het wereldbeeld
4. De hiërarchische opbouw
5. De moraal
6. De wetenschap
7. Conclusie

1.3. Filosofie: geuite en doordachte twijfel *11*

1.3.1. Het ontstaan van filosofie
1.3.2. Het gezonde verstand
1.3.3. Filosofie als kritische bezinning. Nietzsche en Fromm
1.3.4. Filosofie als kritische methode. Bacon
1.3.5. Conclusie. Tweespalt

1.4. Een tweesprong *14*

1.5. Filosofische en wetenschappelijke grenzen, een kritiek *15*

2. VRAAG EN METHODE 17

2.0. Inleiding
2.1. Een analyse van vragen
2.2. De aard van vragen
2.3. De vragen hoe en waarom
2.4. Meta-vragen
2.5. De methode

3. DE LOGICA 23

3.1. Communicatie: wederzijdse gedragsbeïnvloeding *23*

3.2. De dialoog binnen de vroege Griekse filosofie *25*

3.2.0. Inleiding
3.2.1. De Eleaten en de Sofisten
3.2.2. Socrates

3.3. Beweringen en redeneringen in het dagelijkse leven *27*

3.3.0. Inleiding
3.3.1. Inductie
3.3.2. Deductieve redeneringen
3.3.3. De indicatie
3.3.4. Abductie
3.3.5. Samengestelde beweringen

3.3.6. Samenvatting
3.4. De klassieke logica ***33***
3.4.0. Inleiding. Aristoteles
3.4.1. Het oordeel: S is P
3.4.2. Contrast en contradictie
3.4.3. Het syllogisme
3.4.4. Drogredenering: verdubbeling van de middenterm
3.4.5. Contrapositie. De paradox van Hempel
3.5. De propositielogica ***40***
3.5.0. De functie van de logica
3.5.1. Een logisch tekensysteem (T)
3.5.2. Operatoren
3.5.3. Contrast en contradictie
3.5.4. Implicatie en equivalentie
3.5.5. De implicatieve definitie
3.5.6. Logische waarheid
3.5.7. Redeneringsvormen
3.5.8. De calculus: Gödel contra Hilbert
3.6. De status van de logica ***54***
3.6.0. Inleiding
3.6.1. Ontologie
3.6.2. Pragmatisme
3.6.3. Conceptualisme
3.7. Waarheid, een kritiek ***58***
4. MENSELIJKE COMMUNICATIE **61**
4.0. Communicatie ***61***
4.0.0. Inleiding
4.0.1. Verbale communicatie
4.0.2. Niet-verbale communicatie (nvc)
4.0.3. Beeldende communicatie
4.0.4. Twee vormen van menselijke communicatie. Interpretatie en inleving
4.1. Communicatiemiddelen ***64***
4.1.0. Inleiding
4.1.1. De mand
4.1.2. Referentiële tekens
4.1.3. Verbaal gedrag. Chomsky
4.1.4. Afbeeldend gedrag
4.2. Taal (1): de linguïstiek **71**
4.2.0. Inleiding
4.2.1. De structuur van taal
4.3. Taal (2): generalisatie, specificatie, metafoor **72**
4.3.0. Inleiding
4.3.1. Generalisatie
4.3.2. Specificatie
4.3.3. Abstractie
4.3.4. De metafoor
4.3.5. Het taalgebruik van mythe en speculatie
4.4. Taal (3): de semantiek **78**
4.4.1. De kentheoretische achtergronden
4.4.2. Communicatieve betekenis
4.4.3. Denotatie/extensie
4.4.4. Intensie
4.4.5. Connotatie
4.4.6. De betekenis binnen verhaal en mythe

4.5. Taal (4): de pragmatiek *85*
4.5.1. De functies van de taal
4.5.2. Twee-talentheorieën
4.5.3. Sociolinguïstiek
4.6. De analytische filosofie *90*
4.6.1. Taalanalyse als verheldering en therapie
4.6.2. Wittgenstein
4.6.3. Gilbert Ryle: een analyse van cognitieve begrippen
4.6.4. Filosofie van de gewone taal. Austin
4.6.5. Afsluiting. Marcuse's kritiek
4.7. Communicatie, een kritiek 99
5. RELIGIE EN MYTHE **101**
5.0. Inleiding *101*
5.1. Religie (1). Het kosmische model *102*
5.2. Religie (2). Het Heilige *103*
5.2.1. Het Heilige als het geheel andere
5.2.2. Macht en invloed. Dynamisme
5.2.3. Religie en magie
5.3. De status van de religie *106*
5.3.1. Een definitie
5.3.2. Religie als sociaal-psychologisch verschijnsel
5.4. De discussie rond religie *109*
5.5. De mythe *111*
5.5.1. De Grote Tijd
5.5.2. De mythische methode van vertellen
5.5.3. De mythe. Een drietal voorbeelden
5.6. Mythe als oorspronkelijke denktrant *118*
6. SCEPSIS EN SPECULATIE **121**
6.1. De vraag naar ware kennis *121*
6.1.1. Pascal: een beslissende keuze
6.1.2. Plato's idealisme
6.1.3. Een logisch mits en een gevoelsmatig maar
6.1.4. Conclusie (1). Introspectie
6.1.5. Conclusie (2). De plaats van de kunst
6.2. Speculatie *126*
6.2.1. Metafysica als antwoord op twijfel en verwondering
6.2.2. De speculatieve methode
6.2.3. Samenvatting. De theologie
6.3. De metafysica van Descartes *129*
6.3.0. Inleiding
6.3.1. De methode (1): het Dubito
6.3.2. Het Cogito
6.3.3. De methode (2): evidentie en deductie
6.3.4. Mathesis universalis
6.3.5. Ontologie. De drie substanties
6.3.6. Metafysica. God als waarborg
6.3.7. Een dualistisch mensbeeld
6.3.8. Ethiek
6.4. Scepticisme. Relativisme en nihilisme *134*
6.4.1. Scepsis
6.4.2. Relativisme en nihilisme. Nietzsche

6.5. Hume: empirisme en scepticisme ***136***
6.5.0. De doelstelling
6.5.1. De werking van het bewustzijn
6.5.2. Metafysische kennis?
6.5.3. De tweetand: oordelen apriori en ervaringsoordelen
6.5.4. Causaliteit
6.5.5. De kennis van god
6.5.6. Ethiek
6.5.7. Twijfel, geen vertwijfeling
6.6. De klassieke vormen van rationalisme en empirisme ***142***
6.6.1. De school van Wolff
6.6.2. Het klassieke empirisme
6.6.3. Samenvatting
6.7. Het criticisme van Kant ***145***
6.7.1. Strijd tegen dogmatisme
6.7.2. De antinomieën
6.7.3. De wereld van de verschijnselen
6.7.4. Kant contra Hume
6.7.5. De grenzen van de kennis. Het Ik
6.7.6. Vorm en materie
6.7.7. Synthese
6.7.8. De eerste synthese
6.7.9. Waarnemingsoordelen
6.7.10. De wiskunde: synthetische oordelen apriori
6.7.11. Het ontwerp apriori
6.7.12. De tweede synthese
6.7.13. De rede
6.7.14. Vrijheid als idee
6.7.15. De idee leven
6.7.16. De esthetische idee
6.7.17. Samenvatting. De drie kernvragen
6.8. Structuur en systeem. Het neo-rationalisme ***160***
6.8.0. Inleiding
6.8.1. Structuur (1). De groep
6.8.2. Structuur (2). Specifieke kenmerken
6.8.3. Systemen
6.8.4. Filosofische interpretaties
6.8.5. Conclusie
6.9. Vier wereldhypothesen. Pepper ***163***
6.10. Subjectivisme, een kritiek ***165***
7. DE NATUURWETENSCHAP **167**
7.0. Inleiding ***167***
7.0.1. De kenmerken
7.0.2. Mythe en wetenschap
7.0.3. Kwalitatieve en kwantitatieve wetenschap (1): Aristoteles en Galileï
7.0.4. Kwalitatieve en kwantitatieve wetenschap (2): Goethe
7.0.5. Theorie en praktijk
7.1. De natuurwetenschappelijke methode (1). De opzet ***173***
7.1.0. Inleiding
7.1.1. De empirische wet
7.1.2. De wetenschappelijke theorie
7.2. De natuurwetenschappelijke methode (2). Werkhypothesen en grondregels ***178***

7.3. De natuurwetenschappelijke methode (3). Een kritische analyse ***180***
7.3.0. Inleiding
7.3.1. De inductie
7.3.2. De toetsing. H → (e → F)
7.4. De natuurwetenschappelijke methode (4). Conclusie ***187***
7.4.0. Inleiding
7.4.1. De redelijkheid van de inductie
7.5. De rol van wetenschappelijke theorieën ***189***
7.5.0. Inleiding
7.5.1. Geloofwaardigheid
7.5.2. Reïsme
7.5.3. De werkelijkheid binnen de quantumfysica. Het antropische principe
7.5.4. Instrumentalisme
7.5.5. Beschrijving, verklaring en voorspelling
7.5.6. De chaostheorie
7.6. Het positivisme ***204***
7.7. Metafysica contra wetenschappelijke analyse ***206***
7.8. Samenvattende analyse: de evolutietheorie ***208***
7.8.0. Inleiding
7.8.1. De vraag naar de oorsprong
7.8.2. Evolutie als wetenschappelijke hypothese
7.8.3. De natuurlijke selectie
7.8.4. Metafysica: Élan vital
7.8.5. Theologie: het punt Omega
7.8.6. Conclusie
7.9. Positivisme, een kritiek 214
8. INDIVIDU EN SAMENLEVING **217**
A. INLEIDING
8.0. Persoonlijke en sociale ethiek ***217***
8.0.0. Psychologie, sociologie, literatuur
8.0.1. Wensen en behoeften
8.0.2. Waarden
8.0.3. Persoonlijke ethiek. Het goede leven
8.0.4. Sociale ethiek (1). Rechtvaardigheid
8.0.5. Sociale ethiek (2). Pragmatische contra ideële kritiek
B. PERSOONLIJKE ETHIEK
8.1. Het mensbeeld ***226***
8.1.1. Het belang van het mensbeeld voor de ethiek
8.1.2. Het religieuze mensbeeld
8.1.3. De mens als animal ratione. Aristoteles
8.1.4. De materialistische invalshoek. Het epicurisme
8.1.5. Kritiek op de wetenschappelijke reductie. De wijsgerige antropologie
8.1.6. Ziekte en gezondheid.
C. SOCIALE FILOSOFIE
8.2. De groep en haar regels ***239***
8.3. De samenleving als sociaal systeem ***241***
8.3.1. Het FT-systeem
8.3.2. Functionalisme. Systeem en rol
8.3.3. Sociologische feiten
8.3.4. Conclusie
8.4. Holisme ***245***
8.4.0. Inleiding. Allesomvattende verklaringen
8.4.1. Het geheel is meer dan de som van de delen
8.4.2. Kritiek

8.5. Foutvriendelijkheid ***248***
8.5.0. Inleiding
8.5.1. Fitness
8.5.2. Zwakten en afwijkingen
8.5.3. Conclusie
D. SOCIALE ETHIEK
8.6. Het utilarisme ***251***
8.6.0. Inleiding
8.6.1. Nut
8.6.2. Welwillendheid
8.6.3. Meetbaarheid
8.6.4. De sociale implicaties
8.6.5. Doel-ethiek en deugd-ethiek
8.6.6. Kritiek en weerwoord. Eutuchia
8.7. Regels: een beperking van de persoonlijkheid ***257***
8.7.0. Inleiding. Stirner
8.7.1. De Sofisten: het recht van de sterkste
8.7.2. Nietzsche's nihilisme
8.7.3. De nawerking van Nietzsche. Verheerlijking van de oorlog
8.8. Kritiek op de traditionele, moralistische terminologie ***266***
8.8.1. Geweten
8.8.2. Schaamte
8.8.3. Medelijden en naastenliefde
E. ETHISCHE ARGUMENTATIE
8.9. De noodzaak van analyse ***271***
8.9.0. Inleiding
8.9.1. Retoriek en argumentatie
8.9.2. De pragmatische aanpak
8.9.3. Rechtvaardigheid. Een rationeel-ethische code
8.9.4. De basismoraal
8.9.5. Conclusie. De fatsoenlijke samenleving
8.10. Normen en waarden. Het communitarisme ***276***
9. BEKNOPTE ARGUMENTATIELEER **281**
A. ARGUMENTATIE
9.0. Voorspel. Greshoff: Over de vrijheid ***281***
9.1. Argumentatie als vorm van communicatie ***282***
9.1.1. De empirische en rationele grondslag van argumentatie
9.1.2. Poppers aanval op pseudo-rationalisme en irrationaliteit
9.1.3. De plaats van de argumentatie binnen de communicatie
9.1.4. Argumenteren in de praktijk
9.1.5. Twee vormen van argumentatie. Het discours
B. FEITELIJKE ARGUMENTATIE
9.2. De opzet van de feitelijke argumentatie ***286***
9.3. Criteria voor een gezonde argumentatie ***288***
9.3.0. Inleiding
9.3.1. Consistentie
9.3.2. Zakelijkheid en betrouwbaarheid
9.3.3. Deugdelijkheid
9.4. Drie vormen van feitelijke argumentatie ***291***
9.4.0. Inleiding
9.4.1. Voorspellende argumentatie
9.4.2. Verklarende argumentatie
9.4.3. De deductieve argumentatie

9.5. De voortgang van de argumentatie ***294***
9.5.0. Inleiding
9.5.1. Nauwkeurigheid van de begrippen
9.5.2. De volledigheid van de informatie
9.5.3. Nevenargumenten
9.5.4. Tegenargumenten
9.5.5. Samenvatting
9.6. Fundamentele kritiek op de argumentatieleer ***298***
9.6.1. Het vraagstuk van de betekenis
9.6.2. Karl Jaspers
9.6.3. Fritz Perls
C. GEDRAGSARGUMENTATIE
9.7. Inleiding. De beweegreden ***300***
9.7.0. Mands en voorstellen
9.7.1. De mand als beweegreden
9.7.2. Motivering en rationalisering
9.8. Rationeel gedrag: keuze en beslissing ***303***
9.8.1. De psychonomie
9.8.2. Nut
9.8.3. Nut en belang
9.8.4. Een politieke controverse
9.9. Praktische argumentatie (1) ***307***
9.9.1. Het voorstel
9.9.2. Voorwaarden
9.9.3. Gevaren
9.10. Praktische argumentatie (2) ***309***
9.10.0. Inleiding. Het socratische gesprek
9.10.1. Hedonisme en pragmatisch model
9.10.2. De centrale formule
9.10.3. Uitwerking
9.10.4. Nogmaals: mands en voorstellen
9.10.5. De situatie
9.10.6. Samenvatting
9.11. De rationeel-ethische code ***314***
9.11.0. Inleiding
9.11.1. Ethische en moraalgebonden argumentatie
9.11.2. Open overleg
9.11.3. Gesloten beraad
9.11.4. De milieuproblematiek: een pragmatische aanpak
9.12. De retorica ***321***
9.12.0. Inleiding
9.12.1. Aristoteles
9.12.2. Plato contra de sofisten
9.12.3. Het succes als criterium (1)
9.12.4. Het succes als criterium (2): kritiek
9.13. Naspel. Greshoff: Over de deugd ***329***

Eigenlijk zou de hele verzameling vooronderstellingen aan het licht moeten worden gebracht die bepalend zijn voor de filosofische doxa, een paradoxale werkelijkheid die stelselmatig gevrijwaard blijft van de 'radicale' kritiek die wordt uitgeoefend door de officiële critici van de doxa (als VGO), en in het bijzonder door hen die in de praktijk zijn betrokken bij de 'filosofische' lectuur van teksten die binnen de onderwijstraditie als 'filosofisch' zijn aangewezen, dat wil zeggen als teksten die behoren te worden gelezen.

Pierre Bourdieu

Bij wijze van voorwoord

Inleiding in de filosofie

een kritiek[a]

Begrip en tolerantie zijn de vriendelijke vermommingen waarvan het totalitaire denken zich tegenwoordig bedient, teneinde alles en iedereen aan zichzelf gelijk te maken.

Désanne van Brederode

Filosofie stelt grenzen. Een filosoof kent weinig genade met zijn tegenstanders. Hoe de toon ook mag worden gezet, neutraliteit en tolerantie zijn hem in wezen vreemd. Heel anders ligt het voor een docent of inleider in de filosofie, voor hem staan openheid en integriteit voorop. Van een docent verwacht je geen stelligheid, geen oratio pro domo.
Er dreigt dus een conflict tussen de verdediging van een persoonlijk gedachtengoed en de eis van minimale afstandelijkheid. Is het bv wel mogelijk dat iemand met een spirituele en/of idealistische achtergrond een heldere kijk verschaft op het positivisme en/of pragmatisme (visa versa). Alleen al het feit dat hij zich zal moeten verdiepen in werk dat hem methodologisch en inhoudelijk niet erg ligt, roept problemen op: ergernis en onbegrip leveren meestal niet een open en veelzijdige kijk op. Toch is een brede en geconcentreerde oriëntatie een eerste, onontbeerlijke stap op weg naar een inleiding die hout snijdt.
Maar dit wel in de wetenschap dat filosofie in de eerste plaats een meta-activiteit is. Filosofie vereist een kritisch-analytische instelling: ontleed beweringen en redeneringen ,stel de grenzen vast tussen wat zinvol en zinloos is ('demarcatie').

Neem een artikel van Derrida waarin verslag wordt gedaan van het samenzijn van een aantal filosofen uit de fenomenologische hoek en waarin de religie als onderwerp van discussie aan de orde wordt gesteld. In een inleiding tot de filosofie zou je over dit initiatief kunnen opmerken dat men zich ook binnen huidige ant-imoderne kringen steeds meer gaat bezighouden met de godsdienst. Je noemt het werk zonder de toevoeging 'met de mode' mee en zonder nader commentaar, misschien nog wel aangevuld met de dooddoener 'het zou te ver voeren om... '
Terwijl je handen jeuken. Want wat Derrida hier presteert, gaat alle perken te buiten. In een sfeer van heiligheid orakelt hij er maar wat op los als een goeroe temidden van zijn leerlingen. Met een schijn van historische en wetenschappelijke deskundigheid maar zonder de echte groten op dit gebied zoals een Éliade of Kristensen ook maar één keer te noemen. En dat binnen een filosofische tradtie die zich beperkt tot Kant, Hegel en Husserl. Waar blijft bv Schleiermacher? Nergens noemt hij een Dewey en een Ferré, terwijl hij juist bij dezen materiaal in overvloed had kunnen vinden om de typisch westerse visie op de religie te onderbouwen. Maar ja, wat moet je ook met die pragmatische Anglo-Amerikanen op een oereiland als Capri? Je raakt als lezer bovendien het spoor al snel volkomen bijster en verdwaalt in een labirint van woestijnen in woestijnen met de psycho-analyse nota bene als laatste bron van kennis en met Heidegger als het Hoogste Woord. Hier past geen tolerantie: wat Derrida uithaalt is de godsdienstwetenschap, de filosofie van de godsdienst maar vooral ook de filosofie zelf onwaardig. Deze soort van kabbelende godspraak kan alleen via de mond van de Pythia uit heilige en raadselige diepten worden opgerakeld.

Als uitgangspunt voor een inleidende, filosofische analyse kun je denken aan de trits materialisme - idealisme - spiritualisme. Geef definities, maak de vooronderstellingen duidelijk, ontleed de verschillende soorten van vraagstelling en methode. Werk dit vervolgens uit en plaats het resultaat in een bredere filosofische samenhang van bv het mensbeeld. Met ziel, geest en lichaam als nieuwe kernbegrippen.

Een meta-analyse heeft vérgaande consequenties. Zij vereist inzicht in de argumentatie, maar ook in de logische beginselen die daaraan ten grondslag liggen. Denk aan de implicatie. En verder: hoe kan men een theorie -welke dan ook- ooit doorzien zonder iets te weten van begrippen als inductie, indicatie, deductie en abductie? Hoe kan men het verschil tussen dialectiek en ontologie begrijpen als men nooit van het principium (non) contradictionis heeft gehoord?
Analyse betekent ook inzicht in de syntaxis en semantiek van natuurlijke en formele talen. Wat kun je aanvangen als je de termen waarheidswaarde, denotatie, extensie, intensie niet tot je beschikking hebt? Wat als je niet weet wat een ostensieve definitie of een familie-gelijkenis is?
De logica staat uiteindelijk aan de wieg van iedere filosofische discussie. Niet de inhoud, maar de methode staat in eerste instantie centraal. Een prachtig voorbeeld bieden de begrippen abadha en Advaita, die de basis vormen van Samkara's spirituele filosofie. Als er grenzen worden gesteld en doordacht dan door deze filosoof. Maar je kunt ook denken aan een Hobbes, Descartes, La Mettrie, Hume of Ryle. Maar zeker niet aan Kant.
Zonder het stellen van duidelijke grenzen dreigt filosofie uit te monden in een praatvak over zelfontplooiing, macht, etnocentrisme, deugden, culturele en spirituele waarden, dit alles gebaseerd op een vaag mensbeeld en gelardeerd met wat (pseudo)-wetenschappelijke termen. Filosofie vernevelt tot een brokje levensbeschouwing al of niet versierd met een rationeel randje.

---

[a] *Kritieken weerspiegelen uitdrukkelijk de visie van de auteur en kunnen het beste worden gelezen na enige bekendheid met de stof in het algemeen.*

Dit houdt in dat er binnen de filosofie op nuchtere wijze een visie op mens en wereld behoort te worden ontwikkeld. Met als kern: de huidige discussies rond atomisme en holisme, rond reductionisme en emergentisme, en in breder verband rond de culturele strijd die er woedt tussen de moderniteit en haar wederstrevers.
Je hebt niets aan contextvrije uiteenzettingen over Plato's zielbegrip of Rousseau's natuurlijke staat. Ook niet aan de belangeloze gesprekken over het wel en wee van de eigen psyche in al haar alledaagse wederwaardigheden.

Maar waar blijven bij deze rationeel-argumentatieve aanpak de hartstochten dan? En het heimwee en het Unheimliche? En het lijden? Kan en moet een inleider of leraar-filosofie soms niet de taak overnemen van de psycholoog, de priester, de profeet en de verteller van verhalen?
Van Epicurus is de opmerking dat er geen behoefte is aan filosofie als zij niet het lijden uit de ziel verdrijft. Maar is dat wel zo? De filosofie onderscheidt zich juist van veel andere menselijke activiteiten door haar afstandelijkheid en door haar graad van abstractie. In de persoonlijke, existentiële sfeer kan zij alleen een aanzet geven tot nadenken, voor het de rest ben je aangewezen op je vrienden, op therapeuten en soms vooral op de grote vertellers, die door hun psychologische en sociale inzicht je leven meer kunnen verrijken dan welke filosoof ook. Als Seneca, zoals Nussbaum aangeeft, in een van zijn stukken laat zien dat grote liefde nooit zuiver is, en dat een zuiver leven tot een wel heel vlak en saai bestaan leidt, doet hij dat als drama-schrijver, niet als filosoof. Nussbaum vergeet dat zijzelf vaak eerder als een verfijnde literaire criticus opereert dan als filosoof en dat haar pleidooi in dit verband een pleidooi is voor de literatuur, hoe vaak zij het ook over filosofie heeft.[a] De Rijk schrijft over Aristoteles (Nussbaums grote voorbeeld): 'Maar hoewel het onderzoek bedoeld is voor de praktijk, is de aanpak filosofisch. Wezenlijk inzicht in voortreffelijkheid is nu eenmaal inherent aan inzicht in de praktisering ervan'. Dat betekent natuurlijk niet dat je in de ethiek niet met poëtische of praktische voorbeelden je theoretische visie kunt uitwerken. Maar de filosofie als meta-kritiek heeft de literatuur niet nodig om haar doelen te bereiken.

Door je bezig te houden met filosofie kweek je een levenshouding aan die wordt gekenmerkt door een verstandelijke benadering en een redelijke aanpak. Nadruk ligt op abstract denken en argumentatie boven een intuïtieve en gevoelsmatige inleving. Kennis komt in eerste instantie tot stand op grond van empirisch onderzoek, inzicht berust op analyse en studie. Oordelen horen los te staan van persoonlijke belevingen, belangen en waarden. Je leert afstand te nemen, afwegingen te maken en verantwoording af te leggen.
Filosofie is geen eigentijdse mooipraterij, geen modieuze meepraterij, zij bestaat niet uit open gesprekken of openbare debatten, maar uit een geduldige analyse en een beargumenteerde, maar vaak ook diepgravende, hartstochtelijke discussie. Filosofie zoekt niet de consensus, maar is polemisch van aard: 'De huidige gedaante om zich aan de kritiek te onttrekken', stelt Kousbroek, 'is de gedachte dat het een vorm van intolerantie is om het niet met elkaar eens te zijn.' Terwijl polemiek juist te maken heeft met een zoeken naar waarheid. Agnosticisme is een belediging voor de filosofie en wordt gekenmerkt door gemakzucht en lafheid, zoals Harm Visser terecht opmerkt.
Al met al heeft Ger Groot gelijk met zijn stellingname die hij doet naar aanleiding van de rel rond Sokal en Bricmont[b]: 'Ook filosofen zijn, wanneer ze een wereldvisie ontvouwen, verplicht zich zo goed mogelijk te informeren -ook over de wetenschappen- maar daar is een grens aan. Op dezelfde manier hebben ze de plicht zo helder mogelijk te schrijven, maar ook daar is een grens aan. Het enige dat hen uiteindelijk onderscheidt van de charlatan is hun intellectuele strengheid, waardoor hun woorden vatbaar blijven voor kritiek en zij bereid zijn tot een redelijke discussie daarover. Dat behoedt hen niet voor misslagen, maar wel voor het afglijden in een wereldbeschouwelijk delirium. Daarom is gefundeerde en afgewogen kritiek als die van Sokal en Bricmont op de anti-moderniteit een zegen voor de filosofie, al zal ze bij filosofen soms hard aankomen. Ze zijn toch al beroepstwijfelaars, niet gezegend met veel wetenschappelijke status en een groot zelfvertrouwen.'
Wat nog niet betekent dat je nu de wetenschap moet gaan na-apen, ook niet in het onderwijs.

---

[a] *Niet dat zij meent dat emotionaliteit het fundament behoort te zijn van de ethiek. Zij keert zich op dit punt scherp tegen Rorty, die iedere vorm van redelijke discussie uitsluit: 'Mensen veranderen hun opinie wel degelijk op grond van argumenten. Ik zie dat dagelijks in de collegezaal gebeuren. Meestal langs de socratische weg: omdat ze zien dat hun opvattingen intern tegenstrijdig zijn, of omdat zij bepaalde begrippen niet goed hebben onderscheiden en er daardoor verwarring ontstaat. Wanneer de doodstraf wordt bediscussieerd, of abortus, zie je dat daardoor de standpunten in beweging komen. Misschien werkt dat niet op het meest fundamentele niveau. Je kunt iemand er niet van overtuigen dat hij niet van zijn moeder houdt. Maar in het algemeen gesproken ziet Rorty dat volgens mij volstrekt verkeerd.'*

[b] *Kritiek op een wijdverbreide, vooral Franse vorm van anti-moderniteit, met Lacan, Kristeva, Irigaray, Latour, Baudrillard, Deleuze, Guattari en Virilio als belangrijkste zondaars.*

0. ORIËNTATIE

Dit is, dacht ik, het grootste probleem van de filosofie: niemand wil *echt* dat filosofische problemen worden opgelost omdat er dan niets meer zou zijn om over te spreken.

John Horgan

Men kan het zo dwaas niet bedenken of de een of andere filosoof heeft het al gezegd.

Cicero

De dominee is filosoof in Nederland.

Hermans

Waar de stuivers rollen zwijgen de filosofen.

Servisch spreekwoord

Vrije tijd is de moeder van de filosofie.

Hobbes

0.1. De vraagstelling

(1) Over oorsprong, functie en betekenis van de filosofie wordt al naar gelang de persoonlijke en cultuurhistorische achtergrond verschillend gedacht. Neem de volgende definities, omschrijvingen en stellingnamen:

01. De filosofie van de waarlijk filosoferende mens komt voort uit verwondering, vervreemding, vereenzaming, armoede, afhankelijkheid, uit het verlangen van dit alles verlost te worden (De Sopper).

02. In de filosofie komt het niet zozeer aan op de antwoorden die men geeft, als wel op de vragen die men stelt (Russell).

03. De werkelijkheid van de onwerkelijkheid, het eeuwige van het vergankelijke te onderscheiden is de belangrijkste taak van de filosofie (Radhakrishnan).

04. Φιλοσοφια[a] is de uitdrukkelijk voltrokken beantwoording aan het Zijn, die zich uitspreekt, in zover ze acht slaat op de toe-spraak van het Zijn van het zijnde. De beantwoording luistert naar de stem van de toe-spraak (Heidegger).

05. Filosofie is kennis van de hoogste dingen en het streven ernaar (Cicero).

06. Filosoferen bestaat in het omkeren van de gebruikelijke richting van de denkwerkzaamheid (Bergson).

07. Filosofie is een wijze van denken met een breed bereik/'a way of thinking comprehensively' (Frederick Ferré).

08. Wat van filosofie men kiest, is afhankelijk van wat voor mens men is (Fichte).

09. De filosofie begint bij de grenzen van het verstand. Tegenover dat waar het werkelijk op aankomt -het vaststellen van doelen en laatste bedoelingen, het kennen van het hoogste goed, van God en van de menselijke vrijheid- staat het verstand machteloos en dat wekt op tot een denken, dat met de middelen van het verstand, meer is dan het verstand (Jaspers).

10. Het is een misverstand dat het in de filosofie om ideeën zou gaan. Eerlijk gezegd, ideeën daar geven filosofen geen dubbeltje voor. Het enige waar een filosoof om geeft is de rechtvaardiging van een idee, de argumentatie en de relevantie die het idee heeft binnen ruimer bewijs (Van Heerden).

11. In de filosofie gaat het tenslotte om het begrip van de mens van zichzelf (Hollak).

12. Er bestaat maar één werkelijk ernstig filosofisch probleem: de zelfmoord. Oordelen of het leven wel of niet de moeite van het leven waard is, betekent antwoord geven op de fundamentele vraag van de filosofie (Camus).

13. De filosofie is het door de rede geleide streven naar geluk (Epicurus).

14. Filosofie is een gevecht tegen de beheksing van ons verstand door de instrumenten van onze taal (Wittgenstein).

15. In de filosofie gaat het niet om te weten, niet de waarheid drijft haar aan, maar categorieën als het interessante, het opmerkenswaardige of het belangrijke: zij beslissen over lukken of mislukken (Deleuze).

---

[a] 'Filosofia': transcriptie uit het Grieks.

16. De filosofen hebben de wereld alleen maar op verschillende wijzen *uitgelegd*, het komt er op aan haar *te veranderen* (Marx).

17. De filosofie gaat de kant op van de literatuur. Een speciaal soort literatuur, namelijk de science fiction (Hermans).

(2) Filosofen benaderen mens, natuur en kosmos van veel kanten, maar dit gebeurt, en daar ligt de overeenkomst, op een redelijke, doordachte wijze. Het doel is altijd een beter inzicht te krijgen in de situatie waarin mensen verkeren. Alleen over de middelen waarmee dit doel kan worden bereikt, verschillen de meningen. Zo stelt Popper:

> De filosofie beschikt niet over een eigen methode ./. Toch wil ik graag erkennen dat er een methode is die men de enig mogelijke filosofische methode zou kunnen noemen. Maar ze is niet kenmerkend voor de filosofie alleen. Het is veeleer de enige methode voor iedere *rationele discussie*, dus voor de natuurwetenschappen even goed als voor de filosofie. De methode die ik hier bedoel is: het probleem duidelijk stellen en de aangeboden oplossingen kritisch onderzoeken.

Dit klinkt redelijk. Toch zullen velen de koppeling tussen wetenschap en filosofie verdacht vinden. Het is juist een functie van de filosofie ook de natuurwetenschappelijke methode kritisch te onderzoeken. Bovendien wat houdt Poppers rationaliteit in? Wordt zij niet gelijk gesteld met verstand en wordt daardoor de reikwijdte van de filosofie niet enorm beperkt? Bovendien wat gebeurt er als juist het begrip rationaliteit in de kern ter discussie wordt gesteld, zoals bv Nietzsche dat doet? Een van de belangrijkste taken van een inleiding in de filosofie moet dan ook zijn op deze punten helderheid te verschaffen.

→ Filosofische teksten: 11.0.
→ Een eerste oriëntatie: AD.I.1.
→ Nietzsche's project: Exc.XXXIX.4..5.

0.2. Redelijke communicatie

> Niets prikkelt zo tot nadenken dan het gefundeerde, duidelijke en subtiele verschil van mening met andersdenkenden.
>
> Peter Zima

Een afbakening in methoden en benaderingswijzen zal niet gemakkelijk zijn, maar hoe deze ook mag uitvallen, voor deze tijd en voor deze cultuur is een filosofische inleiding alleen van belang zijn als ze alle aandacht richt op de mogelijkheden de communicatie tussen personen en groepen te vergroten en de uitwisseling van gedachten en denkbeelden te bevorderen. Zeker in een samenleving, waar zoveel meningen en opvattingen naast en tegenover elkaar staan, stranden gesprekken vaak op vooroordelen, oppervlakkige kennis, onbegrip en het onvermogen elkaar iets te duidelijk te maken. Alleen als men leert helder te formuleren en op een juiste wijze te redeneren kan een dialoog tot stand komen, waarin iedereen de kans krijgt zijn eigen overtuiging te verdedigen. Men krijgt vat op de argumenten van de gesprekspartner, soms met het inzicht dat een discussie niet zinvol zal zijn en reeds bij voorbaat zal stranden, omdat de uitgangspunten wezenlijk met elkaar botsen. Maar dat betekent ook winst, vooral als men door krijgt waarom het gesprek stokt.
Ook stromingen binnen de filosofie kunnen alleen maar tot ontwikkeling en tot bloei komen als zij open staan voor discussie en zij hun uitgangspunten steeds kritisch onder ogen wensen te zien. Dit alleen al om te kunnen formuleren waar de tegenstellingen met de andere stromingen precies liggen, want daarin ligt de grootste kracht van een filosofische analyse.

→ Socrates' methode: 3.2.2, Exc.XI.2.1.2.
→ Bacons methode: 1.3.6.
→ Beknopte argumentatieleer: 9.

0.3. Filosofisch jargon

Zoals ieder vakgebied bezit ook de filosofie haar eigen begrippenapparaat. Het is gemakkelijk als er termen zijn waarmee je een hele stroming of een gebied van problemen kunt aangeven en samenvatten. De nadelen liggen eveneens voor de hand: het kost moeite al die begrippen te leren en ze toe te passen, bovendien dreigt het gevaar dat men ze wel kent, er zelfs mee pronkt, maar ze in de kern niet begrijpt. Bij filosofische begrippen bestaat ook nog het bezwaar dat zij dikwijls vaag zijn of een meervoudige en soms zelfs tegenstrijdige betekenis bezitten. Realisme, een filosofisch kernbegrip, is hier een beschamend voorbeeld van. Andere termen met een twijfelachtige reputatie zijn waarheid, dialectiek, ideologie, vrijheid, macht, feit, betekenis, symbool, geest en gevoel.
Indien nodig wordt in de tekst, vaak zonder nadere uitleg, met het teken (*) naar dit soort dubbelzinnige termen verwezen.

0.4. De niet-westerse filosofie

In dit boek richt de aandacht zich vooral op de huidige filosofische situatie en op de geschiedenis van de westerse filosofie voorzover die van belang is voor een juist begrip van deze situatie.
Toch kan een inleiding in de filosofie niet voorbijgaan aan oosterse vormen van denken, alleen al omdat zij vanaf de klassieke periode grote invloed hebben uitgeoefend op de westerse traditie. Als voorbeeld zijn daarom twee systemen uitgewerkt en opgenomen, een bloemlezing uit de *Tau Te Tsjing* van de Chinees Lao Tze en een samenvatting van de klassieke *Vedanta* van de Indiër Samkara.

→ Tau Te Tsjing: 11.0.4, 11.1.
→ Advaita-Vedanta: 11.0.4, 11.2..

0.5. Een historische indeling van de westerse filosofie

De westerse traditie omvat geschriften en denkbeelden uit een periode van meer dan vijf en twintig eeuwen. Deze periode kan worden ingedeeld in zes tijdvakken:

1. De antieke filosofie (600 v.Chr.-525 na Chr.):

   a. de Griekse filosofie[a]
   b. de Hellenistische filosofie
   c. de Romeinse filosofie
   d. de Patristiek[b]

2. Middeleeuwse filosofie: de Scholastiek (800-1400)

3. De nieuwe filosofie:

   a. De filosofie van de Renaissance (1400-1600).
   b. De filosofie van de Verlichting (1600-1800).

4. De moderne filosofie (1850-heden).

5. De postmoderne filosofie (1960-heden).[c]

→ De ontwikkeling van het speculatieve en sceptische denken binnen de vroege Griekse filosofie: Exc.XIII.
→ De VGO in de Middeleeuwen: 1.2.
→ De filosofie van de Renaissance: Exc.XXXIX.1.
→ De filosofie van de Verlichting: Exc.XXXIX.2.
→ Het klassieke rationalisme en empirisme: 6.6.
→ De Romantiek: Exc.XXIX, Exc.XXXIX.3.
→ Moderniteit/anti-moderniteit/postmoderniteit: Exc.XXXIX.1-7.

[a]Als *klassiek* binnen de Griekse filosofie geldt de periode, waarin Socrates (469-399 v.Chr.), Plato (427-347 v.Chr.) en Aristoteles (384-322 v. Chr.) werken.

[b]De Patristiek omvat de theologische geschriften die de geestelijke leiders ('Patres') van het Christendom gedurende de eerste zes eeuwen hebben geschreven. De bekendste onder hen -en de meest invloedrijke- is Augustinus (354-430).

[c]Deze term wordt in een strikte betekenis gebruikt en slaat op de filosofie die de gevolgen bestudeert van nieuwe de informatie- en communicatietechnologieën (ICT) voor moderne samenlevingen. Zij omvat niet de denkbeelden van anti-moderne filosofen als Foucault en Derrida.

1. FILOSOFIE: ONTSTAAN EN BETEKENIS

'Wat is filosofie?' is zelf een filosofische vraag.

A.R.Lacey

1.1. De vaste groepsovertuiging

1.1.0. Inleiding

Mensen zoeken zekerheid en vinden die binnen de groep. Zij hechten zich aan haar regels, ordeningen, opvattingen en gewoonten.
Het groepsleven wordt beheerst en gestuurd door een vaste groepsovertuiging (VGO). Deze is opgebouwd uit een wereldbeschouwing en een gedragscode ('de moraal')[a]. Zij garandeert een veilig en vertrouwd bestaan, maar zij leidt ook snel tot verstarring, behoudzucht en vooroordelen, waardoor het moeilijk wordt zich in veranderende omstandigheden aan te passen.
Filosofie ontstaat als reactie op de VGO, met haar zekerheden en vanzelfsprekendheden. Zij stelt kritische vragen, zoekt nieuwe wegen en streeft naar oplossingen voor problemen, die opdoemen als twijfel het wint van vertrouwen.

Durkheim vertaalt de VGO in termen van een collectief bewustzijn ('conscience commune'), een geheel van sociale regels dat mensen samen beleven en dat hen *op een boven-individuele en dwingende wijze* beïnvloedt. Dit bewustzijn is intellectueel en gevoelsmatig van aard en uit zich bv in het gebruik van taal én in een emotioneel groepsgebeuren als de posse.
In de ogen van Durkheim bepalen blijkbaar niet de leden het groepsleven, maar stuurt het groepsleven het gedrag van de leden. Een discutabel standpunt.[b] Het ligt meer voor de hand dat individuen op experimentele manier leren wat in een gemeenschap als vanzelfsprekend wordt aanvaard en dat zij zich daar op de duur ook emotioneel aan binden.

→ Holisme: 8.4.

1.1.1. Mythe en moraal

> Religie heiligt normen en doeleinden; ze steunt in belangrijke opzichten de discipline van de maatschappij; ze biedt steun bij onzekerheid, troost bij teleurstelling en nederlaag; ze draagt bij tot de ontwikkeling van de individuele identiteit.
>
> Thomas O'Dea

Mensen leven vanaf oude tijden in groepsverband, zij vinden steun bij elkaar in hun strijd tegen de natuur, tegen de buren en tegen de dreiging van honger en armoede. Binnen deze kleine, op zich staande gemeenschappen ontstaan zo langzamerhand gedragsvormen, gewoonten, gebruiken en instellingen, die de orde, de veiligheid en de overlevingskansen waarborgen en bevorderen. De garantie van de juistheid en geldigheid van deze gedragscode komt te liggen in de mythe. Deze geeft de leden van de groep een gevoel van zekerheid en geborgenheid.

> De mythe vervult in de primitieve cultuur een onontbeerlijke functie: zij drukt uit wat men gelooft, zij versterkt dit en legt dit vast; zij is een garantie voor de moraal en zet deze kracht bij; zij staat in voor de uitwerking van de rite en bevat praktische regels als leidraad voor de mens. De mythe is een levend bestanddeel van de samenleving, zij is niet een sprookje zonder grond, maar een werkende kracht, waartoe men steeds zijn toevlucht kan nemen; zij is niet een intellectuele uitleg of een kunstzinnige verbeelding, maar een pragmatisch handvest ('charter') van primitief geloof en morele wijsheid (Malinowski).

---

[a]De termen VGO en *ideologie staan aan elkaar gelijk en worden in dit boek gebruikt in de betekenis van *geheel van opvattingen, overtuigingen, inzichten en denkbeelden.* Zij omvatten religie, moraal, filosofie, wetenschap en kunst. Je kunt ook spreken van de (sociale of culturele) *code*. Het is raadzaam het veel gebruikte begrip Lebenswelt in dit verband te vermijden, omdat het de nadruk legt op de intuïtief-emotionele beleving van wereld, natuur en gemeenschap. Ook de term ideologie kan men beter ontlopen wegens haar filosofische geladenheid.

[b]Hoewel dit standpunt niet tot holisme leidt: *'Nu kunnen we het geheel alleen definiëren vanuit de verhouding tot zijn delen. Het zal dan ook methodisch juister zijn om de verschillende elementaire verschijnselen, waaruit de godsdiensten zijn opgebouwd, te beschrijven vóór we het systeem aanvallen dat door hun vereniging is voortgebracht.'* Maar ja, je vraagt je wel af of wat Durkheim dan wel op het oog heeft, nu atomisme én holisme blijkbaar beide door hem worden afgewezen. Alleen een soort van emergentisme blijft over (- Exc.XV.0.3).

Binnen de oude, gesloten gemeenschappen vormen mythen de grondslag van doen en denken, dus ook van de sociale en politieke verhoudingen. Zo kan een koning zich beroepen op zijn afstamming van de mythische oervader of zelfs van de godheid en worden de verschillen tussen de mensen onderling gezien als een heilige ordening. De positie van ouderen en jongeren, van mannen, vrouwen en slaven wordt zo gesanctioneerd.
De moraal is dus heilig: uit de oerverhalen kan men weten hoe men zich behoort te gedragen. Zelfs de meest alledaagse handelingen, zoals eten en drinken krijgen een religieuze geladenheid. De akkerbouw wordt een mythisch (-seksueel) drama: Moeder Aarde door de man geploegd.

1.1.2. Opvoeding en sociale controle

Van kindsbeen wordt jongeren ingeprent om te leven in overeenstemming met de religieuze en morele opvattingen van de gemeenschap. Door de ouderen wordt er streng op toegezien dat zij de oeroude tradities naleven. Afwijkend gedrag plaatst iemand buiten de groep. Twijfel wordt onderdrukt. Een onafhankelijk optreden wordt niet op prijs gesteld. Samenlevingen eisen solidariteit en consensus. Worden die minder, dan vallen zij uiteen. De normen verdwijnen. Durkheim spreekt van anomie.
Vaste groepsovertuigingen (VGO) bepalen dus de kijk op leven, mens en wereld, zij geven zekerheid en contour aan het bestaan. Mensen weten zo hun weg te vinden in moeilijke, gevaarlijke en raadselachtige omstandigheden. Het leven krijgt vanzelfsprekendheid, en het is daarom maar al te duidelijk dat iedere vorm van tegenspraak en verzet wordt beschouwd als een aantasting van de orde, de vastheid en het evenwicht, zoals die zijn neergelegd in de heilige overleveringen en de wijsheid der vaderen.

1.1.3. De open maatschappij

In een moderne, open maatschappij als de westerse is de situatie veel ingewikkelder dan in gesloten samenlevingen. Zo'n maatschappij is 'abstract' (Popper), mensen leven meer langs elkaar heen, hun contacten verlopen vaak op elektronische wijze, hun manier van denken is in vele opzichten rationeel van aard en wordt beïnvloed door wetenschappelijke inzichten.[a] Hun gedrag is zakelijk.
Van een samenhangende groepsovertuiging is geen sprake. Levensbeschouwing en moraal worden in kleine groepen als gezin, familie en buurt, ieder op eigen wijze en al naar gelang de maatschappelijke en culturele achtergrond, bijgebracht, door de school aangevuld of aangevochten en door de massamedia ondersteund, versterkt of juist ondermijnd. Twijfel en kritiek zijn een vast onderdeel van de vorming, toch zijn de zekerheden er voor velen vaak niet minder om.

→ De mythe: 5.5.
→ Het model van Tönnies: Exc.XX.3A.
→ De moderniteit: Exc.XXXIX.4.

1.1.4. Samenvatting

Groepsovertuigingen zijn een bindmiddel. Zij bieden de leden zekerheid en een ordelijk bestaan. Zo worden de overlevingskansen van de gemeenschap vergroot: men zal zich inzetten voor het behoud van de eigen cultuur. Dit wel met het gevolg dat twijfel en vernieuwing snel als gevaarlijk worden beschouwd. Het systeem zal verstarren en vooroordelen krijgen de overhand.

→ Individu en samenleving: 8.

[a]Bij Popper staan open, liberale tegenover gesloten, totalitaire systemen. Een tegenstelling die niet opgaat voor primitieve culturen: deze hadden vaak een structuur van overleg en inspraak en kunnen niet als gesloten worden bestempeld.

1.2. Een voorbeeld: de groepsovertuiging in de Middeleeuwen

0. Inleiding. Een goed beeld van een VGO krijg je als je de Middeleeuwen tijdens hun hoogtepunt bestudeert. Weinigen kunnen in deze tijd de invloed van de kerk op het dagelijks leven of op de manier van denken en geloven ontlopen. Hoewel gewoonten en gebruiken al naar gelang streek, stand of persoonlijke ervaring in details en bijzonderheden verschillen vertonen, beheerst toch één allesomvattende groepsovertuiging grote delen van West-Europa.[a] De middeleeuwse VGO is op de volgende manier opgebouwd:

1. Het fundament. De Bijbel, als openbaring van God, en de Leer van de Kerk vormen samen de grondslag van geloof, denken en handelen. Zij oefenen een absoluut gezag uit en tonen de mens een beeld van zichzelf en van de wereld. Ook geven zij aan hoe de samenleving behoort te worden ingericht en hoe de leden zich daarbinnen behoren te gedragen.

2. Het mensbeeld. De mensen, naar Gods beeld geschapen, zijn in zonde gevallenen daarom voor eeuwig verloren. Jezus Christus, Gods Zoon, offert zijn leven aan het kruis en herstelt daarmee de weg naar de Hemel. De gelovigen krijgen de gelegenheid tijdens hun leven het eeuwige heil te verwerven door het goede te doen en door te strijden tegen de Duivel en zijn verleidingen.
Tijdens kerkelijke riten wordt het offer van Christus dagelijks herhaald. Zo blijft de kracht van Zijn verlossingsdaad voor de mensheid behouden.

3. Het wereldbeeld. De aarde, een schepping van God, wordt gedacht als een plat vlak[b], dat in de oeroceaan ligt en is omgeven door de hemelkoepel, waarboven Gods woonplaats zich bevindt. Op de aarde ligt in het centrum, op 'de navel', de stad Rome, zetel van de Paus, Jezus' vertegenwoordiger in deze wereld. Onder de aarde ligt de onderwereld, de hel, een plaats voor de verdoemden. Als tussenstation naar de Hemel dient het Vagevuur (het Voorgeborchte), hier worden gelovigen voorlopig opgevangen om boete te doen voor hun uitstaande zonden.

→ De mythe: 5.5.
→ Een Hebreeuwse scheppingsmythe: 5.3.3.3
→ Een Hebreeuwse oergeschiedenis: Exc.XV.5.2.

4. Een hiërarchische opbouw. Alles op aarde en daarbuiten is opgenomen in één groot, vast geordend geheel. Aan de top van de piramide staat de drie-enige God -Vader, Zoon en Heilige Geest- geflankeerd door Maria, de Moeder Gods. Daaronder, in de Hemel, de zaligen, de heiligen, de aartsengelen en engelen, tussen hemel en aarde geesten en andere wezens, op aarde mensen, dieren en planten.
Ook de menselijke gemeenschap kent een vaste, sociale structuur, in drie standen: bovenaan de geestelijkheid, met aan het hoofd de Paus, vervolgens de adel, geleid door keizer of koning, tenslotte het gewone volk.

5. De moraal. De Bijbel kent twee centrale gedragscodes. In het Oude Testament staat de Decaloog, die wordt toegeschreven aan Mozes. Zij omvat tien leefregels ('de precepta') waaronder 'Je zult de naam van JHWH[c] niet zomaar gebruiken', 'Eer je vader en je moeder' en 'Je mag niet doden'.
In de Bergrede, die teruggaat op Jezus, wordt een nieuwe moraal ('de consilia') ontwikkeld. Deze berust op de principes van naastenliefde ('agape') en geweldloosheid. Zij is alleen bestemd voor de geestelijken, omdat zij voor het dagelijkse leven te onpraktisch is en te hoog gegrepen. Voor de leken gelden de Tien Geboden.

→ Drie morele basisbeginselen: 10.38.5.

---

[a]Dit overzicht dient ook en ander doel. Historisch gezien is kennis van de middeleeuwse groepsovertuiging van groot belang. Met enige overdrijving kan je stellen dat de gehele nieuwe en moderne filosofie een afrekening is met de middeleeuwse levensbeschouwing.

[b]In wetenschappelijke kringen vond deze gedachte geen gehoor. Met de oude Grieken werd aangenomen dat de aarde een bol was.

[c]JHWH is de naam van de Hebreeuwse godheid. Zij wordt uitgesproken als 'Jahweh' of waarschijnlijker als 'Jah' of 'Jahoeh.'

6. De wetenschap. De wetenschappelijke visie is alleen een kleine intellectuele groep van grotendeels geestelijken eigen. Zij staat onder invloed van klassieke geleerden als Aristoteles en Ptolemeüs.
Van vérstrekkend belang is Aristoteles' leer over de beweging, in die tijd een algemeen aanvaarde theorie. Grondslag van de zichtbare wereld zijn vier tastbare eigenschappen ('kwaliteiten'): warm, koud, vochtig en droog. De elementen, waaruit de werkelijkheid is opgebouwd, worden steeds uit twee van deze oerkwaliteiten gevormd:

uit droog en koud	aarde,
uit koud en nat	water,
uit nat en warm	lucht,
uit warm en droog	vuur.

Aarde is het zware element en zoekt altijd het centrum, vuur is licht en streeft naar buiten, weg van het midden. Water en lucht nemen een middenpositie in.
Beweging betekent dat de elementen naar hun natuurlijke plaats zoeken. Zo valt een steen, stijgt het vuur en blijft modder liggen, maar wordt wel droog door verdamping.
Volgens het sterrenkundige stelsel van Ptolemeüs, en in overeenstemming met het bijbels wereldbeeld, staat de aarde stil in het centrum van het heelal. Zon, maan en planeten draaien om hun eigen as en rond de aarde, in bewegingen die uiteindelijk berusten op volmaakte cirkels. Dit systeem is, ook door verschillende, vaak ingewikkelde aanvullingen, voor een groot deel in overeenstemming met de astronomische verschijnselen en maakt voorspellingen van zons- en maansverduisteringen mogelijk.

→ Kwalitatieve wetenschap: 7.0.3.3.

7. Conclusie. De middeleeuwse groepsovertuiging vormt in al haar facetten een diepe eenheid en harmonie. Dogma, moraal, wetenschap en kunst tonen ieder afzonderlijk, maar ook in samenhang aan dat mens en natuur deel uitmaken van een kosmische ordening, die vastheid geeft en het leven in één, allesomvattend perspectief plaatst.

→ Het begrip schoonheid in de Middeleeuwen: 10.2.0.
→ De middeleeuwse filosofie en theologie: Bijlage aan het einde van de Begrippenlijst.

1.3. Filosofie: geuite en doordachte twijfel

Je zet jezelf bij het filosoferen op het spel.

Hugenholtz

Te onderwijzen hoe te leven zonder zekerheid en zonder verlamd te geraken door weifeling is misschien wel het belangrijkste dat de filosofie in onze tijd kan doen voor hen die haar bestuderen.

Bertrand Russell

De indruk van zekerheid is een zeker getuigenis van dwaasheid en van uiterste onzekerheid.

Montaigne

Om werkelijk volwassen te worden moeten we leren de last van de onzekerheid te dragen.

Julian Huxley

1.3.1. Het ontstaan van filosofie

Vaste groepsovertuigingen (VGO) kunnen om allerlei redenen aan het wankelen worden gebracht. Natuurrampen maken angstig en onzeker, oorlogen en politieke ontwikkelingen brengen andere heersers aan de macht, nieuwe ideeën komen op gang. Door de handel komen mensen in contact met andere culturen, die gedachten en gewoonten sterk kunnen beïnvloeden.
In eigen leven kan ieder mens vanuit persoonlijke ervaringen gaan twijfelen aan de vaste, traditionele opvattingen en waarden.
Maar groepsovertuigingen passen zich gemakkelijk aan de gewijzigde omstandigheden. Mythen worden op een nieuwe wijze verteld, mensen wennen aan vreemde zeden en gewoonten. De orde wordt, misschien na een lange tijd van onrust, hersteld en het leven krijgt een nieuwe, vaste loop.
Ook in hun persoonlijk leven verlangen velen na een periode van twijfel terug naar de veiligheid en geborgenheid van de groep en vallen terug op oude opvattingen en gebruiken.
Toch zijn er perioden in de geschiedenis en in het leven van individuen waar twijfel en onzekerheid niet worden weggenomen. Er komt een crisis, omdat vragen blijven bestaan. En dan: in een situatie, waarin twijfel wordt geuit en doordacht, ontstaat filosofie. De waarheid is niet meer vanzelfsprekend, de antwoorden worden niet meer pasklaar gegeven of aan de omstandigheden aangepast, onzekerheid wordt op de koop toe genomen. Mensen gaan zich bezinnen, zij proberen op redelijke manier nieuwe oplossingen te vinden, zonder dat zij terugvallen op mythe en traditie.

→ Twijfel en vertwijfeling: AD.IV.3.

1.3.2. Het gezonde verstand

Als er op deze wijze filosofie ontstaat, komt zij al gauw in botsing met het gezonde verstand (GV). Dit ziet alleen nut in een directe, praktische aanpak en wantrouwt diepzinnige vragen, nieuwe ideeën en vage, onwerkelijke oplossingen. Het stelt vertrouwen in beproefde methoden en geijkte opvattingen. Het ontwijkt alles wat voor onzekerheid zou kunnen zorgen.[a]
Nuchterheid én gevoel geven richting aan het gezonde verstand. In zijn angst voor het nieuwe en zijn hang naar zekerheid zoekt het geborgenheid in de gevestigde groepsovertuiging (VGO), met haar traditionele moraal. Iedere twijfel wordt uitgebannen, iedere kritische aanpak wordt ondergaan als een bedreiging en een belediging. Met als gevolg: irrationele en emotionele reacties (Archie Bunker!).
Het gezonde verstand opereert vanuit de wensen, behoeften en belangen van alledag -en dus op korte termijn-, het koestert zijn vooroordelen en ziet ze als ontwijfelbare waarheden. Argumenten worden alleen

---

[a]'Gezond verstand (GV) ' is een sociaal-psychologische term ('De Telegraaf als krant van het gezonde verstand'). Zij mag niet worden verward met het begrip 'common sense', dat binnen de Engelse filosofie, als kentheoretisch begrip, verwijst naar een aangeboren, verstandelijke aanleg, die alle mensen eigen is (→ 9.11.3.2).

gebruikt als ze praktische doelen dienen.[a] Toch leidt dit niet tot blijvende verstarring.

> Het VGO/GV is niet iets dat onbuigzaam of onbewegelijk is, maar het vormt zich zelf voortdurend om en verrijkt zich met wetenschappelijke denkbeelden en met filosofische opvattingen die het leven van alledag zijn binnengedrongen.

Dit schrijft Gramsci, die er wel aan toevoegt dat het VGO/GV[b] een diepe afkeer heeft van verandering.

Uit wetenschappelijk onderzoek blijkt hoe groot de invloed van de groep op de zienswijze van mensen kan zijn en hoe sterk dezen naar zekerheid zoeken.
Sociologen benadrukken vaak dat mensen geheel afhankelijk zijn van de omgeving waarin zij opgroeien. Zij leven volgens vaste patronen en in overeenstemming met de regels die hun worden aangeleerd, zij leven het leven dat gezin, beroep en klasse van hen eisen.
Historici en volkenkundigen constateren dat mensen de dingen vaak zo waarnemen en ervaren als de samenleving dat in de opvoeding meegeeft. Leden van Chinese, Afrikaanse en middeleeuwse gemeenschappen zien de ruimte anders dan wij, primitieven hebben een tijdservaring die afwijkt van de onze. De Trobrianders, een stam uit Melanesië, leren de gelijkenis tussen vader en zoon niet zien, omdat deze familieband juridisch en opvoedkundig binnen hun groep niet van belang is[c]. De werkelijkheid die mensen waarnemen en beleven is, zoals Berger opmerkt, een constructie van de samenleving, mensen zien volgens Van Doorn en Lammers de wereld door een sociale bril.
Psychologen menen dat mensen hun waarneming zo instellen dat zij zoveel mogelijk duidelijkheid en evenwicht verkrijgen. Zij sluiten hun waarneming af zodra zij menen te weten dat deze juist is, zij gissen op grond van waarschijnlijkheid wat zij zien en zij vullen gedeeltelijke waarnemingen aan met behulp van hun verbeelding. Aan de waarneming gaan bovendien hypotheses vooraf: men verwacht wat men gaat zien en hoe dreigender, hoe onzekerder de omgeving is, hoe meer men van zijn veronderstellingen in de waarneming legt. Dit houdt ook in dat men 'een andere werkelijkheid' vaak niet eens kan zien. Bekend is het experiment van Bruner en Postman. Hieruit blijkt dat veel proefpersonen gedurende langere tijd rode schoppen en zwarte harten, die hun werden getoond te midden van normale speelkaarten, als normaal aanvaarden en dat zij bij de proefneming aanvankelijk niets vreemds kunnen ontdekken.
Het gaat in dit gedeelte niet om een beoordeling van de wetenschappelijke waarde van de behandelde psychologische en sociologische conclusies -daar is op sommige punten zeker op af te dingen-, wel is duidelijk geworden dat er aanwijzingen zijn dat (1) mensen in hun waarneming zekerheid boven juistheid stellen en dat (2) de groep haar leden op vele terreinen van het leven vastheid biedt.

→ Sociologische feiten: 8.3.3.

1.3.3. Filosofie als kritische bezinning. Nietzsche en Fromm

(1) Filosofie als kritische bezinning richt zich scherp tegen de vooroordelen van het gezonde verstand (GV) en tegen de schijnzekerheden van de VGO, waarop het zijn vertrouwen heeft gesteld. Filosofen zijn, zoals Nietzsche stelt, vaak het kwade geweten van hun tijd.

> Het wil me steeds meer voorkomen dat de filosoof, nu eenmaal mens van morgen en overmorgen, zich altijd in tegenspraak heeft bevonden met zijn heden, en dat ook moet zijn: het ideaal van vandaag was altijd zijn vijand. Tot dusver hebben al deze buitengewone begunstigers van de mensheid, die men filosofen noemt, en die zich zelden als vrienden van de wijsheid, maar als onaangename narren en gevaarlijke vraagtekens voelden, hun zware, ongewilde, onontkoombare taak, ja eindelijk de grootheid van hun taak daarin gevonden, het kwade geweten van hun tijd te zijn.

---

[a]Psychologisch doet zich nog een ander probleem voor. Nee-zeggen gaat mensen niet gemakkelijk af, het kost je, dat blijkt uit uitgebreid onderzoek, veel meer moeite in ontkennende termen te spreken en te denken dan in bevestigende. Als je opmerkt dat de premier geen man is, valt dit moeilijker te begrijpen dan de opmerking dat de premier een vrouw is. Bij de eerste opmerking moet je eerst ingaan op de bewering 'De premier is een man.' Je denkt dan in twee stappen. De ontkenning wordt door kinderen dan ook pas laat geleerd.
Deze gedachtengang verklaart waarom binnen de filosofie zoveel aandacht wordt besteed aan de negatie. Denk bv aan de dialectiek met haar nadruk op de antithese, denk aan het néantiser bij Sartre (→Exc.XII.2.2), denk aan Nietzsche's uitspraak in de volgende paragraaf over de filosoof als man van de tegenspraak.
Bovendien -en dat hangt hiermee samen- hebben mensen een groot vertrouwen in de mededelingen die hun worden gedaan. Dit versterkt de invloed die het de VGO uitoefent: de overdracht ervan wordt in goed vertrouwen aanvaard. Kritisch nadenken komt pas in tweede instantie aan de orde en dan moeten er wel goede redenen voor zijn.

[b]Gramsci gebruikt de term *common sense,* zonder duidelijk te maken wat hij precies bedoelt. Maar hij is bij lange na niet de enige.

[c]De vader is volgens de traditie niet de verwekker van het kind. Maar of dit ook werkelijk werd geloofd is zeer de vraag: *'Het is waarschijnlijk geen kwestie van gebrek aan kennis, maar van onwil die gestoeld is op een extreem matrilineaire ideologie'* (Kloos). Deze ideologie verhinderde trouwens niet dat de vader een zeer belangrijke rol speelde bij de opvoeding van 'zijn' kinderen.

En daarmee nemen zij de onzekerheid voor lief.

> Onzekerheid is bij de aanwezigheid van levendige vrees en hoop pijnlijk, maar we moeten haar verduren als we wensen te leven zonder de steun troostrijke sprookjes (Russell).

(2) Misschien raakt Fromm wel de kern van de zaak. Hij betoogt dat mensen onzeker worden en zich angstig en eenzaam gaan voelen wanneer zij zich los maken van de groep en zich bewust worden van zichzelf en van hun eigen mogelijkheden. Zo gauw mensen op zichzelf komen te staan en zich bevrijden van de strakke banden van het groepsleven rijzen er nieuwe vragen. Zij gaan kritisch nadenken over zichzelf en over hun situatie, over hun verhouding tot de groep en de waarden die deze hun biedt, over de inhoud van de mythe en de overtuigingskracht die deze bezit. En dan zit je midden in de filosofie.

1.3.4. Filosofie als kritische methode. Bacon

Filosofie is in de eerste plaats een kritische bezinning op de wijze waarop meningen worden gevormd en kennis tot stand komt. Zo geeft Bacon een analyse van de waanideeën ('idolen') en vooroordelen. Hij laat zien hoe kennis en inzicht worden bedreigd op grond van de menselijke aard, van de opvoeding en van de traditie. Hij wijst op de volgende punten:

-Het ligt in de menselijke aard meer orde en regelmaat in de wereld te veronderstellen dan er in werkelijkheid bestaat. Mensen zoeken ten onrechte hogere doelstellingen, diepere betekenissen, grote lijnen.

-Gevoelens beïnvloeden voortdurend de waarneming. Mensen zien graag dat wat ze willen zien, maar dat wat tegen hun gevoelens ingaat, zien ze snel over het hoofd.

-Mensen leggen de feiten altijd uit vanuit hun eigen, persoonlijke situatie, vanuit hun aard en opvoeding. Daarom moet men dat men dat wat tegen de eigen zienswijze ingaat juist nauwkeurig onderzoeken en alles wat direct aanspreekt in de opvattingen van anderen met wantrouwen benaderen.

-De taal misleidt op twee manieren. De dubbelzinnigheid van begrippen maakt vaak dat men, zonder het te weten, elkaar om de tuin leidt. Denk aan het hanteren van het begrip vrijheid. Bovendien worden vaak woorden gebruikt die, hoewel ze niets zeggen, toch de illusie wekken dat ze naar iets verwijzen dat in werkelijkheid bestaat. Bacon denkt hierbij aan speculatieve begrippen als *Zijn* en *Idee*.

-Men wordt veel te veel beïnvloed door verouderde filosofische leerstellingen en theorieën. Voor Bacon gaat het dan vooral om de Scholastiek.

Samenvattend: Bacon onderscheidt vier soorten idolen ('afgoden'):

-*Idola tribus*, de waandenkbeelden van het menselijk geslacht ('tribus') in zijn geheel.
-*Idola specus*, de waandenkbeelden van ieder mens persoonlijk, zoals hij in zijn eigen grot ('specus') zit opgesloten.
-*Idola fori*, de waandenkbeelden van de menselijke communicatie, zoals die zich afspeelt op de markt ('forum') als plaats van handel en gesprek.
-*Idola theatri*, de waandenkbeelden van het theater. Filosofie lijkt meer op het uitvoeren van een toneelstuk dan op de weergave van de werkelijkheid.

1.3.5. Conclusie. Tweespalt

Dat wat Bacon idolen noemt, zijn voor Plato ideeën, de hoogste vormen van menselijke kennis. Dat wat Bacon als kennis beschouwt, is voor Plato louter mening, gericht op aardse schijn. Voor Plato is filosofie een methode om tot een hogere werkelijkheid door te dringen, voor Wittgenstein juist een manier om denkbeelden als die van Plato te ontmaskeren en om aan te tonen dat ze leeg en zonder betekenis zijn:

> De juiste methode binnen de filosofie zou eigenlijk zijn: niets te zeggen dan dat wat gezegd kan worden, dus beweringen van de natuurwetenschap -dus iets wat met filosofie niets te maken heeft-, en dan steeds als een ander iets metafysisch wil zeggen, hem aantonen dat hij bepaalde tekens in zijn beweringen geen betekenis heeft gegeven. Hoewel deze methode voor anderen onbevredigend zou zijn - hij zou niet het gevoel hebben dat wij hem filosofie onderwezen - zou zij toch de enig strikte zijn. [a]

De tweespalt is duidelijk en eist een analyse van de verschillende soorten (filosofische) methoden.

→ De vraag naar ware kennis: 6.1.
→ De analytische filosofie: 4.6.

EXCURSUS I. ZEKERHEID EN EVENWICHT

1.4. Een tweesprong

Er liggen in dit boek nu twee wegen open. Het is mogelijk vanuit de problemen, zoals die in dit hoofdstuk naar voren komen, systematisch in te gaan op de methoden die worden toegepast binnen mythe, metafysica en natuurwetenschap. Deze worden ontwikkeld om op eigen wijze antwoord te geven op de vele soorten vragen die mensen in de loop van de geschiedenis stellen. Deze benadering staat in de volgende hoofdstukken.
Maar de filosofie kan ook op een vrijere, lossere manier -meer sprongsgewijs- worden behandeld. Dit gebeurt via een korte cursus filosofie (KCF). Hierin worden enkele uiteenlopende onderwerpen kort en bondig uitgewerkt en ter discussie gesteld aan de hand van de *Essais* van Montaigne. Dit met verwijzingen naar de *Pensées v*an Pascal, de *Tau Te Tsjing* van Lao Tze en de *Vedanta* van Samkara. Op deze wijze raak je snel vertrouwd met een aantal religieuze, psychologische, ethische, politieke, opvoedkundige en existentiële problemen. Bovendien zal je ontdekken dat achter veel alledaagse opvattingen en discussies filosofische strijdpunten schuilgaan.

---

[a] Later doet Wittgenstein suggesties in andere richtingen: filosofie wordt ondergebracht bij de poëzie ('Filosofie behoort men eigenlijk alleen maar te *dichten*') of zij wordt beschouwd als een volstrekt alledaagse en vanzelfsprekende zaak ('Filosofie beweert alleen wat iedereen al aanneemt').

1.5. Filosofische en wetenschappelijke grenzen

een kritiek

De studie van de filosofie vraagt om een onbevangen houding: je moet leren open te staan voor de doordachte opvattingen van anderen. Maar filosofie eist ook een kritische instelling. Zij is een meta-activiteit die zich uit in een redelijke analyse van vraagstukken en begrippen, zoals die bv in de mythe aan de orde komen. Tolerantie is haar in dit opzicht vreemd omdat alleen de argumenten tellen. Filosofie stelt grenzen. Eclecticisme degradeert haar tot levensbeschouwing.

De tweestrijd tussen openheid en afbakening maakt het schrijven van een filosofische inleiding, het geven van het vak filosofie en het samenvatten van de geschiedenis van de filosofie tot een hachelijke onderneming. Als voorbeelden: de Inleiding van Scruton, mijn eigen lessen, Russells History.
Nu is een kritisch-eenzijdige aanpak per definitie eigen aan de filosofie, maar zij kan binnen het onderwijs alleen dan worden gerechtvaardigd als de vooronderstellingen en argumenten van behandelde stromingen of filosofen voortdurend en zonder voorbehoud zo objectief mogelijk worden weergegeven. En aan dit laatste schort het vaak te veel.

Met de definitie van filosofie als meta-activiteit zal waarschijnlijk iedere filosoof het eens zijn. Ook Plato, Samkara, Hegel, Bergson en Heidegger passen een scherpe begripsanalyse toe. Toch is zij voor hen niet de uitdrukking van een sceptische levenshouding, maar een middel om een hogere doelstelling te bereiken: het vinden van een allesomvattende werkelijkheid. Dat daarbij irrationele factoren de filosofie binnendringen wordt eerder als een bevrijding dan als een bedreiging ervaren. Filosofie wordt letterlijk wijsbegeerte: aan mensen worden niet alleen dieper inzicht, maar ook verlossing en wijsheid in het vooruitzicht gesteld. De sceptische instelling wordt onderworpen aan een speculatieve visie.
En zo ontstaat er binnen de filosofie een scheiding der geesten: naast elkaar staan twee stromingen die elkaar niets hebben te vertellen en die ieder hun eigen geschiedenis schrijven. Scepsis en speculatie bakenen ieder hun terrein af.
Aanvankelijk domineert de speculatieve filosofie. Met als inzet de inzichten van Plato en Aristoteles. Plato's belangstelling voor de mens is spiritueel, voor de wereld ideëel van aard. Een onsterfelijke ziel en eeuwige Vormen zijn leidraad voor zijn denken. De dagelijkse werkelijkheid is niet meer dan afschaduwing ('maya').
Aristoteles brengt ons terug naar de aarde. Zijn aanpak is wetenschappelijk van karakter, wat vooral blijkt uit zijn grote aandacht voor het bewegingsprincipe in de organische en anorganische natuur. Toch is hij een speculatief denker: hij kan de werkelijkheid alleen zien in termen van goddelijke samenhang en innerlijke doelmatigheid ('entelechie'). Maar de breuk met het spirituele denken is definitief. Beschouwing, niet vertroosting is het doel van de filosofie.

Binnen de speculatieve richting ontwikkelen zich dus twee lijnen: de idealistische via Plato en Aristoteles naar Descartes en Hegel én de spirituele, die begint bij de Pythagoreeën, Plato en de Neo-Platonici om via de middeleeuwse mystici en de Romantiek -maar dan geheel verfomfaaid- naar New Age te lopen. De sceptici gaan hun eigen weg. Hun stamvaders zijn de Sofisten, Pyrronisten en Epicuristen.

Met de opkomst van de natuurwetenschappen komen er nieuwe afbakeningen tot stand. Aristoteles' kwalitatieve opvatting van de natuur wordt vervangen door de kwantitatieve van een Galileï en Newton. Met als gevolg dat ook de positie van de mens in het geding komt: sceptici als La Mettrie en Holbach zien hem bv als een puur stoffelijk wezen dat geheel opgaat in de natuur.
Dan grijpt Dilthey in. De natuurwetenschap wordt op haar grenzen gewezen, de Geisteswissenschaft, met haar eigen methode en begrippenapparaat, eist haar plaats op. Niet afstandelijkheid of intersubjectiviteit, die kenmerkend zijn voor een natuurwetenschappelijke houding, maar een persoonlijk en inlevend begrip ('Verstehen') is het fundament van onze kennis van mensen. Als er dan al sprake is van een demarcatie dan hier. De scheiding kan niet radicaler worden gedefinieerd.
Deze demarcatie is gefundeerd in een verschillend taalgebruik. De taal van de geesteswetenschappelijke methode (en van de psychologie) is metaforisch van aard. Denk alleen maar aan de termen begrijpen, voelen en angst. En daarmee is deze taal meer suggestief dan informatief, meer literair dan exact.
Binnen de natuurwetenschappelijke methode probeert men dit soort vaagheid te voorkomen en wordt geëist dat de verschijnselen, ook de 'psychische', uiteindelijk in één en dezelfde taal worden geformuleerd ('reductie'). Deze taal is referentieel en formeel van aard.

Hoewel de analytische filosofie en de gedragswetenschap als eerste een scherpe aanval deden op het verinnerlijkte taalgebruik van de psychologie, zijn het pas de biochemie en de neurofysiologie die duidelijk maken dat een reductionistisch taalgebruik noodzakelijk (en uiteindelijk voldoende) is om het menselijk handelen te beschrijven. De werking van de Hox-genen geeft bv kijk op de volstrekt procedurele methoden die in de natuur voorhanden zijn.
Duidelijk wordt dan dat ook de biologie zich los kan maken van haar holistische en teleologische taalgebruik en daarmee van de laatste restjes van animistische folklore binnen de natuurwetenschap.

Van minder belang voor de filosofie in het algemeen is het demarcatieprobleem zoals dit binnen de wetenschapsfilosofie speelt. De grenzen tussen dat wat op een bepaald moment wetenschappelijk en wat niet wetenschappelijk mag worden genoemd, worden sterk bepaald door sociaal-psychologische en politiek-economische omstandigheden. Maar dit zonder dat het uiteindelijk iets afdoet aan de redelijkheid en betrouwbaarheid van de natuurwetenschappelijke methode zelf. De behaalde resultaten zijn daar het beste bewijs van.

Zoals de logisch-empiristen al aantoonden is de natuurwetenschappelijke methode gefundeerd in ratio en ervaring. Dit geeft spanningen binnen die methode welke het best zijn te omschrijven met James' termen analysis en coherence: soms zal men de neiging hebben sterke nadruk te leggen op de ontleding van de werkelijkheid in deeltjes (de quantumfysica), soms zal men zonder weinig of geen empirische steun veronderstellen dat er een (wiskundige) samenhang bestaat tussen bepaalde verschijnselen (de supersnaartheorie). In het ene geval blijft er niets anders over dan een onsamenhangende hoeveelheid feitjes (Skinners taal-analyse), in het andere een louter speculatieve constructie (Maxwells elektro-magnetische hypothese, Chomsky's generatieve grammatica, Wilsons sociobiologie). Het eerste lijkt mij meer in overeenstemming met een wetenschappelijke houding dan het tweede, hoewel James juist het eerste irrationaliteit verwijt.

Velen vinden dat een eenzijdige begrenzing van de filosofie met haar karakter in strijd is. Filosofie is van alle tijden, zij wordt steeds hernomen en heeft een cyclisch karakter. Voortdurend wordt geprobeerd iets van de sluier weg te nemen, maar voortdurend merk je ook dat de werkelijkheid wijkt. In een wereld van vertwijfeling en vervreemding biedt de filosofie een open ruimte om in jezelf in te keren, zelf na te denken en je leven richting te geven. Intuïtie, speculatie en spiritualiteit kunnen bij uitstek middelen zijn om de wetenschappelijke denkwijze te doorbreken of aan te vullen. Een positivistische visie betekent kaalslag en verkilling. En dit juist als het gaat om een behandeling van de meest elementaire vragen: vragen naar de plaats van mensen binnen kosmos, natuur en groep, naar de oorsprong van lijden en dood, naar de zin van het bestaan.
Toch zijn de grenzen getrokken. Troost vind je niet in de filosofie, maar in de religie, levensinzicht eerder in een kroeggesprek, in de literatuur of in Goede Tijden, Slechte Tijden dan in speculatieve bespiegelingen. Filosofie staat niet gelijk aan een vaag soort van levensbeschouwing met een rationeel tintje, maar zij is een puur intellectuele onderneming zonder franje.
Deze intellectuele levenshouding wordt gestuurd door verstand en redelijkheid. Voorkeur ligt bij formeel denken en argumentatie boven een intuïtieve en gevoelsmatige aanpak. Kennis en inzicht berusten op onderzoek, studie en analyse. Zij horen los te staan van persoonlijke belevingen en belangen. Dit heeft zijn uitwerking op ethisch terrein: wees oprecht, neem je verantwoordelijkheid, weeg je gedragingen af en zorg dat je ze kunt verantwoorden.
Dit zonder tot intellectualisme te vervallen. Het is juist een van de de belangrijkste taken van de intellectuele gemeenschap om de cultuur van menswetenschappen, geschiedenis en kunst te verzoenen met de natuurwetenschappelijk-technologische cultuur.

2. VRAAG EN METHODE

2.0. Inleiding

Uit de citaten van Popper (→ 0.1) en Wittgenstein (→ 1.3.5) blijkt dat beiden filosofische activiteit in feite gelijk stellen aan de methode van redeneren die ook gebruikelijk is in de natuurwetenschappen. Dit standpunt achten velen veel te eenzijdig: vragen over leven en dood, over goed en kwaad, over natuur en kosmos eisen een benadering, die juist afstand neemt van een zuiver verstandelijke aanpak. Vragen over ziel, geest, schuld, liefde, verlangen en oerangst kunnen alleen op een intuïtieve wijze worden behandeld. Op deze gebieden behoort de filosofie een eigen positie in te nemen.
In de praktijk blijkt men binnen de filosofie dus verdeeld te zijn: men kan het niet eens worden over de manier waarop antwoord moet worden gegeven op de uiteenlopende vragen die mensen stellen. Het is daarom in de eerste plaats nodig een analyse te geven van de verschillende soorten vragen die kunnen worden gesteld en in te gaan op de methoden die kunnen worden aangewend om deze vragen te beantwoorden. Van de methode hangt het immers af of men in staat is een geschikt antwoord te vinden op een gestelde vraag. Pas daarna kan, in daarop volgende hoofdstukken, worden ingegaan op de verschillende soorten methoden die worden ontwikkeld -in mythe, filosofie, wetenschap en kunst- en op de antwoorden die daarop zijn gebaseerd.

2.1. Een analyse van vragen

(0) Mensen stellen in een bepaalde situaties vaak gerichte vragen en verwachten daarop een antwoord. Er kan in eerste instantie een onderscheid worden gemaakt tussen praktische, existentiële, wetenschappelijke en morele vragen[a].

(1) In het dagelijkse leven komen allerlei vragen op. Je bent nieuwsgierig, je hebt belangstelling, je hebt hulp of advies nodig. Je wilt iets te weten te komen of je weet niet hoe iets moet worden gedaan:

-Hoe gaat het met je?
-Kun je morgen komen oppassen?
-Wat is de formule van kooldioxide?
-Waarom doe je dat?

Op deze *praktische* vragen krijgt men meestal een antwoord dat direct voldoet.

(2) In sommige situaties kun je jezelf en anderen vragen stellen omdat je je angstig, teleurgesteld of bedroefd voelt. Je begrijpt niets van de wereld. Lijden en dood benauwen je, het doel van het leven en de zin van het bestaan ontgaan je. Je zoekt een antwoord dat troost biedt en dat een uitweg toont uit alle ellende.
Deze soort vragen komt voort uit een diep emotionele reactie op uiterst negatieve omstandigheden. Zij wordt omschreven als *existentieel*. Een antwoord wordt vaak gevonden in religie en mythe.

(3) Vragen kunnen ook worden gesteld uit weetgierigheid:

-Waarom is het zulk slecht weer op Kreta?
-Hoe is de mens ontstaan?
-Wat is de oorzaak van magnetisme?

---

[a]Er bestaan nog veel andere soorten vragen, bv kunstzinnige en ethische. Maar specifiek *filosofische vragen* -vragen waarover men zou kunnen 'filosoferen'- komen niet voor. Filosofie is nu eenmaal geen kengebied met een eigen terrein van onderzoek, maar een omvattende, kritische (meta-)activiteit (→ 2.4). De vragen en antwoorden van filosofen als Plato, Hegel en Heidegger zijn niet filosofisch maar speculatief van aard (→ 6).

Men probeert de verschijnselen te beschrijven en te verklaren en ze in wetten en theorieën te ordenen. *Dit gebeurt in de wetenschap.*

(4) *Moreel* heten vragen als ze de wenselijkheid van het gedrag van leden binnen de groep aan de orde stellen.

-Waarom mag ik dit niet doen?
-Het is toch zijn plicht te helpen?
-Moet je hem wel gehoorzamen?

Antwoorden worden gegeven vanuit de gedragscode, de moraal.

2.2. De aard van de vragen

(1) Op een aantal praktische en morele vragen is een antwoord van ja of nee voldoende. Men weet dan waar men aan toe is. Dit geldt niet voor existentiële en wetenschappelijke vragen. Deze stellen een probleem aan de orde, dat moet worden onderzocht en opgelost. Het gaat om *een vraagstelling*, waarop het antwoord vaak complex is.
Vraagstellingen zijn de basis van een bv ethisch of historisch *discours* met zijn uiteenzetting en verhandeling.

→ AD.0.1: Discours.

(2) Op sommige morele vragen kan met een nieuwe vraag kritisch worden gereageerd:

-Moet ik doen wat mijn geweten me ingeeft?
-Wat betekent dat 'je geweten'? Het is toch niet meer dan dat wat je ouders je heben ingeprent!

Zo'n vraagstelling noemt men *ethisch*. Er worden problemen aan de orde gesteld die ingaan op de gedragscode, haar ontstaan, functie en waarde. Ook hier zullen de antwoorden ingewikkeld zijn.

2.3. De vragen *hoe* en *waarom*

Probleemstellingen worden omschreven in termen van *hoe* en *waarom*. Op grond van het gebruik van deze twee kernbegrippen is het mogelijk een eerste onderscheid te maken tussen mythe, wetenschap en speculatie, gekoppeld aan de methodes die zij toepassen. Daarom een ontleding aan de hand van een tiental voorbeelden.

(1) -Waarom ben je te laat?
(2) -Waarom rijdt de trein niet?

Men is op zoek naar redenen en oorzaken. Er wordt gevraagd naar een verklaring. Het antwoord heeft de vorm van een beschrijving: omdat de feiten zo en zo liggen.

(3) -Hoe zijn de wegen op Malta?
(4) -Hoe is de Afsluitdijk aangelegd?

Hier de vraag naar de gesteldheid van een situatie (3) en naar het verloop van een proces (4). Er wordt antwoord gegeven op de vragen:

-Van welke aard is iets?
-Op welke wijze gebeurt iets?

Het antwoord wordt gegeven in de vorm van een beschrijving van situatie en gesteldheid.

(5) -Waarom is de Afsluitdijk aangelegd?

Op deze waarom-vraag verwacht men geen verklaring, maar een uiteenzetting over de doelen die men wil bereiken: ze is aangelegd *om* de plaatsen rond de Zuiderzee tegen hoog water *te* beschermen, om voor nieuw land te maken, om de voorraad drinkwater veilig te stellen, om recreatiegebieden te creëren.

Waarom heeft dus twee betekenissen:

-Hoe komt het dat? Wat is de oorzaak van?
-Met welk doel?

De oorzaak wordt technisch omschreven als werkoorzaak ('omdat') en het doel als doeloorzaak ('om te').

(6) -Hoe is het leven ontstaan?
(7) -Waarom is het leven ontstaan?

Deze vragen leveren grotere problemen op. Vraag 6 wordt binnen de wetenschap als legitiem aanvaard, hoewel de wetenschapsman zich bij zijn onderzoek en experimenten (voorlopig) zal beperken tot het ontstaan van het leven op aarde. Bovendien is hij er zich van bewust dat in deze vraag een hypothese ligt opgesloten: er wordt aangenomen dat het leven uit materie is ontstaan en er niet altijd naast heeft bestaan.
Indien men het *waarom* in 7 opvat als vraag naar een doeloorzaak -en dat is de bedoeling- wordt het terrein van de wetenschap overschreden. Men betreedt het gebied van de speculatie en veronderstelt blijkbaar dat het leven is ontstaan met een bepaald doel. Zo'n vraagstelling heet speculatief: er wordt uitgegaan van en ingegaan op een diepere -niet-fysische-samenhang en orde. Aan de wereld ligt een strategie ten grondslag, de verschijnselen bezitten een innerlijke doelmatigheid.

Speculatief zijn ook de vragen:

(8) -Waarom is het heelal ontstaan?
(9) -Waarom leven wij?

Vragen als deze komen niet voort uit weetgierigheid, maar uit existentiële bewogenheid en eisen een antwoord dat binnen de wetenschap niet kan worden gegeven, omdat zij een doelgerichtheid op het oog hebben die de dagelijkse werkelijkheid en de mogelijkheden van de wetenschappelijke taal overschrijdt. Een mysterie dat alleen maar in beelden en met metaforen kan worden benaderd. Dit gebeurt in mythen of in dichterlijke vergelijkingen zoals die van Plato.

Tenslotte nog één waarom-vraag, die men in diepe verbazing kan stellen en die met Edwards kan worden omschreven als 'super-ultimate', als de uiterste en laatste:

(10) -Waarom is er iets en niet niets?

Misschien een onontkoombare, maar zeker een even zinloze vraag, omdat iedere hypothese om tot een aanvaardbaar antwoord te komen, ontbreekt. Ook de stelling dat god schepper van de werkelijkheid is, brengt geen uitkomst, omdat ook hij 'er is' en dus in de vraagstelling ligt opgesloten. Deze vraag gaat het menselijke denken te boven en heeft dan ook geen enkele betekenis.[a]

→ Speculatie: 6.2.
→ Plato: de mythos van de grot: Exc.XX.1.8.1.
→ Aristoteles' begrip *entelechie*: 7.0.3.3.
→ De dood als existentieel probleem: Exc.XVII

[a] James wijst erop dat de waarom-vraag voor mensen onontkoombaar en onbegrensd is. Zelfs bij een bevredigend antwoord komt de vraag op waarom dat dan wel zo is enz.

2.4 Meta-vragen

Amsterdam, die grote stad, is gebouwd op palen en heeft negen letters.

(0) Belangrijke vragen zijn *meta-vragen* . Zij zijn een onderdeel van *een methode* van filosofisch onderzoek naar de opbouw, de betekenis en de functie van taaluitingen. De structuur wordt bestudeerd in de syntaxis, de betekenis in de semantiek en de functie in de pragmatiek. Meta-activiteiten hangen samen met een kritische instelling: men zoekt bv naar fouten in een redenering of men analyseert de wijze waarop begrippen als goed en mooi in het dagelijkse leven worden gehanteerd. Belangrijke meta-vragen worden behandeld in grammatica en in logica.
Iedere taal, ook een kunsttaal[a] als de wiskunde of een meta-taal als de logica kunnen onderwerp zijn van meta-activiteit.[b c]

(1) Meta-vragen worden gesteld in een meta-taal, een taal van het tweede niveau. Deze bezit een eigen begrippenapparaat en eigen regels. In een meta-taal wordt een beschrijving gegeven van een andere, al bestaande taal van het eerste niveau ('de objecttaal'). Zo wordt in de grammatica de dagelijkse taal onderzocht: in een nieuwe taal met een eigen terminologie ('onderwerp', 'gezegde', 'lijdend voorwerp') wordt de structuur van bv het Nederlands systematisch geanalyseerd.
Ook de logica is een meta-taal, zij bestudeert in een nieuwe taal de vorm van redeneringen binnen de omgangstaal als objecttaal.

→ De functie van de logica: 3.5.0.

(2) Een grammatica is *formeel* van aard omdat zij de vorm, de structuur scheidt van de inhoud. Zij geeft de vorm, het patroon aan, waarin alle soortgelijke zinnen en zinsdelen zijn gegoten en ziet af van de betekenis van zin en woorden.
Het meta-begrip 'naamwoordelijk gezegde' past op de structuur van een zin als 'mijn buurman *is profvoetballer*' én op 'het lijkt me *erg laat*'. Inhoud en betekenis doen bij deze soort ontledingen niet ter zake. Er is maar één ding van belang: een groot aantal, ogenschijnlijk uiteenlopende taaluitingen blijkt in opbouw overeen te stemmen.
Ook logica en wiskunde zijn formeel van aard. Zij zien af van de betekenis, die woorden bezitten. De optelling '5 + 7 = 12' kan worden toegepast op schapen, atomen en elfjes. In de logica betekent aRb dat a en b in een relatie (R) tot elkaar staan, wat voor a en b wordt ingevuld, staat een ieder vrij.

→ Abstractie: 4.3.3.
→ Formalisering: 4.3.3.3.

(3) Met een meta-taal, een taal van het tweede niveau, wordt een taal van het eerste niveau, een objecttaal beschreven. Dit kan verwarrend werken:

-(gewone taal:) Jan is onderwerp (van gesprek),
-(meta-taal:) Jan is onderwerp (van de zin).

Om in het laatste geval duidelijk te maken dat er sprake is van een meta-niveau, wordt uitdrukkelijk aangegeven dat het om een woord of begrip gaat of worden aanhalingstekens gebruikt:

-*'Jan'/de term Jan* is onderwerp (van de zin).

De opmerking "'Jan' is al de hele dag onderwerp van gesprek" zal men waarschijnlijk alleen tijdens een congres van neerlandici kunnen opvangen.

---

[a]Naast meta-talen bestaan er *kunst*(matige) *talen*, zelfstandige tekensystemen, die geheel los staan van de omgangstaal. De wiskunde en de moderne logica zijn er voorbeelden van.

[b]'Meta' betekent in het Grieks 'achter', 'na'. Het begrip metafysica heeft een heel prozaïsche afkomst: Aristoteles' boeken van meer beschouwende aard komen na ('meta') de boeken over de zichtbare natuur ('ta fysica'). In 'meta-taal' houdt 'meta' in dat er onderzoek wordt gedaan vanuit een taal *achter* de taal, die moet worden geanalyseerd.
Ook op andere terreinen komen meta-activiteiten en -begrippen voor. Binnen de filosofie van de kunst wordt gebruik gemaakt van termen als meta-interpretatie, meta-kritiek, meta-code en meta-kunst.

[c]De eerste studies op dit gebied werden ondernomen door wiskundigen, die een onderzoek deden naar de grondslagen van de wiskunde. Men spreekt van meta-mathematica (→ Hilbert en Gödel: 3.5.8).

(4) Een vorm van meta-activiteit is *de meta-ethiek*. Er wordt onderzocht wat een morele uitspraak als 'Het is goed dat je dit doet' inhoudt en hoe zij werkt.
Binnen de traditie wordt aan een begrip als goed vaak een diepere, speculatieve betekenis toegekend: wat goed is voelen mensen intuïtief aan, het bezit een eeuwige waarde, het is, in Plato's termen, een *Idee*.
Taalfilosofen richten zich op de morele uitspraken zelf en op de functie die deze vervullen. Door iemand voor te houden dat iets goed is, doe je in feite niets anders dan een poging de ander over te halen te doen of te denken wat jij wenst. Met het uitspreken van een waarde-oordeel als 'Dit is goed' probeer je de ander gevoelsmatig te raken om zo zijn gedrag bij te sturen. Het dient als advies, richtlijn of bevel en heeft een praktisch nut. Er is sprake van een mand.
Ook beweringen op esthetisch gebied -'Wat een mooie muziek!'- kunnen op dezelfde manier worden geanalyseerd.

→ De mand: 4.1.3.3.

2.5. De methode

(1) De manier waarop een antwoord tot stand komt en wordt geformuleerd hangt samen met de soort vraag die in een bepaalde situatie wordt gesteld. De mythe biedt een oplossing voor de existentiële vraagstelling ('Wat is de zin van het leven?'). De methode die zij daarvoor gebruikt is anders van opzet dan die van de bioloog die vraagt naar het ontstaan van het leven.
Binnen de filosofische traditie worden eigen methoden van onderzoek en redenering toegepast. Ook filosofen proberen een antwoord te vinden op existentiële (en wetenschappelijke) vragen, maar zij ontwijken meestal de werkwijzen die door mythe en wetenschap worden voorgestaan.

(2) In de hoofdstukken 5-7 worden de methoden van mythe, speculatie en natuurwetenschap verder uitgewerkt. Daarmee komt een complex vraagstuk aan de orde, omdat men boodschappen op vele manieren kan over te brengen: niet alleen met woorden, maar bv ook met beeld en dans. Woorden kunnen bovendien worden omgezet in redeneringen, gedichten, orakelspreuken, in verhalen, preken, wetenschappelijke uiteenzettingen of beschouwingen. Men kan zich houden aan syntaxis en grammatica maar zich ook dichterlijke vrijheden veroorloven, men kan zich beroepen op een logische argumentatie maar ook retorische middelen aanwenden. Nu eens wordt het gevoel, dan weer het verstand, de intuïtie of de rede gezien als voornaamste bron van kennis. Met als doel: zekerheid en geborgenheid, begrip en inzicht of een extatische aanschouwing ('visio').[a]

(3) Voordat kan worden ingegaan op de methoden van mythe, speculatie en wetenschap, is het nodig twee gebieden nauwkeurig te verkennen. In de eerste plaats het gebied van de logica. Dit wordt reeds vanaf de Grieken beschouwd als fundament voor redeneren en argumenteren (→ 3). In de tweede plaats het gebied van de taal. Deze geldt als het menselijke communicatiemiddel bij uitstek (→ 4). Zonder het inzicht in de werking van beide heeft het weinig zin zich met mythe, speculatie of wetenschap bezig te houden.

(4) De complexiteit van het geheel aan vragen en methoden, gekoppeld aan kenbronnen, uitdrukkingsmiddelen en doelstellingen blijkt uit de volgende opsomming:

---

[a]De vraag naar kennis hangt samen met de vraag naar de waarheid. Sommigen stellen dat waarheid alleen in beweringen kan worden vastgelegd ('dit is een ware bewering'), anderen vinden dit standpunt veel te beperkt en menen dat waarheid bv ook intuïtief of instinctief kan worden achterhaald (= 'aangevoeld').

vragen	**kenbronnen**	**communicatie-middelen**	**doelen**	**methoden**
praktisch	zintuigen	gebaar	inzicht	(logisch-)formeel
existentieel	verstand	beeld	begrip	dialectisch
wetenschappelijk	rede	taal	visio	
moreel	gevoel			argumentatie
	intuïtie			retorica
ethisch	instinct			
speculatief	geloof			meditatie
	verbeelding(skracht)			gebed
op meta-niveau	introspectie			reflectie
				mythe
				speculatie
				wetenschap
				kunst

In het vervolg zal blijken dat eigenlijk alle filosofische discussies kunnen worden teruggevoerd tot vraagstukken die voortkomen uit dit schema.

3. DE LOGICA

3.1. Communicatie: wederzijdse gedragsbeïnvloeding

(1) Dieren staan als zender en ontvanger in voortdurende communicatie met elkaar. Zij reageren, afhankelijk van de omstandigheden, op geordende signalen als kleuren, gebaren, geuren, geluiden en de warmte van hun soortgenoten.
Uiterlijke prikkels (S: stimuli) lokken een antwoord (R: respons) uit. Dit antwoord komt naar voren in een gedrag dat op zijn beurt het gedrag van andere dieren beïnvloedt: R wordt S. Communicatie kan dan ook kortweg worden omschreven als onderlinge gedragscontrole: levende wezens sturen wederzijds het gedrag van elkaar op grond van een aangeboren en aangeleerd repertoire van geordende signalen ('code').[a b]

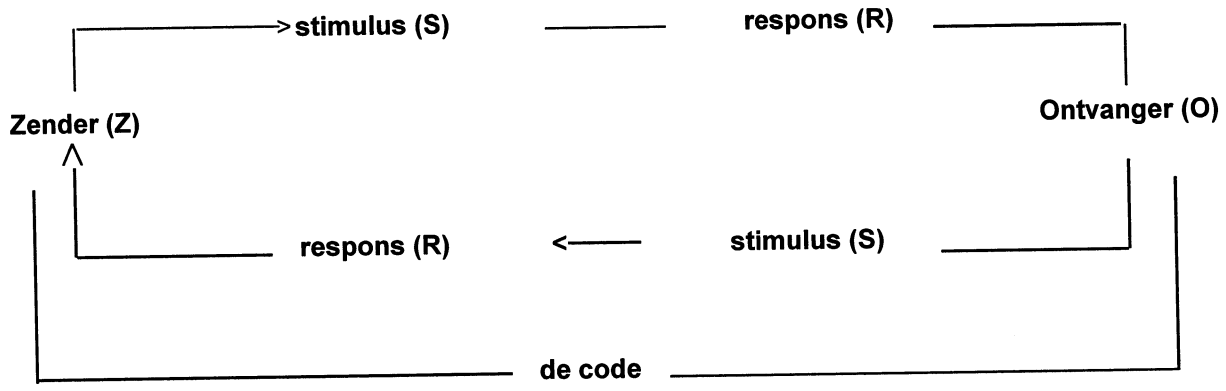

Afb. 3.1. Communicatie als onderlinge gedragscontrole (Behavior control/Bc).

(2) Ook mensen sturen elkaar met en reageren op specifieke signalen als geluiden, kleuren, geuren, gebaren, lichaamsvormen en gelaatsuitdrukking. Bovendien hebben zij deze oorspronkelijke, lichamelijke prikkels in de loop van de tijd aangevuld met en vervangen door nieuwe beïnvloedingssystemen: zij gebruiken, vaak in combinatie, opmaak, parfum, een gebruinde huid, versierselen, kleding, geluiden en klanken om de ander te sturen. En met succes.
Vooral de taal heeft groot effect. Met woorden en in zinnen bevelen, waarschuwen, roepen en lokken mensen elkaar. Als taaluitingen worden gebruikt om anderen direct in hun gedrag te sturen, spreekt men met een technische term van *mands*.

Bij primitieve stammen en volken wordt de macht van de taal sterk gevoeld, en niet alleen in het dagelijkse contact van de leden onderling. De gehele groepsovertuiging wordt gevoed door het levende, emotioneel geladen woord. Mythe, orakelspreuken, toverspreuken, zegen en vloek, eden en gebeden oefenen een betoverende en bezwerende werking uit. Zij verbinden de groep

---

[a]De conventionele definitie van *communicatie* in termen van *uitwisseling van berichten* is (dus) te beperkt en doet tekort aan het gegeven dat er sprake is van wisselwerking en gedragsmatige beïnvloeding. Zo kan er sprake zijn van feromonen *die een rol spelen in de communicatie van mensen,* wat niet anders betekent dan dat bepaalde geuren invloed hebben op menselijk gedrag.
Het gebruik van de termen *stimulus* en *respons* moet binnen dit schema los worden gezien van zijn behavioristische context, hoe moeilijk dat voor velen ook zal zijn: communicatie is nu eemaal in eerste instantie gebaseerd op uiterlijke kenmerken. Het zou wel heel vreemd zijn als dat niet het geval was. Maar de gebruikte terminologie sluit niet uit dat menselijke communicatie is gebaseerd op psychische vermogens als intentionaliteit of geestelijke activiteiten als de interpretatie (→ 4.0.4). Zo is de cognitieve psychologie is een S-R-psychologie: een intern cogintief systeem verbindt input (S) en output (R) met elkaar.
Een radicale behaviorist als Skinner stelt met nadruk dat de stimulus nooit kan worden vereenzelvigd met zoiets als een stoot, hij definieert de reflex juist op een zuiver abstracte manier. Bovendien wordt gedrag volgens hem opgeroepen binnen een omgeving die nooit in afzonderlijke gebeurtenissen kan worden ontleed, het gaat namelijk om 'verzamelingen van toevallige relaties of correlaties tussen gebeurtenissen of patronen van gebeurtenissen gedurende een bepaalde tijd' (Hineline).

[b]De code in menselijke gemeenschappen is cultuurgebonden en bestaat uit gewoonten, gebruiken, regels en overtuigingen (VGO). Zij is voor het belangrijkste deel gebaseerd op een gemeenschappelijke taal als communicatiemiddel.

met een magisch-religieuze werkelijkheid en waarborgen koningen, priesters en profeten invloed en gezag.

→ Communicatie: 4.0., AD.II.
→ Niet-verbale communicatie: 4.0.2.
→ Mand: 4.1.1, 4.1.3.
→ Magie: 5.2.2.

3.2. De dialoog binnen de vroege Griekse filosofie

3.2.0. Inleiding

Pas laat in de geschiedenis ontstaat er verzet tegen de gevoelsmatige autoriteit van mythe, symbool en moraal. Twijfel aan het geijkte mens- en wereldbeeld komt binnen primitieve gemeenschappen wel bij individuen voor (Radin), maar wordt pas doordacht en openlijk geuit in de hoog ontwikkelde culturen van China, India en Griekenland.
De kritiek op de mythe richt zich niet in de eerste plaats op haar religieuze achtergrond, maar vooral op haar verhalende, beeldende en associërende manier van systematisch denken. Een nieuwe wijze van taalgebruik wordt ontwikkeld. Men leert te redeneren, redelijk te oordelen en een onderlinge gedachtenwisseling tot stand te brengen. Men zoekt een verstandelijke, niet een gevoelsmatige zekerheid.

De mythe biedt uitzicht. Zij ontkracht de dreiging, die er uitgaat van een vaak raadselachtige wereld en geeft antwoord op existentiële vragen, met hun negatief-emotionele lading. Veel primitieve mensen voelen intuïtief een diep religieuze samenhang, waarbinnen tegenstrijdige krachten werkzaam zijn. Zo ondergaan zij de voortdurende wisselingen in natuur en kosmos, ordenen de verschijnselen en vinden innerlijke zekerheid. De maan bv wordt met haar steeds veranderende vorm het symbool van dag en nacht, groei en bloei, dood en leven en verzoent op deze wijze tegenstellingen, die mensen sterk bezighouden en diep raken.[a]

→ Zekerheid: Exc.I.
→ Religie: 5.1.
→ Mythe: 5.5.
→ Symbool: Exc.VIII.3.
→ De discussie tussen Levy Bruhl en Lévi-Strauss: Exc.XVI.0.2-4.

3.2.1. De Eleaten en de Sofisten

Binnen de Griekse filosofie ontwikkelt de dialoog zich als een rationeel uitdrukkingsmiddel, als een nieuwe vorm van communicatie.
De Eleaten leggen de basis: iets dat er is, kan er niet tegelijkertijd niet zijn. Logisch geformuleerd: een oordeel kan niet tegelijkertijd én in bevestigende, én in ontkennende vorm waar zijn.
Met dit beginsel, het principium non contradictionis (PnC), als axioma ontwerpen de Sofisten later een methode van gedragsbeïnvloeding in de vorm van het tweegesprek. Zij zien in de dialoog een instrument de tegenstander de loef af te steken en te overtroeven. Het is niet de bedoeling, via vraag en antwoord, de gesprekspartner te overtuigen, maar om het gelijk aan eigen zijde te krijgen. Zij lokken absurde antwoorden uit en proberen de ander in een misleidend woordenspel mee te slepen, hem met taalkundige trucjes te overrompelen en te overreden.

Een voorbeeld van onderling sofistisch gekrakeel. Een student rechten, die advocaat wil worden, maakt met zijn leraar-sofist de afspraak dat hij zijn lesgeld voor de helft vooruit zal betalen. De rest van het bedrag zal worden overgedragen als hij zijn eerste proces heeft gewonnen. Na zijn doctoraal stapt de nieuwe meester het bedrijfsleven binnen. Zijn leraar ziet geen geld en protesteert. Maar de repliek komt niet onverwacht: 'U krijgt uw geld pas als ik mijn eerste proces heb gewonnen. Dat was de afspraak!'
De sofist dreigt nu met een proces en merkt daarbij op dat hij, of hij het proces nu wint of verliest, in elk geval zijn geld zal krijgen. Zijn ex-leerling lacht fijntjes -ook hij is sofistisch getraind- en antwoordt: 'Of ik nu win of verlies, het geld krijgt u nooit!'.

Geliefd bij de Sofisten is vooral de werkwijze om de ander te vangen op een innerlijke tegenstrijdigheid in de bewijsvoering. Als ik beweer dat mijn sofistische tegenstander liegt, zal deze ontkennen dat het mogelijk is te liegen. Hij zal mij dwingen toe te geven dat een leugen inhoud heeft, dat deze altijd betrekking heeft op iets dat in werkelijkheid bestaat. Maar nu is juist het kenmerk van de *waarheid* dat zij zich uit over de werkelijkheid!
Geef ik als mijn oordeel dat volksmenners leugenachtig zijn, dat wordt mij in de mond gelegd dat redenaars toch altijd *iets* doen: zij spreken het volk toe en bewerken het. Deze activiteit kan nooit leugenachtig zijn, omdat de aard van de leugen ligt in dat *wat er niet is.* Hoe kun je nu ooit een leugen in de praktijk brengen? En daar sta je dan, overdonderd en met je mond vol tanden.
Dit soort sofistische logica houdt zich aan een vast patroon: als leugen waarheid inhoudt, is de leugen blijkbaar waar en de waarheid niet.
De dialoog is voor de Sofisten een rationeel strijdmiddel, dat vooral in de politiek en voor de rechtbank vruchten afwerpt.

---

[a]Deze religieuze benadering betekent niet dat primitieven niet op een verstandelijke wijze zouden reageren. De verschillen met moderne mensen zijn gradueel. Zij bezitten dezelfde gevoelens en gedachten (Van Baaren). Zij staan als individu in de wereld en gaan er niet gevoelsmatig in op (Bastide). De juridische systemen zijn hoog ontwikkeld, hun indelingen van de verschijnselen vaak zeer complex (Lévi-Strauss) en van een hoog abstract gehalte (Durkheim).

3.2.2. Socrates

(1) In de ogen van Plato is Socrates de schepper van de rationele dialoog. Socrates heeft veel van de Sofisten geleerd. Ook hij gebruikt de dialoog in de eerste plaats op een negatieve, kritische wijze. Steeds wanneer hij op de markt omstanders aanklampt, probeert hij anderen te laten inzien dat zij alledaagse woorden als vroom, dapper, rechtvaardig en gezond onnadenkend gebruiken en niet zorgvuldig genoeg toepassen. Hij ontziet zijn tegenstanders niet en een lichte neiging tot spot kan hij niet onderdrukken. Toch gaat hij, overtuigd van eigen onwetendheid, altijd op een open manier het gesprek aan. Nooit zal hij zijn gesprekspartner kleineren of zijn wil opleggen. Samen geven de deelnemers zich rekenschap van taalgebruik en gedrag. De dialoog wordt een middel begrippen te analyseren, te verhelderen en nieuwe formuleringen te vinden. [a]

(2) De Sofisten proberen hun toehoorders met suggestieve middelen tot het eigen standpunt over te halen, Socrates brengt hun inzicht bij en leert hun, in persoonlijke betrokkenheid, een onafhankelijk oordeel te vellen, dat steun vindt in redelijke argumenten.
Klassiek geformuleerd: Socrates probeert *te overtuigen*, de Sofisten proberen *te overreden*. Dat Socrates zich de vijandschap van de Atheense burgerij op de hals haalt, is niet onbegrijpelijk: zijn analyses richten zich vooral tegen hun zelfingenomenheid, hun bekrompenheid en de vanzelfsprekendheid, waarmee zij hun morele en godsdienstige vooroordelen aanhangen en verdedigen.

(3) Socrates' methode voert naar de argumentatie, die van de Sofisten naar de retoriek. Pas Aristoteles zal aan beide een theoretische grondslag geven.

→ VGO/GV: 1.3.
→ De Eleaten: Exc.XIII.1.3.
→ De Sofisten: Exc.XIII.2.
→ Socratische methode: Exc.XI.2.1.2n.
→ Beknopte argumentatieleer: 9.
→ De retorica: 9.1.2.

[a]Socrates geldt om deze redenen generaties lang als hèt voorbeeld van de de ideale en succesvolle leraar. Maar bij deze bewering kun je vraagtekens zetten. Inhoudelijk bv is zijn leer op zijn minst gesproken anti-democratisch.. En van de resultaten van zijn opvoedingswijze is niets bekend of het moet zijn dat zijn leerlingen -allen uit aristocratische hoek- zich aan zijn idealen weinig hebben gelegen laten liggen. Bovendien heeft zijn ironische werkwijze (→ Exc.XL.8n) zo zijn nadelen: 'Socrates tot ons cultuur-ideaal van leraar maken betekent selectief te werk te gaan: de ironische ontmaskering van waanwijsheid helpt de ontmaskerenden niet, wel misschien de enthousiast luisterende jeugd eromheen, maar dat is toch een riskante manier van onderwiizen' (Fresco).

3.3. Beweringen en redeneringen in het dagelijkse leven

3.3.0. Inleiding

(1) Taal kan dienen het gedrag van anderen te beïnvloeden (Bc) via bv bevelen, vragen, beloften, adviezen en waarschuwingen. Naast deze mands gebruiken mensen taal in de vorm van *beweringen*. Hiermee beschrijven zij dat wat ze waarnemen, ervaren en beleven: 'Deze stroop is kleverig', 'Het is een lang pad', 'Het eiland is prachtig'.

(2) Een andere, opmerkelijke vorm van taalgedrag is *de redenering*: beweringen worden zo aan elkaar gekoppeld dat er conclusies uit kunnen worden getrokken.
Redeneringen worden door mensen in de eerste plaats gebruikt om elkaar ervan te overtuigen dat er samenhangen en verbanden bestaan tussen de verschijnselen, die zij in de werkelijkheid waarnemen. Neem het volgende voorbeeld:

(a) *Het auto-ongeluk werd niet, zoals gemeld, veroorzaakt door de gladheid van de banden, want deze w aren net nieuw.*

Deze redenering heeft twee aspecten: zij gaat uit van de veronderstelling dat nieuwe banden geen ongelukken kunnen veroorzaken. Dat weet men *uit ervaring*. Uit deze premisse kan vervolgens worden *afgeleid* dat de oorzaak van het ongeluk ergens anders moet liggen.
Kennis komt tot stand omdat mensen langzamerhand leren hoe de wereld in elkaar zit. Er is sprake van inductie. Uit verkregen kennis kunnen gevolgtrekkingen worden gemaakt waardoor deze kennis in specifieke situaties kan worden toegepast. Er is sprake van deductie.
Indien men nu toch te weten wil komen wat het ongeluk heeft veroorzaakt, moet men verschillende veronderstellingen opperen en mogelijkheden aftasten. Er is sprake van abductie.

→ Feiten: 7.3.2.4
→ Feitelijke argumentatie: 9B.

3.3.1. Inductie

> Overeenkomst in zintuiglijke waarneming is de basis van alle verwachtingen, al het leren, alle gewoontevorming. Het werkt via onze neiging om te verwachten dat overeenkomstige zintuiglijke waarnemingsprikkels zintuiglijk gevolgen hebben die op elkaar lijken. Dit is de oorspronkelijke vorm van inductie.
>
> W.V.Quine

A. DE GENERALISERING

(1) Mensen hebben geleerd gebruik te maken van generaliseringen , van uitspraken in de trant van 'Mensen zijn sterfelijk', 'Vleermuizen zijn blind', 'Rode bessen kun je rustig eten'. Beweringen als deze zijn gebaseerd op een kennis, die binnen de cultuur door de eeuwen heen is opgebouwd en doorgegeven en die de mensen praktische zekerheid verschaft. Kennis ontstaat dus langzamerhand: mensen leren stapje voor stapje *overeenkomsten en verschillen* te zien tussen de dingen en maken op grond daarvan onderscheid tussen bv groenten en vruchten, bomen en struiken, lente en zomer.
Dit proces van kennisverwerving wordt *inductie* genoemd: door het waarnemen van overeenkomsten en regelmatigheden wordt het mogelijk indelingen te maken die op hun beurt voeren tot algemene uitspraken in de vorm van generaliseringen (G).

→ Husserl, conceptualisme: 3.6.3.4.

(2) *Generaliseringen* zijn gebaseerd op een vaak grote mate van waarschijnlijkheid. Uit een aantal gegevens wordt een conclusie getrokken, die vanuit de praktijk betrouwbaar blijkt te zijn. Inductie loopt dus nooit uit op universele uitspraken (U): noch in de ruimte, noch in de tijd zal men in staat zijn

beweringen te doen die alle verschijnselen omvatten.[a] Absolute zekerheid dat mensen sterfelijk of dat raven zwart zijn, krijgt men nooit. Dit maakt de inductie voor velen een twijfelachtig instrument om kennis te vergaren (→ 3.3.1C).

B. INDELINGEN

(1) Indelingen zijn een handig instrument. Mensen kunnen de informatie die zij binnen krijgen ordenen en gericht toepassen. Zonder classificatiesystemen zou een ordelijke benadering van dingen onmogelijk zijn. Toch blijkt ook uit dit onderdeel hoe zwak het inductieve systeem eigenlijk is. De kennis die in indelingen ligt vervat, is in feite willekeurig, omdat hun oorsprong ligt in het ontdekken van overeenkomsten. En dat is een zwakke start, omdat het in de praktijk, hoe dan ook, onmogelijk is gelijke verschijnselen of gelijke gegevens te ontdekken. Gelijkheid is een sociaal-psychologisch begrip: het is gebaseerd op associatie en kan alleen worden toegepast op grond van afspraak en selectie. Twee voorwerpen worden een appel of een planeet genoemd niet omdat zij aan elkaar gelijk zijn, maar omdat zij een aantal kenmerken gemeenschappelijk hebben. In een andere samenleving of cultuur zou men kenmerken kunnen noemen, die aanleiding kunnen geven ieder van de twee 'appels' of 'planeten' anders te benoemen.

(2) Indelingen zijn op veel manieren mogelijk. Sommige primitieve stammen delen de dingen in naar hun kleur: bananen, de maan en het koren behoren tot één klasse. Emmet geeft het voorbeeld van boeken die in een boekenkast moeten worden geplaatst. Dit kan bv gebeuren naar onderwerp, alfabetisch naar titel of schrijver, naar kleur of naar hoogte. Hij gaat verder:

> In het normale geval zullen zij die de boeken classificeren of rangschikken, dit doen met een bepaald doel voor ogen; ze kiezen ter classificatie die eigenschappen of criteria welke de meest handige of bevredigende rangschikking opleveren. Maar het is van belang op te merken dat er een zeer groot aantal andere wijzen bestaat waarop de boeken zouden kunnen worden geclassificeerd. Ze zouden kunnen worden gerangschikt naar het aantal bladzijden, naar het gewicht, naar de uitgever, wanneer en waar ze werden verworven, hoe vaak ze zijn gelezen. Deze eigenschappen en vele andere zijn niet minder echt, hoewel ze minder nuttig en belangwekkend kunnen zijn.
> Sommige van deze classificaties zijn zeer duidelijk omschreven of kunnen dat gemakkelijk zijn. Wanneer we boeken op planken rangschikken naar het feit of ze tot 100 bladzijden, van 100 tot 200 bladzijden enz. hebben, kan er nooit enige twijfel bestaan waar het boek thuishoort, aangenomen dat we hebben afgesproken welk standpunt we innemen ten aanzien van voorpagina's, inhoudsopgaven en dergelijke.
> Maar wanneer we ze rangschikken naar het onderwerp dat ze behandelen, kan het inderdaad heel moeilijk zijn, zoals iedereen weet die dit bij de hand heeft gehad, om de classificatie scherp omschreven door te voeren. Hoort een boek over natuurfilosofie thuis bij de filosofie of bij natuurwetenschap? Er is geen afdoend antwoord op deze vraag; het is slechts een vraag van wat het handigst is. Als we boeken naar hun gewicht classificeren (1 pond of minder, tussen 1 en 2 pond enz.) behoeft er geen twijfel te bestaan naar welke stapel een boek gaat. Maar we merken op dat de beslissing hoe de grenzen worden gesteld, tamelijk willekeurig is.

(3) Dingen zijn nooit aan elkaar gelijk, ze lijken op elkaar: men ziet er overeenkomsten in en kan ze dezelfde kenmerken toekennen. Indelingen zijn willekeurig en zijn in hun opzet afhankelijk van natuurlijke, culturele en historische omstandigheden. Zij zijn er in de eerste plaats om het gemak van de mensen en hun belangen te dienen. Dit geldt ook voor geladen indelingen als die van de mensheid naar ras, geslacht of seksuele gerichtheid en van de maatschappij naar standen en klassen. Volgens Wells is iedere indeling vaag, heeft ieder begrip verdoezelde randen. Het getuigt van domheid en koppigheid als de logica ons probeert van het tegendeel te overtuigen.

→ Exc.IX.4: Definitie, de klassieke methode.

EXCURSUS II: DE ANALOGIE

---

[a]Een universele uitspraak (U) wordt technisch geformuleerd als: (P_a), (P_b), $(P_c) \rightarrow (\forall(x)\ (P_x))$.

Voor een mens (a) geldt dat hij in het bezit is van de eigenschap (P) *sterfelijk*
(b) de eigenschap (P) *sterfelijk*
(c) de eigenschap (P) *sterfelijk*

Conclusie (→): voor ieder (∀) mens (x) geldt dat hij sterfelijk (P) is. De generalisering (G) voldoet dus niet aan deze afleiding.

C. SAMENVATTING. DE LOGISCHE ZWAKTE VAN HET INDUCTIEBEGINSEL.

De inductie heeft in het dagelijks leven een belangrijke functie, omdat zij samenhang en orde aanbrengt. Zij is een onontbeerlijke en noodzakelijke manier van denken (Hume). Toch mogen haar zwakten niet worden onderschat:

-haar indelingen berusten op gelijkenis, niet op gelijkheid,
-de criteria om tot indelingen te komen zijn nogal willekeurig,
-haar generaliseringen (G) komen niet verder dan waarschijnlijkheden.

En zelfs waarschijnlijkheid is logisch gezien niet haalbaar (Hume). Het inductiebeginsel houdt immers in dat de generalisering 'raven zijn zwart'

a. in het verleden altijd is bevestigd,
b. op dit ogenblik niet wordt weerlegd,
c. en daarom ook voor de toekomst zal gelden.

Maar hoe staat het met inductiebeginsel zelf? Dit

a. werkte in het verleden,
b. op dit ogenblik wordt het zonder bezwaar gebruikt
c. en het zal daarom ook in de toekomst als een methode blijven gelden.

Conclusie: het inductiebeginsel zelf is aan het inductiebeginsel onderworpen, het kan alleen op grond van zichzelf worden bewezen. Resultaat: een regressus in infinitum[a].

3.3.2. Deductieve redeneringen

(1) Generaliseringen staan aan de basis van deductieve redeneringen. Samen met andere soorten beweringen vormen zij de premissen, waaruit een geldige conclusie kan worden getrokken. Een voorbeeld:

(b) *Jan heeft zijn buikpijn niet te danken aan het eten van die appel, want die was rood.*

Schematisch:	uit de generalisering	rode appels veroorzaken geen buikpijn,
	en de beweringen	Jan heeft buikpijn,
		Jan at een appel,
		de appel was rood,
	wordt *afgeleid*:	de oorzaak van de buikpijn ligt niet aan het eten van deze appel[b].

(2) Klassiek is de volgende manier van deductie:

(c) *Socrates is een mens, dus is hij sterfelijk.*

Schematisch: mensen zijn sterfelijk
Socrates is een mens
---
dus: Socrates is sterfelijk.

Binnen de logica heet deze afleiding *syllogisme*.

(3) In het dagelijks leven maken mensen veel gebruik van deducties. Zij zijn een belangrijk middel informatie te ordenen, te formuleren en over te dragen.

---

[a]Het 'enzovoort, enzovoort', met als klassiek voorbeeld het 'Droste-blikje'.

[b]Dezelfde vorm van afleiden treft men aan in voorbeeld a (→ 3.3.0).

3.3.3. De indicatie

> Als een gebouw helemaal geen aanduiding of teken draagt, is zijn eigen vorm, en de plaats die het inneemt in het geheel van de stad genoeg om er de functie van aan te geven: het koninklijk paleis, de gevangenis, de munt, de pythagoreische school, het bordeel. Ook de waren die de kooplieden in hun kramen uitstallen staan niet voor zichzelf, maar dienen als tekens van andere dingen: een geborduurde hoofdband will zeggen elegantie, een vergulde draagstoel macht, de boeken van Averroe wijsheid, een enkelsieraad wellust. De blik doorloopt de straten alsof het beschreven bladzijden zijn: de stad zegt alles wat je moet denken, laat je herhalen wat zij zegt en terwijl je denkt [de stad] Tamara te bezoeken registreer je slechts namen waarmee zij zichzelf en al haar onderdelen definieert.
>
> Italo Calvino

(1) Mensen stellen zich flexibel op en treden de wereld met inzicht tegemoet. Zij zijn in staat een situatie te beoordelen en van daaruit gevolgtrekkingen te maken. Dit op grond van de regelmatigheden en overeenkomsten die zij ontdekken en van de samenhang die zij vervolgens aanbrengen. Zo leren zij hun omgeving te kennen en zich beter aan de omstandigheden aan te passen.
Dit begripsmatige, maar ook praktische gedrag berust voor een belangrijk deel op de index. Men leest uit gegevens, die de omgeving aanbiedt, *aanwijzingen* af. Plassen op straat zijn *een teken van* zware regenval, tranen van verdriet, lompen van armoede, een vuur in het donker van de aanwezigheid van mensen.
Een index is een teken: indien rook, dan vuur, rook *betekent* vuur. Rook in een middeleeuwse stad is een teken van brand en (dus) van gevaar. Rook *betekent* gevaar.

(2) Op indices stellen mensen hun vertrouwen, zij geven, zoals de ervaring leert, samenhangen te zien die hen in staat stellen voorspellingen te doen en aan de hand daarvan doelmatig te handelen.
Soms is een index niet minder dan een bewijs: voetsporen als teken van de aanwezigheid van wilde dieren, het fluiten van de ketel als teken dat het water kookt, hoge vloed als teken dat het volle maan zal zijn. Vaak blijven de aanwijzingen vaag en onzeker -vertrapte planten als teken van baldadigheid- of sterk cultureel gekleurd: lege straten als vingerwijzing dat er op televisie een belangrijke voetbalwedstrijd wordt vertoond.
De index wordt onder woorden gebracht in *de indicatie*: 'Rook is een teken van vuur', 'Rook betekent vuur'.

3.3.4. Abductie

Omdat buikpijn niet het gevolg kan zijn van het eten van een rijpe appel, moet men naar een andere oorzaak zoeken. Men stelt een aantal hypothesen op -het koude water, een bacterie, oververmoeidheid- en gaat na wat op grond van de omstandigheden de meest voor de hand liggende mogelijkheid is.

Schematisch (d):

hij heeft buikpijn
van koud water krijg je buikpijn
---
dus: koud water is een mogelijkheid.

Een arts zal bij het zien van bepaalde, zeldzame symptomen aan een of twee ziekten denken, hij raadpleegt een handboek en probeert na te gaan welke van de twee het meest bij het gehele ziektebeeld past.
Je probeert al gissend samenhang aan te brengen door een hypothese op te stellen. Abductie is dus een afleiding vanuit een vermoeden. Zij wordt gemaakt op grond van (verrassende)[a] gegevens in de werkelijkheid.

---

[a]Peirce die het begrip abductie ontwikkelde en het tot kern van het menselijke kenproces maakte, legt alle nadruk op het aspect van verrassing. Zo sterk zelfs dat hij stelt dat je bij het zien van iets onverwachts de meest voor de hand liggende oplossing ('Ach dat zal wel zo liggen') als verdacht moet beschouwen. Alleen zo ontstaat nieuwe kennis.

Abductie komt tot stand via een onderzoek, indicatie via een reeds vertrouwde verbinding van gegevens (rook en vuur). Abductie stuit op mogelijkheden, indiuctie op waarschijnlijkheden. Inductie vergemakkelijkt het leven door de verschijnselen in te delen, abductie eist dat je interpreteert en argumenten zoekt: je probeert betekenis aan het leven te geven (Peirce).

→ Peirce, interpretatie: 4.0.4.3..

3.3.5. Samengestelde beweringen

(1) In de boven gegeven voorbeelden (a-d) worden beweringen aan elkaar gekoppeld door middel van de woorden *dus* en *immers*, maar zij kunnen ook met elkaar worden verbonden via voegwoorden als *en* en *of*, zonder dat er in deze gevallen sprake is van een afleiding: 'De ketel fluit of het water kookt'. Deze samengestelde bewering kan schematisch zo worden weergegeven:

Tabel 1.

	de ketel fluit	of	het water kookt
a	waar	*niet waar*	waar
b	waar	*waar*	niet waar
c	niet waar	*waar*	waar
d	niet waar	*niet waar*	niet waar

'De ketel fluit' is een bewering die waar kan zijn of niet. Hetzelfde geldt voor 'Het water kookt'. De samengestelde bewering 'De ketel fluit of het water kookt' is *waar* als de bewering 'De ketel fluit' waar en 'Het water kookt' niet waar is (b), of omgekeerd (c).

(2) Uit de gegeven tabel blijkt dat er twee verschillende soorten waarheid voorkomen bij samengestelde beweringen:

-Een *feitelijke* waarheid, een waarheid die berust op een verwijzing ('referentie') naar de buitenwereld. Het is waar dat het water kookt, het is waar dat de ketel fluit.
-Een *structurele* waarheid. Deze berust op de vorm van de (samengestelde) uitspraak, die via de koppeling van twee zinnen door een voegwoord tot stand komt. Een samengestelde zin met het voegwoord *of* is formeel ('naar zijn vorm') alleen waar als een van de twee beweringen (feitelijk) waar is.

Ieder voegwoord heeft dus een specifieke (formeel-structurele) waarheid. Voor de uitspraak 'Vader *en* moeder komen' geldt de volgende tabel:

Tabel 2.

	vader komt	en	moeder komt
a	waar	*waar*	waar
b	waar	*niet waar*	niet waar
c	niet waar	*niet waar*	waar
d	niet waar	*niet waar*	niet waar

Een tabel als deze geeft, onafhankelijk van de verwijzing naar de buitenwereld, de waarheid aan voor alle zinnen van deze vorm, dus ook voor de uitspraak 'Hij drinkt rum en cola'.

(3) Gemakshalve kan men nu beweringen als 'Vader komt' en 'Hij drinkt rum' vervangen door de technische tekens A, B, C enz. In de logica spreekt men van *beweringsconstanten*. Schematisch wordt dit:

Tabel 3.

	A	en	B
a	waar	*waar*	waar
b	waar	*niet waar*	niet waar
c	niet waar	*niet waar*	waar
d	niet waar	*niet waar*	niet waar

Met het gebruik van een meta-taal, die werkt met beweringsconstanten en (waarheids)tabellen is men reeds diep in het gebied van de logica doorgedrongen. Dit vereist een nieuwe aanpak. Deze komt in de volgende hoofdstukken aan de orde.

3.3.6. Samenvatting

In het dagelijkse leven ontdekken mensen overeenkomsten en regelmatigheden, zij maken indelingen, zij zoeken naar samenhangen, trekken conclusies, doen algemene uitspraken en stellen oorzaken vast. Dit alles uit zich in een vaak gecompliceerd taalgebruik dat, naast mands, onder meer bestaat uit:

-eenvoudige beweringen: 'Het waait', 'Mijn huis heeft geen garage'.
-samengestelde beweringen: 'De kersen- en perenbomen bloeien'.
-generaliseringen: 'Vleermuizen zijn blind' (via inductie).
-afleidingen: 'Als zijn vader een Ier is, zal hij zeker staken' (deductie).
-indicaties: 'Een vroege vogeltrek is een aanwijzing voor een strenge winter'.
-abducties: 'Het is mogelijk dat de volle maan haar vruchtbaarheid heeft bevorderd'.

→ Mand: 4.1.1, 4.1.3.

3.4. De klassieke logica

3.4.0. Inleiding. Aristoteles

Logica vormt oorspronkelijk een onderdeel van de metafysica, de leer die de diepere achtergronden van de werkelijkheid onderzoekt en in systeem brengt. Er ligt volgens Artistoteles, haar grondlegger, een diep en wezenlijk verband tussen de menselijke wijze van redenering, het denkvermogen en de opbouw van de werkelijkheid. De logica is *een ontologie*[a]. Door op deductieve wijze het feitelijke en bijzondere uit het algemene en wezenlijke af te leiden, verkrijgen mensen zekere kennis.
Toch is de logica ook bij Aristoteles, ondanks haar formele uitgangspunt en werkwijze, een discipline die altijd inhoudelijk met de dagelijkse werkelijkheid is verbonden.

→ Parmenides' leer van het Zijn: Exc.XIII.1.31.

3.4.1. Het oordeel: S is P

Het syllogisme kan worden beschouwd als de klassieke redeneringsvorm bij uitstek. Het is opgebouwd uit drie oordelen. Deze verbinden ieder twee begrippen met elkaar, waarvan de één dienst doet als drager ('subject'), de ander als toegevoegd kenmerk ('predikaat'):

de roos ('subject') is ('copula') rood ('predikaat').[b]

Zo ontstaat het oordeel: S is P. Dit oordeel kan volgens de methode van Euler schematisch worden weergegeven als een verbinding van twee cirkels, de één voor S, de ander voor P. Het is zo mogelijk de verschillende manieren waarop S en P binnen een oordeel aan elkaar kunnen worden gekoppeld overzichtelijk te rangschikken. Dit gebeurt in 1-4.

1: SAP

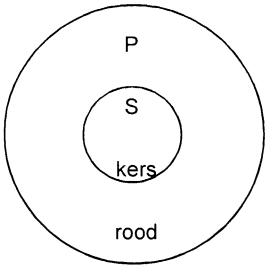

'Alle kersen zijn rood': alle kersen (S) maken deel uit van de groep van rode dingen (P). In afb.3.2 wordt aangegeven hoe S binnen P valt. Dit oordeel is algemeen-bevestigend en wordt technisch omschreven met SAP.[c]

afb 3.2.

Indien een oordeel wordt bevestigd of ontkend, spreekt men van de kwaliteit van het oordeel, maakt men het onderscheid tussen een algemeen en een bijzonder oordeel ('alle S'/'sommige S') dan is er sprake van zijn kwantiteit. Zo ontstaan er vier mogelijkheden: SAP, SIP, SEP en SOP.

---

[a]Het begrip 'ontologie' komt van het Griekse 'to on' ('Het Zijnde'). In de ontologie wordt een beschrijving gegeven van de redelijke denkprocessen, die op hun beurt een weerspiegeling zijn van de werkelijkheid ('het Zijn'): denken ↔ zijn.

[b]Er is op gewezen dat men met deze formele aanpak de kenmerken van het oordeel verzelfstandigt. Met het gevaar van hypostasering: je vormt, zoals Plato doet, concrete begrippen om tot abstracte Ideeën. Een tweede probleem is dat sommige taalgroepen deze taalopbouw niet kennen: het koppelwerkwoord ontbreekt en daarmee de mogelijkheid deze logische structuur toe te passen. Zo bv Russell en Huxley.

[c]Met SAP velt men een universeel oordeel (U). Het verdient voorkeur een onderscheid te maken tussen een generalisering (G), zoals die inductief tot stand komt ('Kersen zijn rood') en universele uitspraken als 'Alle kersen zijn rood' (→ 3.3.1). In het Engels komt dit onderscheid naar voren in het gebruik van *any* (G) en *every* (U).

Het is mogelijk een oordeel omgekeerd te lezen met S als P en P als S. In afb.3.3 ziet men deze *omzetting*: een deel van S heeft P als predikaat. Lees: een deel van de rode dingen (S) is kers (P), sommige rode dingen (S) zijn kersen (P). Dit proces van omzetting heet *conversie*.

Goed afgelezen staat er in afb.3.3: sommige rode dingen zijn *alle* kersen. Binnen de klassieke logica komt dit schema niet voor. Alleen de S kan worden gekwantificeerd, het is mogelijk een onderscheid te maken tussen *alle S én sommige S*. Bij P is dit niet toegestaan.

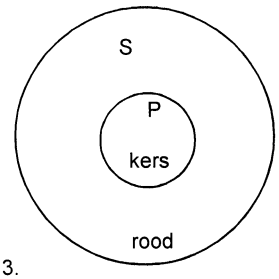

afb.3.3.

2. SIP

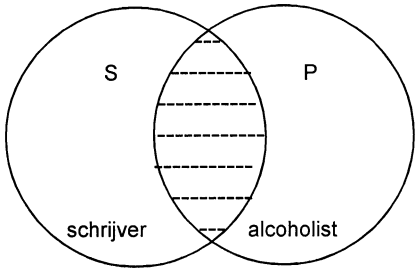

'Sommige schrijvers zijn alcoholist': een aantal schrijvers (S) is alcoholist (P).
Dit oordeel is bijzonder-bevestigend en wordt omschreven als SIP. In afb.3.4. wordt het aangegeven via de arcering.
De omzetting van SIP geeft weer SIP: een deel van de alcoholisten (S) is schrijver (P).

3. SOP

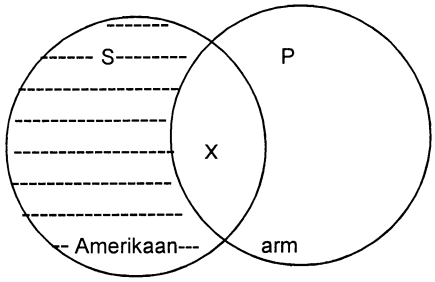

afb.3.5.

Oordelen kunnen ook ontkennend zijn. Men kan bv beweren dat een deel van de Amerikaanse bevolking niet arm is. Een bijzonder-ontkennend oordeel (SOP).
De arcering in afb.3.5. geeft aan: zeker is dat sommige Amerikanen (S) niet arm (P) zijn. Onzekerheid bestaat er over een deel van de Amerikaanse bevolking (aangegeven met 'x'). Het oordeel houdt dus niet in dat de rest van de Amerikanen wel arm is!
De omzetting van SOP luidt: een deel van de niet-arme wereldbevolking (niet-S) is Amerikaan (P)
Met SOP kan SAP worden weerlegd: als er één kers niet paars is, weerspreekt dit de bewering 'Alle kersen zijn paars'.

4. SEP

Wanneer er, in tegenstelling tot SOP, geen onzekerheid bestaat, schrijft men 'Amerikanen (S) zijn niet arm (P)'. Een algemeen-ontkennend oordeel.
Vaktechnisch: SEP.
De omzetting van SEP is weer SEP: arme lieden (S) zijn geen Amerikanen.
SEP kan worden weerlegd met de bewering dat er één Amerikaan arm is (SIP).

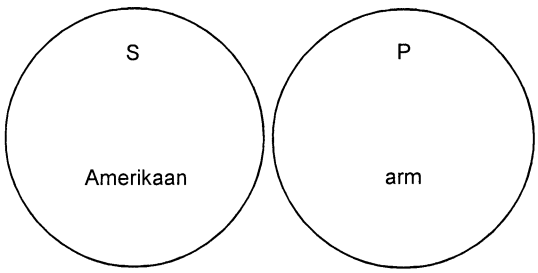

3.4.2. Contrast en contradictie

SAP en SOP noch SEP en SIP kunnen gelijktijdig als waar worden geponeerd (afb.3.7). Men kan niet beweren dat alle rozen wel en sommige niet rood zijn of dat alle planten niet en sommige wel stekelig zijn. Is de ene stelling waar, dan is de andere dat niet. Beide stellingen weerleggen elkaar, zij zijn tegenstrijdig (PnC).

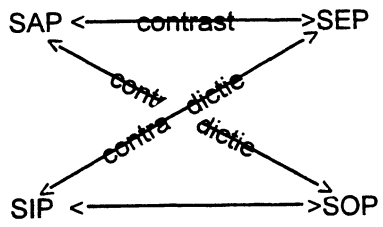

Afb.3.7. Contrast en contradictie

SAP en SEP zijn contraire beweringen: zij zijn niet tegelijkertijd waar, maar wel laten zij een derde mogelijkheid open. Het is onjuist te stellen dat alle auto's wel én niet tweedeurs zijn, wel is het mogelijk dat een aantal auto's meer (dan twee) deuren heeft.
Het contrast van 'alle zeelieden waren aan het pierewaaien' is 'geen enkele zeeman was aan het pierewaaien', de contradictie luidt 'een aantal zeelieden was niet aan het pierewaaien'.

EXCURSUS III: DE PARADOX

3.4.3. Het syllogisme

(1) In het syllogisme wordt uit twee premissen, de major en de minor, een conclusie getrokken:

(a)	major	alle mensen zijn sterfelijk (SAP)
	minor	Socrates is een mens (SIP)
	---	---
	conclusie	Socrates is sterfelijk (SIP)

Het predikaat van de conclusie heet T ('grote term') en staat altijd in de major, het subject van de conclusie heet t ('kleine term') en komt altijd voor in de minor. De middenterm (M) ontbreekt in de conclusie.
De opbouw binnen het syllogisme naar t, T en M heet de *figuur*, de opbouw naar soorten oordeel (SAP, SEP, SIP, SOP) de *vorm.* Zij wordt voor (a) geschreven als AII. Als figuur geldt voor (a):

M is T
t is M
---
t is T

Socrates (t) is een mens (M), dus is hij (t) sterfelijk (T) of: Socrates (t) is sterfelijk (T), hij is immers een mens (M).

(2) Om de geldigheid[a] van een syllogisme te bepalen kan worden gebruik gemaakt van de cirkels van Euler. Neem het volgende syllogisme:

(b)	Major	MT	(SAP)	alle edelstenen zijn kostbaar
	Minor	tM	(SAP)	alle robijnen zijn edelstenen
	Conclusie	tT	(SAP)	alle robijnen zijn kostbaar

De geldigheid van syllogisme b kan men aflezen uit afb.3.8. Teken de major, plaats daarbinnen de minor. Het blijkt nu dat t *noodzakelijkerwijs* een onderdeel vormt van T.

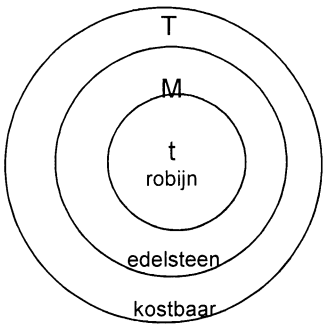

afb.3.8.

Geldig is ook:

(c)	MT	(SAP)	alle Amerikanen zijn sportlievend
	tM	(SIP)	sommige negers zijn Amerikaan
	tT	(SIP)	sommige negers zijn sportlievend

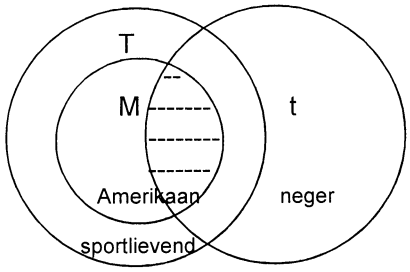

In afb.9. doorkruist t op noodzakelijke manier T.

afb.3.9.

Niet geldig is:

(d)	TM	(SAP)	Alle leren zijn goedaardig
	Mt	(SIP)	sommige goedaardige lieden zijn laf
	tT	(SIP)	sommige lafaards zijn ler

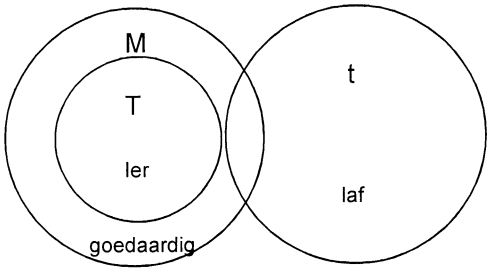

afb.3.10.

Het is wel mogelijk, maar niet noodzakelijk dat t T doorkruist. De conclusie is dus niet juist, de afleiding niet geldig (afb.3.10).

---

[a]Geldigheid is een formeel begrip: een afleiding is (on)geldig onafhankelijk van de feitelijke waarheid of onwaarheid van de oordelen waaruit zij bestaat.

Nog twee voorbeelden:

(e)
MT (SAP) alle negers zijn zwart
Mt (SAP) alle negers zijn tweebenig
---
tT (SAP) alle wezens met twee benen zijn zwart

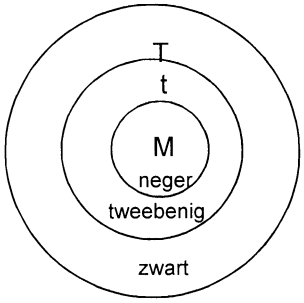

afb.3.11.

Cirkel t hoeft niet noodzakelijk cirkel T te omsluiten, T kan ook gedeeltelijk buiten t vallen (zoals getekend). Dit syllogisme is niet geldig. Geldig is wel de conclusie dat *sommige* wezens met twee benen zwart zijn (SIP).

(f)
TM (SAP) alle vissen zwemmen
tM (SAP) alle dolfijnen zwemmen
---
tT (SAP) alle dolfijnen zijn vissen

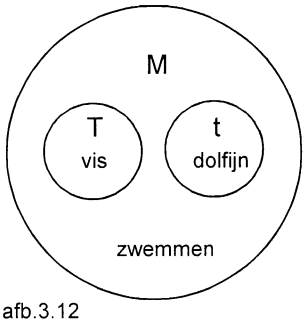

afb.3.12

Dit syllogisme is ongeldig: vissen en dolfijnen vallen beide binnen de verzameling van zwemmende wezens zonder dat zij elkaar behoeven te overlappen.[a]

(3) VORM EN FIGUUR. Uit de voorbeelden (c) en (d) blijkt dat syllogismen van dezelfde vorm (AII) niet hetzelfde resultaat behoeven op te leveren: de één is geldig, de ander niet. Dit hangt samen met hun figuur. Deze wordt bepaald door de plaats van de middenterm (M) in major en minor. Er zijn vier mogelijkheden:

1e figuur	**2e figuur**	**3e figuur**	**4e figuur**
M T	T M	M T	T M
t M	t M	M t	M t
t T	t T	t T	t T

Het syllogisme met de vorm AII van de eerste figuur (voorbeeld c) is wel, van de vierde (voorbeeld d) is niet geldig.

Voor Aristoteles is de eerste figuur de belangrijkste. Zij is volmaakt, wat bv blijkt uit schema 3.8. Dit laat zien hoe het algemene het bijzondere omsluit: het feitelijke wordt uit het wezenlijke en allesomvattende afgeleid.

De eerste figuur kent vier geldige vormen, ieder met haar eigen naam:

BARBARA (AAA) voorbeelden (a) en (b).

DARII (AII) voorbeeld (c).

CELARENT (EAE) voorbeeld (h):
alle stervelingen zijn geen domoren
alle leraren zijn stervelingen
---
alle leraren zijn geen domoren

---

[a]Inhoudelijk behoeft zo'n redenering niet altijd onzinnig te zijn. Het syllogisme

beren hebben kracht
de hoofdman heeft kracht
---
de hoofdman is een beer.

heeft in sommige primitieve culturen argumentatieve kracht. De hoofdman ziet en voelt zich als een beer, hij vereenzelvigt zich met de beer omdat hij de kracht ('mana') met hem deelt. Maar strikt logisch gezien is er sprake van een drogredenering.

FERIO (EIO) voorbeeld (i)

Gandhi is geen man
één politicus is Gandhi
---
een deel van de politici is geen man

In de klassieke logica is een methode ontwikkeld om de syllogismen van de tweede, derde en vierde figuur om te zetten in syllogismen van de eerste figuur. Als voorbeeld FELAPTON van de derde en CAMESTRES van de tweede figuur.

(j) CAMESTRES

TM SAP alle menselijke wezens zijn logisch begaafd
tM SEP vrouwen zijn niet logisch begaafd
---
tT SEP vrouwen zijn geen menselijke wezens

De C van CAMESTRES verwijst naar de C van CELARENT, de M betekent dat major en minor moeten worden omgewisseld, de S dat het voorafgaande oordeel (hier: tweemaal E) moet worden omgezet. Na deze handelingen te hebben uitgevoerd krijgt men CELARENT:

(k) CELARENT

MT SEP alle logisch begaafden zijn geen vrouwen
tM SAP alle menselijke wezens zijn logisch begaafd
---
tT SEP alle mannen zijn geen vrouwen

(l) FELAPTON

MT SEP alle walvissen zijn geen landdier
Mt SAP alle walvissen zijn zoogdieren
---
tT SOP sommige zoogdieren zijn geen landdieren

De F verwijst naar FERIO, de P betekent dat het voorafgaande oordeel (hier: A) moet worden omgezet. Men krijgt dan:

(m) FERIO

MT SEP alle walvissen zijn geen landdier
tM SIP sommige zoogdieren zijn walvissen
---
tT SOP sommige zoogdieren zijn geen landdieren.[a]

3.4.4. Drogredenering: de verdubbeling van de middenterm

(1) Drogredeneringen zijn redeneringen die men naar gevoel, naar (taal)ervaring of naar de logische wijze van denken niet kan of mag aanvaarden. De volgende drie syllogismen worden beschouwd als drogredenering:

(n) macht is verderfelijk
kennis is macht
---
kennis is verderfelijk[b]

(o) sterrenkundigen zijn geleerden
astrologen zijn sterrenkundigen
---
astrologen zijn geleerden

(p) het is slecht iemand te benadelen
niemand wil het slechte
---
niemand zal een ander benadelen.

---

[a]Indien men FELAPTON en FERIO beide schematiseert via de cirkels van Euler, ontdekt men dat ze ondanks hun gelijke betekenis, van elkaar verschillen. Bovendien heeft FERIO iets gekunstelds.

[b]Door het begrip *macht* te vervangen door het begrip *invloed* wordt de drogredenering ontzenuwd.

Op de vorm van de drie syllogismen kan niets worden aangemerkt, maar inhoudelijk valt er op alle drie af te dingen: de middenterm heeft niet een duidelijk omschreven, algemeen aanvaarde betekenis. 'Macht' is een vage term, die op positieve en negatieve manier kan worden gedefinieerd. Het 'sterrenkundige' kan in letterlijke zin worden genomen, maar ook worden opgevat als astronoom aan een universiteit. Ook 'slecht' heeft twee betekenissen: slecht voor de ander en slecht voor jezelf. De middenterm wordt verdubbeld: er wordt eigenlijk gebruik gemaakt van twee verschillende begrippen.

(2) Er bestaat dus binnen de klassieke logica een samenhang tussen de formele en semantische aspecten: betekenis van de begrippen binnen het oordeel moeten nauwkeurig worden gedefinieerd en de afleiding van oordelen moet geldig zijn (→ 3.4.0, → 3.4.2.3).

3.4.5. Contrapositie. De paradox van Hempel

(1) Naast de conversie, waarin beweringen worden omgezet door S en P te verwisselen, bestaat er binnen de klassieke logica de contrapositie. Deze komt tot stand door eerst binnen een gegeven bewering de kwaliteit te veranderen en daarna het predikaat te ontkennen. Twee voorbeelden:

(q)	(a) gegeven:	alle raven zijn zwart
	(b) negatie:	geen raaf is zwart
	(c) negatie P:	geen raaf is niet-zwart
(r)	(a) gegeven:	sommige mensen zijn betrouwbaar
	(b) negatie:	sommige mensen zijn niet betrouwbaar
	(c) negatie P:	sommige mensen zijn niet onbetrouwbaar

(2) Inductie leidt tot generaliseringen als 'raven zijn zwart'. Zo'n uitspraak heeft een voortdurende bevestiging nodig: 'óók die raaf is zwart!'. Binnen het inductieve proces zal men steeds naar zulk soort bevestigingen (moeten) zoeken. Dit brengt, zoals Hempel aantoont, een paradox aan het licht: 'alle raven zijn zwart' kan via contrapositie en conversie worden omgezet tot 'alle niet-zwarte dingen zijn geen raven'[a]. Beide oordelen hebben dezelfde betekenis. Bevestig ik dus de ene, dan bevestig ik ook de ander. Zie ik iets niet zwarts, dat geen raaf is[b], bv de rode cijfers van mijn wekker, dan bevestig ik daarmee dat raven zwart zijn: hé, dat is rood en geen raaf, dus zijn raven zwart!
Zo'n bewijsvoering lijkt weinig zinvol[c]. Bovendien bevestigen dezelfde rode cijfers ook dat raven blauw of paars zijn. En dat maakt de redenering zelf paradoxaal.

(3) Is er eigenlijk wel sprake van een paradox? Op zoek naar een zoogdier met vijf poten kijk ik rond in een dierentuin of op een kinderboerderij. Ontdek ik het daar niet dan is dat een bevestiging van mijn overtuiging dat zo'n dier *niet* bestaat. Mijn onderzoek is onderdeel van een zeer omslachtige en onzinnige (maar niet paradoxale) manier om een bewering te toetsen die zelf blijkbaar volstrekt hypothetisch is en niet is onderlegd.
Nu is het onmogelijk te bewijzen dat iets *niet* bestaat omdat het onderzoek zich over een onmetelijke uitgestrektheid van RT uitstrekt. Maar -aan de andere kant- als ik tegen iemand zeg 'Let bij je bezoek aan de die vogeltentoonstelling goed op, je ziet er alleen maar kleurige en kleurrijke vogels, en daaronder zijn geen raven, dat is toch een aanwijzing dat raven zwart zijn!' dan heeft mijn redenering zeker enige kracht. Maar ga ik nu de wijde wereld in en beschouw ik ieder rood voorwerp als een aanwijzing voor mijn stelling dat raven zwart zijn, dan verandert de bewijskracht omdat zij moet worden gedefinieerd in termen van oneindigheid. De kans dat er blauwe of groene raven bestaan moet worden ingeschat naar de maat van wiskundige infinitesimalen: groter dan nul, maar kleiner dan elke gewone breuk (Poundstone).

(4) Het begin van alle problemen ligt natuurlijk in een universele uitspraak (U) als 'Alle raven zijn zwart', omdat mensen ruimte-tijdelijk beperkt zijn. Als er iets paradoxaals aanwezig is, dan ligt dat in de veronderstelde overgang van generalisering naar universele uitspraak (U), van menselijke, inductieve kennis naar alwetendheid.

---

[a] In de propositie-logica zijn beweringen als 'Raven, dus zwart' (p → q) en 'Niet-zwart, dus niet-raaf' (-q → -p) equivalent (↔) aan elkaar (→ 3.5).

[b] Wat doe ik als ik een *witte kraai* zie? Logisch gesproken behoort deze waarneming bij de bewijsvoering dat alle raven zwart zijn, maar toch...!?

[c] De logische geldigheid van deze redenering staat vast, maar waarom zou men alle niet-zwarte objecten observeren als het al voldoende is naar raven uit te kijken?

3.5. De propositielogica

3.5.0. De functie van de logica

(1) Vanaf het midden van de negentiende eeuw heeft de logica zich vernieuwd en verdiept zonder de band met het verleden geheel te verbreken.
Ook de moderne, mathematische logica bestudeert de opbouw van redeneringen en hun geldigheid, maar zij streeft naar een volledige formalisering en ziet af van iedere verwijzing naar de werkelijkheid. Ook geeft zij niet een beschrijving van menselijke denkprocessen, maar wordt louter beschouwd als een spel met logische tekens, geconstrueerd volgens haar eigen regels. Het is een kunsttaal die wordt gekenmerkt door wiskundige nauwkeurigheid en strengheid. Wat er binnen zo'n systeem wordt bewezen heeft alleen belang voor het systeem zelf.

> De taak van een bewijs is niet bij ons een gevoel van overtuiging op te roepen, maar om inzicht te krijgen in de onderlinge afhankelijkheid van de stellingen. De eis om alles te bewijzen wat bewijsbaar is, komt niet voort uit twijfelzucht, maar zij ontspringt uit het verlangen om de structuur van de stellingen te begrijpen en om te zien welk verband er bestaat tussen de (rekenkundige) waarheden onderling (Waismann).

(2) In deze opzet liggen dubbelzinnigheid en tweeslachtigheid opgesloten. Het lijkt er immers op dat de logica nooit geheel los kan staan van het alledaagse taalgebruik. Welke regels er ook worden geformuleerd, uiteindelijk is de logicus toch bezig met de analyse en beschrijving van de taal zoals die in werkelijkheid functioneert. Men kan het woordje *niet* nog zo abstract proberen te definiëren, het blijft een psychologisch begrip, dat zich aan iedere logische formalisering onttrekt. Logica is een meta-taal.

(3) Toch houden velen vol dat de logica een formeel systeem is dat zijn waarde in zichzelf bezit: het bezit een eigen waarheid en betekenis. Ook het schaakspel is, ondanks de oppervlakkige gelijkenis met de werkelijkheid een wereld op zich. De stukken zijn gebonden aan hun eigen terrein (het bord) en regels. Hun handel en wandel doen in het gewone leven vreemd aan: paarden maken eigenaardige, mechanische sprongen, kastelen bewegen zich voort langs rechte lijnen en koningen slaan dames op heel eigen wijze.
De gelijkenis tussen moderne logica en schaakspel is frappant. Als de logicus 'en' of 'indien ... dan' gebruikt, zijn dat stukken in een spel, die, ondanks hun schijnbare overeenkomst met het gewone taalgebruik, een eigen logische omschrijving hebben gekregen. De mededeling 'Als het water kookt (A), fluit de ketel (B)' veronderstelt dat als B waar is ook A waar moet zijn. Maar het logische 'als...dan' houdt de conclusie open: als B waar is, kan A waar of onwaar zijn. Het is mogelijk dat de ketel ook op een andere wijze tot fluiten wordt gebracht. In het dagelijks leven legt men een causaal verband, in de logica ontbreekt dit.
De uitspraak 'Hij werd verdrietig (A) *en* schoot het meisje neer (B)' heeft in het dagelijkse leven een andere betekenis dan de bewering 'Hij schoot het meisje neer (B) *en* werd verdrietig (A)'. Maar in de moderne logica wordt door 'en' geen tijdsverband gelegd tussen twee beweringen. De zinnen A en B kunnen van plaats worden verwisseld zonder dat de betekenis van het geheel verandert.
In de logica geldt -(-A) = A. Men zou kunnen opmerken dat dit nogal 'onlogisch' overkomt. Stopt een voetballer A met zijn loopbaan (-A), dan betekent dit nog niet dat hij bij zijn heroptreden (-(-A)) dezelfde voetballer (A) zal zijn als tevoren.
De logica bouwt haar eigen, streng gereglementeerde wereld op, zij lijkt enkel spel. Ook een analyse in de krant van de laatste partij tussen Anand en Kamsky staat geheel los van het commentaar op de politieke gebeurtenissen. Er bestaat geen verband tussen de loop van de stukken op het bord en de werkelijke gang van zaken.

(4) Toch reikt de doelstelling van de logica verder, zij is niet alleen maar een filosofisch tijdverdrijf dat een puur wiskundig inzicht biedt. Zij is ook een praktisch hulpmiddel, een toetssteen voor redeneringen, én in het dagelijks leven, én in de wetenschap. Zij verschaft de informatietheorie haar begrippenkader en de computerkunde haar tekensystemen. Theoretisch is zij van het grootste belang voor het onderzoek naar de grondslagen van de wetenschap.
Naast kunsttaal is de logica als meta-taal ook een belangrijk instrument voor analyse en onderzoek.

(5) Aan de hand van twee klassieke puzzels kan worden duidelijk gemaakt wat de kern is van puur logisch denken.

> 1. De twee wachters
>
> Op mijn mythische tocht naar het Rijk van de Waarheid kom ik op een tweesprong. De ene weg voert naar het beloofde land, de ander naar het oord van de Leugen. In een wachthuisje zitten twee wachters, de één liegt altijd, de ander spreekt altijd de waarheid. Om mijn reisdoel te weten te komen heb ik het recht een van beiden één vraag te stellen. Deze zal met een enkel nee of ja worden beantwoord. Welke vraag moet ik stellen om erachter te komen waar ik heen moet gaan?
>
> 2. Drie witte vlaggetjes
>
> Drie ter dood veroordeelde gevangenen staan geblinddoekt met hun gezichten naar elkaar toe. Achter ieder van hen wordt een vlaggetje geplaatst. Hierbij wordt, zoals ze weten, een keuze gemaakt uit twee zwarte en drie witte exemplaren. Hij die het eerst kan zeggen welke kleur het vlaggetje achter hem heeft, krijgt gratie. De blinddoeken worden weggenomen. De gevangenen zien de vaantjes achter de beide anderen en verzinken in diep gepeins.
> Plotseling. na enige tijd nadenken, roepen alle drie, bijna gelijktijdig 'wit!'. Hoe kan dit?[a]

De eerste puzzel is zuiver logisch. De wachters zijn gewoon 'stukken' als in een schaakspel, zij reageren als rekenmachines met ja of nee. Deze puzzel kan alleen worden opgelost via logische redenering, bij de tweede speelt het tijdselement een zeer belangrijke rol en krijgt men snel de neiging psychologische argumenten mee te laten spelen.
Bovendien, wat moet men met een antwoord als: 'Logisch dat ze alle drie wit roepen, ze begrijpen dat de kampcommandant ieder een gelijke kans wenst te geven, hij wil redelijk en onpartijdig blijven!'. Een echte logische aanpak vereist dat je afziet van alle psychologische, morele en wetenschappelijke overwegingen. Een antwoord is gefundeerd op het principe van de niet-strijdigheid (PnC), een oplossing is formeel en staat buiten de tijd.

3.5.1. Een logisch tekensysteem

In het dagelijkse leven redeneren en argumenteren mensen door beweringen (A, B, C) door voegwoorden als *of* en *en* aan elkaar te koppelen. Om op deze activiteiten meer zicht te krijgen construeert men nieuwe, logische talen. Zo'n taal (T) kan bv worden gefundeerd op de volgende basiselementen:

a. de variabelen p, q, r enz.
b. de constante - (de negatie: 'niet')
c. de waarden 1 en 0
d. technische tekens als haakjes, accolades en komma's.

Nader uitgewerkt:

a. p, q, r zijn de variabelen binnen T, het zijn de primaire zinnen ('proposities'), waaruit de nieuwe taal is opgebouwd.
b. De negatie is een operator, een logische basisvorm, waarmee nieuwe zinnen kunnen worden ontwikkeld. Uit p: -p, uit q: -q. Dit betekent dus dat als p een zin is in T, ook -p een zin is in T.
c. Een taal eist dat je *de waarde* van zinnen bepaalt: iedere zin is *waar* (1) of *niet waar* (0). In een tabel:

p	-p	q	-q	lees:	'Als p waar is, is niet-p niet waar, als niet-p waar is, is p niet waar' en 'Als q waar is, is niet-q niet waar, als niet-q waar is, is q niet waar'.
1	0	1	0		
0	1	0	1		

[a]De oplossing van beide puzzels staat na paragraaf 3.6.3.

1 en 0 geven de waarheidswaarden aan van de zinnen in T. De logische betekenis van een zin ligt in de gegeven tabel, in haar *waarheidstabel*, nergens anders.[a]

3.5.2. Operatoren

De variabelen p en q vormen samen op grond van de waarden 1 en 0 zestien logische operatoren waarvan men de waarde uit hun waarheidstabel kan aflezen. Van deze operatoren hebben een aantal een eigen naam (bv 'conjunctie'), gekoppeld aan eigen teken (bv ∧). Van de zestien operatoren worden de volgende kort besproken.

(1)

	p ∧ q
a	1 1 1
b	1 0 0
c	0 0 1
d	0 0 0

De conjunctie: p en q.[a]
Alleen als p en q de waarde 1 bezitten, is de verbinding van p en q waar.

(2)

	p V q
a	1 0 1
b	1 1 0
c	0 1 1
d	0 0 0

De exclusieve disjunctie: p of q.

(3)

	p v q
a	1 1 1
b	1 1 0
c	0 1 1
d	0 0 0

De inclusieve disjunctie: p en/of q.[b]

(4/5)

	p → q	p ← q
a	1 1 1	1 1 1
b	1 0 0	1 1 0
c	0 1 1	0 0 1
d	0 1 0	0 1 0

De implicatie: p niet zonder q, q niet zonder p.

(6)

	p ↔ q
a	1 1 1
b	1 0 0
c	0 0 1
d	0 1 0

De equivalentie: p en q niet zonder elkaar.

---

[a]De vraag komt natuurlijk op wanneer een propositie p (bv 'Sneeuw is wit') waar mag worden genoemd. Het antwoord van Tarski luidt: p is *alleen en dan slechts waar* als p waar is ('p is waar desda p'). De bewering 'Sneeuw is wit' is waar als sneeuw wit is. Vanuit een meta-taal wordt de waarheid van een alledaagse bewering als 'Sneeuw is wit' vastgelegd (→ Exc.III.3. De semantisch paradox). Hintikka meent dat deze definitie te veel uitgaat van de tweewaardige logica. Hij stelt dat er naast ware en onware ook *onbeslisbare* beweringen zijn. Dit laatste is het geval als beweringen niet kunnen worden getoetst of kunnen worden weerlegd. Een op de speltheorie gebaseerde aanpak, die het waarheidsbegrip weer terugbrengt binnen de alledaagse werkelijkheid

[b]De conjunctie wordt ook het *logische product* , de inclusieve disjunctie de *logische som* genoemd.

(7)

	p / q
a	1 0 1
b	1 0 0
c	0 0 1
d	0 1 0

De streep van Sheffer (/): p noch q .

(8)

	p | q
a	1 0 1
b	1 1 0
c	0 1 1
d	0 1 0

Het contrast: p of q (p|q).
p en q gaan niet samen (a), wel wordt een derde mogelijkheid open gelaten (d).

(9/10)

	p (p) q	p (q) q	
a	1 1 1	1 1 1	
b	1 1 0	1 0 0	p is waar onafhankelijk van q
c	0 0 1	0 1 1	q is waar onafhankelijk van p
d	0 0 0	0 0 0	

(11)

	p t q
a	1 1 1
b	1 1 0
c	0 1 1
d	0 1 0

De tautologie. De verbinding van de proposities p en q is waar, onafhankelijk van de waarheidswaarden van p en q.[a]
De tautologie is een noodzakelijke logische waarheid, zij is waar in alle mogelijke werelden, maar zij biedt geen nieuwe ervaring. Haar waarheid ligt per definitie opgesloten in taal T en wordt hierbinnen afgeleid.

(12)

	p c q
a	1 0 1
b	1 0 0
c	0 0 1
d	0 0 0

De verbinding van p en q is onwaar, onafhankelijk van de waarheidswaarden die aan beide worden toegekend. Er is sprake van een contradictie.

3.5.3. Contrast en contradictie

Met de propositielogica als meta-taal kan men een onderzoek doen naar de betekenis van voegwoorden in de alledaagse taal. Zo blijkt dat het Nederlandse woordje 'of' drie betekenissen heeft.

1. de exclusieve disjunctie: 'Het is een van beide: óf Straatsburg, óf Brussel' (0110).
2. de inclusieve disjunctie: 'Het is Straatsburg en/of Brussel' (1110).
3. het contrast: 'Kapitalisme of marxisme!' (0111).

---

[a] In het dagelijkse taalgebruik is een tautologie leeg. Als ik mijn zusje opbel en haar mededeel dat onze ouders beiden komen, dat een van beiden komt en dat geen van beiden komt, is mijn bewering altijd waar, maar ook nietszeggend. Contradictoir (matrix 12) is deze opmerking als ik haar ontken en zeg dat het niet waar is dat onze ouders beiden komen, dat een van beiden komt en dat geen van beiden komt.
Het is in dit verband belangrijk dat het 'en' uit deze beide beweringen niet met de operator 'p∧q' kan worden weergegeven, het geeft geen exclusief verband aan, maar is louter constaterend: het somt een aantal verschijnselen in samenhang op en valt samen met de inclusieve disjunctie ('pvq').
[Naast de opsomming ('de logische som') en conjunctie ('het logisch product') is er ook nog sprake van de wiskundige optelling, weergegeven door het plusteken.]

Vooral het contrast (→ 3.4.2) is van deze drie van belang. Het geeft een tegenstelling aan: je kunt niet ziek en gezond tegelijk zijn, maar je kunt wel kwakkelen. Twee oordelen kunnen niet tegelijk waar zijn, maar er is wel een andere mogelijkheid. Bij een contradictie bestaat deze mogelijkheid niet: je bent dood of levend, God bestaat of hij bestaat niet.

Alternatief heet een contrast in de getuigenverklaring 'Het was een Honda of een Toyota'. Iedere agent houdt er rekening mee dat de getuige zich kan vergissen: ook een derde merk is mogelijk. Bekend is het voorbeeld uit WO II: de nazipropaganda stelde de Nederlanders voor de keuze 'Mussert of Moskou!'. Ten onrechte noemt men dit een drogredenering: contrasterend taalgebruik behoort tot het gewone taalgedrag. Geen mens die niet zal begrijpen dat er nog een andere keuze kan worden gedaan. [a]
Polair is een contrast als de begrippen de uitersten vormen op een schaal waarbinnen gradaties mogelijk zijn: nat - vochtig - klam - droog.

Het is van belang een goed onderscheid te maken tussen tegenstelling en tegenstrijdigheid: tegenstrijdigheden in een partijprogramma zijn fataal, tegenstellingen binnen een partijbestuur stimuleren de discussie en zijn overbrugbaar in de vorm van een nieuwe visie. Het contrast houdt de mogelijkheden van een compromis in.

3.5.4. Implicatie en equivalentie

(1) Beweringen worden in de gewone taal vaak aan elkaar gekoppeld door woorden als 'indien...dan', 'dus', 'omdat', 'als' en 'wanneer'. Een viertal voorbeelden:

-de constatering (en voorspelling):	-Wanneer de zon schijnt, gaat hij naar het zwembad.
-de veronderstelling:	-Als de conferentie mislukt, zal de koers dalen.
-de verklaring:	-Omdat er zwaartekracht is, blijven de planeten in hun baan.
-de gevolgtrekking:	-Agressie is aangeboren, dus neemt men voortdurend gewelddadig gedrag waar.
	-Het regent, dus het is bewolkt.[b]

Deze uitspraken berusten vanuit meta-niveau bezien op het patroon van de implicatie: p niet zonder q, p garandeert q, -(p ∧ -q), p → q.

(2) Nu wordt binnen de alledaagse taal de implicatie vaak omschreven als 'p dus q' of 'indien p...dan q'. En daarmee begint de verwarring omdat juist de logica zulke inhoudelijke ('intensionele') verbanden uitbant. Zij werkt immers met variabelen, waarvan de combinaties worden beschreven binnen een systeem T. De waarheid van de samengestelde zinnen wordt alleen bepaald door de waarheidswaarden van de tabellen.
'p → q' kan dan ook maar op één manier onder woorden worden gebracht: 'p niet zonder q' (of desnoods: 'p pijl q'). Ook als men de propositielogica ziet als een meta-taal die helderheid kan verschaffen op het gebied van de gewone taal, dan nog behoort men zich bij het gebruik van de tabel 'p → q' deze wijze van formuleren in gedachten te houden.

(3) Uit de tabel

	p → q
	---
a	1 1 1
b	1 0 0
c	0 1 1
d	0 1 0

kan worden afgelezen dat q onafhankelijk is van de waarheid (a) en de onwaarheid (c) van p, terwijl p wel afhankelijk is van de waarheid van q (b): p kan niet zonder q.

---

[a]Met p/q (de streep van Sheffer) wordt aangegeven dat noch het kapitalisme, noch het marxisme aanspraak kunnen maken op de waarheid (0001).

[b]Technisch: de *antecedens* ('Het regent') wordt gevolgd door de *consequens* ('Het is bewolkt).

De bewering 'Als Titus voorleest, zit hij te lachen' houdt in dat hij bij het voorlezen van een verhaal zijn lachen niet kan inhouden (a), maar het is ook vanzelfsprekend dat hij vaak genoeg zal lachen buiten het voorlezen om (c). Het voorlezen (p) is een *mogelijke voorwaarde* voor het lachen (q).
Anders is het gesteld met de bewering 'Indien het regent, zijn de straten nat'. Als het regent, weet ik dat de straten nat zullen zijn, maar natte straten garanderen mij niet dat het heeft geregend: regen is immers niet de enige oorzaak van het feit dat straten nat zijn. In technische termen: regen is een *voldoende*, maar niet noodzakelijke voorwaarde voor natte straten, natte straten zijn geen voldoende maar wel een *noodzakelijke* voorwaarde voor het vallen van regen.[a]
Wat nu met een bewering als 'Omdat de elfjes baden, verdwijnt de zon achter de wolken'? Voor het gezonde verstand een absurde bewering, maar voor de logicus levert zij geen problemen op: p komt niet voor zonder q, maar q staat op zichzelf en kan een andere oorzaak hebben. p is niet meer dan een mogelijke voorwaarde. Bovendien binnen een sprookje heeft de uitspraak ook inhoudelijk bestaansrecht en is er sprake van een voldoende voorwaarde.[b]

(4) Mogelijke voorwaarden worden buitengesloten in de equivalentie (p ↔ q):

-indien het schaakstuk een paard is, maakt het deze sprongen.
-indien een driehoek twee gelijke hoeken heeft, is hij gelijkbenig.[c]

De equivalentie is opgebouwd uit een dubbele implicatie: 'p → q' en 'q → p'. Dit kan worden nagegaan aan de twee voorbeelden. Beide zijn in tegenstelling tot implicaties omkeerbaar en kunnen worden teruggelezen:

-indien het stuk deze sprongen maakt, is het een paard.
-indien de driehoek gelijkbenig is, heeft zij twee gelijke hoeken.

p en q zijn wederzijds voldoende én noodzakelijke voorwaarden voor elkaar. Equivalenties kunnen worden gelezen als 'indien, en alleen indien als...'.

(5) Niet alle 'indien...dan'-zinnen zijn dus implicatief. Neem het telefoontje van mijn ouders:

-indien de treinen weer rijden, komen wij.

Waarschijnlijk een equivalentie. Dat mijn ouders onverwacht met een taxi of liftend komen, ligt niet voor de hand. Zou zoiets wel gebeuren dan was er sprake van een implicatie.

3.5.5. De implicatieve definitie

De implicatie biedt de gelegenheid begrippen te definiëren. Binnen de implicatieve definitie is p de garantie voor q en q onontbeerlijk ('noodzakelijk') voor p. p is een voldoende voorwaarde voor q, q een noodzakelijke voorwaarde voor p. Het feit dat iemand een mens is, *garandeert* dat hij kan nadenken, bovendien is nadenken *onontbeerlijk* voor hem. Op dezelfde manier kan men mensen definiëren in

---

[a]Het vaderschap staat er een garant dat de persoon waarover het gaat een man is, geslachtsrijp is, geen maagd meer is en een kind bezit. Het vaderschap is een voldoende voorwaarde. Omgekeerd zijn man-zijn, geslachtsrijpheid enz. noodzakelijke voorwaarden voor het vaderschap, zij maken er onontbeerlijk (= wezenlijk) deel van uit. Maar zij zijn ieder afzonderlijk geen garantie voor het vaderschap.

[b]Een aparte status bezitten implicaties als 'Indien het zou regenen, zouden de straten nat zijn' ('subjunctive conditional') of 'Indien het zou hebben geregend, zouden de straten nat zijn geweest' ('counterfactual'). Bij de subjunctive conditional wordt open gehouden of het antecedent waar is of niet, bij de counterfactual wordt de onwaarheid van het antecedent geponeerd. In de wetenschap spelen beide soorten implicatie een belangrijke rol (Goodman, Quine), hoewel ze logisch niet kunnen worden gestaafd.

[c]Bij de bewering 'Indien de zijden van een driehoek zich verhouden als 3:4:5 (p), dan zijn zij rechthoekig (q)' is er geen sprake van een equivalentie, maar van een implicatie: p is een garantie van q, maar q niet van p, q is een noodzakelijke voorwaarde voor p. Rechthoekigheid garandeert niet de gegeven verhouding, die kan ook 5:12:13 zijn.

termen van sterfelijkheid of van spreekvaardigheid, maar niet van religie, agressie of pijl schieten.[a] Als je over sport spreekt, weet je dat er zeker een competitief element meespeelt, voor kunst is creativiteit een onontbeerlijke eigenschap, een experimentele houding kenmerkt het werk van de wetenschapsman.[b]

3.5.6. Logische waarheid

A. WARE, CONTINGENTE EN TEGENSTRIJDIGE ZINNEN.

Het is het doel van de moderne logica logische waarheden ('logische identiteiten') op het spoor te komen. Om te verduidelijken wat hiermee wordt bedoeld worden de volgende twee uitspraken als uitgangspunt genomen.

-(a) *Als vader niet komt, komen vader en moeder (toch).*
-(b) *Als vader niet komt, komen vader en moeder (ook) niet (samen).*

Op het eerste gezicht lijkt bewering (a) onwaar en (b) waar. Toch is uit het voorafgaande bekend dat de implicatie inhoudt dat in (a) de bewering 'vader en moeder komen' (q) losstaat van de bewering dat vader niet komt (p). Onwaar is zij dus niet. In termen van de propositielogica:

(a): $(-p) \rightarrow (p \wedge q)$

Om de uitkomst van deze bewering te vinden kunnen de volgende stappen worden ondernomen:

1-3. plaats de waarheidswaarden van p en q,
4. pas de operator - toe op p,
5. pas de operator $\wedge$ toe op $(p \wedge q)$,
6. pas de operator $\rightarrow$ toe op de uitkomsten van -p en $(p \wedge q)$.

Het resultaat (a):	$(- p) \rightarrow (p \wedge q)$
	---
a	01 1 1 1 1
b	01 1 1 0 0
c	10 0 0 0 1
d	10 0 0 0 0
	---
stappen:	41 6 2 5 3[c,d]

De uitkomst (6) geeft 1100 aan. Men spreekt bij een samengaan van waarheid (de enen in 6a en 6b)) en onwaarheid (de nullen in 6c en 6d) van *contingentie*.

---

[a]Met het instellen van de implicatieve definitie ontkom je aan een moeilijk probleem.Immers, in de praktijk van alledag, maar ook in de wetenschap zijn equivalenties niet beschikbaar: voldoende en noodzakelijke voorwaarden gaan daar nooit samen. Toch garandeert het feit dat iemand een mens is dat hij zal sterven, hij ontkomt er niet aan: de dood is een noodzakelijke voorwaarde voor hem. Aan de andere kant is sterven geen noodzakelijk *menselijke* aangelegenheid. De dood (q) beperkt zich niet tot mensen (p). Formeel wordt dus niet aan de eisen voldaan van de equivalentie: q zelf kan buiten p. Er is sprake van een voldoende, niet van een noodzakelijke voorwaarde. In de implicatieve definitie wordt een middenweg gegaan: een implicatie wordt behandeld alsof hij een equivalentie is (en dat is hij in de praktijk ook).

[b]Technisch: 'Geen sport zonder competitie', 'Geen kunst zonder creativiteit', 'Geen natuurwetenschap zonder experiment'.

[c]De waarheid van een samengestelde bewering is afhankelijk van de waarheidswaarden van de zinnen, die haar vormen. De hier gegeven implicatie is afhankelijk van de waarheidswaarden van -p en $(p \wedge q)$. Zij is waar als -p niet waar is, onwaar als -p waar is en $(p \wedge q)$ onwaar is.

[d]Er wordt in dit boek niet gekozen voor een bewijsvoering. Men kan ze in elk logicaboek vinden. Automatische procedures, zoals die hier worden toegepast, versterken juist het begrip van logische werkwijzen. (Newell, Shaw en Simon, Polya). Iets dat door Weizenbaum sterk wordt betwijfeld.

De uitkomst van (b) luidt:

	(-p) → -(p ∧ q)
	---
a	01 1 01 1 1
b	01 1 11 0 0
c	10 1 10 0 1
d	10 1 10 0 0
	---
stappen:	41 7 62 5 3

In dit geval is de uitkomst *een tautologie* (1111). Deze implicatie is waar, onafhankelijk van de waarheid van p en q. Hier is sprake van *een logische waarheid.*

Nog een voorbeeld (c):

	(- p v q) ↔ -(p ∧ - q)
	---
a	01 1 1 1 11 0 01
b	01 0 0 1 01 1 10
c	10 1 1 1 10 0 01
d	10 1 0 1 10 0 10
	---
stappen:	21 7 3 10 94 8 65 [a]

Een samengestelde zin met als uitkomst alleen maar negatieve waarden (0000) heet *een contradictie*:

(d)

	(p ∧ q) ∧ (p ∧ -q)
	---
a	1 0 1 0 0
b	0 0 1 1 1
c	0 0 0 0 0
d	0 0 0 0 1
	---
stappen:	1 5 2 4 3

Tautologe en contingente zinnen hebben het kenmerk gemeen dat zij niet onwaar zijn, zij zijn consistent en voldoen aan het beginsel van de niet-strijdigheid ('PnC'). Consistentie staat dus tegenover contradictie.

[a] Een neveneffect van deze logische waarheid is dat wordt aangetoond dat de implicatie ook kan worden geschreven als (-p v q).

B. DRIE LOGISCHE WETTEN-

> Een tautologie leert ons niets over de werkelijkheid, zij is leeg van inhoud, zij is zuiver formeel; aan de andere kant, haar waarheidswaarde is onttrokken aan de toevalligheden van de werkelijkheid, zij is niet afhankelijk van de ervaring: een tautologie is een waar apriori omdat ze waarlijk noodzakelijk is. Welnu, een waarheid die tegelijk formeel en apriori is, is dat niet precies het karakter van een logische wet? De tautologie kan dus dienen om *logische wetten te definieren*. Vandaar het voornaamste belang van het inzicht dat logica het zoeken naar tautologieën is.
>
> R.Blanché

Een aantal logische waarheden ('tautologieën') is onder eigen naam als logische wet bekend. Hier volgen er drie.

1. DE WET VAN DE DUBBELE ONTKENNING

p ↔ - (-p)
---
1 1 1 0
0 1 0 1[a]

2. DE WET VAN DE UITGESLOTEN DERDE

p ∨ -p
---
1 1 0
0 1 1

De propositielogica is tweewaardig: het is niet toegestaan buiten p of -p een andere, derde waarde in te voeren, zoals 'waarschijnlijk p', 'bijna p' of '¾p'[b]. Dit zal niemand verrassen, omdat de tweewaardigheid bij voorbaat op grond van afspraak in het systeem is opgenomen.[c]

3. HET PRINCIPIUM NON CONTRADICTIONIS (PnC)

- (p ∧ -p)
---
1 1 0 0
1 0 0 1

Terwijl de wet van de uitgesloten derde stelt dat p en -p binnen de propositielogica de enige waarden zijn, geeft het PnC aan dat zij niet beide tegelijk waar kunnen zijn. Of zoals Aristoteles het al formuleerde: 'Een zin en zijn ontkenning kunnen nooit tegelijk onwaar zijn.' En toegepast op de werkelijkheid: 'Het is onmogelijk dat iets op een en dezelfde manier een bepaalde eigenschap bezit en tegelijk ook niet bezit.'

→ Abadha, 11.2.2.3.

---

[a]Ook te formuleren als de wet van de identiteit: indien p, dan p (p ↔ p).

[b]Het vraagstuk van de overgang leidt ook buiten de tweewaardige logica tot een paradox ('de sorites-paradox'): wanneer worden een aantal afzonderlijke graankorrels een hoop (gr: 'sorites'), wanneer wordt een kikvorsje een kikker -moet je 'p wordt -p', '-p wordt p' of 'p wordt q' schrijven?-. Bij hoeveel vallende gerstenkorrels hoor je eindelijk geluid (Zeno), bij hoeveel gulden wordt iemand van arm rijk?

[c]Vooral Brouwer heeft de waarheid van deze wet in twijfel getrokken. Met als voorbeeld het getal π (het quotiënt van omtrek en middellijn van de cirkel): het is onmogelijk aan te geven of er niet ooit een groot aantal nullen achter het nu bekende aantal cijfers zal komen. De vraag kan niet worden beantwoord, zij is onbeslisbaar. Er is geen sprake van waar of niet-waar.

3.5.7. Redeneringsvormen

Bij redeneringen, zoals het syllogisme en de modus ponens (MP), bereikt men vanuit veronderstellingen ('de premissen') trapsgewijs een conclusie. Men levert een bewijs. Twee voorbeelden:

(1)	premisse	van de beide stafleden, Jansen (A) of de Vries (B), komt er in ieder geval één,	A en/of B,
	premisse	Jansen komt (A) niet,	niet A,
		---	---
	conclusie	dus komt De Vries (B).	dus: B.

(2)	premisse	Als Jansen (A) komt, komt De Vries (B) ook,	A niet zonder B
	premisse	Jansen (A) komt,	A,
		---	---
	conclusie	dus komt De Vries (B) ook.	dus: B.

Ook in de logische taal T kan men uit premissen conclusies trekken. Het is zo mogelijk redeneringen *naar hun vorm* te bestuderen, zonder te letten op hun inhoud of feitelijke juistheid. De redeneringen (1) en (2) krijgen dan deze (redenerings)vorm:

premisse	(1)		p v q		(2)		p → q
premisse		(∧)	-p			(∧)	p
			---				---
conclusie			⇒ q				⇒ q (modus ponens)

Nu zijn samengestelde *beweringen* in de propositielogica waar, contingent of strijdig, *redeneringsvormen* geldig of ongeldig. Ongeldig is een redeneringsvorm indien uit ware premissen een onware conclusie wordt getrokken (110): uit ware premissen moet een ware conclusie volgen, wil de redenering geldig zijn (111).
Dit betekent niet dat iedere ware conclusie uit ware premissen wordt getrokken of dat een conclusie niet onwaar kan zijn. Integendeel: het enige criterium van ongeldigheid ligt in de hierboven gegeven definitie (110). Om dit duidelijk te maken worden vier redeneringsvormen behandeld:

(1)	p → q	(2)	p → q
	q		-q
	---		---
	⇒ p (de abductie)		⇒ -p (MT)

Uitgewerkt:

	p → q	q	p
	---		
a	1	1	1
b	0	0	1
c	1	1	0
d	1	0	0

Deze redeneringsvorm is niet geldig omdat men in c een tegenvoorbeeld ontdekt: uit twee ware premissen volgt een niet ware conclusie (110).

	p → q	-q	-p

	1	0	0
	0	1	0
	1	0	1
	1	1	1

Deze redeneringsvorm is geldig.
Een tegenvoorbeeld (110) ontbreekt.

(3) $p \rightarrow q$
$p \wedge -q$

$\Rightarrow (q \rightarrow p)$

Uitgewerkt:

	$p \rightarrow q$	$p \wedge -q$	$q \rightarrow p$
a	1	0	1
b	0	1	1
c	1	0	0
d	1	0	1

Deze redeneringsvorm is geldig: het criterium van ongeldigheid (110) is afwezig.

(4) $p \vee -q$
p/q
p

$\Rightarrow (p \vee q)$

	$p \vee -q$	p/q	p	$p \vee q$
	1	0	1	0
	1	0	1	1
	0	0	0	1
	1	1	0	0

Geldig: een tegenvoorbeeld (1110) ontbreekt.
In c kan men zien dat een oordeel geldig kan zijn op grond van onware premissen.

Redeneringsvormen zijn geldig indien, en alleen indien premissen en conclusie samen tautologisch zijn. Dit betekent dat men -na omzetting- de redeneringsvorm in de vorm van een samengestelde bewering kan toetsen op haar logische waarheid (en daarmee op haar geldigheid). Als voorbeeld:

(5) $p \rightarrow q$
($\wedge$) $q \rightarrow r$

$\Rightarrow (p \rightarrow r)$

Ook deze redeneringsvorm met haar drie variabelen wordt omgezet in een logische zin:

	$\{(p \rightarrow q) \wedge (q \rightarrow r)\} \rightarrow (p \rightarrow r)\}$
a	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
b	1 1 1 0 1 0 0 1 1 0 0
c	1 0 0 0 0 1 1 1 1 1 1
d	1 0 0 0 0 1 0 1 1 0 0
e	0 1 1 1 1 1 1 1 0 1 1
f	0 1 1 0 1 0 0 1 0 1 0
g	0 1 0 1 0 1 1 1 0 1 1
h	0 1 0 1 0 1 0 1 0 1 0

Deze zin is, zoals de uitkomst laat zien, tautologisch, de oorspronkelijke redeneringsvorm is dus geldig.
Deze geldigheid kan ook worden afgelezen uit het volgende, reeds vertrouwde schema:

	$p \rightarrow q$	$q \rightarrow r$	$p \rightarrow r$
a	1	1	1
b	1	0	0
c	0	1	1
d	0	1	0
e	1	1	1
f	1	0	1
g	1	1	1
h	1	1	1

Een geldige redeneringsvorm: een tegenvoorbeeld (110) kan niet worden gevonden.

3.5.8. De calculus: Gödel contra Hilbert

> Axioma's noem ik stellingen die waar zijn, maar die niet kunnen worden bewezen omdat de kennis ervan voortkomt uit een bron van kennis die verschilt van de logica: zo'n bron van kennis noem ik ruimtelijk inzicht.
>
> G. Frege

(1) Waarheid is volgens Descartes evident: intuïtief weet ik op een bewuste en nauwkeurige wijze ('clare et distincte') wat waar is. In de euclidische meetkunde geldt dat door twee punten één rechte lijn gaat. Van zo'n axioma kan de waarheid niet worden ontkend. Axioma's dienen dan ook om binnen een systeem andere, ware stellingen af te leiden en te bewijzen.
Deze klassieke methode van deductie, die gold voor alle gebieden van wiskunde en logica, wordt in de 19e en 20e eeuw om verschillende redenen verlaten: zo blijken de definities van de axioma's onnauwkeurig te zijn en brengt de methode zelf -ook al wordt zij geformaliseerd- paradoxen aan het licht.

(2) Maar wat dan? Het kenmerk van de wiskunde is juist dat axioma's, onmisbaar als ze zijn, worden aanvaard als een onbewezen fundament van het systeem.
Hilbert biedt een oplossing. Construeer een zuiver formeel systeem, een calculus, waarin elementaire tekens op grond van operationele voorschriften als omzetting en afleiding worden gegroepeerd. Denk aan het schaakspel.

> Je zou de geformaliseerde wiskunde kunnen vergelijken met een spel: de tekens zijn zoiets als schaakstukken, een formule stelt een bepaalde stand van de stukken op het schaakbord voor, de manieren van concluderen komen overeen met de regels voor het bewegen van de stukken en een bewijs is een aantal zetten die vanuit een beginpositie leiden tot een bepaalde stand van de stukken (Waismann).

Uit het voorbeeld van het schaakspel wordt ook duidelijk dat, zoals Hilbert stelt, niet de axioma's van belang zijn, maar dat alleen de samenhang tussen de tekens door middel van de axioma's telt. Het resultaat: bladen vol formules, zoals in het notatieboekje van een schaker.

(3) Na het opzetten van zo'n formeel systeem is het mogelijk als meta-activiteit er een beschrijving van te geven of er commentaar op te leveren. Vooral ook zal je proberen te bewijzen dat het systeem innerlijk niet strijdig en dus consistent is.

In deze paragraaf een bewijs voor de innerlijke consistentie van een formeel systeem (T_0).

Gegeven: Het systeem T_0, met zijn

1. Lijst van de elementaire tekens: p, q, r
   -, ∧, v, →
   {(...)}

2. Formatieregels: p, q, r, maar ook de combinaties hiervan, zijn formules (S) binnen het systeem.
   met S is -S gegeven.
   combinaties van S zijn mogelijk.

3. Transformatieregels: substitutie, bv indien p → p is bewezen, dan geldt dit bewijs ook voor q → q.
   de modus ponens (MP).

4. Vier primitieve regels ('axioma's'): (p v p) → p
   p → (p v q)
   (p v q) → (q v p)
   (p → q) → (r v p) → (r v q)

5. Het principe van de recursiviteit: uit de axioma's zijn stap voor stap theorema's af te leiden.
   Deze zijn, evenals de axioma's, tautologieën.
   Een voorbeeld van een theorema: p → (-p → q)

Te bewijzen: het systeem T_0 is innerlijk consistent.

De kern van de bewijsvoering berust op een reductio ad absurdum:

Als het systeem T_0 niet consistent en dus strijdig is dan zijn zowel S als -S beide uit de axioma's af te leiden, en zijn zij dus tautoloog. Dan is ook iedere formule een theorema en dus een tautologie. Dit klopt niet.

Bewijsvoering:

Gesteld: S en -S zijn beide uit de axioma's af te leiden en dus tautoloog.

Gegeven: $p \rightarrow (-p \rightarrow q)$ is een theorema.

Bewijs: S wordt gesubsidieerd voor p: $S \rightarrow (-S \rightarrow q)$. S en -S kunnen beide volgens het gestelde uit de axioma's worden afgeleid en zijn dus tautoloog. Het gevolg hiervan is dat ook q tautoloog moet zijn, immers alleen als q tautoloog is, is ook $S \rightarrow (-S \rightarrow q)$ tautoloog. Dit betekent dan dat iedere formule uit T_0 een tautologie moet zijn, omdat voor q iedere willekeurige formule kan worden gesubstitueerd. Omdat gemakkelijk kan worden aangetoond dat veel formules binnen T_0 geen tautologie zijn, is het gestelde niet waar. Het systeem is blijkbaar wel consistent.

(3) Een triomf! Het lijkt mogelijk op grond van deze bewijsvoering en met Hilberts formeel-axiomatische meta-mathematica de gehele wiskunde op haar consistentie te toetsen. Vooral de rekenkunde is in dit opzicht een belangrijk studiegebied, omdat zij als fundament kan worden beschouwd van de andere wiskundige terreinen. Maar de pogingen mislukken. En dat niet omdat de menselijke creativiteit faalt, maar omdat, zoals Gödel bewijst, de formeel-axiomatische methode, toegepast op de rekenkunde, tekort schiet.
Maakt men van de rekenkunde een consistent systeem -en dat doet Gödel- dan blijkt dat uit de axioma's niet alleen een formule G, maar ook haar negatie -G kan worden afgeleid. Omdat het systeem consistent is, moet men wel concluderen dat er 'onbeslisbare ' formules zijn, formules die niet kunnen worden bewezen.
Toch is, en ook dat toont Gödel aan, de formule G *waar*! Dit betekent dat het axiomatisch stelsel van het systeem onvolledig is.

> We worden gedwongen een fundamentele beperking te erkennen in de kracht van de axiomatische methode. In strijd met vroegere veronderstellingen kan het onmetelijke gebied van de rekenkundige waarheden niet in een systematische orde worden gebracht door voor eens en altijd een stel axioma's vast te leggen, waaruit *iedere* ware rekenkundige uitspraak formeel kan worden afgeleid (Nagel en Newman).

Beslis je nu het axiomatisch stelsel uit te breiden, dan duiken er nieuwe rekenkundige waarheden op, die op hun beurt binnen het systeem onbewijsbaar zijn.

(4) Tenslotte, het is niet mogelijk binnen de rekenkundige calculus zelf te bewijzen dat hij consistent is. Dit kan alleen als meta-activiteit.

> We moeten de conclusie trekken dat als de rekenkunde consistent is, deze consistentie niet kan worden aangetoond door een meta-mathematische redenering die (ook) kan worden afgebeeld in het formele apparaat van de rekenkunde! (Nagel en Newman).

Wat in dit gedeelte wordt gesteld over de rekenkundige calculus, geldt ook voor de logische.

(5) Opvallend genoeg werkt de theorie van Gödel, ondanks haar kritische en negatieve uitkomsten, eerder uitdagend dan bedreigend.

> Gödel werkte voor veel logici als een bevrijding. Naarmate het bouwwerk van Hilbert zijn voltooiing begon te naderen, werkte het een beetje benauwend. Hilbert zelf dacht dat de voltooiing van het logische grondslagenonderzoek een kwestie van afzienbare tijd was. Het kwam velen dus goed uit.
> Je moet beseffen dat het negatieve antwoord van Gödel toch als revolutionaire vooruitgang moet worden beschouwd. Zijn bewijsmethode leidde tot vele nieuwe vragen en nieuw onderzoek. Het grondslagenonderzoek van de wiskunde, dat gericht was op een eenvoudige bouwkundige metafoor - wat zijn de funderingen van de wiskunde - bleek heel anders uit te vallen dan men had verwacht. De uitkomst is; er zijn geen funderingen, geen grondslagen. En dat is eigenlijk helemaal niet zo erg! Het blijkt dat de problemen in de wiskunde en in de logica veel subtieler zijn dan zich aanvankelijk liet vermoeden (Johan van Benthem).

3.6. De status van de logica

3.6.0. Inleiding

Mensen redeneren volgens vaste patronen. Deze worden onderzocht in de logica. Wat is nu de status van deze patronen en daarmee van de logica? Worden ze net zoals de regels van het voetbalspel al voetballend ontwikkeld of liggen ze bij voorbaat vast in de menselijke geest. Nature of nurture? Er zijn drie richtingen: een ontologische, die de logica ziet als een uniek middel diepere kennis te verwerven, de conceptualistische die haar beschouwt als een unieke en specifieke structuur van de menselijke geest en een pragmatistische die benadrukt dat zij alleen maar een handig is middel om op redelijke manier de wereld te ordenen.

Aan deze eeuwenoude discussie ligt de tegenstelling tussen sceptisch en speculatief denken ten grondslag. Sceptici -en dat zijn de pragmatisten- menen dat zekerheid voor mensen niet is weggelegd, je komt niet verder dan vermoedens en waarschijnlijkheden. Speculatieve denkers, en dat zijn de conceptualisten, stellen dat mensen geestelijke wezens zijn. Deze bezitten aangeboren vermogens die -vooral- logische zekerheid en absolute kennis met zich meebrengen.
Sceptici werken met de inductieve, hun tegenstanders met de deductieve methode. Pragmatistisch betekent in dit verband dan dat de enig mogelijke zekerheid (en waarheid) in het bereikte resultaat ligt: alleen het doel telt, conceptualistisch dat de zekerheid met de menselijke geest is meegegeven. Maar vooraf eerst kort de ontologische visie op de logica.

→ Speculatie: 6.2.
→ Scepticisme: 6.4.

3.6.1. Ontologie

Naar de opvatting van Aristoteles is logica een ontologie, zij voert mensen via hun logische denkkracht tot ware kennis van de werkelijkheid, van het Zijn (→ 3.4.0).
Minder vergaand, maar ook speculatief is de visie dat de wereld logisch is opgebouwd en door de menselijke geest op logische wijze kan worden geanalyseerd en gekend. Zo een rationalist als Leibniz, een structuralist als Lévi-Strauss en de Logische Atomisten.

→ Lévi-Strauss: Exc.XVI.O motto.
→ Logisch Atomisme: Exc.XIX.1.3.

3.6.2. Pragmatisme

A. DE PSYCHOLOGISCHE ACHTERGROND

> Twee thema's liggen ten grondslag aan [mijn boek] *Pychology and logic*: Het eerste, het theorema van de specificiteit, geeft aan dat logica in wezen is betrokken op specifieke gebeurtenissen en niet op universele en transcendente systemen.
> Het tweede, het theorema van de het onderlinge gedrag ('interbehavioral theorem'), voert aan dat, hoe zij ook wordt gedefinieerd, logica een psychologische dimensie inhoudt waar rekening mee moet worden gehouden.
>
> J.R.Kantor

Speculatieve denkers veronderstellen dat de logica essentieel inzicht geeft in de opbouw van de werkelijkheid en de mogelijkheid biedt deze in algemene begrippen te beschrijven. Ook de spreektaal is de afbeelding ('representatie') van een diepere, logische structuur.
Een scepticus als Schiller spreekt bij zulke opvattingen van luchtfietsen ('etherealizing') en draait de zaken om. Eerst is er de spreektaal met woorden als *en*, *of* en *niet*, pas daarna ontstaat de logica als meta-taal. *En*, *of* en *niet* zijn taalconventies, zij zijn langzamerhand ontstaan vanuit de samenhangen binnen de zintuiglijke wereld die mensen met taal beschrijven. Taal staat niet op zich, zij is geen aangeboren structuur, maar gaat terug op ervaringen en belevingen. *En* en *niet* zijn psychologische begrippen: men merkt dat bepaalde zaken samenvallen ('en') of men ontdekt dat iets is verdwenen, dat het er *niet* meer is.
Ook het PnC kan worden afgeleid uit de ervaringswereld. Bij het bepalen van een standpunt kan men

zijn opvattingen handhaven of niet[a], men neemt iets aan of doet dat niet[b]. Iets anders is onmogelijk. Het PnC is een empirische generalisering, die teruggaat op een subjectief gevoel van noodzaak (Mill). Nietzsche op zijn beurt stelt dat het PnC voorkomt uit een *gevoelsmatig* vooroordeel: het is onmogelijk twee tegenovergestelde gevoelens tegelijk te hebben. Met als conclusie dat je vanuit dit gevoel van onvermogen geen absolute logische waarheid kunt afleiden.

B. ONTSTAAN EN TOEPASSING

> Logische mogelijkheden (of zelfs noodzakelijkheden) zijn niets tenzij zij op enigerlei wijze psychologisch actueel en actief worden.
>
> Ferdinand Schiller

> Het instrumentalisme is een poging om een nauwkeurige logische theorie te ontwikkelen van begrippen, van oordelen en gevolgtrekkingen in hun verschillende vormen door in eerste instantie te overwegen hoe het denken functioneert in de experimentele bepaling van toekomstige consequenties.
>
> John Dewey

> Het gedrag van zowel logicus als wetenschapsman voert ten slotte tot effectieve niet-verbale activiteit, en het is hier dat we de uiteindelijke versterkende omstandigheden moeten aantreffen die de logische en wetenschappelijke gemeenschap in stand houden.
>
> B.F.Skinner

(1) De logica zelf is in de ogen van de pragmatici een instrument, dat zoals alle menselijke middelen wordt ontwikkeld omdat men er persoonlijk bij betrokken is: je stelt er belang in, zij voldoet aan je wensen en zij geeft bij het gebruik ervan een gevoel van bevrediging.
Dat mensen gaan redeneren en hun gedachten kunnen ordenen komt voort uit de ervaring die zij binnen de gemeenschap opdoen: zij leren dat de communicatie binnen de groep zo bevredigender verloopt. Logische regels, stelt Goodman, komen dan ook voort uit de praktijk van alledag. Mensen realiseren zich op een bepaald moment dat ze geldige en ongeldige gevolgtrekkingen maken zonder dat zij bij voorbaat hebben nagedacht over de principes die dit gedrag veroorzaken. Regels worden pas achteraf in systeem gebracht ('gecodificeerd') en dienen dan voor onderzoek naar nieuwe praktijken. Dit geldt voor inductieve en deductieve redeneringen. Er is sprake van een deugdelijke ('virtuous') cirkel:

> Het punt is dat regels en afzonderlijke gevolgtrekkingen tegelijk worden gerechtvaardigd doordat ze in overeenstemming met elkaar worden gebracht. Een regel wordt verbeterd als zij een gevolgtrekking oplevert die wij niet wensen te aanvaarden; een gevolgtrekking wordt verworpen als zij de regel schendt die we niet wensen te verbeteren. Het proces van rechtvaardiging ('justification') is het netelige ('delicate') proces waarbinnen wederzijdse aanpassingen worden gemaakt tussen regels en aanvaarde gevolgtrekkingen.

Maatschappelijk waardevol wordt de logica vooral als instrument binnen de (experimentele) wetenschap, waar zij systematisch wordt gebruikt met het doel de beschrijving van de verschijnselen inductief en deductief te ordenen. Zij wordt een middel (M) bij het oplossen van problemen (D) en krijgt pas betekenis in het effect (E) dat zij sorteert (D/M:E).

(2) Logica is tijd- en cultuurgebonden. De aristotelische logica voldoet aan de metafysische belangstelling van zijn tijd en aan de eisen van redelijkheid, die in de klassieke periode door de intellectuelen worden gesteld. De formele logica krijgt haar bestaansrecht binnen de moderne, wetenschappelijke gemeenschap, hier leeft zij en wordt zij gesanctioneerd, hier bewijst zij haar waarde als het fundament van onderzoek en bij het systematisch oplossen van problemen .

→ Argumentatie: 9.

---

[a] In hun gesprekken en discussies met tegenstanders en omstanders maken de Sofisten en Socrates een goed gebruik van dit gevoel van noodzaak: zij dwingen hen voortdurend hun standpunt te bevestigen of te ontkennen. Tussenwegen zijn er blijkbaar niet.

[b] 'Je gaat mee, of je gaat niet mee!': iedereen leert de noodzaak van zo'n keuze inzien.

3.6.3. Conceptualisme

> In de logica kunnen we de objecttaal niet verlaten, zelfs niet tijdelijk. We kunnen erkennen dat we de producten zijn van een biologische ontwikkeling en van invloeden uit de omgeving, toevallig samengestelde wezens met toevallige psychologieën, sprekend en denkend in toevallige talen met toevallige notatie, en gevormd door toevallige culturen. We kunnen erkennen dat we in verschillende opzichten anders zouden kunnen zijn geweest, en dus ook dat er in het geheel geen wezens zouden kunnen zijn geweest zoals wij. Maar geen van deze gedachten kan de gedachte ondermijnen dat 2+2=4 is of dat de modus ponens een geldige vorm van afleiding is.
>
> Thomas Nagel

> Wij zijn getuigen van een grootse interdisciplinaire poging om het geestelijke proces te begrijpen waardoor menselijk gedrag zich aanpast aan de eisen van de wereld - kort gezegd: een poging de menselijke rationaliteit te begrijpen. Concepten zijn de spil waarom het in dit project draait omdat zij zijn wat bemiddelt tussen de geest en de wereld. Begrippen brengen een verbinding aan met de wereld door haar te representeren, en zij brengen een verbinding aan met de geest door de samenstellers te zijn van overtuigingen ('beliefs').
>
> Jerry Fodor

(1) Vanuit speculatieve hoek wordt met klem -en met een veelheid aan argumenten- het sceptisch-pragmatistische standpunt van de hand gewezen. Zo bv Husserl:

> -De wetenschap, zo stellen de sceptici terecht vast, berust op vermoedens, zij is gebaseerd op empirisch materiaal en is om die reden feilbaar. Maar voor de logica geldt dit argument niet. Dan zou immers binnen de klassieke logica de kanon A = B, B = C alleen maar kunnen leiden tot *het vermoeden* A = C. En dat is absurd. De conclusie A = C is een evidente, logische waarheid.
>
> -Sceptici erkennen vele waarheden. Toch kunnen zij niet ontkennen dat een oordeel als 'God bestaat' niet tegelijk waar en onwaar kan zijn. Er is blijkbaar één waarheid, en die berust op het PnC.[a]
>
> -De scepticus stelt dat er niet -één- waarheid is. Maar deze bewering houdt voor hem dan toch maar dé waarheid in.[b]
>
> -Indelingen zijn volgens de empiristen op de praktijk gericht en worden op grond van praktisch nut vastgelegd. Maar zij vergeten dan dat ook zij de term *gelijkheid* gebruiken en dit zonder de consequenties daarvan te aanvaarden. Deze term wijst immers op specifieke kenmerken, die alleen kunnen worden ontdekt, als men uitgaat van een *soortbegrip*, en daarmee van algemene, abstracte begrippen ('concepten'). Het hanteren van het begrip gelijkheid zonder het aanvaarden van een soortbegrip voert tot een regressus in infinitum. Het woord aap kan niet worden gedefinieerd zonder het soortbegrip dier.[c] Als dit begrip niet vastligt, blijft men eindeloos verder gaan met zoeken naar een aanknopingspunt totdat men terecht komt bij atomaire samenstellingen, maar die moeten op hun beurt ook weer verder worden bepaald.

(2) Dit alles, en nog veel meer, brengt Husserl ertoe het pragmatisme van de hand te wijzen en te pleiten voor het conceptualisme. De menselijke geest werkt met tijdloze ('ideële') samenhangen en betekeniseenheden ('concepten'). Deze zijn apriori: zij gaan boven de ervaring uit en eraan vooraf.

---

[a]Thomas Nagel: 'Eenvoudige logische gedachten beheersen al de andere en worden door geen enkele andere beheerst, omdat er geen intellectuele positie mogelijk is van waaruit het mogelijk deze gedachten te onderzoeken zonder ze te vooronderstellen.'

[b]Een lege opmerking omdat je zeker kan stellen dat er niet één, absolute waarheid is om vervolgens wel aan te nemen dat er sprake is van bv een feitelijke en structurele waarheden. Dat er geen sprake is van een absolute waarheid moet dan uit het betoog duidelijk worden (→ Begrippenlijst, lemma *waarheid*).

[c]Het probleem is dat binnen de natuur alles in ontwikkeling is. Soortbegrippen zijn, zoals Darwin al inziet, onmogelijk als het de bedoeling is daarmee vastheid en onveranderlijkheid te suggereren.

tisch in te delen. De logica is niet cultuurgebonden en staat los van de psychologie.[a b c]

Een soortgelijk standpunt wordt ingenomen binnen de psychonomie: mensen bezitten bij hun geboorte, dus apriori, een geestelijk-logische structuur, hun hersenen werken met redeneringsvormen als syllogisme, modus ponens en modus tollens. Ook passen zij classificatieschema's toe waarvan de betekeniseenheden van te voren vastliggen. Studie van dit gebied is mogelijk geworden door de uitvinding en ontwikkeling van de computer, deze staat model voor de menselijke geest.

- Analogie: Exc.II.
- Psychonomie: 9.8.1.
- Mentalisme: Exc.XV.1.

EXCURSUS IV. DENKEN EN LOGICA: DE COMPUTER ALS MODEL VAN DE GEEST

De oplossing van 'De twee wachters':

Ik wijs naar een van de twee wegen en vraag: 'Voert deze weg naar uw land?'. Krijg ik als antwoord 'ja' dan is dit de door mij gezochte weg. Bij 'nee' moet ik de andere kant op.
De wachter die de waarheid spreekt ,zal naar waarheid ja of nee antwoorden. De wachter uit het land van de leugen zal liegen: wijs ik op de weg naar zijn land, het land van de leugen dan zal ook hij 'nee' antwoorden. Wijs ik op de weg naar het land van de waarheid dan zal ook hij ja antwoorden.

De oplossing van 'De drie vlaggetjes':

Er zijn drie mogelijkheden: zzw, zww, www. ZZW valt af, ik zie immers achter B en C een wit vlaggetje staan. Maar zelf weet ik niet of er een wit of zwart vlaggetje achter me staat (zww is nog steeds mogelijk). Nu constateer ik wel dat geen van beide anderen wit zegt. Dit hadden zij wel gedaan als zij achter mij een zwart vlaggetje hadden zien staan, immers: had ik zwart gehad dan zou B wit zeggen omdat hij merkt dat C geen wit zegt (en omgekeerd). Omdat beiden zwijgen, concludeer ik (na enige tijd) dat ik wit heb. Ook B en C maken op dezelfde gronden hun keuze.
Zelf kon ikzelf dit probleem indertijd niet oplossen omdat ik ervan uitging dat tijd binnen logische problemen geen rol mag spelen. Denk maar aan het schaakspel, daar trek je ook niet een conclusie omdat je tegenstander korter of langer nadenkt. Als een tegenstander lang nadenkt, is de enige conclusie dat hij de stelling waarschijnlijk moeilijk vindt. Bij bridgen kan lang nadenken wel een psychologisch-strategische bedoeling hebben.

---

[a]Dit betekent natuurlijk nog niet dat de vraag naar de waarheid van bv een logische wet door Husserl en de andere conceptualisten is beantwoord. En dat kunnen zij ook niet. Frege stelt terecht dat de waarheid van zo'n wet alleen kan worden vastgesteld vanuit een andere logische (meta-)wet. En dat voert tot een regressus.

[b]Het ontstaan van generaliseringen en daarmee ook van soorten komt volgens de nieuwste inzichten tot stand omdat mensen in het dagelijkse leven snel vergeten. Een concrete poes vervaagt tot de soort poes. Er is dus geen sprake van een actief cognitief zoeken naar overeenkomst en verschil.

[c]Maar juist takken als de neuropsychologie tonen aan dat het begrip waarheid niet kan worden losgekoppeld van context en betekenis: logica, betekenis en gebruik vallen direct samen. Niet wordt bv eerst de betekenis van een zin vastgesteld en dan pas de waarheid, nee, dit gebeurt gelijktijdig.(Hagoort cs). Een zuiver pragmatistische uitkomst.

3.7. *Waarheid*
een kritiek

Velen zullen filosofie beschouwen als een zoektocht naar de waarheid. Maar ook religie en spiritualiteit beloven je de weg ernaar toe: openbaring en gnosis spiegelen je de ware kennis voor. Wat met Thomas tot een eerste complicatie leidt omdat hij stelt dat er twee waarheden zijn, de een gebaseerd op de openbaring, de ander op de wetenschap.
Later ontbrandt de strijd tussen rationalisten en empiristen, gevolgd door de nogal excentrieke bespiegelingen van romantici, Nietzsche en existentialisten -met op hun beurt in hun kielzog de antimoderne Franse school van een Foucault en Derrida. Dezen allen hebben hun eigen kijk op waarheid. De chaos is compleet.
Toch ligt de zaak eigenlijk eenvoudig. In dit essay wordt het puin, dat ook overal in dit boek ligt opgestapeld, geruimd.

Waarheid is een heel gewoon begrip. Mensen stellen al vanaf het begin van hun cultuur vragen waarin ze voorvallen in twijfel trekken: 'Heb je werkelijk een slang gezien?' De twijfel wordt pas weggenomen als ik of anderen het dier ook echt hebben waargenomen. De vraag naar waarheid komt blijkbaar op als er twijfel is ontstaan. Je bent niet zeker van je zaak: 'Is dit verhaal wel waar?', 'Is het waar dat zijn zoon is getrouwd?' [a]
Antwoorden op zulke alledaagse vragen worden uiteindelijk op inductieve wijze verkregen en zijn intersubjectief van aard. Indien het antwoord op goede gronden als waar wordt aanvaard, is er een sprake van een feit. Waarheid heeft niets raadselachtigs, maar is een zaak van common sense: op grond van het gewone menselijk e verstand lossen mensen hun problemen op. Wetenschappelijke waarheid ligt in het verlengde hiervan.
Verrassend is dat waarheid niet absoluut is: zij kan worden herroepen, de feiten kunnen anders liggen. Waarheid biedt geen zekerheid. En dat is een hard gelag. Daarom kiezen veel mensen zekerheid boven waarheid en koesteren zich in de eeuwige geborgenheid van religie, mythe en gnosis
Aan waarheid kan alleen niet worden getwijfeld als men afspraken maakt over regels. Binnen formele systemen als wiskunde en logica of in een spel als het schaken zijn er uitspraken die overal en ten alle tijden waar zijn. De modus ponens is altijd geldig, een koning mag in het schaakspel niet de eigen lopers slaan.
En daarmee lijkt alles wat erover waarheid valt te zeggen, gezegd.

Empiristen en positivisten zullen deze conclusie beamen, maar een rationalist als Descartes zoekt een andere weg. Via het dubito komt hij tot zijn bekende 'Ik denk dus ik ben.' Een uitspraak die volgens hem evident waar is. Niemand kan eraan twijfelen. Via de twijfel wordt de twijfel weggenomen.
Maar wat zegt dit alles? Indien het 'Ik denk dus ik ben' een implicatie is, staat het vast dat het feit dat ik er ben onafhankelijk is van de voorwaarden die eraan worden gesteld: ook als ik raven zie, of als er orkanen op mars woeden, ben ik van mijn zijn op deze wereld verzekerd. Descartes bewijst zo niets. Dus moet er sprake zijn van een equivalentie: alleen omdat ik denk, besta ik. En dat is onzin. Het is waar dat ik alleen maar kan denken als ik er ben, maar omgekeerd is mijn bestaan niet puur aan mijn denken (of aan mijn beleving en zelfreflectie) gekoppeld. Eigenlijk beweert Descartes niets anders dan dat hij, alleen als hij nadenkt, (zeker) weet dat hij er is. Maar ook dat lijkt sterk overdreven. Kijk maar in spiegel en vergelijk wat je ziet met een foto van jezelf. Bovendien weet ook een romanfiguur, die op de manier van Descartes redeneert, zeker dat hij er is. En zelfs als hij niet zo diep nadenkt, bestaat hij nog. [b]
Descartes zal deze kritiek niet begrijpen. Wat anderen een dooddoener toeschijnt, beschouwt hij juist als de kern van de metafysica. De evidentie van het cogito biedt mensen uitzicht op absolute zekerheid, ook op andere gebieden. Zo bewijst het cogito het bestaan van God (en garandeert God op zijn beurt het bestaan van het cogito).
Maar wat heeft dit alles te maken met de vraag naar waarheid? Helemaal niets. Het is absurd je af te vragen of je aan je eigen bestaan zou kunnen twijfelen. Op de retorische vraag 'Droom ik?' krijg je in het gewone leven zelfs geen antwoord. En ontmoet je een filosofische voorbijganger dan zal hij met een

---

[a] *Op zulke vragen kan je bewust een antwoord geven dat niet waar is. Je liegt. Dit waarheidsbegrip ligt op meta-niveau. Of je waarheid spreekt of niet is onafhankelijk van de waarheid van de beweringen die aan de orde zijn*

[b] *Bovendien als ik niet denk (en bv slaap of droom), besta ik ook.*

knipoog naar Descartes antwoorden dat je je in ieder geval geen zorgen behoeft te maken omdat je, als je droomt, ook bestaat.
Rationalisten (en idealisten) omschrijven waarheid in termen van wezenlijkheid: waar is dat wat door het denken kan worden gevat en zo in zijn bestaan kan worden bewezen. Op deze wijze proberen zij de waarheid los te koppelen van de twijfel en via het begrip evidentie mensen hun innerlijke zekerheid terug te geven. Tevergeefs: waarheid is per definitie gekoppeld aan twijfel en onzekerheid. De sceptici hebben zonder twijfel het gelijk aan hun zijde (maar niet de waarheid in pacht).

Voor sceptici behoort de waarheid tot het openbare domein. Zij is onderwerp van onderzoek, analyse en discussie. Maar je kunt ook een andere weg gaan: waarheid is subjectief, zij kan alleen persoonlijk worden gekend en intuïtief worden beleefd. Zij staat niet ter discussie, is evident en geeft je innerlijke zekerheid.
Eigenlijk is zij niet in woorden uit te drukken, maar als dat wel het geval is, gebeurt dat via de metafoor, met haar eigen raadselachtige, suggestieve en tegenstrijdige vormen van waarheid. Vanaf de Romantiek is poëzie -met muziek- dan ook het ultieme instrument om iets van de waarheid te laten oplichten.
En zelfs als de waarheid, zoals bij de fenomenologen, haar logische structuur behoudt en niet ondergaat in een vaag-mystieke sfeer, blijft zij zuiver subjectief en licht zij ook hier op in een persoonlijke openbaring.

Nu ontkennen sceptici niet dat er persoonlijke, subjectieve kennis bestaat, maar zij stellen wel dat deze niet meer dan innerlijke ('intuïtieve') zekerheid brengt. Zij is dan evident. En evidentie en intuïtie zijn niet logisch maar psychologisch van aard. Het beroep op een intuïtieve en evidente waarheid ontslaat je uiteindelijk van de verantwoordelijkheid na te denken over en je rekenschap te geven van de uitspraken die je doet en de gedachten die je hebt. Waarheid wordt hier verward met een (innerlijke) zekerheid. Deze wordt gekenmerkt door het mystieke verlangen subject en object als eenheid te beleven. Met autisme of ananda als resultaat .
Niet dat waarheid scherp is omlijnd, maar zij is wel het tegenovergestelde van vaag-suggestief. Daarom dat metaforen juist niet geschikt zijn om waarheid vast te stellen of te laten oplichten. Bij het lezen van een gedicht kan een metafoor je ontroeren of je tot een reeks gedachten en belevingen brengen die je op een onbepaalde wijze ingeven dat je de waarheid op het spoor bent. Maar dan wordt het beeld al gauw ijl en lost op in nevelen. Wat overblijft zijn gevoelens van bv raadselachtigheid, vertrouwdheid of vervreemding. En daar kan je niet van zeggen dat ze waar of onwaar zijn, je kunt (je) er geen rekenschap van geven. Zij zijn evident: klaarblijkelijk en aan geen twijfel onderhevig.

Het onderzoek naar waarheid is een meta-activiteit. Op grond van een logisch instrumentarium doet men een onderzoek naar de waarheid van uitspraken binnen een geheel van redeneringen. Als je beweert dat je de waarheid nastreeft, ben je bereid je intellectuele arbeid te toetsen aan criteria van feitelijkheid en geldigheid. Indien Foucault meent dat ook de waanzin deel heeft aan de waarheid, heeft hij alleen gelijk als de uitspraken van de dwazen uiteindelijk kunnen worden getoetst. De uitkomsten hiervan worden omschreven in termen van redelijkheid, plausibiliteit en betrouwbaarheid.

Waarheid is relatief, alleen binnen religie en idealisme spreekt men van de absolute waarheid, een waarheid waarvan zal worden beweerd dat zij niet in woorden is te vatten. En dat leidt tot een paradoxale situatie omdat je dan ook niet te weten kunt komen of deze bewering over de waarheid wel waar is. Deze moeilijkheid wordt ontlopen als men inziet dat men waarheid zegt, maar evidentie bedoelt.
En een evidente waarheid? Ook dat is een tegenstrijdigheid, want waarheid betekent dat er twijfel moet worden weggenomen.[a]

---

[a] *De uitspraak 'Waarheid betekent dat er twijfel wordt weggenomen' is een stipulatieve definitie en is daarmee zelf noch evident, noch waar. Haar juistheid kan bv worden aangevochten door er een andere definitie van waarheid tegenover te stellen. Zoals 'Waar is een uitspraak pas als ze innerlijke zekerheid biedt.'*

4. MENSELIJKE COMMUNICATIE
woord - beeld - gebaar

4.0. Communicatie

4.0.0. Inleiding

In de anorganische natuur treft men verbindingen aan tussen elementen op macro- en microniveau, in de organische een uitwisseling tussen levende systemen en hun omgeving. Men kan spreken van fysische en biologische vormen van communicatie.
Communicatie in dit hoofdstuk beperkt zich tot de menselijke cultuur. Zij kan worden omschreven als de wijze waarop mensen elkaar onderling beïnvloeden (Bc).

→ Communicatie als wederzijdse gedragsbeïnvloeding: 3.1.1.

4.0.1. Verbale communicatie

Binnen menselijke gemeenschappen is taal het belangrijkste communicatiemiddel. Hiermee is het mogelijk kennis uit te wisselen, gevoelens en emoties te tonen, elkaar direct in het gedrag te sturen door raad te geven, te waarschuwen of bevelen uit te delen en in een emotionele situatie de ander op het gemoed te werken.

> Taal is het meest expliciete communicatieve gedrag dat we kennen. Het is voldoende het hier te definiëren als een (voor zover ons bekend) absoluut compleet referentieel apparaat van klanksymbolen die de eigenschap bezit iedere bekende sociale referent te lokaliseren, met inbegrip van alle erkende zintuiglijk waarneembare feiten die de samenleving, waaraan de betrokken taal ten dienste staat, in haar geschiedenis meevoert.
> Taal is het communicatieproces bij uitstek in elke bekende samenleving en het is buitengewoon belangrijk oog te hebben voor het feit dat, wat ook de tekortkomingen mogen zijn die een primitieve samenleving, beoordeeld vanuit de bevoorrechte positie die civilisatie, met zich meebrengt, de taal ervan een even trefzeker, compleet en in aanzet creatief apparaat van *symbolische verwijzingen vormt als de meest ontwikkelde taal die we kennen. Voor een communicatietheorie betekent dit dat het raderwerk van de totstandkoming van gemeenschappelijke oordelen tussen mensen in de ene samenleving zeker even complex en rijk aan nuanceringen is als in de andere, of het nu gaat om primitieve of ontwikkelde samenlevingen (Edward Sapir).

→ Taal. Functie en betekenis: AD.II.3.

4.0.2. Niet-verbale communicatie

> Er is geen beweging die niet iets zegt en niet een taal spreekt die van iedereen is en die niemand hoeft te leren: wat betekent dat, gezien de verscheidenheid en het niet universele gebruik van de gesproken talen, het eerder de taal van gebaren is die men moet beoordelen als het meest eigen aan de menselijke natuur.[a]
>
> Montaigne

Het spreken van mensen wordt vaak aangevuld en versterkt (of tegengesproken) door vormen van niet-verbale communicatie (nvc). Mensen zwaaien naar elkaar, halen de schouders op of maken obscene gebaren. Zij schudden elkaar de hand, omhelzen en kussen elkaar, zij huilen en glimlachen, knipogen, trekken gezichten, zij verheffen hun stem, fluisteren of spreken op afgemeten toon.

> Talige communicatie is, in tegenstelling tot het gebaar ('gesture'), meestal de officiële en sociaal erkende vorm van communicatie; daarom kan men de betrekkelijk onbewuste gebaarsymboliek in een bepaalde context intuïtief als veel belangrijker ervaren dan de woorden die worden uitgesproken. In zulke gevallen zien we bij het individu dat sociale ervaring opdoet een conflict tussen impliciete en expliciete communicatie (Edward Sapir).

→ nvc: AD.II.1B.

---

[a] Aan dit citaat gaat een gedeelte vooraf waarin Montaigne uitvoerig ingaat op het gebruik van handen, hoofd en wenkbrauwen als communicatiemiddel.

4.0.3. Beeldende communicatie.

De afbeelding vervult vanaf vroege tijden een belangrijke communicatieve functie. Zij is *informatief*, brengt kennis over. Men herkent of herinnert zich via haar feiten en gebeurtenissen. Afbeeldingen zijn bovendien vaak mooi en aantrekkelijk van inhoud. Zij dienen op *esthetische* wijze ontspanning en vermaak. Ook kunnen zij een *suggestieve* uitwerking hebben door het weergeven van gevoelvolle of schokkende taferelen. Men reageert emotioneel: vertederd of ontroerd, vol verontwaardiging en afschuw of vol medelijden. Tenslotte is een afbeelding in staat direct tot gedrag te prikkelen: porno als stimulus.

→ Beeldende communicatie: AD.II.2.

4.0.4. Twee vormen van menselijke communicatie. Interpretatie en inleving.

(0) Menselijke communicatie is gebonden aan een gemeenschappelijke code (afb.4.1). Men leert binnen de groep een repertoire van geselecteerde signalen, van tekens en van regels. Deze zijn gebonden aan een code en kunnen indien nodig worden worden uitgelegd. Zo wordt het mogelijk gedrag onderling direct (via signalen) en indirect (via tekens) te sturen.

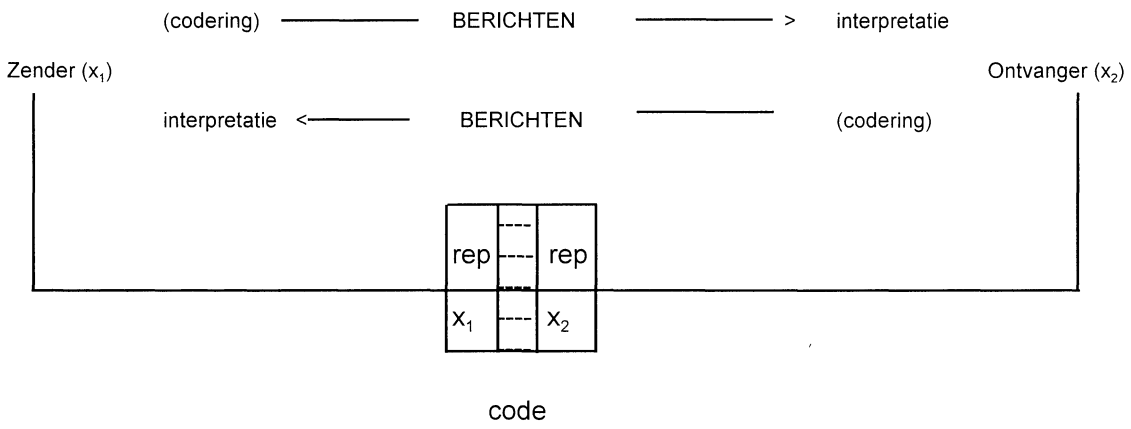

Afb.4.1. Communicatieschema

(1) Communicatie betekent in de eerste plaats dat mensen op directe wijze worden beïnvloed door signalen, zij reageren automatisch op een rood stoplicht, op een alarmbel, op een klok of op een commando.
Bovendien kunnen zij door berichten uit te wisselen of informatie te verschaffen met elkaar communiceren. Ook in dit geval sturen zij elkaars gedrag, maar doen dit op indirecte wijze. Als mensen brieven of boeken schrijven, een telegram versturen, hun boodschappenlijstje opmaken, hun uitgaven noteren of hun gedachten op papier zetten, leggen zij informatie vast. Deze informatie wordt later weer ter hand genomen en gelezen. Hoe er op wordt gereageerd hangt af van de omstandigheden. Wat je hoort of leest kan men overdenken[a]. Vaak verwerkt men eerst de informatie vóór men, indien nodig, tot actie overgaat. Zo lees je een krant, een boek, een essay rustig in je stoel of achter je bureau. In tegenstelling tot een kookboek dat je kan 'dwingen' tot gericht kookgedrag, zal een geschiedenisboek je niet aanzetten tot direct 'historisch' handelen.

(2) Berichten worden doorgegeven via tekens. Dit betekent dat men bij het uitwisselen van informatie een gemeenschappelijk code moeten bezitten. Deze bestaat uit een repertoire van tekens, waarvan men de betekenis kent (verkeersborden, woorden) én van regels die men beheerst (verkeersreglement, grammatica).

---

[a]Dit los van het feit dat het lezen zelf een reactie is die wordt uitgelokt door (de schrijver van) het boek.

Dat je begrijpt wat een verkeersbord aangeeft, blijkt uit het feit dat je er juist op reageert. Er is op dit punt weinig verschil tussen het gebruik van een verkeersboord en een stukje taal, beide zijn functioneel in hun uitwerking.

> Zinnen van een taal begrijpen is een vaardigheid die zich uit in het correct gebruiken van zinnen onder de juiste omstandigheden, in het toepasselijk reageren op andermans gebruik ervan en in het verklaren (mits daartoe uitgenodigd) van hun betekenis (Baker/Hacker).

Omdat individuen binnen of naast de maatschappelijke code eigen repertoires (x_1, x_2) ontwikkelen, zijn berichten niet altijd direct duidelijk, zij moeten soms door de ontvanger worden ontcijferd en geïnterpreteerd. Denk maar aan een nieuw soort bord in een station.[a]

(3) Nu is het de vraag of interpretatie binnen menselijke communicatie noodzakelijk is om te begrijpen waarom het in de wereld toegaat. Baker en Hacker:

> Onduidelijkheden, ambiguïteiten en andere gecompliceerdheden kunnen soms interpretatie noodzakelijk maken, maar het zou incorrect zijn te beweren dat alle begrijpen interpreteren is. Immers de aldus verkregen interpretatie, dat wil zeggen de parafrase, zou zelf op haar beurt niet zonder interpretatie begrepen kunnen worden en op die manier raken we in vicieuze cirkels verward.

Zij stellen dat begrip vooral bestaat uit dat wat men *doet* als een reactie op een uiting.
Peirce aan de andere kant acht interpretatie onontbeerlijk. Mensen benaderen volgens hem de werkelijkheid via analogie ('icoon') en index. Zij leggen zo de kwaliteiten vast via (beeldende) gelijkenis en de actuele feiten via een connectie van een teken met de dingen. Maar pas op grond van een interpretatie slagen zij erin icoon en index via *woorden en logische tekens* om te zetten in betekenisvolle en begripsmatige vormen van tekengedrag, zoals je dat op het hoogste niveau terugvindt in argumentatie en wetenschap. Peirce spreekt van *symbolen.*

(4) Een nuchtere, wetenschappelijke beschrijving van communicatie komt velen als onjuist en zelfs als minderwaardig voor. *Bergson* heeft er dan ook een andere, meer gevoelsmatige opvatting over. Communicatie betekent dat ik me emotioneel in een ander inleef ('projecteer') en de ander intuïtief probeer te begrijpen. We beleven elkaar gemeenschappelijk. Een begripsmatige beschrijving van dit proces is niet mogelijk, alleen poëzie, mystiek en liefde zijn in staat in hun symbolische taal communicatie tot uitdrukking te brengen.[b]

→ Jaspers' communicatiebegrip: 9.6.2.

EXCURSUS V: DE INFORMATIETHEORIE

[a]Het is dus niet zo dat interpretatie binnen de communicatie noodzakelijk is voor begrip: 'Onduidelijkheden, ambiguïteiten en andere gecompliceerdheden kunnen soms interpretatie noodzakelijk maken, maar het zou incorrect zijn te beweren dat alle begrijpen interpreteren is. Immers de aldus verkregen interpretatie, dat wil zeggen de parafrase, zou zelf op haar beurt niet zonder interpretatie begrepen kunnen worden en op die manier raken we in vicieuze cirkels verward' (Baker/Hacker). Zij stellen terecht dat begrip vooral bestaat uit dat wat men *doet* als een reactie op een uiting.

[b]Vanuit dit standpunt uit gezien zou het mogelijk zijn een onderscheid te maken tussen communicatie en interactie. Een onderscheid dat bv wordt gemaakt door Van Doorn en Lammers.

4.1. Communicatiemiddelen

4.1.0. Inleiding.

Communicatie wordt in dit boek omschreven als een proces van wederzijdse gedragsbeïnvloeding, Dit proces kan ook op meer conventionele manier in beperkte zin worden uitgelegd als een uitwisseling van een berichten: hoe dan ook zal er bij communicatie immers sprake zijn van het gebruik van signalen, signa, tekens en beelden.
Deze benadering wordt in de volgende paragrafen aan de orde gesteld, waarbij communcatie wordt geanalyseerd in termen van mands, referentiële tekens, verbaal en afbeeldend gedrag. Dit na een gedragswetenschappelijke inleiding over conditionering en versterking.

A. SIGNAAL EN SIGNUM

Honden kwijlen bij het proeven van voedsel. Dit is een onvoorwaardelijke reflex: legt men voedsel (S) op de tong, dan volgt vanzelf speekselafscheiding (R). Honden reageren op specifieke prikkels ('signalen') automatisch met hetzelfde gedrag.
Reflexen komen ook voor in een andere situatie: men kan, zoals Pavlov experimenteel aantoont, honden zo conditioneren dat zij gaan kwijlen als ze een bel horen vlak vóórdat ze het eten krijgen. Wordt hun deze beloning onthouden, dan dooft het nieuwe gedrag langzaam uit. De prikkel, die een automatisch gedrag oproept, kan dus worden vervangen door een andere, willekeurige prikkel: de hond *leert* ook te reageren met kwijlen op een gebaar of een lichtflits. Zulke *vervangende signalen* kunnen worden omschreven als signa.
Reacties (R) op signa heten geconditioneerde en voorwaardelijke reflexen: zij zijn aangeleerd en vinden alleen plaats indien het signum wordt gevolgd door de oorspronkelijke stimulus (S). Ontbreekt S dan volgt extinctie: het aangeleerde gedrag wordt uitgedoofd.
Samengevat: een signum (een bel) vervangt de oorspronkelijke prikkel (het voedsel) en lokt een reactie (het kwijlen) uit, mits het voedsel als beloning op de reactie volgt. De klassieke vorm van conditionering.

B. REFLEX EN VERSTERKER

(0) Tekens worden in dit hoofdstuk benaderd vanuit de gedragswetenschap. Twee van haar centrale begrippen vereisen een uitleg: reflex en versterker.

(1) Dieren en mensen bewegen zich, zij vertonen vormen van gedrag door te reageren op prikkels uit de omgeving: geef een hond voedsel en hij zal gaan kwijlen, maak lawaai en hij zal zijn oren spitsen, bedreig hem en hij zal de haren opzetten. Er is sprake van een reflex: een stimulus (S) lokt een lokt een respons (R) uit (S → R). Een stimulus roept *automatisch* zichtbaar of onzichtbaar gedrag op. [ab]

(2) Gedrag van hoger ontwikkelde diersoorten, waaronder ook dat van mensen, wordt voor een groot deel gestuurd en aangeleerd op grond van positieve en negatieve versterking ('reinforcement'). Een rat leert op zijn tocht door zijn kooi snel dat hij op een hendel moet drukken om voedsel te verkrijgen of om de elektrische stroom, die zijn kooi onbewoonbaar maakt, uit te schakelen. Hij werkt in eerste instantie spontaan ('involuntary') en op toevallige wijze in op de omgeving, maar wordt een bepaald toevallig gedrag, zoals het indrukken van een hendel, beloond ('versterkt') dan zal hij na een volgende toevallige druk op de hendel dit gedrag gaan herhalen, zolang het wordt beloond.

> Wanneer een stukje gedrag de soort van gevolg ('consequence') heeft, dat versterking ('reinforcement') wordt genoemd, is het meer aannemelijk dat het opnieuw gebeurt (B.F.Skinner).

---

[a]Het begrip *voorwaardelijke reflex* is om deze reden dan ook innerlijk tegenstrijdig, maar het is zo ingeburgerd dat de eis het te vervangen te veel zou zijn gevraagd.

[b]Dit betekent niet dat iedere vorm van gedrag wordt uitgelokt door een specifieke prikkel. Integendeel: hoe het S-R-schema uitpakt, hangt af van wat er zich intern (in de hersenen) afspeelt. Zo Watson.

Door voedsel als positieve of de stroom als negatieve versterker aan te bieden, kan men voorspellen welk gedrag het dier in de toekomst naar alle waarschijnlijkheid zal vertonen. [a]
Dit principe geldt ook voor mensen. Zij zullen iets leren te doen, omdat zij worden beloond via positieve versterkers als snoep, geld of aandacht. Nare omstandigheden zullen zij leren te ontlopen: zij zullen een paraplu meenemen om niet nat te worden, ze zullen de afwas doen om geen standje te krijgen. Op grond van negatieve of positieve versterking zal gedrag zich geregeld gaan voordoen. Een kind dat aandacht krijgt als het huilt, gaat dit vaker doen.
Versterkers zijn óf persoonlijk, vaak lichamelijk, óf sociaal van aard. In het laatste geval berusten zij positief op aandacht en waardering, negatief op bedreiging en geweld. [b]
Een levend wezen werkt in op zijn omgeving, het vertoont 'operant' gedrag en het zal, als het zich bij het resultaat wél bevindt, dit gedrag in de toekomst waarschijnlijk herhalen, omdat het in het verleden op deze wijze is versterkt. Zo ontstaan herhaalde gedragspatronen, die worden aangekweekt in een voortdurende wisselwerking tussen gedrag, de effecten[c] ervan op de omgeving en de invloed van de versterkende kracht van die omgeving op het gedrag in de toekomst. [d]

> De omgeving spoort niet alleen aan, zij zweept niet alleen op, zij *selecteert*. Haar rol komt overeen met die van de natuurlijke selectie, hoewel op geheel verschillende tijdsschaal, en werd om die reden dan ook over het hoofd gezien. Het is nu duidelijk dat we rekening moeten houden met dat wat de omgeving doet met een organisme, niet alleen vóór, maar ook nadat het antwoordt. Gedrag wordt gevormd en in stand gehouden door zijn gevolgen (Skinner).

Er is sprake van *operante conditionering*, er ontstaat een actief aanleren van gedragingen.[e]

---

[a]Je kunt de rat ook leren pas tot actie over te gaan en de hendel in te drukken nadat een lichtje is gaan branden of een belletje is gaan luiden. Licht en geluid worden door Skinner *discriminatieve prikkels* genoemd. Zij zetten vaak aan tot gedrag dat bepaalde versterkers als gevolg heeft. Er bestaat dus een samenhang tussen gedrag, discriminatieve stimulus en de gevolgen van dierlijk en menselijk gedrag. Deze samenhang is vaak zeer subtiel, complex en oneindig variabel. Bovendien is ze afhankelijk van biologische disposties.
Blackman merkt op dat de term voor veel verwarring heeft gezorgd. Beter zijn woorden als signaal, teken ('cue'), het voorafgaande of omgeving. *'De stelling dat in bepaalde omstandigheden specifieke deeltjes gedrag vaak voorkomen, is in mijn ogen een meer bevredigende generalisering uit operante studies dan dat bepaalde antwoorden veel en herhaald worden voortgebracht door de aanwezigheid van discriminatieve stimuli.'*

[b]Het begrip *versterking* behoeft volgens Skinner niet te worden gedefinieerd: je neemt versterking gewoon waar in de gevolgen en effecten. Bovendien is het voor hem niet een allesomvattend begrip, dat al het gedrag omvat, integendeel, hij sluit genetische determinanten en constitutionele factoren als aanzet voor gedrag niet uit.

[c]Skinner beroept zich op 'The law of effect' van Thorndike: gedrag staat onder controle van zijn consequenties. De gevolgen van gedrag worden, zoals ook de klassieke conditionering van Pavlov aantoont, geregeerd door een hedonistische prikkel en daarmee door het toeval: dàt gedrag wordt versterkt dat beloning vindt ('het hedonistische principe'). Verrassing ('surprise') en opvallendheid ('salience') zijn binnen de gedragswetenschap geen doorslaggevende motieven, ook niet als ze in informatie-theoretische termen worden uitgelegd.

[d]Als Skinner over operant gedrag zegt dat het bij uitstek het terrein is van doel en bedoeling -en dat doet hij- betekent dit niet dat hij denkt aan innerlijke strategieën. Integendeel: deze begrippen zijn alleen maar te beschrijven in termen van omgeving.

[e]Nog steeds doet het verwijt de ronde dat het radicale behaviorisme niets anders dan een mechanisch, passief mensbeeld biedt. Ten onrechte, zoals je ziet.
Ernstiger is het verwijt dat de gedragswetenschap wordt gedaan vanuit de neurofysiologie: zo wenst zij volgens Edelman niet onder ogen te zien dat veel kennis niet alleen in de praktijk via conditionering wordt opgedaan, maar ook reeds van te voren klaar ligt in evolutionaire waarden en regels of in pre-existente vormen van categorisatie. De gedragswetenschap brengt hier tegen in dat de klassieke en operante conditionering binnen een neurofysiologische benadering overeind blijft. Wat Edelman ook toegeeft. Bovendien ontkent zij niet dat biologische factoren een rol spelen binnen de ontwikkeling van het gedrag. Toch lijkt *het hedonistische principe*, dat klassieke en operante conditionering verbindt, voldoende en noodzakelijk om het *openlijke* gedrag van mensen te beschrijven. 'De ingebouwde en voor-gestructureerde verwachtingen' komen immers automatisch tot uitdrukking in de beloningen die het gedrag versterken. De vraag komt wel op of er ook 'verwachtingen' zijn die neuraal zo vastliggen dat zij niet kunnen worden gedeconditioneerd. Skinner onderkent dit probleem -hij spreekt over negatieve emoties als eerzucht en jaloezie, en predisposities als sex en agressie-, maar hij is niet pessimistisch (Walden II). →Exc.XLVII. Het nature-nurture debat.

4.1.1. De mand

(0) Onder mensen worden tekens gebruikt om invloed uit te oefenen. Volgens afspraak passen zij bepaalde kleuren, klanken, gebaren, woorden en beelden toe om gedrag te sturen. Tamtams waarschuwen voor gevaar, rooksignalen brengen boodschappen over, een witte vlag meldt de overgave, de scheidsrechter geeft met een gebaar aan dat de vrije schop indirect moet worden genomen.

(1) In het dierenrijk bestaat een soortgelijk gedrag. Vogels en zoogdieren uiten zich met kreten en schreeuwen. Hiermee bevelen en lokken zij elkaar en wijzen zij op gevaren. Mieren laten bij de bouw van hun heuvels verschillende geuren achter om de vorderingen aan te geven. Bijen beschrijven met dansbewegingen en geluiden de plaats waar honing wordt aangetroffen en geven de afstanden aan naar de vindplaats. Zij stimuleren zo de andere bijen, die de dansbewegingen nadoen om daarna zelf op weg te gaan. Veertig tot vijftig procent van hen vindt direct zijn weg en komt aan bij de plaats die werd aangegeven. Dit gedrag bij insecten is waarschijnlijk aangeboren, de reacties lijken automatisch tot stand te komen[a].
De door mensen ontworpen signalen zijn als communicatiemiddelen langzamerhand binnen de cultuur ontstaan en moeten binnen de groep worden aangeleerd en overgedragen. Hun toepassing berust op ervaring, niet op natuurlijke aanleg. In het verkeer wordt een ingewikkeld systeem van signalen gehanteerd: stoplichten, reflecterende paaltjes langs de bermen, strepen op de weg, zebra's, sirenes, lichten, claxons, borden met vormen en afbeeldingen, zij alle schrijven de weggebruiker voor hoe hij zich moet gedragen. Met Skinner kun je in de stuatie waarin deze sturende tekens hun uitwerking op mensen uitoefenen van *mand* spreken, een term, die is afgeleid van woorden als 'to command' en 'to demand'. Zij geven voorschriften (éénrichtingsverkeer), bevelen (stopbord), waarschuwingen (S-bocht) en adviezen (groene golf). [b]

→ De mand als beweegreden: 9.7.1.

4.1.2. Referentiële tekens

(1) Langs de weg wordt ook informatie verstrekt: borden kondigen een parkeerplaats en een restaurant aan of laten zien waar een pont vertrekt. Deze tekens houden een mededeling in, ze verwijzen naar wat men zal aantreffen *zonder het gedrag direct te beïnvloeden.* Er is sprake van referentiële tekens.

(2) Veel van de door mensen geordende signalen zijn tweezijdig: zij hebben referentiële basis -ieder van hen geeft een verwijzing, hoe vaag dan ook- , maar hun functie ligt in de directe sturing van het gedrag. Een stoplicht op groen is een mand: men rijdt door. Het controleert automatisch het gedrag. Toch heeft het ook een referentiële, informatieve betekenis: het wijst op een druk en gevaarlijk kruispunt.
Dit neemt niet weg dat veel signalen binnen de menselijke cultuur een zuivere mand zijn, zij kunnen worden vergeleken met signa. Op een stopbord en op de schoolbel wordt in het algemeen zonder

---

[a]Het gedrag van bijen blijft verbazen. Zo maken zij als zwerm, wanneer zij op zoek zij naar een nieuw onderdak, in groepjes een tocht langs mogelijke locaties, tasten de gevonden ruimten af naar hun mogelijkheden, verzamelen zich weer, brengen verslag uit en maken in de groep een keuze. Bovendien blijken zij gemakkelijk van de omstandigheden te leren: verplaatst men hun vindplaats van honing dagelijks een vijftigtal meters, dan zullen zij na een dag of drie hebben geleerd dat zij ook vandaag verder moeten vliegen en niet naar de oudere vindplaats moeten teruggaan.
Ook mieren vertonen opvallendde vormen van leergedrag. Zij laten op hun zoektochten naar voedsel geurstof achter. Deze trekt in grotere concentratie andere mieren aan. Wordt er op een bepaalde plaats toevallig voedsel aangetroffen door meerdere mieren dan zal deze weg steeds meer van geurstof worden voorzien en zo steeds meer mieren aantrekken. Waarschijnlijk is er bij bijen sprake van een soortgelijk leergedrag.

[b]Mands komen voor in situaties waarin je iets mist of iets nodig hebt en je van een ander iets probeert gedaan te krijgen: 'Geef me de melk, ajb!' Dit is ook mogelijk in situaties dat er geen sprake is van verbaal gedrag, noch van enig direct menselijk contact. Kijk je in een atlas om de weg te zoeken, dan is die situatie hetzelfde als die waar ik iemand op straat naar de weg vraag. Ook maakt het weinig verschil uit of iemand voor de klas zegt 'Los deze som op!' of dat dit onder een opgave in een boek staat. Mands komen dus ook voor in situaties waarin geen vragen worden gesteld of opdrachten worden gegeven.
Een andere kwestie is dat Skinner iedere suggestie van intenties bij de spreker als dodelijk beschouwt. Bij het gebruik van de term in dit boek is die suggestie niet te vermijden. Tot spijt van de schrijver.

nadenken gereageerd. De 'kennis' valt geheel samen met het gebod: 'je mag niet inrijden!', 'je moet onmiddellijk naar de klas!'. De feitelijke informatie 'nu begint de les' is van secundair belang.

(3) Een referentieel teken heeft een betekenis. Deze ligt in de verwijzing naar objecten ('referenten') in de buitenwereld. Mands kunnen alleen worden beschreven naar het effect dat zij hebben op het gedrag: iets is pas een mand als het zijn uitwerking heeft.

4.1.3 Verbaal gedrag. Chomsky

> Taal schept een vorm van buitenlichamelijk geheugen, een middel van informatie-opslag dat buiten het brein van ieder individu bestaat en dat de dood van ieder individu overleeft.
>
> Paul Churchland
>
> Taal staat ons toe onze individuele cognitieve zwakheid te boven te komen en onze individuele krachten te bundelen.
>
> Paul Churchland

A. OORSPRONG EN FUNCTIE

(1) Binnen de menselijke cultuur ontstaat er een bijzondere vorm van communicatie: het verbale gedrag.[a] Dit stelt mensen in staat beter met elkaar samen te werken (Shapiro), elkaars gedrag direct te controleren en informatie over te dragen.

(2) Met hun stembanden bezitten mensen de mogelijkheid geluiden gevarieerd en genuanceerd voort te brengen. Zij ordenen klanken tot woorden, die zo worden gegroepeerd dat er een samenhangend geheel, een 'syntactisch systeem' ontstaat. Aanvankelijk hebben individuele verbale tekens waarschijnlijk afzonderlijk verwezen naar voorwerpen als paarden, activiteiten als rijden en kenmerken als klein en snel. Langzamerhand worden daarna complexere verbale tekens als 'het kleine paard rijdt snel' gevormd. Deze kunnen (pas) achteraf op meta-niveau worden ontleed in bv zelfstandige naamwoorden, werkwoorden en bijvoeglijke naamwoorden.
Het lijkt weinig aannemelijk dat taal genetisch of mentaal is voorgeprogrammeerd[b]. Zij wordt binnen de groep op grond van gewoonte en ervaring als communicatiemiddel aangeleerd. Mensen gebruiken als reactie op de omstandigheden woorden en zinnen omdat die binnen de gemeenschap worden versterkt: waardering van ouders, grootouders, buren, vrienden en onderwijzers bij juist, afkeuring en verbetering bij onjuist taalgebruik. Zo wordt verbaal gedrag beetje bij beetje ingeslepen.
Als systeem is menselijke taal bijzonder flexibel: zij vernieuwt zich -ook syntactisch!- naar gelang de situatie zich voordoet en past zich gemakkelijk aan als kennis groter wordt.

→ Mands en voorstellen: 9.7.0, 9.10.4.

(3) Woorden en zinnen kunnen gemakkelijk en effectief als mand worden gebruikt. Met de uitroepen 'stilte!' of 'luister!', de waarschuwingen 'een auto achter je!' of 'pas op!' en de vraag 'mag ik de suiker even?' wenst men verandering in de situatie te brengen. Mands leert men toepassen omdat men er voordeel mee kan behalen, het gebruik ervan levert resultaten op: het wordt stil, mijn vriend springt opzij, ik krijg de suiker. Zelfs een neutraal uitgesproken zin als 'de vuilnisbak is vol' kan de kracht hebben van een mand. In taal treft men veel vormen van de mand aan: vragen, wensen en gebeden, naast adviezen, voorschriften, bevelen en waarschuwingen.

(4) Binnen de menselijke cultuur is taal vooral van belang geworden omdat zij in staat is informatie over te dragen en vast te houden. Deze specifieke functie wordt behandeld in 4.3.

---

[a]De gedrags-analytische term *verbaal* gedrag wordt gebruikt in een meer beperkte betekenis dan Skinner haar toekende. Zij benadrukt in dit kaderdat taal in de eerste plaats een vorm van uiterlijk gedrag is: via spraak, schrift en gebaar is zij voor iedereen waarneembaar. Of daar achter allerlei innerlijke processen en structuren schuilgaan is nog maar de vraag.

[b]Edelman stelt dat woorden ('fonologische symbolen') en syntaxis al doende zijn ontstaan. Alleen concepten, die de woorden hun betekenis moeten geven, liggen reeds opgeslagen te wachten om te worden toegepast. Maar dit lijkt niet meer dan een ijdele poging het laatste restje van mentaal vermogen bij mensen te redden (→ Exc.XV.5.2}.

B. DE UNIVERSELE GRAMMATICA

De innnerlijke (aangeboren) taal is een centraal denkbeeld, maar de externe taal (als gedrag) is, zo die al bestaat, een afgeleide, niet voorzien van mechanismen en niet van bijzondere betekenis, misschien zelfs van geen enkele.

Regels beschrijven dat wat mensen al weten, niet wat zij doen.

(1) Taal is een creatie van de geest. Taaltheorieën die uitgaan van (gedrags)wetenschappelijke beginselen falen omdat het onmogelijk is vanuit gewoontevorming en generalisering te verklaren hoe kinderen een zo gecompliceerd systeem als taal zo snel eigen worden en zo goed begripsmatig leren te beheersen. Zo Chomsky:

> Taal is geen 'structuur van gewoonten'. Normaal taalgedrag wordt gekenmerkt door nieuwvormingen, door de constructie van nieuwe zinnen, en nieuwe patronen volgens zeer abstracte en ingewikkelde regels. Dit geldt zowel voor de spreker die nieuwe uitingen construeert welke in de situatie passen, als voor de hoorder die deze nieuwe structuren moet ontleden en interpreteren.
> Er zijn geen principes van associatie of versterking, noch een betekenis van 'generalisering' bekend die ook maar in de verste verte een verklaring kunnen geven van dit kenmerkende 'creatieve' aspect van het normale taalgebruik.

(2) Het taalgedrag vindt volgens Chomsky zijn oorsprong in creatieve processen: mensen zijn in staat voortdurend nieuwe zinscombinaties te maken en nieuwe betekenissen te ontwikkelen. Dit is alleen te begrijpen als men aanvaardt dat mensen een vermogen ('competence') bezitten grammaticaal goed gevormde zinnen, betekenissen en klankstructuren voort te brengen, te genereren. Taal komt tot stand op grond van een systeem van regels, dat mensen van nature, intuïtief toepassen en door middel waarvan zij signalen verbinden met een systeem van betekenissen. *Het doel is bepaalde gedachten tot uitdrukking te brengen.*

(3) In zijn werk legt Chomsky niet de nadruk op fonologie en semantiek, dus niet op de wijze waarop de klanken en betekenissen worden gevormd. Zijn belangstelling gaat uit naar de grammatica. De conclusie, die hij op dit terrein trekt, luidt dat aan alle talen een gemeenschappelijke grammatica ten grondslag ligt. Zij is het geestelijk bezit van alle mensen.[a] Mensen construeren via een vast patroon van regels hun zinnen (Z) uit (→) bv een nominale en een verbale constituent (NC en VC). De nominale groep (NC) kan worden gevormd uit (→) een lidwoord (lw) en (+) een zelfstandig naamwoord (zn). De verbale groep (VC) bestaat uit een werkwoord (ww) gekoppeld aan (+) een nominale constituent (NC).
Iedere grammaticale constructie kan worden weergegeven in een boomstructuur:

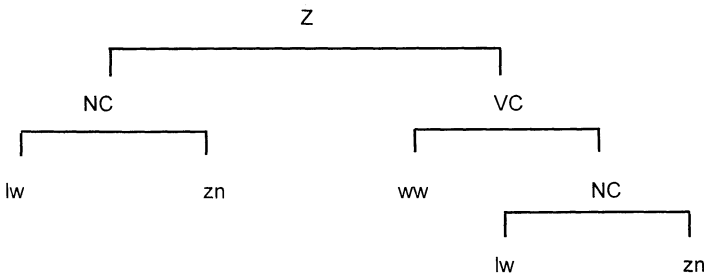

De regels:

1. Z → NC + VC
2. VC → ww +NC
3. NC → lw + zn

(4) De regels van deze grammaticale constructie worden door mensen niet aangeleerd, maar intuïtief aangevoeld en onbewust toegepast.

> In het algemeen lijkt het me volkomen onmogelijk vele diepgewortelde eigenschappen van taal te verantwoorden op basis van ervaring en oefening. Men moet daarom een verklaring zoeken in termen van de inwendige geest. Een welhaast bijgelovige weigering dit voorstel serieus te nemen heeft naar mijn mening de ontwikkeling van zowel de taalwetenschap als de psychologie ernstig belemmerd. Tegenwoordig lijkt me er geen reden meer te zijn om te veronderstellen dat de grondbeginselen van de grammatica worden aangeleerd dan om de vergelijkbare veronderstelling te maken met betrekking tot, laten we zeggen, de visuele perceptie.

---

[a] Juist op dit punt bestaat er onder geleerden grote twijfel aan het veronderstelling dat de grammatica zit ingebakken. Vanuit de evolutie gezien zou zo'n systeem vaak te kwetsbaar zijn, te weinig plooibaar zijn. Bovendien blijkt uit onderzoek dat baby's statistische regelmatigheden en patronen, maar geen grammaticale regels herkennen. Er is volgens Elman eerder sprake van een algemeen vermogen tot patroonherkenning op grond van analogie en associatie (→connectionisme, Exc.IV.4.3). De fraaie grammatic als regelmaat is een uitkomst, niet het begin (→ Goodman: 4.6.1.2n).

De gegeven grammaticale constructie, weergegeven in de boomstructuur, geeft de mogelijkheid betekenissen via klanken voort te brengen:

-de man slaat de jongen
-de auto ramt de boom
-de geit eet de groente.

(5) De regels om klanken en betekenissen te construeren zijn zeer ingewikkeld. Dit geldt ook voor de vorming van de boomstructuren en hun omvorming tot bv vragende, negatieve en passieve zinnen.[a]
Al met al beschikken mensen over een aangeboren mechanisme, waarmee zij in staat zijn een zeer complexe en abstracte taaltheorie te beheersen. Kinderen bezitten een volkomen kennis van de universele grammatica. Mensen weten veel meer dan zij zich bewust zijn.[b]

> Er hoeft geen twijfel aan te bestaan dat het prestatievermogen van het kind bij het systematiseren van taalgegevens, in elk stadium, veel verder gaat dan wat het in werkelijkheid in het gewone taalgebruik produceert. Zo is het opvallend dat vorderingen in het algemeen 'over de gehele breedte' plaatsgrijpen. Een kind dat de groep s + medeklinker aan het woordbegin niet uitspreekt, kan ze allemaal, in ongeveer dezelfde tijd, gaan voortbrengen en zo voor het eerst een onderscheid gaan maken tussen 'cool' en 'school', enz. maar het typische is dat het dit zal doen in precies de juiste woorden, hetgeen een aanwijzing is dat de juiste fonologische representatie van deze woorden al in zijn hoofd aanwezig was zelfs in een stadium dat hij nog niet in het gebruik aan het licht trad.
> Evenzo lijken enkele van de gegevens van Brown en Fraser erop te wijzen dat bij sommige kinderen vragen, ontkenningen en andere syntactisch verwante constructies ongeveer te zelfder tijd te voorschijn komen en van mededelende zinnen worden onderscheiden. Als dat zo is dan vormt dat een aanwijzing dat in werkelijkheid het tot dan toe latente systeem van hulpwerkwoorden niet langer, zoals daarvoor, in het feitelijke taalgebruik wordt onderdrukt.

Mensen beschikken over het vermogen op grond van gegevens uit de werkelijkheid die grammatica te kiezen die bij de gegevens past.

> Om een taal te leren moet het kind een hypothese opstellen die verenigbaar is met de aangeboden gegevens - het moet uit het arsenaal van potentiële grammatica's één bepaalde uitkiezen die het meest geschikt is voor de gegevens die het ter beschikking staan. [c]

Chomsky is er van overtuigd dat zijn generatieve grammatica de kentheorie nieuwe impulsen zal geven en dat zij zal leiden tot in-zicht in andere processen van de menselijke geest. Zij ligt volgens hem ten grondslag aan het alledaagse gedrag van mensen.

(6) Een zuiver wetenschappelijke aanpak stuit steeds op speculatie. Deze stelt dat het noodzakelijk is een diepergaande analyse van de verschijnselen te geven: alleen een beschrijving aan de hand van de feiten voldoet niet. Positivisten blijven aan de oppervlakte steken en hun benaderingswijze schiet te kort bij de verklaring van de verschijnselen.
Ook in de taalwetenschap komt deze controverse scherp tot uiting. De gedragswetenschappelijke aanpak, waarbinnen het taalgedrag op zijn uiterlijke kenmerken wordt beoordeeld brengt de tegenstanders tot wanhoop: hoe is het mogelijk op grond van reflexen en versterkers een zo ingewikkeld en groots instrument als de menselijke taal zelfs maar oppervlakkig te bestuderen? De natuurkunde, zo stelt Chomsky, beschrijft de verschijnselen toch ook niet alleen aan de hand van wat de apparatuur laat aflezen? Nu ontkent de gedragswetenschap niet dat genen en neuronen van invloed zijn op spraak en taal, zij ziet de mens niet als een passief wezen dat alleen maar de stimuli uit zijn omgeving ondergaat, zij weet dat de functie van de hersenen ('de geest') niet kan worden verwaarloosd, maar zij weigert op grond van intuïtie en speculatie hypothesen te aanvaarden, die uitgaan van abstracte vermogens of scheppende krachten van de menselijke geest.[d] En dat alleen omdat de huidige kennis, met name op het gebied van de neurofysiologie, nog ontoereikend is. Beter een afwachtende houding en een geduldige beschrijving dan een overmoedige

---

[a]Er is sprake van een tweede soort van regels. Deze zorgt ervoor dat mensen als vanzelfsprekend ('intuïtief') aanvoelen hoe ze bv een actieve vorm moeten omzetten naar een passieve, of een bevestigende naar een vragende. Dit zijn de *transformationele regels.*

[b]Natuurlijk een dubieuze opmerking: hoe is het mogelijk te stellen dat mensen iets weten dat ze wezenlijk niet weten en niet te weten kunnen komen? Een probleem dat kleeft aan iedere opvatiing die zich inlaat met het onbewuste.

[c]Chomsky wijzigde in de loop der jaren veel van zijn denkbeelden. Aanvankelijk werd de grammatica gedefinieerd als een machine die in staat was wel-gevormde zinnen te genereren. Hiermee kan je dan de dagelijkse taal produceren. Later ontkent hij dat mensen een systeem van regels kennen, zelfs het begrip *regel* moeten worden losgelaten: '*Er zijn alleen maar heel algemene beginselen die niet afzonderlijk bestemd zijn voor specifieke constructies.*' De transformationele regels worden vervangen door een klein aantal beginselen en parameters. Hieruit wordt na blootstelling aan de talige omgeving de universele grammatica opgebouwd. Bovendien wordt de gelegenheid geboden een specifieke grammatica (bv het Bantu) te verwerven.

[d]Chomsky komt in botsing met de evolutietheorie, omdat het vanuit deze theorie ondenkbaar is dat menselijke wezens ooit in zo'n korte tijd zo'n complex orgaan als de generatieve grammatica hebben kunnen ontwikkelen. Niet alleen is de tijd te kort, maar ook haar complexiteit is in strijd met de eenvoud en functionaliteit die de natuurlijke selectie eist.

sprong in het duister. [a]

→ Chomsky's rationalisme: KCF.3.3.3.3.
→ De tegenstelling rationalisme - empirisme: 6.6.3.

4.1.4. Afbeeldend gedrag

(1) Door te beeldhouwen, te tekenen, te schilderen of te fotograferen zijn mensen in staat delen van de werkelijkheid na te bootsen. Men maakt een afbeelding, een weergave ('mimesis') en biedt zo zichtbare informatie. Technisch spreekt men, met Peirce, van iconen. [b]
Iconen zijn geen referentiële tekens, zij verwijzen niet naar en geven geen beschrijving van de werkelijkheid. Het is juist mogelijk iconen -een standbeeld of een stilleven- in taal te beschrijven, omdat zij in meer of mindere mate een afspiegeling zijn van de dagelijkse wereld. Woord en beeld verschillen wezenlijk van elkaar.

(2) Iconen zelf kunnen natuurlijk wel een teken worden: een standbeeld of een schilderij als een aanwijzing ('index') voor welvaart en standing. Ook binnen een afbeelding zijn, net zoals in het gewone leven, bepaalde dingen een index voor iets anders: een schaatser als teken dat het winter is, een duinlandschap als bewijs dat het schilderij langs de Noordzeekust is gemaakt.
Iconen worden ook als mand gebruikt. In het verkeer bv treft men borden aan met spelende kinderen of wandelende mensen. Zij dienen als waarschuwing of gebod. De informatieve basis is niet een referentieel teken maar een afbeelding, een voorstelling.

(3) Zonnewijzers, klokken met wijzers en atlassen zijn een icoon, maar dan naar de vorm: zij geven weer hoe de zon haar weg gaat, hoe de tijd verloopt, hoe de aarde er uitziet. Ook zij kunnen als mand dienen. Een atlas met de kaart van Friesland is in eerste instantie een bron van kennis, toch kan zij ook het gedrag van de gebruiker direct sturen. Hoe moeilijk het soms is informatie en mand van elkaar te onderscheiden blijkt uit het gebruik van de klok.

Iconen kunnen zo worden geschematiseerd dat zij alle inhoud verliezen. In het oude Egypte is het eerste schrift zuiver nabootsend, maar later worden de beelden gestileerd en als lettergreep gebruikt. Soortgelijke ontwikkelingen komen voor bij de Hebreeën en bij de Chinezen.

(4) Afbeeldend is ook het vervaardigen van modellen. Met het Haagse Madurodam als sprekende toeristische voorbeeld.
Op technisch gebied worden modellen gebruikt door instituten als het TNO: aan de hand van maquettes worden de kracht van water en wind op de dijken bestudeerd. *Technische modellen* dienen om te onderzoeken welke mogelijkheden uitvoerbaar zijn en te toetsen of producten aan de verwachtingen voldoen.
Men kan ook alleen de structuur weergeven. Enige uiterlijke gelijkenis met de zichtbare werkelijkheid ontbreekt. Voorbeelden van zo'n *structureel model* zijn het atoom- en het DNA-model.

→ De creatieve kracht van het beeld: Exc.XLIII.

EXCURSUS VI: BEELD EN GELIJKENIS

---

[a]Het verschil in opvatting is veel minder onschuldig dan je zou kunnen denken. Terwijl de behavioristisch georiënteerde taalmethoden in het onderwijs zeer succesvol zijn, kan dat van de op de transformele grammatica gebaseerde werkwijzen beslist niet worden gezegd. Integendeel, juist omdat men ervan uitgaat dat je de taal bij voorbaat al beheerst en je dus bij het leren ervan intuïtief en gissend te werk kunt gaan, blijkt taalbegrip achteraf vaak geheel afwezig omdat men haar niet echt heeft geleerd.

[b]Peirce, een veel aangehaalde semioticus, gebruikt de term *icoon* in de betekenis van gelijkenis, (→ 4.0.4.3). *Zij* wordt door hem in een bredere zin gebruikt, ook in gevallen van niet-beeldende overeenkomsten.

4.2. Taal (1): de linguïstiek

4.2.0. Inleiding

Taal is in de twintigste eeuw een belangrijk object van onderzoek en beschouwing. Zij wordt binnen wetenschap en filosofie bestudeerd op drie gebieden:

-de syntaxis doet een onderzoek naar de structuur, naar de opbouw,
-de semantiek naar de betekenis,
-de pragmatiek naar de functie van de taal.

4.2.1. De structuur van taal

(0) In haar gesproken en geschreven vormen vertoont taalgedrag regelmatigheden en samenhangen, die systematisch kunnen worden beschreven. Binnen de wetenschap van de taal, de linguïstiek, richt de aandacht zich op drie gebieden: de fonologie, de morfologie en de syntaxis, voor de taalfilosofie is vooral de syntaxis van belang (→ Chomsky 4.1.3.5.).

(1) In de fonologie bestudeert men de klankverbindingen, de toonhoogten en de klemtoon. Iedere taal bezit haar eigen klanksysteem. In het Nederlands behoren de verbindingen van de klankeenheden ('fonemen') /k/ /i/ /p/ en /s/ /o/ /k/ tot de mogelijkheden, de combinatie /k/ /p/ /s/ past wel in het Canadees-indiaanse Salish, maar niet in onze taal.

Fonemen zijn een onderdeel van de gesproken taal. Iedere taal beschikt over tussen de twintig en vijftig van deze basiskenmerken. Zij zijn niet fonetisch weer te geven, omdat hun uitspraak verschilt afhankelijk van de verhouding tot andere fonemen. *De verschillen domineren dus.* Je zou dit kunnen afdoen als een zuiver technisch gegeven als sommige filosofen deze *differentie* ook niet van toepassing achten op de taal als geheel én op de werkelijkheid. Werkelijkheid kan in hun ogen alleen worden beschreven in termen van onderlinge afhankelijkheid en bv niet in termen van feitelijkheid. Dit alles betekent dat men òf een structuur moet aannemen die de verschillen bindt òf dat men moet stellen dat er regels zijn, die in praktijk ont-staan, de gang der dingen sturen. Denk in dit verband aan een spel als schaken.

(2) De woorden van een taal worden in de morfologie beschreven naar hun samenstelling, afleiding en verbuiging. Bij de ontleding stuit men op betekeniseenheden, morfemen. Zo is het woord *stakingsrecht* samengesteld uit de morfemen *staak* en *recht*, samengevoegd door de verbuigingsvorm *s. Staking* zelf is een afleiding van *staak* gekoppeld aan het suffix *ing*.[a]

(3) In de syntaxis bestudeert men de onderlinge verhouding van woorden en hun betekenis binnen het een zinsverband of grotere gehelen, zoals een tekst.
Praktisch is de syntaxis van nut voor het leren van vreemde talen, theoretisch voor het onderzoek naar de verwantschap van talen onderling.

→ Het structuralisme (Lévi-Strauss): Exc.XVI.5.
→ Klank als kunstzinnig medium: 10.12.1, 10.12.4.2-3.

[a]Fonologie en morfologie zijn vooral van belang voor het onderzoek naar en het begrip van talen die nog moeten worden beschreven

4.3. Taal (2): generalisatie, specificatie, metafoor

4.3.0. Inleiding

(1) Een taal leren vereist voorafgaande kennis en begrip. Een kind moet eerst leren zien en luisteren. Voorstellingen ('imagines') en waarnemingen ('visuele percepties') van de verschijnselen in ruimte en tijd leggen zich met 'klankpercepties' vast in neurale verbindingen. Pas hierna kan het kind door associatie van beide soorten percepties op grond van een audiovisuele feedback langzamerhand leren woorden met referentiële betekenis te gebruiken. Taal wordt zo ingeslepen en op haar beurt vastgelegd in neurale circuits ('idea').[a] Aldus Hebb.
Het menselijk bewustzijn in al zijn gradaties ontstaat in deze visie pas gedurende een langdurig leerproces.[b]

→ Bewustzijn: Exc.XV.5.

(2) Menselijke taal met haar mands en referentiële tekens zal oorspronkelijk eenvoudig zijn geweest. Pas langzamerhand heeft zij zich ontwikkeld tot een ingewikkeld communicatiemiddel, dat mensen in staat stelt zich als groep in hun omgeving te handhaven.[cd]

(3) De basis van de ontwikkeling van het verbaal gedrag ligt in de analogie, in het gegeven dat verschillende voorwerpen uit de omgeving naar uit ervaring blijkt een aantal overeenkomsten bezit. Ze lijken op elkaar. Mensen leren, uit gemak en aangemoedigd door de gemeenschap, op verschillende stimuli met hetzelfde woord te reageren.

(4) De analogie, als kern van het taalgebruik, komt op de drie volgende manieren voren:

-generalisatie:	Men ziet een voorwerp dat lijkt op een ander. Het eerste wordt boom genoemd, het tweede daarom ook.
-specificatie:	In de bewering 'die man is groot' wordt één kenmerk ('groot') naar voren gehaald. Zo is het mogelijk via vergelijking tot een systematische indeling te komen: pygmeeën zijn niet groot, negers wel.
-de metafoor:	In de vergelijking van een meisje met een poes ziet men in een bepaalde situatie een opvallende en verrassende overeenkomst tussen beide en zegt daarom dat het geen katje is om zonder handschoenen aan te pakken.

---

[a]Gesproken taal is wel de meest voor de hand liggende, maar niet de enige mogelijkheid om vormen van hoger bewustzijn voort te brengen. Bellugi en Klima tonen onomstotelijk aan dat een gebarentaal als het ASL ('American Sign Language') zich, ook syntactisch en semantisch heeft ontwikkeld tot een volwaardig communicatiemiddel, dat op geen enkel terrein onderdoet voor de gebruikelijke klanken-talen.
Gebaren kunnen klanken dus vervangen. En dat betekent een directe weerlegging van Chomsky's these dat alleen de aanwezigheid van een syntactisch en semantisch opgebouwd klanksysteem kan verklaren waarom mensen zo snel en gemakkelijk zeer complexe talen kunnen leren.

[b]Hiertegenover stelt Steven Rose dat er binnen de evolutie bij de hogere zoogdieren een emergentie heeft plaatsgevonden van machtige emotionele en cognitieve krachten. Deze zijn, evenals de intentionaliteit, 'hard-wired'.

[c]Taal is grotendeels een cultureel product en ontstaat binnen de gemeenschap, maar zij heeft ook een belangrijke anatomische basis: de stembanden en het centrum van Broca en Wernicke, een uiterst verfijnd sensorisch-motorisch gebied in de hersenen waar de syntaxis zich 'als van nature' gemakkelijk kan nestelen.

[d]Taal ligt verspreid over de hersenen: informatie wordt na een leer- en oefenproces in verschillende delen opgeslagen. Bovendien blijkt dat baby's al snel binnen een stroom van klanken leren onderscheiden tussen vertrouwde en nieuwe woorden.
Ook grammaticale structuren worden aangeleerd. In beide gevallen zijn statistische wetmatigheden en niet van te voren bestaande regels het fundament van taalbeheersing. Wat ook blijkt uit de experimenten van Elman met (connectionistische) PDP-computers: deze leren op louter statistische manier eenvoudige grammaticale regels toe te passen (→ 4.1.3.B.3n).

In 4.3.1, 4.3.2 en 4.3.4 volgt een korte uitwerking van deze drie begrippen. Zij wordt in 4.3.3 onderbroken door een analyse van het abstracte karakter van het taalgebruik en in 4.3.5 afgesloten met een ontleding van het taalgebruik van mythe en speculatie.

→ Analogie: Exc.II.

4.3.1. Generalisatie

Generalisatie is het proces waarbij ik de naam van het ene ding toepas op een ander, omdat ze in zeker opzicht op elkaar lijken[a].
Bij de gelijkenis ligt het accent vaak op de functie van de dingen. Iets wordt een stoel genoemd, omdat men er op kan zitten en op kan leunen, een huis omdat men erin kan wonen, water omdat men het kan drinken of erin kan zwemmen, hout omdat men het kan hakken. Maar ook andere zintuiglijke kenmerken spelen ongemerkt mee: water heeft geen smaak en geen kleur, (steen)kool krijgt zijn naam omdat het evenals houtskool brandt en omdat het zwart is, sneeuw smelt, maar is vooral wit en koud. Toch geven generalisaties, in de vorm van zelfstandige naamwoorden, in de eerste plaats een praktische indeling naar de functie van de dingen, zoals die in de omgeving voorkomen. Er is geen sprake van een sluitend systeem: de betekenis van een woord als huis is globaal, het blijft vaag en ontoereikend. Zonder dat het effect ervan in het dagelijkse leven er door vermindert.

→ Generalisering: 3.3.1.
→ Categorisering/generalisering (Edelman): Exc.XV.3.1.2.3.
→ Husserls conceptualisme: 3.6.2 (2), KCF.1.2.

4.3.2. Specificatie

(1) Naast de generalisatie, die de dingen benoemt, ontstaat er een tweede taalgebruik. Mensen reageren met beweringen als 'die appel is *rood*', 'de maan is *rond*' en 'de klei is *kleverig*'. In deze gevallen wordt één eigenschap geïsoleerd: bij het zien van een appel zegt men niet 'appel' maar 'rood'. Specificatie stelt mensen in staat de wereld om zich heen beter te begrijpen door de overeenkomsten en verschillen tussen de dingen op een meer systematische wijze te onderscheiden dan in generalisaties gebeurt. Rode appels zijn te eten, groene niet. Bovendien kunnen verbanden worden gelegd tussen voorwerpen van ongelijke soort. De uitspraak 'groene vruchten zijn zuur' geeft aan dat appels en peren in één opzicht op elkaar lijken. Specificatie leert mensen de wereld beter te beheersen.

(2) Specificatie komt tot stand door het onderscheiden en het benoemen van de volgende zes soorten van eigenschappen[b]:

-de kwaliteit: de generaal is blond.
-het episodische kenmerk: de generaal slaat op de vlucht.
-de dispositie: de paddestoelen zijn te eten, zijn eetbaar.
-de functie: paddestoelen zijn om op te eten.
-de waarde: de generaal is dapper, de paddestoel is lekker.
-de kwantiteit: de generaal is twee meter lang.

(3) Uitgewerkt:

---

[a]De term *generalisatie* wordt in dit boek voorbehouden aan linguïstiek en taalfilosofie, zij slaat op het gebruik van woorden, *generalisering* wordt in een algemene, meer uitgebreide betekenis gebruikt, zoals in de logica en de wetenschapsfilosofie, zij behoort tot het proces van kennisverwerving.

[b]Naast de kenmerken van de dingen, bestaan er ook onderlinge relaties tussen de dingen: 'omdat' geeft een causale, 'na' een tijdelijke, 'naast' een ruimtelijke relatie weer. Ook relationeel zijn begrippen als meer en meest, vader en neef.

A. Kwalitatieve en episodische eigenschappen

Kwaliteiten worden waargenomen met de zintuigen: iets is rood, stekelig, bitter, warm, vloeiend of hard. De bijvoeglijke naamwoorden, waarmee kwaliteiten worden benoemd, kunnen niet nauwkeurig worden omschreven, maar werken in de praktijk goed.
Bewegen en leven zijn zintuiglijke kenmerken, die een grote groep voorwerpen in natuur en cultuur eigen is. Men neemt waar dat planten groeien, bloeien en doodgaan, dat mensen en dieren van allerlei dingen doen: zij eten, rennen, vechten en schreeuwen. Ook niet-levende dingen zijn betrokken bij processen en gebeurtenissen: auto's rijden, planeten volgen hun loop, rivieren stromen, bomen worden meegesleept door een orkaan. Episodische kenmerken worden weergegeven door werkwoorden.

B. Dispositionele en functionele eigenschappen

Disposities geven aan welke mogelijkheden de dingen bezitten, zij laten zien wat men ermee kan doen. Gras is te eten, politici zijn om te kopen, rotsen zijn op te blazen, of in één woord: iets is vruchtbaar, zichtbaar, brandbaar en meetbaar.
Functionele eigenschappen worden weergegeven door *om te:* lepels zijn er om mee te roeren, bedden om erin te slapen, longen om ermee te ademen. Zij geven aan *waartoe* de dingen *dienen*, *waarvoor* ze worden *gebruikt.* Functies zijn vaak afhankelijk van natuurlijke en sociale omstandigheden. Vuur dient verschillende doelen, men kan er mee koken, verwarmen, verlichten of wilde dieren op een afstand houden. Water heeft gedurende een tocht door de woestijn een andere functie dan tijdens een dooprite.
Van veel voorwerpen en de onderdelen daarvan liggen de functies vast. Niemand heeft moeite uit te maken waarvoor lepels, radio's, stekkers, stoelen en kogels dienen. Wanneer van het gewone patroon wordt afgeweken en pollepels voor slagwapen en ijstaarten voor schiettuig worden aangezien, is er sprake van oneigenlijk gebruik.
Ook binnen een organisme zijn in de meeste gevallen de functies van de delen nauwkeurig te beschrijven. Het is bekend waartoe bij planten de wortels en bladeren, bij mensen de nieren en spieren dienen. Moeilijker wordt het te bepalen hoe binnen de natuur de delen functioneren, en of zij wel een functie hebben. Waarvoor dienen rotsen, bergmeren, bliksems, bomen, wormen?
De vragen over sociale en culturele functies zijn nog ingewikkelder, omdat het gebruik van mensen, dieren en dingen, van natuurlijke hulpbronnen en sociale instellingen afhangt van de waarden, die er binnen groep en samenleving leven. Welke functie men toekent aan ouderschap, school, handel, kunst, religie, wetenschap of sport wisselt al naar gelang de sociale, politieke en godsdienstige omstandigheden.
Functionele kenmerken bepalen voor een belangrijk deel de generalisatie. Dit betekent dat waarden dóórdringen in het praktisch taalgedrag, ook wanneer het lijkt dat begrippen 'neutraal' worden gebruikt. De betekenis van het woord man wordt gestuurd door de functie die hem wordt toegedacht: hij is minnaar, vader, hoofd van het gezin, kostwinner en beschermer.

→ Aristoteles' begrip *entelechie*: 7.0.3.3, 8.1.2.
→ Disposities: Exc.XIV.7.

C. Waarden

Uitspraken als 'dit is lekker', 'de jongen was laf', 'dit is niet eerlijk' zijn een weerspiegeling van persoonlijke en sociale versterkers: 'lekker' en 'lief' geven een subjectieve waardering weer, 'laf' en 'eerlijk' worden vooral bepaald door wat men binnen een groep of samenleving leert accepteren of af te wijzen. Zulke verbale reacties tonen meer over wat er binnen een samenleving leeft en over de persoonlijke voorkeur van de leden dan over de verschijnselen waarop zij reageren.
Skinner wijst erop dat mensen in de loop van de evolutie persoonlijke, vooral lichamelijke, versterkers hebben leren kennen en waarderen. Zij omschrijven de ervaring ervan vaak als tevredenheid, geluk en plezier.
Maar ook bestaan er doelbewust gecreëerde versterkers die hun leren te handelen voor het welzijn van de groep. Positief worden ze ondervonden als gevoelens van saamhorigheid, loyaliteit en plicht, negatief als vervreemding, laksheid, lafheid en egoïsme. Gedrag wordt zo sterk afhankelijk van de sociale controle, dus van de regels en normen: positief in de achting, die wordt ontvangen, negatief in de straf en de verwijten die dreigen.

→ Waarde: Exc.XXI.3.1.3.
→ Skinner, Het zelf: Exc.XXI.1.2.2.
→ Ethiek: 8.0.2.
→ Hume's ethiek: 6.5.6.
→ Argumentatieleer: 9.8.3.
→ Esthetica: 10.4-6.

D. Maten en getallen

In de uitspraken 'het was een grote vis' en 'het dorp ligt hier ver vandaan' zijn *groot* en *ver* kenmerken die weinig houvast bieden: wat voor de één groot en ver is, hoeft dat voor een ander niet te zijn. Vaak probeert men dit probleem op te vangen door vergelijkingen te maken: 'zwaar als lood', 'langzaam als een slak'. Een beeldend woordgebruik, dat weinig effectief is.
Het is daarom van groot belang dat mensen in de loop van de geschiedenis, aanvankelijk aarzelend, gebruik gaan maken van maten: zij leggen kenmerken getalsmatig vast[a]. Dit maakt een beschrijving minder subjectief, nauwkeuriger en voor anderen beter te controleren. Dit kwantitatieve taalgebruik is nuttig en gemakkelijk in samenlevingen, die ingewikkelder worden en waar ruil en organisatie op de voorgrond treden. In Mesopotamië ontstaat het schrift als een middel de boekhouding te doen (Ritter). Omgekeerd

[a] In de wiskunde moet een onderscheid worden gemaakt tussen cijfers en getallen: de cijfers 5, (het binaire) 101 en V zijn een teken voor en verwijzen naar het getal (= begrip) vijf.

komt juist na de ontwikkeling van het schrift de kwantificering snel tot bloei (Lévy)[a].
En zo ontstaan eenvoudige vormen van wiskunde. Men leert rekenen en meten. In de handel moet je kunnen optellen en aftrekken, om te bouwen moeten begrippen als recht of rond exact worden gedefinieerd en moet worden aangegeven hoe men in de praktijk constructies en berekeningen kan maken. Meetkunde is in de eerste plaats een technisch hulpmiddel. In het oude Egypte wordt zij gebruikt om de juiste plaats te bepalen van de landerijen, wanneer deze jaarlijks weer boven water komen.
Het proces van kwantificatie word verfijnd en uitgewerkt binnen de moderne natuurwetenschap.

→ Bouwkunst in India: 10.1.2.
→ De Gulden Snede: Exc.XXVIII.

4.3.3. Abstractie

(1) Wat direct zintuiglijk wordt waargenomen is concreet: ik hoor auto's, vogels, ik voel de oppervlakte van een tafelblad, ik ruik poffertjes, ik zie mensen, bergen, gebouwen.

(2) Abstractie ontstaat binnen taal en treedt in de eerste plaats op in de vorm van generalisaties. Ik spreek over mensen, bergen en gebouwen. Bijzondere, concrete eigenschappen van déze mens, déze berg, dít gebouw tellen niet meer mee. Zelfstandige naamwoorden roepen een globaal, maar vaag beeld op.
Abstract is in dit verband een gradueel begrip. Als ik over Friese koeien spreek, is dit concreter dan het begrip koe in 'koeien zijn zoogdieren', 'zoogdieren' is minder abstract dan 'dieren'. Bij woorden als plant of auto verdwijnen de individuele eigenschappen, ik kan me niets meer voorstellen, alleen voorbeelden schieten me door het hoofd.[b]
Dat specificatie een proces van abstraheren inhoudt, is duidelijk: kenmerken worden immers losgemaakt van het voorwerp en apart benoemd. Eigenschappen als rood, luid, lekker, zwemmen en vruchtbaar bestaan niet op zich, het zijn zuivere abstracties.

(3) Abstract is het toverwoord van de speculatieve wijsbegeerte, abstractie is haar magische formule. Speculatie beschrijft in algemene, abstracte begrippen de *diepere* orde en samenhang van de werkelijkheid. Hier ligt de ware kennis verborgen. Pythagoras zoekt naar een wiskundige code als structuur van de kosmos, Plato naar eeuwige, tijdloze vormen, de Ideeën, die aan de wereld ten grondslag liggen, Aristoteles naar de innerlijke doelmatigheid ('entelechie') die aan de levende natuur ten grondslag ligt. Het valt ook niet te verwonderen dat de logica als formeel-abstract systeem een belangrijk instrument wordt om de eeuwige orde te doorgronden: de metafysica als strenge wetenschap (Scholz).

→ Het logisch tekensysteem, 3.5.1.
→ Speculatie/metafysica: 6.2.

4.3.4. De metafoor

> Sommige metaforen zijn reëler dan de mensen die op straat lopen. Er zitten beelden verborgen in boeken die duidelijker leven dan menig man en vrouw. Er zijn literaire zinnen die een volstrekt menselijke individualiteit bezitten.
>
> Pessao

> Metaforen kunnen niet duister zijn. Zij moet gemakkelijk en snel kunnen worden begrepen; wellicht niet door iedereen, maar er moet een bepaalde gemeenschap zijn die onmiddellijk begrijpt welke metafoor waartoe wordt gebezigd.
>
> Danto

(1) Een derde vorm van oorspronkelijk taalgebruik is de metafoor. Ook zij is gebaseerd op analogie: de ene generalisatie ('de man') lijkt verrassenderwijs op een andere ('was') en wordt gebruikt om deze uit te leggen of te verduidelijken. De gelijkenis ligt in specifieke kenmerken die bij het alledaagse

---

[a]Dit betekent niet dat pre-historische mensen geen getallen hebben aangewend. Uit onderzoek van Thom en Thom blijkt dat bij de bouw van menhirs en megalieten vaststaande maten worden gebruikt en dat wiskundig inzicht aanwezig is. Volken in het Afrika ten Zuiden van de Sahara kennen verschillende systemen om te tellen. Zo staat bij de Huku 7 gelijk aan 6+1, 8 is gelijk aan 6+2 of 2x4, 9 aan (2x4)+1. Zij gaan dus uit van een zestallig stelsel.

[b]De minst abstracte taaluitingen vindt men in het gebruik van eigennamen en in uitspraken als 'hier op deze plaats', 'nu op dit moment', 'déze plant', 'dít huis'.

taalgebruik op de achtergrond blijven. 'De man was als was in haar handen' is een onverwachte uitspraak omdat de secundaire betekenis van was -haar kneedbaarheid en zachtheid- wordt toegepast om de verhouding tussen Jan en zijn geliefde te typeren. Metaforen zijn een middel de dingen beeldend te beschrijven, zij worden vaak gebruikt wanneer de gewone taal niet toereikend lijkt.

(2) Vooral in de poëzie worden metaforen vaak toegepast, omdat zij op effectieve manier in één beeld een hele wereld van voorstellingen ('imagines') en associaties weten op te roepen. Dichters hanteren ze om emoties weer te geven, om gevoelens te suggereren, om uit te drukken wat moeilijk onder woorden kan worden gebracht om en om de aandacht te vestigen op details die de lezers anders zouden ontgaan. Zij weten hun publiek zo onverwacht te raken, te schokken of te ontroeren. Als voorbeeld een nuchter-beschrijvend gedicht van Hans Lodeizen dat verrassend en trefzeker met een metafoor wordt afgesloten.

> Er zijn nog talloze uitwegen en ontsnappingsmogelijkheden
> ik ben maar 25 jaar oud en mijn leven begint pas.
>
> maar nee het was later dan hij gedacht had
> toen hij naar buiten stapte en de wereld zag.
>
> want ofschoon de kalender zei: zie de lente is er
> voelde hij dat zijn hart uitviel als een dode bloem.

(3) In de omgangstaal treedt de metafoor vaak op als beschrijving van innerlijke eigenschappen. Zo wordt *droef*, dat oorspronkelijk duister en verward betekent, gebruikt als typering van bepaalde belevingen: ik ben bedroefd. Hetzelfde geldt voor *angstig*, dat van een woord eng, nauw afstamt.
Trouw is als metafoor verwant aan het begrip derwo ('boom') en betekent 'als een boom' in de zin van 'vast in de aarde, midden in de kring van de anderen'.

(4) Begrippen die geestelijke activiteiten en verstandelijke capaciteiten weergeven zijn eveneens ontstaan uit metaforen.
Primitieve mensen moesten wel denken dat er *iets* bestaat dat het lichaam kan verlaten en op reis gaat: hoe anders zijn de droom, de extase en het sterven te verklaren? Geheimzinnig, onzichtbaar, ongrijpbaar en machtig als dit beginsel is, brengen zij het al spoedig in verband met de adem en vergelijken het met de wind. Zo ontstaan begrippen als het Hebreeuwse *roeach*, het Griekse *pneuma* en het Latijnse *anima*, alle woorden die naast wind en adem ook *ziel* betekenen.
Een woord als weten gaat terug op het Griekse *idein ('zien')*. Weten is dus een innerlijk zien zoals begrijpen een innerlijk grijpen en gevoelen een innerlijk voelen en tasten is.
Ook *vrij* is een metafoor. Het komt van het Indo-Germaanse prijo ('lief', 'dierbaar') : het verkeren temidden van geliefde verwanten wordt als vrij ervaren. Het Nederlandse *vrij* is een afleiding van 'frihals', waarschijnlijk het woord voor een trekdier dat niet onder het juk is gebonden. Het wordt later toegepast als metafoor op de mens.
Al deze metaforen zijn nu dood . Voor Nietzsche betekent dit dat de alledaagse en filosofische waarheden blijkbaar zijn vastgelegd in metaforen die geen zeggingskracht meer hebben: 'Waarheden zijn metaforen waarvan we zijn vergeten dat het *illusies* zijn; versleten metaforen die niet meer de kracht hebben de zintuigen te treffen.'

EXCURSUS VII: DE METAFOOR

4.3.5. Het taalgebruik van mythe en speculatie

(1) Het begrip vrouw wordt vanaf oude tijden geassocieerd met dispositionele en functionele kenmerken: huwbaarheid, vruchtbaarheid, seksualiteit en zorgzaamheid. Bij hun ervaringen van alledag komen primitieve mensen in landbouwgemeenschappen bovendien voortdurend in aanraking met de vegetatie en met de vruchtbaarheid van de aarde, die voor hen een blijvend mysterie zijn. In de mythe komen beide aspecten samen en wordt het raadsel van de vegetatie met het beeld van de moeder uitgelegd: de aarde is als een vrouw, ook zij schenkt leven in overvloed. Via analogie wordt deze

metafoor dan uitgebreid: Moeder-Aarde huwt met de Hemel boven haar en deze bevrucht haar met zijn regen. Zo ontstaat het wijdverbreide beeld van de hiërogamie, van het heilige, goddelijke huwelijk.

(2) In China komt het vervolgens op speculatieve wijze tot een abstractie: de begrippen voor yang ('manlijk') en yin ('vrouwelijk') worden losgemaakt van de oorspronkelijke aardgodin en hemelgod. Zij worden verzelfstandigd en gaan functioneren als de grondbeginselen van al het bestaande.
Eenzelfde speculatief proces vindt plaats in Griekenland. Verschijnselen als vuur, lucht en water en kwaliteiten als droog, nat, warm en koud worden, naast getallen, beschouwd als abstracte beginselen ('archai') waaruit de zichtbare wereld is opgebouwd.

(3) De abstractie gaat nog verder. Het werkwoord *zijn* kan dienen als koppelwerkwoord ('Hij is groot') of als zelfstandig werkwoord dat aanwezigheid aangeeft ('Hij is er wel'). Dit werkwoord *zijn* wordt nu losgemaakt uit zijn context en omgezet tot een speculatief begrip dat het oerkenmerk van de werkelijkheid aangeeft. Het bestaan van iets ('existentie') wordt verheven tot essentie, en daarmee tot de leer van het *Zijn* ('ontologie').
Met de bewering *alles wordt* maakt men binnen de speculatieve filosofie het episodische kenmerk van verandering, beweging en leven tot het alles-dragende begrip *Worden*.
Aristoteles, tenslotte, neemt het begrip *functie* en vormt het om tot een metafysische term, die het gehele bestaan in een allesomvattende, innerlijke doelmatigheid ('entelechie') vat.
Begrippen worden 'los gedacht' en gaan als zelfstandige denkbeelden een eigen bestaan leiden 'boven', 'achter' of 'binnen' de wereld.[a] Deze speculatieve abstractie vindt -als abstractie van abstracties- haar hoogtepunt bij Plato, in wiens leer de waarden *goed* en *schoon* als Ideeën, als oervormen werken.

→ Mythe: 5.5.
→ Tao Te Tsjing: 11.1.
→ De mysteriën te Eleusis: Exc.V.
→ De vroege Griekse filosofie: Exc.XIII.

[a]Met een technische term spreekt men wel van *hypostasering.*

4.4. Taal (3): de semantiek

4.4.1. De kentheoretische achtergronden.

> De taal kon niet beginnen met welk stadium van het zelfstandig naamwoord of het werkwoordelijke begrip dan ook, het is juist zelf de bewerker die dit onderscheid aanbrengt, die de grote, geestelijke 'crisis' teweegbrengt, waarin het blijvende is gesteld tegenover dat wat voorbijgaat en waarin *Zijn* de tegenpool is gemaakt van *Worden.*
>
> Ernst Cassirer

> Misschien moet het woord 'betekenis' wel worden afgedankt, omdat het altijd de notie 'boodschap' of 'essentiële kern' met zich draagt. De betekenis van een (taal)uiting, ik herhaal het, is zijn ervaring -en die alleen- en deze ervaring wordt direct aangetast op het moment dat je er iets over zegt. Hieruit volgt dat we in het geheel niet zouden moeten proberen taal te analyseren. De menselijke geest evenwel schijnt niet in staat te zijn de impuls te weerstaan zijn eigen processen te onderzoeken.
>
> Stanley Fish

(0) In de semantiek, als onderdeel van de tekenleer ('semiotiek') worden de verschillende soorten betekenis bestudeerd die zijn gekoppeld aan indices, symbolen, metaforen, referentiële en logische tekens. In deze paragraaf aandacht voor de taalkundige semantiek. Hieraan vooraf gaat een korte uiteenzetting van een drietal klassieke richtingen binnen de filosofie, die zich bezig hebben gehouden met de vraag naar de aard van begrippen en naar het wezen van hun betekenis.

(1) *Nominalisten* beschouwen taal als een praktisch middel om de wereld in woorden te vatten. Begrippen zijn niets anders dan namen (lat: 'nomina') waarmee de dingen worden benoemd. Zij zijn een culturele verworvenheid en dienen de menselijke communicatie.
Voor de *idealisten* is, in navolging van Plato, de zintuiglijke wereld de afschaduwing van een onzichtbare, niet-fysische werkelijkheid. In deze werkelijkheid liggen de begrippen uit de menselijke taal reeds naar hun wezenlijke betekenis, als idee vast. De semantiek is in hun ogen een filosofisch-theoretische studie, die op zoek is naar de waarheid zoals die in begrippen vastligt.
De *conceptualisten* nemen een middenpositie in. Begrippen zijn een intuïtief product van de menselijke geest. Dat men een boom een boom noemt, dankt men aan een innerlijk concept. Alle mensen bezitten het redelijk vermogen de wereld begripsmatig te interpreteren. Concepten kunnen worden omschreven als gedachte-inhoud, hun betekenis als *zin* (Eng: 'sense', Duits: 'Sinn', ook: 'intensie').

→ Semantische intentionaliteit: Exc.XV.3.0.
→ Het criticisme van Kant: 6.7.
→ Conceptualisme: 3.6.3.
→ Derrida: Exc.XXXIX.5.2.

(2) Een conceptualistisch uitgangspunt wordt gekozen door Cassirer en zijn leerlinge Langer. In hun ogen is de mens niet een organisme, dat passief reageert op stimuli van buitenaf, maar hij vormt de prikkels uit de omgeving om en schept zo de wereld waarin hij leeft. Het bewustzijn, de geest treedt op als een tussenschakel tussen organisme en buitenwereld. Cassirer en Langer spreken van het proces van symbolisering.

> Symbolisering is de essentiële handeling van de geest; en de geest omvat meer dan wat gewoonlijk denken wordt genoemd. Alleen bepaalde voortbrengselen van het symboolvormende verstand kunnen volgens de regels van het discursieve redeneren worden gehanteerd. In elke geest is een geweldige hoeveelheid ander symbolisch materiaal opgeslagen, die voor verschillende doeleinden wordt aangewend of misschien zelfs helemaal niet aangewend - niets anders dan het resultaat van spontane hersenactiviteit, een reservevoorraad van ideeën, een overschot aan geestelijke overvloed.
> De hersenen werken even natuurlijk als de nieren en de bloedvaten. Ze bevinden zich niet in sluimerende toestand als er op een ogenblik net geen bewust doel verwezenlijkt behoeft te worden. Als ze inderdaad een uitgebreide en ingewikkelde telefooncentrale waren, dan zouden ze in rust moeten zijn, wanneer de rest van het organisme slaapt, of op zijn hoogst inlichtingen aangaande de spijsvertering, de benodigde zuurstof of het jeuken van tenen, nabeelden op het netvlies of kleine kloppingen in beknelde slagaderen moet doorgeven. In plaats hiervan gaan de hersenen gewoon door met het maken van ideeën - eindeloze stromen van ideeën, die de slaper niet gebruikt voor het *denk*proces. Maar de hersenen gehoorzamen aan een eigen wet; ze brengen onophoudelijk ervaringen

> in symbolen over en voldoen hiermee aan een fundamentele behoefte. Ze houden een voortdurend proces van ideeënvorming in gang. Ideeën worden ongetwijfeld gevormd uit indrukken - uit zintuiglijke boodschappen van de speciale waarnemingsorganen -en uit diffuse gevoelservaringen van binnen uit. De wet volgens welke ideeën tot stand komen, is geen wet van direct combineren. Elke poging om principes als associatie door nabijheid of door overeenkomst te hanteren, loopt snel uit op een volledig onbegrijpelijke verwarring en onnatuurlijkheid. De vorming van ideeën heeft een veel krachtiger beginsel tot grondslag dat men, dunkt me, het best kan beschrijven als het beginsel van de symbolisering. Het materiaal dat door de zintuigen wordt geleverd, wordt voortdurend omgesmeed tot *symbolen*, die onze elementaire ideeën zijn. Sommige van deze ideeën kunnen met elkaar worden gecombineerd en worden behandeld op een wijze die wij 'redeneren' noemen. Andere lenen zich niet voor zo'n gebruik maar worden op natuurlijke wijze tot droom verweven, of vervliegen in bewuste fantasieën; en een groot aantal van die ideeën trekt het typische en fundamentele gebouw op van de menselijke geest, nl de religie.
> Symbolisering gaat aan het denken vooraf, niet aan de geest. Ze is het uitgangspunt van alle begrijpen in menselijke zin en ze is veel algemener dan het denken, de verbeelding of het handelend optreden (Langer).

Symbolisering houdt volgens Cassirer in dat mensen *betekenis* geven aan de signalen, die zij ontvangen. In het bewustzijn leggen zij in symbolen -in *beelden*, *woorden* en *begrippen*- de ervaringen systematisch vast.
De primitieve mens schept zijn wereld in samenhangende *beelden* -maan, boom, aarde- hij legt er zijn gevoelens in -de donder als stem van een boze godheid- en ondervindt haar als heilig.
De praktische mens ordent zijn wereld in ruimte en tijd, in de dingen met hun kwaliteiten. Het is de wereld van het gewone mensenverstand, de zintuiglijke waarneming en het alledaagse taalgebruik. *De woorden* zijn niet een afspiegeling van de dingen en van hun eigenschappen, maar zij zijn er juist de schepping van. De geest selecteert en benoemt de dingen en de gebeurtenissen. In de wetenschap wordt de wereld zuiver *begripsmatig* opgebouwd: relaties en structuren worden uitgedrukt in wiskundige formules. De wereld ligt in het bewustzijn, zij is het product van de geest.

> De mens leeft niet langer in een fysisch, maar in een symbolisch universum. Taal, mythe, kunst en religie maken deel uit van dat universum. Zij zijn de bonte draden waaruit het symbolische net is geweven, het ingewikkelde net van de menselijke ervaring. Alle vooruitgang in het menselijke denken en beleven verfijnt en versterkt dit net. Niet langer kan de mens de werkelijkheid onmiddellijk tegemoet treden; hij kan haar om zo te zeggen niet in het gezicht zien. De werkelijkheid is voor de mens versluierd (Cassirer).

De mens is een *animal symbolicum.*

EXCURSUS VIII: HET SYMBOOL

(3) Bij de latere Heidegger krijgt de taal zelfs een ontologische status. De taal, die mensen spreken, heeft haar eigen, diepe betekenis. Zij spreekt haar eigen taal: 'Die Sprache spricht'. Zij openbaart ons de echte werkelijkheid, *Het Zijn.*

> Die Dichtung ist die Sage der Unverborgenheit des Seiendes.

Dit geldt niet voor de alledaagse spreektaal, die biedt enkel informatie, het geldt ook niet voor de wetenschappelijke taal, die is leeg. Taal is in oorsprong magisch en dichterlijk. De poëzie vindt plaats in de taal omdat deze het oorspronkelijke wezen van de dichtkunst bewaart. Niet de wetenschapsman, maar de dichter onthult de waarheid.[a]
De waarheid onthult zich in de stilte 'omdat een woordklank van het echte woord nu eenmaal alleen maar uit de stilte kan ontspringen'. In de afwezigheid openbaart zich het Andere met als zijn nog ongedachte grond de dood als afgrond waarin het woord zich verliest.
Toch betekent dit geen totaal nihilisme: de dichter is ook de profeet die ons op het spoor zet van het Heilige en die ons heil en verlichting kan geven. De taal is het huis van het *Zijn* en de dichter is de wachter.
Om *Het Zijn* te doen verschijnen en te horen, moeten we de taal ontleden en haar oorspronkelijke betekenis laten spreken.

---

[a]Een typisch romantische gedachte, die je bv al aantreft bij Novalis: 'Alle openbaringen zijn dichterlijk van oorsprong.' Maar ook: 'Het gevoel voor dichtkunst heeft verwantschap met het gevoel voor voorspellingen en voor het religieuze, het zienerschap in het algemeen' en 'Dichtkunst is het ware, absolute werkelijke. Dat is de kern van mijn filosofie. Hoe meer poëzie, hoe meer waar.'

4.4.2. Communicatieve betekenis

Geen enkel van de stukjes en delen heeft betekenis van en door zichzelf. Betekenis komt alleen voor als functie van een geheel gedragsmatig gebeuren binnen het geheel van de sociale organisatie als voedingsbodem.

Pike

A. CONTEXTUELE BETEKENIS

Alleen in de stroom van het leven krijgen woorden betekenis.

Wittgenstein

Begrippen hebben -zo stelt men vaak- binnen de communicatie een verwijzende ('referentiële') betekenis, die is gebonden aan een code. Zij kunnen worden gedefinieerd, ze staan in het woordenboek. Deze benadering van de taal is nuttig, maar ook gekunsteld. Zij doet geen recht aan de context, aan de communicatie in haar geheel.
Woorden krijgen als onderdeel van zin en tekst betekenis binnen de situatie waarin ze worden uitgesproken: het advies van een dokter aan het ziekbed, een toespraak tijdens een politieke meeting, een discussie tijdens de directievergadering, een college van een hoogleraar recht, een gedicht tijdens Poetry International, het iene miene mutte bij het aftellen, preek, gebed en gezang tijdens een eredienst, een technische uiteenzetting over het monteren van motorfietsen. Er is, met Wittgenstein, sprake van verschillende soorten taalspellen (→ 4.6.2.1).
In de volgende beweringen heeft het begrip *hond* steeds een andere betekenis:

-Gisteren is zijn hond overleden.
-Honden zijn familie van de kat.
-Fido, zijn hond, heeft intellectuele trekjes.
-Honden moeten aan de lijn!
-Hond met bijnaam Knak.
-Pas op voor de hond!

Betekenissen kunnen niet worden losgeweekt van tekst en context: het beeld ('imago') dat een woord oproept, verandert voortdurend met de zin waarin het staat en met de situatie waarin het wordt uitgesproken (of geschreven)[a]. Betekenis is contextueel.[b] [c]

B. PRAGMATISCHE BETEKENIS

Vraag niet naar de betekenis, vraag naar het gebruik.

Ludwig Wittgenstein

Woorden en beweringen hebben betekenis noch werkelijkheid buiten het gebruik om.

William James

(1) Door alle diepzinnige beschouwingen over taal en betekenis zou men bijna vergeten dat taal een vorm is van alledaags gedrag: men probeert anderen te beïnvloeden en wisselt informatie uit. Woorden en zinnen zijn een onderdeel van de menselijke communicatie en worden gebruikt als middel effect te sorteren. De betekenis van taaluitingen komt pas tot stand in de uitwerking die zij hebben.

---

[a]Het is de vraag of bij deze analyse het onderscheid tussen de referentiële betekenis (→ 4.4.3) en de inhoudelijke betekenis (→ 4.4.4.3) van een woord wel scherp genoeg wordt onderscheiden. Betekenissen liggen min of meer vast (in een woordenboek), de inhoud verandert voortdurend met de context.

[b]Stelregel: betekenissen zijn juist of onjuist, beweringen waar of onwaar.

[c]Vergelijk de stelling van Duhem-Quine: De betekenis van een woord kan alleen worden bepaald vanuit de theorie waarin dit woord thuishoort. Kennis is theorie-gebonden. En in zo'n theorie wordt een bewering nooit op zich, los van andere beweringen, aan de werkelijkheid gekoppeld.

> Om over een voorwerp in onze gedachten[a] duidelijkheid te verkrijgen, hoeven we alleen te overwegen welke denkbare effecten van praktische aard het voorwerp met zich mee kan brengen: welke gewaarwordingen wij ervan kunnen verwachten en hoe wij erop moeten reageren.
> Ons begrip van de effecten -op korte en lange termijn- is vervolgens voor ons het totale begrip van het voorwerp, in zoverre dit begrip tenminste enige positieve betekenis ('significance') bezit (William James).

(2) Dit houdt in dat de betekenis van een of meer zinnen *hetzelfde* is als de praktische gevolgen overeenkomen. Neem de volgende uitspraken:

(a)	-Pas op! -Een hond!	(b)	-Goede morgen! -Heb je lekker geslapen?

Deze twee paren mands hebben ieder dezelfde betekenis, omdat op beide, zo leert de ervaring, op gelijke wijze wordt gereageerd: mensen schrikken en lopen weg (a), mensen reageren vriendelijk (b). De pragmatische betekenis ligt in het bedoelde effect van de bewering binnen de communicatie (Bc).

(3) Deze visie gaat op voor alle soorten verhandelingen. Roept paus of president op tot de verdediging van westerse waarden, dan is de betekenis van hun proclamaties -ondanks een geheel ander begrippenkader- dezelfde: zij veroorzaken geestdrift en brengen mensen op de been.
De betekenis van psycho-analyse, Humanistic Psychology of gedragstherapie kan niet worden bepaald op grond van hun theoretische uiteenzettingen -een debat tussen deze drie richtingen blijft louter verbaal-, maar alleen op basis van de beoogde therapeutische successen. Een keuze is alleen gerechtvaardigd op grond van de resultaten, die men op het oog heeft. Ook zuiver referentiële theorieën, bv op het gebied van natuurkunde en biologie, krijgen pas betekenis als zij zijn getoetst én als zij binnen de (wetenschappelijke) gemeenschap zich als effectief hebben bewezen.

4.4.3. Denotatie/extensie

(0) De communicatieve betekenis met haar gerichtheid op context en effect moet worden beschouwd als betekenis in ruime zin. De nadruk ligt op het mandkarakter van de taal.
In engere zin heeft alleen het referentiële teken binnen de taal een betekenis: het verwijst naar verschijnselen in de werkelijkheid en vormt een centraal bestanddeel van de alledaagse taal. Het is -lijkt het- het fundament van menselijke communicatie.

(1) Binnen de filosofie wordt het begrip *denotatie* gebruikt om het referentiële karakter van de taal vast te leggen. Woorden en zinnen staan als teken voor de dingen en hun samenhangen.
Als een tweelingbegrip van denotatie duikt ook het begrip *extensie* op. Dit geeft aan wat er in werkelijkheid valt onder de gebruikte begrippen en beweringen. Als voorbeeld de volgende uitspraak (p)[b]:

> -Jan (S) is huisman (P).

Deze uitspraak bezit drie extensionele niveaus:

> a. Mijn vriend Jan, als concreet individu is de extensie van 'Jan' (S).
> b. De extensie van 'huisman' (P) is de verzameling van alle mensen, die huisman worden genoemd.
> c. De extensie van de gehele bewering (p) 'Jan is huisman' is haar waarheidswaarde: de waarheid van de zin in haar geheel wordt getoetst aan de werkelijkheid.

Extensie is een kwantitatief begrip, dat betrekking heeft op bestaande, waarneembare dingen. Een extensionele bewering heeft de vorm 'Het is een feit dat p'.

---

[a] Bijvoorbeeld over een bijl of een uitgesproken zin.

[b] 'p' staat voor een bewering (uit de propositielogica), 'S' voor het subject en 'P' voor het predikaat (uit de klassieke logica).

4.4.4. Intensie

(1) De verbale communicatie zou minder problemen opleveren als de taalcode extensioneel zou zijn. Maar alleen het mandgedrag maakt al duidelijk dat daar geen sprake van is. Bovendien, worden referentiële tekens vaak gevoelsmatig gekoppeld aan persoonlijke ervaringen of krijgen vanuit de maat schappelijke context een emotionele bijbetekenis. Er is sprake van connotatie/intensie.

(2) Nu bestaat er op dit gebied begripsverwarring. De begrippen intensie en connotatie worden vaak door elkaar gebruikt en beslaan bovendien twee terreinen van onderzoek. Het is daarom raadzaam tegen de traditie in onderscheid tussen beide te maken en ieder van beide begrippen duidelijk af te grenzen. *Connotatie* wordt gebruikt om de inwerking van gevoelens en emoties bij het gebruik van begrippen aan te geven. De term *intensie* wordt gereserveerd voor het theoretische onderzoek, dat binnen de filosofische analyse en binnen de kenleer wordt gedaan naar de inhoud van begrippen en beweringen.

(3) In ruimere zin kunnen intensie en connotatie beide worden afgezet tegen de extensie. Zij worden dan omschreven met de term *inhoud*: begrippen roepen intensioneel associaties en kenmerken op van de voorwerpen waarnaar extensioneel wordt verwezen, zij suggereren dat dingen specifieke eigenschappen bezitten. Tegenover 'betekenis' staat 'zin'[a], tegenover benoeming en naamgeving staat de inhoud als een totaal van eigenschappen, dat in zijn complexiteit en overladenheid niet logisch kan worden uiteengerafeld en ingedeeld.

(4) In de bewering (p)

-Reagan (S) was president van de VS (P)

wijst 'Reagan' (S) extensioneel naar de persoon, die men als individu in de media tegenkwam en wiens publieke activiteiten bekend waren. Intensioneel noemt men de specifieke eigenschappen en karaktertrekken, die hem en niet anderen eigen zijn. Grofweg kan men het onderscheid omschrijven in termen van krantenverslag tegenover (auto)biografie.
De extensie van 'president van de VS' (P) is duidelijk: Reagan behoort tot de moderne, niet monarchale staatshoofden, die de VS leiden (en hebben geleid). De intensie van het begrip zou een uitvoerige bespreking vergen van de eigenschappen, die in het algemeen nodig zijn om het leiderschap van de VS deskundig en krachtig uit te oefenen. Zo'n uiteenzetting, bv in een politieke studie, zou een eindeloze discussie tot gevolg hebben.
Bij de extensionele uitspraak 'Reagan was president van de VS' (p) kan men nagaan of zij waar is of niet. Is zij waar dan is zij een feit. Deze toetsing kan niet worden toegepast op de intensionele uitspraak 'het was nodig dat Reagan president was'. Indien ik stel dat een Republikein als Reagan niet kan regeren zonder dat er in de VS een recessie plaatsvindt ($p \rightarrow q$), doe ik een extensionele uitspraak. Zij is na te gaan. Maar zeg ik dat er een recessie is omdat de Republikeinen regeren, dan leg ik een intensioneel verband tussen Republikeinen en recessie. Ik geef geen beschrijving van een gelijktijdigheid, maar een verklaring van een diepere, causale samenhang. Deze is niet waar te maken.

(5) Wetenschapsmensen houden zich aan extensionele uitspraken en hopen dat ook 'intensionele' beweringen, hoe ingewikkeld en vaag ze ook mogen zijn, eens logisch zullen worden geordend. De tegenstanders zijn er juist van overtuigd dat de waarheid van begrippen en beweringen is te vinden in de intensie, in de wezenlijke betekenis. *Rood* verwijst extensioneel naar de klasse van voorwerpen die rood worden genoemd, men kan het definiëren in termen van trillingen, men kan uitgaan van de symbolische kracht of van persoonlijke belevingen en voorstellingen om zijn betekenis te bepalen, maar daarmee wordt nooit aangegeven wat *het algemene begrip, de universale rood(heid)* inhoudt. Hetzelfde geldt voor universalia als *vrouw*, *goed* en *offer*. Alleen via een redelijke analyse, gebaseerd op een intuïtieve beschouwingswijze (Husserl), kan de intrinsieke betekenis van begrippen worden gevonden.

→ Husserl, Conceptualisme: 3.6.3.
→ Husserl, Betekenis ('eidos'): KCF.1.2.1.
→ Husserl, Reductie: KCF.1.2.2.

[a]'Meaning' heeft in het Engels een breder bereik dan het Nederlandse 'betekenis' en ligt vaak in de buurt van 'bedoeling'. 'To mean' betekent in de eerste plaats 'als doel hebben' en 'bedoelen'. 'Meaning' zou daarom vaak beter kunnen worden vertaald met 'zin' (the meaning of life: de zin van het leven).

4.4.5. Connotatie

(1) De bewering 'in deze buurt wonen veel hoeren en Turken' kan zuiver informatief zijn bedoeld. Toch zal deze uitspraak -hoe neutraal ook uitgesproken- bij velen negatieve associaties en gevoelens van onbehagen oproepen. Zij kan zelfs -zonder verandering van intonatie- als mand dienen: ga daar niet wonen! Zulke mands hebben een emotionele achtergrond: de spreker is geschokt, de situatie verontrust hem en hij probeert zijn negatieve gevoelens op een ander over te brengen.
Taal heeft *een emotieve functie*. Zij is een middel zich emotioneel te uiten en anderen emotioneel te raken en mee te slepen (Bc). Uitroepen als 'hij is een flikker!' of 'jij bent een fascist!' zeggen meer over de emotionele situatie, waarbinnen ze zijn uitgelokt, dan over de personen tegen wie ze zijn gericht. Ze zijn vaak een teken van onmacht en geven de staat aan van verontwaardiging en boosheid, waarin de spreker verkeert.
De betekenis van deze taaluitingen is pragmatisch: zij wordt zichtbaar in het beoogde resultaat (de reactie van de media op het gezang van de Ajax-fans).

(2) De referentiële betekenis van woorden wordt binnen de dagelijkse communicatie vaak emotioneel gekleurd door associatieve, emotioneel geladen bijbetekenissen, die voortkomen uit persoonlijke beleving, groepsgebonden ervaringen en morele waarden. *Connotaties begeleiden de denotatie.*
Een groot aantal begrippen uit de omgangstaal is verstoken van connotaties: stoel, wiel, pan, struik, kamer, vloer, steen, lopen, winkel, oogsten, roepen, lang, vierkant, 38. Andere op zich 'neutrale' woorden roepen wel snel nevenassociaties op: rood, boer, vrouw, soldaat, huisvrouw, school, wandelen, strand.
Vooral bij sociale, politieke, seksuele en godsdienstige onderwerpen krijgen woorden nogal eens een negatieve connotatie: homoseksueel, hoer, meid, dealer, neger, zigeuner, dominee, goeroe, rooms, anarchist, communist, De Telegraaf, burgerlijk, boers, rechts, links. In het Nederlands hebben woorden als dictator, tiran, heiden en heks een blijvend negatief-connotatieve betekenis.

(3) Vaak kan men kiezen tussen begrippen met eenzelfde denotatie, maar met verschillende connotatie:

-vorst	-boer	-directeur	-leraar	-professor	-lusten
-koning	-agrariër	-rector	-docent	-hoogleraar	-lekker vinden
-hoer	-neger	-proberen	-taartje		
-prostituée	-nikker	-trachten	-gebakje		
	-zwarte	-pogen			

Echte synoniemen -de trots van ieder woordenboek- zal men weinig aantreffen. Zelfs bij woorden als eigendom en bezit, blij en vrolijk is het de vraag of de connotatie niet verschilt.

(4) Van connotatie is sprake als de denotatie (verborgen) aanwezig is, bv bij woorden als hoer en nikker, dus niet bij termen die een waarde aangeven (schoft, slet), wel weer bij vergelijkingen en metaforen (kattig, honds)[a].

4.4.6. De betekenis binnen verhaal en mythe

(0) Eén belangwekkende vraag blijft nog over: wat is de betekenis van woorden als god, engel, kabouter, Bartje, Don Quichot of Mordor?
Positivisten vinden dat de betekenis van zulke termen niet cognitief zinvol is: zij verschaffen geen informatie over de waarneembare werkelijkheid binnen RT. Denotatie ontbreekt. Op het tegenargument dat ook het begrip 'atoom' geen extensie bezit, antwoorden zij dat dit begrip kan worden geoperationaliseerd en daarmee betekenis krijgt. Maar deze redenering houdt wel een sprong in van een referentiële naar een pragmatische en contextuele betekenis: het experimentele resultaat telt en dit krijgt pas waarde binnen de wetenschappelijke gemeenschap met haar eigen groepsovertuiging en taalgebruik.

(1) Opvallend genoeg geldt voor *god* en *duivel* hetzelfde als voor het natuurwetenschappelijke begrip atoom. Ook zulke begrippen kan men alleen begrijpen te midden van een groep met haar eigen overtuiging en haar eigen taal. Zij hebben een *contextuele* betekenis binnen het heilige verhaal: God als schepper en liefhebbende vader, Christus als verlosser en rechter, de duivel als de gevallen engel van het kwaad, Maria als moeder Gods. Buiten de mythe om heeft het weinig zin om over God te praten, zijn bestaan in twijfel te trekken of het juist te bewijzen. Anselmus' beroemde godsbewijs is dan ook geschreven in de vorm van een gebed aan God!
De betekenis van de mythische figuren is vooral *pragmatisch*: gelovigen ervaren dagelijks hun aanwezigheid, zij herkennen en beleven de uitwerking van hun daden in het bestaan van zichzelf, van de groep en van de gehele kosmos. Dat velen Gods bestaan ontkennen komt juist voort uit het feit dat zij in natuur en geschiedenis weinig of niets van zijn aanwezigheid merken. De effectiviteit van

[a]Vooral het aantal metaforen en vergelijkingen in het Nederlands en het Vlaams met een seksuele connotatie is verrassend groot.

atomen kan in tegenstelling hiermee moeilijk worden genegeerd.

(2) Ook personen uit sprookjes, sagen en romans hebben een contextuele betekenis. In deze vertelde wereld leven bekende personages als Frodo, Raskalnikov en Osewoudt. Wij kennen hen soms beter dan de buren, hun lotgevallen zijn de onze, hun belevenissen staan ons dichterbij dan veel van onze eigen ervaringen. Zij zijn geen fictie -lees maar in het boek!-, maar bestaan in het verhaal als een mogelijke wereld.
Het verhaal is geen verslag, zijn taal is niet denotatief en extensioneel. Wel beschrijft de verteller in de verwijzende termen van de alledaagse taal een nieuwe wereld, met haar gaat hij vol verbeeldingskracht in op het unieke van zijn wereld en van de personages die er leven. Het verhaal verzoent verbeelding en werkelijkheid binnen de ene, vertrouwde taal, daar ligt haar eigen betekenis.

Een verhaal is nooit geheel verzonnen, het gebruikt vele extensionele begrippen en beweringen uit de gewone taal, zoals 'Reagan was president van de VS'. Anders staat het met de uitspraak dat Osewoudt in Nederland leefde. Osewoudt heeft geen extensie[a], maar Nederland wel. De uitspraak zelf is niet-extensioneel.
Niet-extensioneel in al zijn onderdelen is bewering dat Frodo in Mordor aankwam. Toch is zelfs 'In de ban van de ring' voor een belangrijk deel extensioneel: alle termen die wij zintuiglijk in onze dagelijkse werkelijkheid waarnemen en die wij benoemen met zelfstandige naamwoorden, werkwoorden en bijvoeglijke naamwoorden zijn extensioneel, ook als ze in verhalen worden gebruikt. Verhalen spelen zich niet af in schijnwereld, zij zijn geen fictie, maar zij voeren ons binnen in een mogelijke wereld, die voor een belangrijk deel gelijk is aan onze wereld. Gelukkig maar, anders zouden we niets van het verhaal begrijpen.

(3) De betekenis van het verhaal zelf is pragmatisch en daarin afhankelijk van de functie die er aan wordt toegekend. Deze kan liggen in de identificatie met de held of in de spanning en ontspanning die het verhaal biedt. In deze gevallen maakt het weinig uit welke inhoud de verhalen hebben, van belang is dat het beoogde effect wordt bereikt. Amerikaanse soaps, verhalen verteld in een praatshow, 'reality-tv' en deeltjes uit de Bouquetreeks hebben dezelfde (pragmatische) betekenis.

→ Positivisme/operationalisme: 7.6.
→ Het verhaal: Exc.XXXIV.
→ Het ontologische godsbewijs: 4.6.1.2, 6.3.5.2, 6.5.5.

EXCURSUS IX: DE DEFINITIE

[a]Met de omschrijving van het verhaal als een mogelijke en niet als een fictieve wereld ontloopt men vragen naar het (auto)biografisch karakter van werken.

4.5. Taal (4): de pragmatiek

4.5.1. De functies van taal

(1) In de pragmatiek wordt bestudeerd wat het gebruik is van taal en welke functies ze heeft. Klassiek is de indeling van Jacobson. Hij geeft de volgende vijf functies van taal:

1. de informatieve functie,
2. de expressieve functie als uiting van gevoelens en houding van de spreker,
3. de directieve functie als beïnvloeding van het gedrag van de aangesprokene,
4. de esthetische functie,
5. de fatische functie.[a]

(2) In de informatieve functie herkent men het referentiële taalgedrag, in de directieve functie de mand. Moeilijker staat het met de expressieve functie. Deze geeft naar de vorm een beschrijving, maar is in de uitwerking een mand (→ 4.4.1). Met de uitroep 'ik ben bang!' of 'ik heb zo'n pijn!' probeer ik het gedrag van anderen te beïnvloeden en roep op tot hulp en medeleven. Deze functie staat gelijk aan de emotieve (→ 4.4.5.1).

(3) Ook de fatische functie heeft het karakter van een mand. Er bestaan manieren van taalgebruik, die hoewel ze praktisch nietszeggend zijn, juist het sociale contact in stand houden en bevorderen. Begroetingen als 'hallo!' of 'hoe gaat het ermee', gesprekken over het weer, praatjes onder de koffie, over de heg of in de pauze zijn meestal louter clichés. Maar in het dagelijkse leven zijn zij onmisbaar: zonder deze de stilte, het ontbreken van aandacht, een gevoel van eenzaamheid. Soms wordt deze babbelfunctie gelijkgesteld aan het vlooien bij apen, het kwetteren van vogels en het brabbelen van kleine kinderen. Onderzoek wijst uit dat het menselijk babbelen, zoals ieder sociaal gedrag, gebonden is aan vaste regels: het is een vaak uitgebreid ceremonieel van mands, dat dient om anderen goed te stemmen en om de eigen plaats binnen de groep te handhaven.[b]

(4) Voor de kunstenaar is taal een esthetisch medium, dat hij naar de klank ordent, dat hij ritmisch vorm geeft en dat hij gebruikt om, in een beeldende beschrijving, zijn visie te geven op mens en wereld. De taal heeft een esthetisch-kunstzinnige functie.

(5) Omdat de expressieve, de directieve en de fatische functie alle directe gedragsbeïnvloeding op het oog hebben en zich daardoor onderscheiden van beschrijvend en kunstzinnig taalgebruik, lijkt de volgende driedeling voldoende:

-Taalgedrag via mands, hun betekenis is pragmatisch.
-Taalgedrag via referentiële tekens. Het is vooral gericht zijn op het doorgeven van informatie. De betekenis is extensioneel en intensioneel.
-Speels-experimenteel taalgedrag. Betekenis wordt vaak doorgegeven via metaforen.

→ Het begrip esthetisch: 10.6
→ Het begrip kunstzinnig: 10.7.
→ Functie en betekenis: AD.II.3.
→ Performatief taalgedrag/'illocutionary act': 4.6.4.2.

---

[a]Deze gegeven analyse kan -op punt 5 na- ook worden toegepast op het beeld (→ AD.II.2).

[b]Robin Dunbar gaat verder en veronderstelt dat vlooien zelfs de basis is van de menselijke taal en dat het zich in deze aangepaste vorm vooral uit in roddelen en kwaadspreken. Gossip is sociaal van groot belang: het geeft invloed en versterkt de identiteit binnen de groep.

4.5.2. Twee-talentheorieën

De oorspronkelijke taal bestond geheel en al uit poëzie; redeneren werd pas veel later bedacht.

Rousseau

Volgens sommigen kan er een primair onderscheid worden aangebracht tussen twee soorten van taal. Zo staat bij Skinner de praktisch-wetenschappelijke taal, gebaseerd op generalisatie en abstractie tegenover de literaire taal, waarin metaforen worden gebruikt.

> Het verschil tussen generalisatie en metafoor ('the generic and the metaphorical tact') is een van de grote verschillen tussen wetenschap en literatuur. Wetenschappelijk verbaal gedrag wordt veroorzaakt en in stand gehouden vanwege bepaalde praktische gevolgen (...). In de literatuur zijn er geen overeenkomende praktische gevolgen en daarom krijgt de metafoor ('metaphorical extension') de overhand. Niemand zal ontkennen dat zij effectief is, maar het voordeel dat we behalen bij het lezen van Dostojewski of Joyce door te delen in hun 'kennis' en 'begrip' van de menselijke natuur is heel verschillend van het voordeel dat we behalen uit wetenschappelijke studie

Cassirer stelt dat de dichtkunst, als schepping van het gevoel, de taal in haar oorspronkelijke, scheppende kracht toont en daarmee staat tegenover de logica als taal van het denken.

> Als de taal moet groeien naar een instrument van het denken, een uitdrukking van begrippen en oordelen, kan deze ontwikkeling alleen worden bereikt ten koste van de rijkdom en de volheid van de onmiddellijke ervaring. (...).
> Maar er is één intellectueel gebied waar het woord niet alleen zijn oorspronkelijke scheppende kracht bewaart, maar het zich zelfs steeds vernieuwt, waar het een soort voortdurende wedergeboorte ondergaat: tegelijkertijd een zinnelijke en geestelijke reïncarnatie. Deze regeneratie is bereikt als taal een wijze van kunstzinnige uiting wordt. Hier vindt zij opnieuw de volheid van het leven (...).
> De geest leeft in het woord van de taal en in het mythische beeld, zonder door een van beide te worden beheerst. Wat de dichtkunst uitdrukt is noch het mythische woordbeeld van goden en demonen, noch de logische waarheid van abstracte bepalingen en relaties. De wereld van de dichtkunst staat los van beide, als een beeld van illusie en verbeelding, maar juist zo kan het gebied van het zuivere gevoelen zich uiten en kan daarom zijn volle en concrete verwerkelijking vinden.

→ Objecttaal en beeldtaal: Exc.VII.1.

4.5.3. De sociolinguïstiek

(1) Taalgedrag kan zoals iedere menselijke activiteit wetenschappelijk worden beschreven als een sociaal verschijnsel[a]. Dit gebeurt in de sociolinguïstiek.
Het eerste wat opvalt bij de registratie van de gegevens, is de grote verscheidenheid in taalgebruik die er binnen één taalgemeenschap bestaat. Iedere streek, iedere stad, ieder dorp kent een dialect, met eigen woordenschat, zinswendingen, grammaticale kenmerken en uitspraak.
Binnen een groep treft men nooit één taal aan, maar een verzameling van een aantal verwante taalvarianten, die samen bv het Nederlands of het Fries worden genoemd. Zo'n verzameling vindt haar concentratiepunt in de officiële taal(variant), die tevens de algemeen aanvaarde schrijftaal is. In Nederland het Algemeeen Beschaafd Nederlands. Dit is de taal van de hogere klassen, die het gebruik ervan zien als een voorrecht en statussymbool.[b c]

---

[a] Iedere mens spreekt de taal die past bij de situatie waarin hij verkeert. Thuis spreekt hij anders dan op het werk, in de kroeg of op het sportveld. Tegen directeur of burgemeester slaat hij een andere toon aan en gebruikt hij andere woorden dan tegen ouders of vrienden. Iedereen leert de stijl te spreken die past bij zijn sociale rollen.

[b] 'Taal is het lakmoes om echt van namaak te onderscheiden. Ook misschien zelfs *vooral.* in een maatschappij die zich laat voorstaan op haar egalitaire aspiraties (Gerritsen en Jansen).'

[c] Om binnen de hogere klassen een onderscheid te kunnen handhaven tussen de (adellijke) top en de rest ontwikkelt zich, vooral in Engeland een 'upperclass'-taal ('U'). In Nederland blijkt zo'n onderscheid in het gebruik van woorden als taartje, canapé, famille, kleed, honger, markies, podding, zweten, vies vinden, plee, lekker vinden. 'Non-U' woorden als gebakje, bank, gezin, tapijt, trek, zonnescherm, pudding, transpireren, smaken, toilet en lusten zijn uit den boze. Het Nederlandse U-dialect gaat gepaard met veel Frans en met een eigen vocabulaire van tussenvoegsels ('begrijp-ie?', 'zeg jongelui!' 'pardon') en krachttermen ('verhip!', 'jappie', 'zapperloot').

(2) Bovendien kan binnen een moderne maatschappij een onderscheid worden gemaakt tussen viertal vormen van taalgebruik:

-de gewone taal van alledag, de omgangstaal,
-een ideologische taal, de voertaal van de VGO, met haar eigen godsdienstige, morele en politieke begrippen[a],
-de taal van wetenschap en technologie die men bv aantreft in natuurkunde, biologie, economie en die wordt onderwezen in het voortgezet en hoger onderwijs,
-een intellectuele taal als een vaag en weinig samenhangend geheel van filosofische, kunstzinige, ethische en (pseudo)wetenschappelijke begrippen. Zij wordt gebruikt door de culturele elites en men treft haar aan bij kwaliteitsmedia als NRC, De Groene Amsterdammer, De Gids, VPRO en radio IV.

(3) Taalverschillen werken sterk door in de sociale opbouw van de groep. Kinderen die een streek- of gettodialect spreken hebben een maatschappelijke achterstand, hun kansen op school en in de samenleving liggen beduidend lager dan die van kinderen, die thuis en op school de officiële taal leren spreken.

Volgens Bernstein blijven de leden van de laagste klassen staan bij een beperkt taalgebruik ('restricted code'). Taal is voor hen in de eerste plaats een manier om sociale relaties te onderhouden. Zij is concreet, direct gebonden aan eigen gevoelens en aan de situatie waarbinnen wordt gesproken. Men treft veel herhalingen aan, vooral van tussenvoegsels, de opzet is onsamenhangend en grammaticaal onvoldoende, haar uitkomsten zijn gemakkelijk te voorspellen. Dit taalgedrag is weinig geschikt om informatie door te geven, te argumenteren of conflicten en problemen te bespreken. Dit gebeurt op andere wijze, bv met gebaren, en dat roept gemakkelijk misverstanden op. De middenklasse leert taal in een uitgewerkte vorm ('elaborated code'). Deze is grammaticaal en logisch van opzet, abstracter en onpersoonlijker van inhoud maar hierdoor wel objectiever en veelzijdiger. Zij waarborgt haar sprekers intellectuele ontplooiing en daarmee maatschappelijk succes.

De theorie van Bernstein en zijn navolgers is van vele kanten in haar wetenschappelijke uitkomsten en maatschappelijke gevolgtrekkingen bestreden. Zo ontkent Labov dat kinderen die een gettodialect spreken een intellectuele achterstand oplopen. Hij toont, na een uitgebreid onderzoek ter plaatse, aan dat kinderen uit achterbuurten (of van arbeiders) niet een minder, maar wel *een ander* taalgebruik ontwikkelen. Taalkundig zijn zij vaak zeer begaafd en dat wordt in de groep hoog gewaardeerd.
Een taal als het niet-standaard-Negerengels (NNE) is niet grammaticaal gebrekkig, maar vertoont juist een innerlijke samenhang en functioneert zonder syntactische tegenstrijdigheden. Het weglaten van het koppelwerkwoord ('they mine' in plaats van 'they're mine') of het gebruik van de dubbele ontkenning ('nobody knows nothing') mag men niet als een grammaticale fout aanmerken. De gebruiker van het NNE hanteert de mogelijkheden die taal bezit op eigen wijze. Er is geen sprake van een gebrek niet op taalkundig, noch op taalkundig gebied.
Dat kinderen met dit 'onaangepaste' en afwijkende taalgedrag niet hoog scoren op IQ-test en geen hoge cijfers op school behalen, valt niet te verwonderen[b]. Bernstein wijdt dit aan een tekort, Labov aan een andere omgeving: de deficiëntietheorie staat tegenover de differentietheorie. Met als praktisch probleem: onderwijs in het eigen (getto-)dialect of in de officiële taal?

(4) Voor individuen is taal een middel contacten te leggen en te onderhouden, maar binnen groep en samenleving dient zij ook om de maatschappelijke verhoudingen vast te leggen en te bevestigen: zij geeft aan in welke positie mensen zich onderling bevinden (mannen/vrouwen, ouders/kinderen, directeur/medewerkers).
Tutoyeren is een privilege van mensen met invloed, macht en status. Zij zeggen 'je', zelf worden ze aangesproken met 'U'. Democratisering betekent ook op dit punt een verandering. Bekijk het schema van Brown en Gilman, waarin zij de ontwikkeling weergeven, die zich voordoet in het Frankrijk van

---

[a]Het is de vraag of het onderscheid tussen alledaagse en ideologische taal terecht is. De omgangstaal ('ordinary language') verraadt niet alleen haar eigen psychologische inzichten ('folk psychology'), maar neemt ook ideologische aspecten als vanzelfsprekend in zich op. Het begrip *water* heeft voor een Palestijn een andere betekenis dan voor de Nederlander. De omgangstaal is de drager van gemeenschappelijke overtuigingen en verwijst naar de dagelijkse praktijken en gewoonten binnen een groep. Zij is vóór-wetenschappelijk.

[b]Dittmar stelt dat (1) IQ-testen geen samenhangende mentale bekwaamheid meten, (2) dat verschillen in IQ niet op fundamentele verschillen in intellect wijzen en dat bovendien (3) IQ-tetsts geen potentiële intellectuele vermogens meten. Een vierde mythe is de bewering dat de IQ-test een aangeboren vermogen ('g') meet dat relatief onafhankelijk is van de omgeving.
Uitkomsten zijn juist volstrekt relatief. Een IQ van 100 op dit moment in Nederland betekent een IQ van 110 drie generaties geleden.
Vergelijkingen buiten de eigen groep en context blijken niet mogelijk
Dittmar concludeert dan ook: 'Deze tests voldoen niet voor het meten van de intellectuele capaciteiten van kinderen uit de lagere klasse. Zij kunnen ons er op zijn hoogst opmerkzaam op maken dat deze kinderen minder passend gebruik maken van bepaalde middenklasse-eigenschappen, die op school worden gewaardeerd.'

de negentiende eeuw. Aanvankelijk zijn de aanspreekvormen nog gebaseerd op hiërarchische verhoudingen (afb.4.2A), later gaat de gelijkvormigheid overheersen: beiden t ('tu') of beiden V ('vous'). Het semantische conflict is opgelost (afb.4.2B). t geeft solidaire, V een niet-solidaire verhouding aan. Onderlinge menselijke verhoudingen zijn volgens Brown en Gilman in de moderne tijd niet meer gebaseerd op macht[a], maar op solidariteit.

> Tot ver in de negentiende eeuw bleef de machtssemantiek de toon aangeven en werden kelners, gewone soldaten en werknemers met t, ouders, bazen en oudere broers met V aangesproken. Toch wijst al ons bewijsmateriaal er consequent op dat de solidariteitssemantiek in de vorige eeuw de overhand kreeg. De tweetallen van het type A gebruiken nu wederzijds het solidaire of het niet-solidaire voornaamwoord. De aanspreekvorm is zo veranderd dat hij overeenkomt met de aanspreekvorm waarover geen twijfel bestond. Het abstracte resultaat is een eenvoudig eendimensionaal systeem met een wederzijds t in het geval van solidariteit en een wederzijds V in de situatie waar geen solidariteit bestaat.
> Vandaag de dag is het de gewoonte eigenschappen die macht uitdrukken te herinterpreteren als symmetrische, solidaire eigenschappen. Relaties als *ouder dan*, *vader van*, *van hoger adel dan* en *rijker dan* worden op het ogenblik ten behoeve van t en V opnieuw geïnterpreteerd als de relaties *even oud als*, *familie van*, *met dezelfde voorouders als* en *met hetzelfde inkomen als*. Naarmate deze relaties nauwer zijn neemt de waarschijnlijkheid van een wederzijds t toe, terwijl een wederzijds V toeneemt naarmate de relaties minder nauw zijn.
> Er zit een interessant overblijfsel van de machtssemantiek in de huidige opvatting dat het initiatief om wederzijds t te gebruiken berust op diegene van het tweetal die er gezien zijn machtspositie meer aanspraak op kan maken t te zeggen, zonder dat hij daarmee wordt aangesproken.

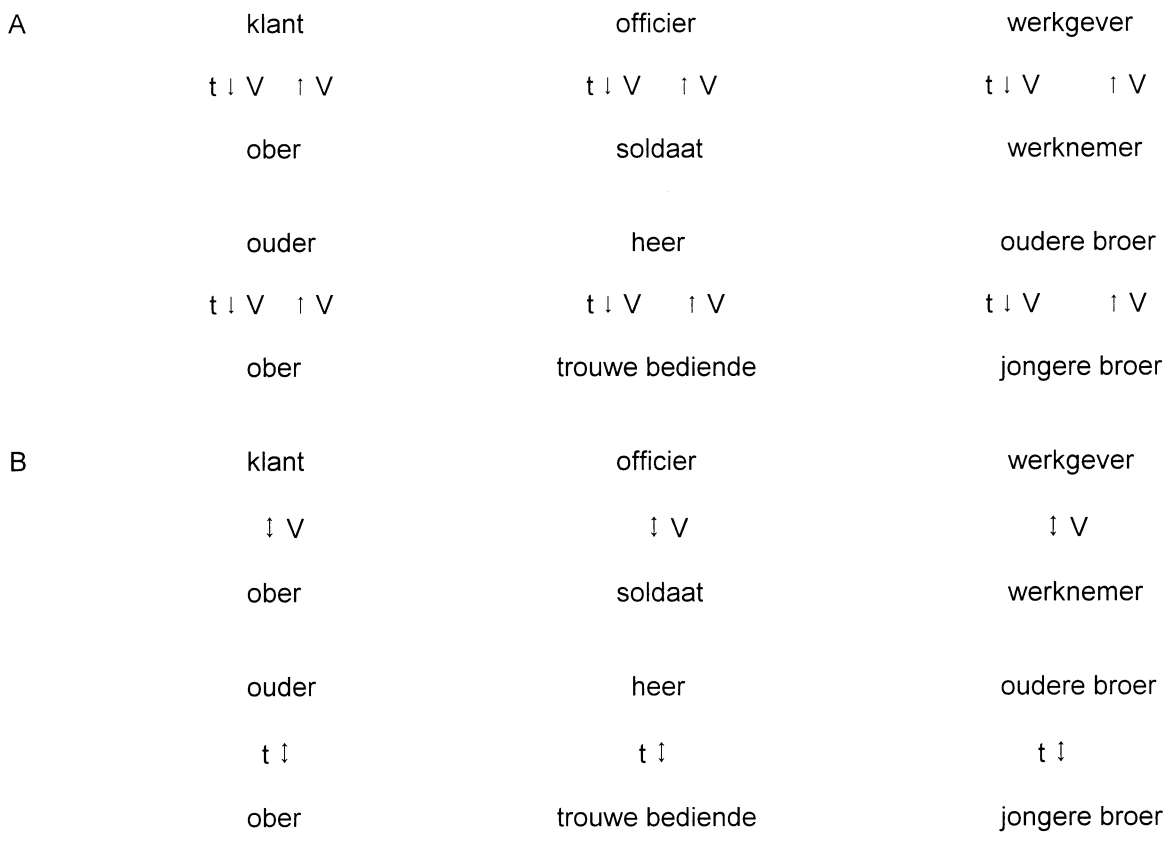

Afb.4.2. Ontwikkelingen binnen de machtssemantiek

(5) In de huidige Nederlandse situatie wordt *u* alleen nog gebruikt om afstand te houden (en niet om respect te betuigen). Tutoyeren is veel algemener dan vroeger. Zo spreken kinderen , buiten een aantal specifiek protestant-christelijke groepen om, hun ouders aan met jij. Ook leraren worden meer en meer getutoyeerd.

---

[a]Het begrip *macht wordt hier wel in een erg brede betekenis gebruikt en wordt niet goed onderscheiden van begrippen als invloed, respect, gezag en autoriteit (→ KCF 5.1).

Belangwekkend is in dit verband de suggestie van H.Vermaas of er zich intussen in het Nederlands niet een tussenvorm ontwikkelt in de vorm van *jij*. Deze vorm van taalgebruik houdt dan meer afstand in dan *je*. *U* wordt dan alleen nog gebruikt in situaties waarin de status moet worden bevestigd of benadrukt.

4.6. De analytische filosofie

Het doel van de filosofie is de logische verheldering van gedachten.

Wittgenstein

Wat is je doel in de filosofie? - De vlieg de weg wijzen uit het vliegenglas.

Wittgenstein

4.6.1. Taalanalyse als verheldering en therapie

(1) In de twintigste eeuw wordt filosofie vaak beschouwd als een analyse van de taal, als een verheldering ('clarification') van beweringen en begrippen naar vorm, betekenis en opbouw. Met als kernvraag: wat zegt en doet iemand nu precies als hij zich uit in een taal. Het antwoord ontwikkelt zich op pragmatisch, semantisch en logisch terrein.
De analyse richt zich vooral kritisch op de wijze waarop binnen de traditionele wijsbegeerte op speculatieve wijze problemen worden gesteld en opgelost.

> Als filosofen een woord gebruiken -kennis, zijn, object, ik, bewering, naam- en *het wezen* van het ding proberen te vatten, vraag je dan altijd af: wordt dat woord in de taal waarin het thuishoort inderdaad ooit zo gebruikt? Wat wij doen is de woorden van hun metafysisch gebruik weer terugbrengen naar het gebruik van alledag (Wittgenstein).

Filosofie is een therapie, zij probeert het taalgebruik weer gezond te maken.

(2) Een reeds klassiek voorbeeld van analyse is Moore's aanpak van het begrip *bestaan*, zoals dit wordt gehanteerd in het ontologische godsbewijs van Anselmus.

> Ik kan mij een volmaakt en hoogste wezen denken, dat door geen ander kan worden overtroffen. Dit wezen moet alle eigenschappen bezitten, ook die van het bestaan, anders zou er een wezen zijn dat hoger en volmaakter is dan het zelf is.

Een van de eerste bezwaren die tegen dit bewijs werd ingebracht, houdt in dat men *bestaan* geen eigenschap mag noemen, een tegenargument dat door de analyse van Moore wordt ondersteund. Stel de volgende twee beweringen:

> -tamme tijgers grommen,
> -tamme tijgers bestaan.

Grommen is een eigenschap en op het eerste gezicht lijkt het geen bezwaar ook *bestaan* een eigenschap te noemen. Ook door de toevoeging *sommige* blijven de verschillen miniem:

> -sommige tamme tijgers grommen,
> -er bestaan enkele tamme tijgers.

Maar onmogelijk wordt:

> -de meeste tamme tijgers bestaan,
> -sommige tamme tijgers bestaan niet.

Wel mogelijk zijn:

> -de meeste tamme tijgers grommen,
> -sommige tamme tijgers grommen niet.

Moore toont aan dat er een duidelijk taalkundig verschil is tussen *bestaan* en *grommen* en geeft hiermee op een concrete wijze steun aan de opvatting dat *bestaan* geen eigenschap is. [a] [b]

---

[a] Moore's bewijsvoering lijkt te worden ondermijnd door tegenvoorbeelden als 'tamme tijgers ademen' en 'tamme tijgers hebben massa'. Ademen en het bezit van massa zijn eigenschappen van tamme tijgers, maar toch komt hun taalkundige reikwijdte overeen met die van *bestaan*.

[b] Verwarring ontstaat ook als je aan het bestaan realiteit toekent. Neem de volgende uitspraak van Heidegger: 'Het bestaan ('Dasein') is een zijnde dat niet zomaar onder het andere zijnde voorkomt. Het is veeleer daardoor ontisch gekenmerkt dat het *dit* zijnde in zijn zijn *om* dit zijn zelf gaat. Tot deze constitutie van het zijn van het bestaan behoort dus dat het in zijn zijn tot dit zijn een zijnsverhouding heeft. Dit wederom beduidt: bestaan verstaat zichzelf op een of andere wijze en met een zekere nadrukkelijkheid in zijn zijn. Het is aan *dit* zijn eigen dat het met en door zijn zijn dit voor hetzelve ontsloten is. Verstaan van

4.6.2. Wittgenstein

(0) Voor de jonge Wittgenstein bezitten woorden en zinnen nog een *wezenlijke* betekenis. Er bestaat een diepe samenhang tussen de structuur van de werkelijkheid en de opbouw van de taal. Neem bv een partituur en een grammofoonplaat (CD, cassettebandje) van een muziekstuk naast de muziek die men hoort: zij hebben geen enkele uiterlijke overeenkomst met elkaar, ze zijn naar hun verschijningsvorm niet met elkaar te vergelijken. Toch bestaat er een innerlijke eenheid: 'Zij hebben alle de logische opbouw gemeen.' Zo is er ook een band, een overeenkomst in structuur en patroon tussen taal en werkelijkheid. Deze kan door een (logische) analyse worden ontdekt.
Op logische wijze kan men de relatie tussen a en b aangeven met 'aRb'. Deze opbouw treft men in de werkelijkheid aan als men een stoel *naast* een tafel ziet staan en deze observatie in een zin formuleert: 'de stoel staat naast de tafel'.

> De bewering is een beeld van de werkelijkheid.
> De bewering is een model van de werkelijkheid, zoals wij haar denken.
>
> Het is duidelijk dat wij een bewering in de vorm aRb als een beeld
> ondergaan. In dit geval is het teken duidelijk een gelijkenis met dat wat het betekent.

(1) Later breekt Wittgenstein geheel met deze speculatieve visie, die hij omschrijft als essentialisme[a]. Woorden zijn geen directe afbeelding van de werkelijkheid, zij zijn geen op zichzelf staande, zelfstandige eenheden, *zij zijn geen entiteiten, maar werktuigen*, die men in de praktijk van alledag voor verschillende doelen kan gebruiken. Taal is een activiteit die kan worden vergeleken met een spel, waarvan men de regels moet leren toepassen. Zoals het schaakspel: het woord als schaakstuk, de zin als zet. Een zin in de taal goed gebruiken betekent dat je de techniek beheerst.[b]
In de cultuur bestaan er vele *taalspellen*. Deze leren mensen te beheersen in overeenstemming met de rol die zij in wisselende omstandigheden spelen: zij bevelen, stellen diagrammen op, dansen en zingen in reien, lossen raadsels op, vertellen moppen, danken, vloeken en bidden. In al deze en andere gevallen zijn woorden (en zinnen) instrumenten, die in verschillende situatie op andere wijze functioneren en ieder hun eigen bedoeling hebben (→ 4.4.2).

(2) Een woord heeft geen vaste betekeniskern, de inhoud ervan wisselt met het gebruik, wel zijn er een aantal overeenkomsten. Wittgenstein II spreekt van verwantschappen, van *familiegelijkenissen*.

> In plaats van iets te noemen dat al dat wat wij taal noemen gemeenschappelijk heeft, zeg ik dat er helemaal niet één ding is dat al deze verschijnselen gemeen hebben en dat verklaart waarom we voor allemaal hetzelfde woord gebruiken, - maar dat ze op vele verschillende manieren met elkaar *verwant* zijn. En vanwege die verwantschap of verwantschappen noemen we ze allemaal 'taal'. Ik zal proberen dit duidelijk te maken.
> Kijk bv eens naar de bezigheden die wij 'spel' noemen. Ik bedoel bordspellen, kaartspellen, balspellen, Olympische spelen. Wat hebben ze allemaal gemeen? - Zeg niet: 'Ze *moeten* iets gemeen hebben, anders zouden ze geen spellen heten' *Kijk* of er iets is dat ze allemaal gelijk hebben. - Want wanneer je kijkt, zal je niet iets zien dat ze allemaal gelijk hebben, maar je zult gelijkenissen, verwantschappen ontdekken, en niet zo weinig ook.
> Zoals gezegd: denk niet, maar kijk! Kijk bv naar de bordspellen met hun veelvoudige verwantschappen. En nu naar de kaartspellen: hier vind je vele overeenkomsten met de eerste groep, maar een groot aantal gemeenschappelijke eigenschappen valt af om plaats te maken voor weer andere. Wenden we ons nu tot de balspellen, dan blijft er veel gemeenschappelijks over, maar gaat er ook veel verloren, - Zijn het allemaal 'gezelligheidsspellen'? Vergelijk schaken met boter-kaas-en-eieren. Of vind je bij allemaal winnen en verliezen, of rivaliteit tussen de spelers?

---

het zijn is zelf een zijnsbepaaldheid van het bestaan ...'

[a]Het werk van Wittgenstein moet worden ingedeeld naar twee perioden: in de eerste neemt hij een ontologisch standpunt in ('Wittgenstein I'), in de tweede zwenkt hij naar een sceptische, vaak behavioristische visie ('Wittgenstein II').

[b]Wittgenstein neemt ook afstand van zijn oorspronkelijke opvatting dat beweringen alleen betekenis hebben (en waar kunnen zijn) als zij zijn ingekaderd binnen een logisch systeem. Aan de andere kant blijkt volgens hem uit de dagelijkse praktijk dat beweringen binnen allerlei soorten van taalspel wel op een geordende manier worden toegepast. Er is blijkbaar sprake van een vorm van *grammatica*. Logica blijkt op een indirecte manier aanwezig te zijn. Zo leer ik bij het leren onderscheiden van de kleuren dat iets die kleur heeft en niet een andere. Dit is een logische vaststelling: rood is noch geel, noch blauw (de streep van Sheffer). Logische aspecten zijn in de vorm van onderlingen relaties (connecties) algemeen aanwezig. Verder dan deze observatie gaat Wittgenstein niet: van belang is de beschrijving, niet een verklaring (→ Goodman. 3.6.2.B.1).

> Denk aan patience. Bij balspellen is er sprake van winst en verlies, maar als een kind zijn bal tegen de muur gooit en weer opvangt, is die eigenschap verdwenen. Kijk eens naar de rol die bekwaamheid en geluk spelen; en hoe verschillend is bekwaamheid bij schaken en bij tennis. Denk nu aan spelletjes als Jan-Huygen-in-de-ton: het element gezelligheid is hier nog aanwezig, maar hoeveel van de andere karakteristieke eigenschappen zijn er niet verdwenen? En zo zouden we de vele, vele andere groepen van spellen kunnen afwerken, en zien hoe gelijkenissen zichtbaar worden en weer verdwijnen.
> En de slotsom van deze beschouwing luidt nu: we zien een gecompliceerd net van gelijkenissen die elkaar overlappen en kruisen; nu eens fundamentele gelijkenissen, dan weer gelijkenissen in details.
> Ik weet deze gelijkenissen niet beter te karakteriseren dan met het woord 'familiegelijkenissen'; want op die wijze overlappen en kruisen de verschillende gelijkenissen tussen de leden van een familie elkaar: bouw, gelaatstrekken, kleur van de ogen, manier van lopen, temperament enz. enz. - Daarom zeg ik: 'spellen' vormen een familie.

(3) Wittgenstein II past op eigenzinnige en weinig systematische wijze een taalanalyse toe op psychologische en wijsgerig getinte woorden, die men dagelijks tegenkomt. In zijn 'Filosofische Onderzoekingen' ontleedt hij onder meer taal(spellen) en de plaats ervan binnen de ervaringswereld, de wiskunde en haar oneindigheidsproblemen, de herinnering en het voorstellingsvermogen, geloof en begrip, gevoelsleven en bedoelingen. Dit alles op een tastende en ontwijkende manier, die eerder nieuwsgierig maakt (en zelfs ergernis wekt) dan dat zij problemen tot een (filosofische) oplossing brengt.

→ Logisch Empirisme: 7.5.1.
→ Logisch Atomisme: Exc.XIX.1.1.3.
→ Wittgensteins analyse van kleuren: 10.19.4.

4.6.3. Gilbert Ryle: een analyse van cognitieve begrippen

(0) In zijn 'Concept of Mind' bestrijdt Ryle via een begripsanalyse het cartesiaanse dualisme van lichaam en geest, en geeft hij een taalkundige verheldering van psychologische begrippen als geest, gevoel, ik, zelfbewustzijn, aandacht en gewaarwording. In deze paragraaf een ontleding van een aantal cognitieve termen.

Ryle's aanval op de westerse speculatieve traditie omvat het geheel aan opvattingen dat hij samenvat onder het begrip Standaardtheorie: het Humanisme, Descartes, de Geisteswissenschaft. Met als volgelingen: de Humanistic Psychology en de cognitieve psychologie.

→ Humanisme: Exc.XXI.1.1.1.
→ Descartes' mensbeeld: 6.3.7.
→ Geisteswissenschaft: Exc.III.3.1.1.3.
→ Humanistic Psychology: KCF.6.1.1.
→ Cognitieve psychologie: Exc.III.3.1.

(1) Om cognitieve werkwoorden als kennen, bewijzen en concentreren te begrijpen -en om allerlei twijfelachtige interpretaties ervan te ontmaskeren- moet men een onderzoek doen naar hun plaats *binnen de taal.*
Om te beginnen wordt een onderscheid gemaakt tussen gebeurtenissen en disposities. *Episodisch* zijn zinnen waarin verslag wordt gedaan van verschillende soorten van (uiterlijk) gedrag: hij zwemt, hij rookt. Men krijgt een antwoord op de vraag: waar is hij mee bezig? Roken en zwemmen zijn gebeurtenissen.

(2) Met *dispositionele* woorden geeft men aan dat mensen bekwaamheden, vermogens, gewoonten of neigingen bezitten: 'Hij is technisch', 'Hij is bokser', 'Hij is alcoholist'.
Met deze begrippen geeft men te kennen welke activiteiten men in de toekomst van iemand kan verwachten: 'Hij is technisch: hij zal je kunnen helpen', 'Hij is bokser: hij zal zich zeker niet in elkaar laten slaan', 'Hij is alcoholist: hij drinkt de fles ongetwijfeld leeg'.
Deze zinnen zijn *hypothetisch* van aard en hebben de vorm van een implicatie ('p → q'). Niet alleen is het mogelijk voorspellingen -zelfs van nog onbekend gedrag- te doen, maar ook is men in staat activiteiten te verklaren. Het verwondert niemand dat Jan de fles leegdrinkt: de reden van zijn gedrag is bekend.
Dispositionele en episodische woorden zijn soms aan elkaar gelijk: 'hij rookt' en 'hij zwemt' als gewoonte én als activiteit.

(3) 'Breekbaar' is als dispositioneel begrip 'single-track', 'one-pattern'. De enige voorspelling die men uit de bewering 'Dit kopje is breekbaar' kan afleiden, luidt: 'Het kan breken'. Er ligt maar één mogelijkheid in opgesloten, het is bepaald ('determinate') wat er kan gebeuren.
Andere disposities kunnen niet zo onomwonden worden vastgelegd en moeten in meer woorden of zinnen worden uitgedrukt, zij zijn bepaalbaar ('determinable'): 'Hij is advocaat', 'Hij is angstig', 'Hij heeft gevoel voor humor.
Men kan niet beweren dat iemand bezig is met *advocaat* te zijn of bezig is *angstig* te zijn. Advocatuur en angst zijn geen episodische, maar dispositionele begrippen die zich uiten in veel (uiterlijke) vormen van gedrag. Dit geldt ook voor termen als *kennen* en *begrijpen*. Binnen de filosofische traditie worden beide vaak beschouwd als episodisch, zij geven een geestelijke, cognitieve activiteit aan. Maar niets is minder waar: men kan immers niet zo maar ophouden met het kennen van Frans, laat staan dat men antwoord zou kunnen geven op de vraag waar men bij dit kennen mee bezig is. Kennis is een bekwaamheid, een *knowing how*, niet een innerlijke, theoretische bezigheid, zoals de cartesiaanse standaardtheorie leert ('knowing that')
Ook begrip is een dispositie. 'Ik begrijp' betekent dat ik weet *hoe* bv technische, wetenschappelijke en kunstzinnige werkzaamheden (moeten) worden verricht. Ik ken de kneepjes van het vak.

(4) Voor de beoordeling van de terminologie van de standaardtheorie, met zijn nadruk op innerlijke, geestelijke processen, zijn ook *de succeswerkwoorden* van belang. Dit zijn episodische werkwoorden -zij geven een activiteit aan- die logisch een grotere kracht, een groter bereik bezitten. 'Ik zoek iets en *vind* het', 'Ik loop hard en *win*', 'Ik kijk rond en *zie*', 'Ik reis en *kom aan*'.
Het gaat hier om handelingen die, met wat geluk en wijsheid, resultaat opleveren. Dit resultaat (vinden, aankomen) is niet los te maken van de handeling (het zoeken, het reizen) in haar geheel. Op de vraag 'wat doe je?' kan ik niet antwoorden 'Ik vind nu' of 'ik kom nu aan'.
Ook de cognitieve werkwoorden *bewijzen* en *ontdekken* zijn succeswerkwoorden. Natuurlijk beschouwt de filosofische traditie ('de officiële leer') beide als een aanwijzing van het bestaan van zuiver theoretische processen in de geest 'mind'). Ryle wijst dit af. Er is geen sprake van mentale bezigheden: *bewijzen* en *ontdekken* zijn het resultaat van activiteiten, niet de activiteiten zelf. Een natuurwet ontdekken en een stelling bewijzen zijn de uitkomst van een reeks van handelingen, zoals zien de uitkomst is van kijken.

(5) Moeilijkheden leveren ook de *aandachtsbegrippen* op. Concentreren, zich toeleggen op en proberen zijn in de eerste plaats disposities: zij geven een mentale bekwaamheid aan. Maar ze hebben ook episodische trekken: men kan er verslag van doen en bv vertellen wanneer de aandacht verslapte of wanneer men ophield met proberen. Maar anders dan episodische woorden als roken en lopen verwijzen aandachtswoorden niet naar afzonderlijke activiteiten. Ze zijn altijd verbonden met andere episodische begrippen: ik concentreer me op mijn werk, ik let op bij het oversteken. Zulke zinnen drukken uit dat ik iets *in bepaalde mentale houding doe*. Zij zijn semi-hypothetisch.
Aandacht ('minding') -dat wijst het taalonderzoek uit- is niet , zoals de Standaardtheorie suggereert, een tweede theoretische bezigheid, die het gedrag onzichtbaar begeleidt, het is geen vorm van innerlijke communicatie, die kan worden omschreven in termen van introspectie en beschouwing.[a]

(6) Indien iemand vol aandacht bezig is met knutselen, is hij toch in staat direct antwoord te geven op de vraag wat hij aan het doen is. Deze vaardigheid verleidt de Standaardtheorie een tweede, mentale werkzaamheid aan te nemen die het knutselen vergezelt en die maakt *dat men verantwoording kan afleggen van zijn doen en laten.*
Een andere oplossing ligt meer voor de hand. Mensen leren van jongs af aan aanwijzingen van anderen én van zichzelf te volgen. Zij geven zichzelf bevelen en kunnen hun eigen gedrag beoordelen. Zij spelen tegelijkertijd de rol van leerling en leraar. In termen van de sport: zij zijn hun eigen scheidsrechter. Deze heeft de taak leiding te geven aan het spel, maar moet ook verslag kunnen doen

---

[a]Aandacht wordt getrokken, je richt je op iets vreemds en verrassends of op iets dat je het meest aantrekt (een televisieprogramma bv). Er is in dit laatste geval zelfbeheersing voor nodig om je te richten op dat wat op dat moment het meeste in je belang is (je huiswerk).
Het is nogal verwarrend om met sommige neurofysiologen een onderscheid te maken tussen passieve aandacht (*'bottom up control')* en en actieve aandacht *('top down control'*) als een innerlijke, mentale strategie. Zelfbeheersing als aangeleerd gedrag verklaart genoeg.

van de bezigheden.

→ Ryle, The self elusiveness of I: Exc.XXI.2.2.1, De intellectualistische legende: Exc.XV.0.2.2., Thought/thinking: 7.1.2.4.

4.6.4. Filosofie van de gewone taal. Austin

(1) Reeds Moore onderstreept het belang van de dagelijkse omgangstaal ('ordinary language') als onderwerp van filosofische analyse. Zoals het gewone mensenverstand ('common sense') een harde kern bevat, die ook na kritische ontleding ongeschonden blijft, is de gewone taal een goed, uitgebalanceerd en praktisch instrument voor het onderlinge, menselijke verkeer. Zij heeft grote zeggingskracht en is een uitstekend middel om filosofische haarkloverij en scherpslijperij te onderwerpen aan een praktische beoordeling.
Austin stelt dat de omgangstaal zich bovendien in de loop der eeuwen steeds verder heeft ontwikkeld, zij is getoetst aan de steeds wisselende omstandigheden en heeft zich zo sterk gemaakt. Zij bezit hierdoor grote rijkdom en bevat veel verfijnde nuances. Zij geeft inzicht in de grote verscheidenheid aan verschijnselen, die de wereld laat zien. Bouwsma bestrijdt tenslotte de stelling dat de omgangstaal dubbelzinnig en vaag zou zijn. Integendeel.

(2) Taal is in de ogen van Austin een activiteit als alle andere: zij is gericht op bepaalde doeleinden en zij is afhankelijk van de omstandigheden, waarin zij plaatsvindt. Taaldaden worden voltrokken, ze zijn performatief. Met taal wil men iets bereiken, men doet er iets mee. Zo kan men bevelen uitdelen, beloftes afleggen of beschrijvingen geven:

-Ik beloof je dat Jan het boek terugbrengt,
-Zorg ervoor dat Jan het boek terugbrengt!,
-Ik zie dat Jan het boek heeft teruggebracht.

In deze drie beweringen is de objectieve betekenis, *de verwijzing* naar de werkelijkheid dezelfde en aan geen twijfel onderworpen: het gaat over het terugbrengen van een boek door Jan.
Maar *de daadwerkelijke strekking* van de drie zinnen verschilt grondig. Wat betekent het dat ik zeg dat ik iets beloof, beveel of beschrijf? Als ik beloof te komen, kan men uit het woord beloven taalkundig afleiden dat ik als spreker in een bepaalde verhouding sta tot de hoorder en dat ik bepaalde bedoelingen en plannen heb voor de toekomst.
Maar uitingen zijn ook afhankelijk van de mogelijkheden die de bestaande en de toekomstige situatie biedt. Zij moeten worden beoordeeld naar hun *pragmatische effectiviteit*. Of een belofte uitwerking heeft, is afhankelijk van de omstandigheden waarin de spreker verkeert: is hij oprecht, zal hij zijn toezeggingen gestand kunnen doen? Dit alles geldt ook voor bevelen. Hun inhoud kan worden gekend en de strekking ervan is duidelijk. Maar of zij in de praktijk kracht bezitten, hangt af van de situatie: heb ik gezag en overwicht genoeg, staan mij machtsmiddelen ter beschikking om mijn woorden kracht bij te zetten?
Ook constateringen -in de filosofie vaak geïsoleerd behandeld- moeten niet alleen naar hun cognitieve inhoud, maar ook op hun strekking en effectiviteit worden beoordeeld. Als ik meedeel dat de treinen vandaag rijden, kan de strekking daarvan zijn 'jullie kunnen best komen!'. De pragmatische kracht van mijn mededeling, haar geloofwaardigheid hangt af van mijn deskundigheid en van de omstandigheden waarin ik verkeer.
Dat de inhoudelijke, cognitieve 'waarheid' van mededelingen en beschrijvingen sterk gebonden is aan de situatie, waarin zij worden geuit, geeft Austin aan met voorbeelden als 'Frankrijk is een zeshoek' en 'Oxford ligt honderd km van Londen'. In sommige gevallen zijn deze uitspraken juist, in andere zullen ze als onwaar worden afgewezen.
Ook wetenschappelijke beweringen hebben naast hun logische geldigheid en feitelijke betekenis een daadwerkelijke strekking en een pragmatische kracht.[a]

→ Communicatieve betekenis: 4.4.2.

---

[a]Onder de *illocutionary acts* kom je werkwoorden tegen als *schenken, benoemen, van plan zijn, begroeten, uitdagen, ontkennen, bezwaar maken, opmerken, definiëren.*

(3) Samenvattend: een taaldaad ('speech act') is een middel ('performative', 'illocution') om iets te bereiken ('perlocution'). De uitspraak ('locution') 'Ik zal je krijgen!' is een taaldaad, waarmee ik een dreiging volvoer ('performative', 'illocutionary act') om iemand af te schrikken ('perlocutionary act'). De betekenis van een taaluiting ligt in zijn illocution, in zijn performative (→ 4.5.1).

(4) Een aantal *illlocutioinary acts* verschilt in uitwerking niet van een mand (→ 4.1.3.): je ziet na een uitspraak dat er iets gebeurt (of juist niet). Het onderscheid ligt in de rol die innerlijke processen als intenties en disposities als oprechtheid spelen in de opvattingen over taal*handelingen*, processen en disposities die bij de beoordeling van de mand als een vorm van (uiterlijk) *gedrag* geheel ontbreken.
Zo doe je een belofte als reactie op dat wat er om je heen gebeurt, niet omdat je intentie wel goed is of omdat je je belofte wel in oprechtheid doet. Beloven is louter een doeltreffende manier van gedrag. Ook degene aan wie je je belofte doet, zal het een zorg zijn wat voor innerlijke roerselen je meedraagt. Als je je belofte maar houdt.
Bovendien wordt een belofte gehouden in de wetenschap dat als je je hem breekt, dit zal worden afgestraft. Het kan negatief met je aflopen omdat je naam wordt geschaad en omdat je in de toekomst als onbetrouwbaar zal worden aangemerkt. Als je hem wel breekt, sla je de voordelen blijkbaar hoger aan dan de goede naam die je hebt te verliezen. Ook kun je altijd nog aanvoeren dat de omstandigheden zich tegen je hebben gekeerd.
Nergens in deze beschrijving komen intenties of oprechtheidsoverwegingen voor. Het verschil tussen behaviorisme en humanistische psychologie. De laatste legt de nadruk op bedoelingen en verantwoordelijkheid[a], het eerste kijkt alleen naar de situatie en ziet af van een beroep op innerlijke motieven: er is geen sprake van dat in dit soort gedrag een bepaalde geestesgesteldheid tot uitdrukking wordt gebracht. Dit geldt ook voor gedragingen als bevelen, zweren, waarschuwen.

4.6.5. Afsluiting. Marcuse's kritiek

De analytische filosofie heeft de 'wijsbegeerte' teruggebracht tot de fundamenten van de taal. Met succes heeft zij campagne gevoerd tegen de in haar ogen hoogdravende en pseudo-diepzinnige speculaties, zoals die door de traditie worden gevoed. Daarmee zet zij de strijd voort die Bacon voerde tegen de waandenkbeelden die in zijn tijd het denken vergiftigen.

> De filosoof is de man die zich van veel ziekten van het begripsvermogen dient te genezen voordat hij kan komen tot de denkbeelden van een gezond menselijk verstand. Zoals we in het midden van het leven omringd zijn door de dood, zo zijn we ook als we bij ons goede verstand zijn, omgeven door waanzin (Wittgenstein).

Deze uitweg is de analytische filosofie lang niet altijd in dank afgenomen. Vooral de kritiek van Marcuse komt hard aan. De analytische filosofie mag dan de taal hebben bevrijd van speculatieve elementen, zij ontneemt haar tegelijkertijd haar politieke kracht en kapselt haar in binnen de gevestigde, wetenschappelijk-technologische en economische cultuur (WTE). [tekst: kader]

→ Marcuse, Repressieve tolerantie: KCF.5.2.7.3.
→ Marcuse, Massamedia: Exc.XXX.6.3.
→ Marcuse, Technologie: Exc.XVIII.3.3.

[a]Zij maakt dan ook een onderscheid tussen oprechte en onoprechte beloftes, een onderscheid dat in feite niet aan de orde is en bovendien onmogelijk is te contoleren.

4.6.5. kader. Herbert Marcuse, eendimensionale filosofie.

Deze tekst bevat een aantal fragmenten uit het zevende hoofdstuk van Marcuse's 'De eendimensionale mens'. Hierin bestrijdt hij vanuit de neo-marxistische *Kritische Theorie*, ontwikkeld binnen de Frankfurter School, de moderne taalanalytische filosofie, en het Logische Empirisme, dat hiermee is verwant.

1. Zo maakt de taalanalyse er aanspraak op het denken en spreken te genezen van verwarrende metafysische begrippen - van 'spoken' uit een minder volwassen en minder wetenschappelijk verleden, die nog steeds in de geest rondwaren, hoewel ze noch iets betekenen, noch iets verklaren. De nadruk ligt op de ***therapeutische*** *functie van de filosofische analyse: het corrigeren van abnormaal gedrag in denken en spreken, het uitbannen van onduidelijkheden, illusies en eigenaardigheden of ten minste het aan de kaakstellen ervan.*

2. Evenals iedere filosofie die deze naam waard is, spreekt de taalanalyse voor zichzelf en bepaalt zij haar eigen houding ten opzichte van de werkelijkheid. Zij wijst het ontluisteren van de transcendente begrippen aan als haar voornaamste bezigheid. Als referentiekader ziet ze het dagelijks gebruik van woorden en de bonte mengeling van gangbaar gedrag.
Met deze kenmerken omschrijft ze haar positie in de filosofische traditie: ***recht tegenover*** *die denkwijzen die hun begrippen uitwerken in spanning, en zelfs in tegenspraak met de gangbare wereld van taal en gedrag.*
Zulke tegensprekende denkwijzen zijn in de gedachten van de gevestigde wereld negatief denken. 'De macht van het negatieve' is het beginsel dat de ontwikkeling van het denken bepaalt en tegenspraak wordt de kenmerkende eigenschap van de Rede (Hegel).
In tegenstelling hiermee speelt het empirisme van de taalanalyse zich af binnen een kader dat een dergelijke tegenspraak niet duldt: de zichzelf opgelegde beperking tot de gangbare gedragswereld leidt tot een intrinsiek positieve houding. Ondanks de streng neutrale benadering van de filosoof valt de bij voorbaat begrensde analyse ten prooi aan de macht van het positieve denken.

3. Door het hele werk van de taalanalytici heen loopt deze gemeenzaamheid met de man-in-de-straat wiens gepraat zo'n belangrijke rol in de taalfilosofie speelt.
Het gewone aspect van de taal is in zoverre wezenlijk dat het van meet af aan de geleerde woordenschat van de 'metafysica' uitsluit. Het bindt de strijd aan met intelligent non-conformisme, het maakt de kamergeleerde belachelijk. De taal van Jansen en Pietersen is de taal die de-man-in-de-straat feitelijk gebruikt. Het is de taal waarin het gedrag onder woorden wordt gebracht, ze is daarmee het bewijs van concreetheid.
Het is evenwel tevens het bewijs van onechte concreetheid. De taal die het grootste deel van het materiaal voor de analyse levert, is een gezuiverde taal, niet alleen gezuiverd van haar 'onorthodoxe' woordenschat, maar ook van de middelen waarmee men welke inhouden dan ook, die anders zijn dan die welke door de samenleving aan de individuen worden verschaft, uitdrukt.
Bovendien is het zelfs maar al te vaak niet de omgangstaal die als leidraad voor de analyse fungeert, maar veeleer de opgeblazen taal-atomen, onnozele zinsneden die ons als babytaal in de oren klinken, zoals 'Dit lijkt me nu een man die papavers eet', 'Ik zag een roodborstje' en 'Ik had een hoed'. Wittgenstein wijdt veel scherpzinnigheid en ruimte aan de analyse van 'Mijn bezem staat in de hoek'.

4.De verboden zijn streng en autoritair: 'De filosofie mag op geen enkele wijze ingrijpen in het feitelijk gebruik van de taal (Wittgenstein)', 'Wij mogen geen enkele theorie opstellen. Er mag niets hypothetisch in onze beschouwingen liggen. We moeten afzien van iedere ***verklaring*** *en loutere beschrijving moet er de plaats van innemen (Wittgenstein).*
Men zou zich kunnen afvragen wat er van de filosofie overblijft. Wat blijft er van het denken, van inzicht over? Wat er op spel staat, is evenwel niet de definitie of waardigheid van de filosofie. Het is veeleer de kans om het recht en de behoefte te bewaren en te verdedigen in andere termen dan in die uit het algemeen gebruik, te spreken en te denken, termen die zinvol, redelijk en geldig zijn, juist omdat ze andere termen zijn.

5. Nauwkeurigheid en helderheid in de filosofie kunnen niet binnen de wereld van de omgangstaal worden bereikt. De filosofische begrippen zijn gericht op een dimensie van feiten en betekenissen waardoor de geatomiseerde zinsneden of woorden uit de omgangstaal 'van buiten af' worden doorgelicht, doordat er wordt aangetoond dat dit 'buiten' essentieel is voor het begrijpen van de omgangstaal.
Anders gezegd: als de wereld van de omgangstaal zelf het object wordt van een filosofische analyse, wordt de taal van de filosofie een 'meta-taal'. Zelfs daar waar ze zich beweegt in de bescheiden woorden van de omgangstaal, blijft ze antagonistisch. Ze lost de bestaande ervaringscontext van de betekenis op in die van haar eigen werkelijkheid, ze abstraheert van de onmiddellijke concreetheid om de echte concreetheid te bereiken.

6. Deze ruimere ervaringscontext, deze werkelijke, empirische wereld is heden ten dage (1964) nog steeds die van de gaskamers en concentratiekampen, van Hiroshima en Nagasaki, van Amerikaanse Cadillacs en Duitse Mercedessen, van het Pentagon en het Kremlin, van Cuba, van hersenspoelingen en massamoorden.
Maar de werkelijke empirische wereld is tevens die waarin al deze zaken als vanzelfsprekend worden aanvaard, vergeten, verdrongen of niet gekend, waarin de mensen vrij zijn. Het is een wereld waarin de bezem in de hoek of de smaak van ananas heel belangrijk zijn, waarin de dagelijkse zorgen en behoeften misschien de enige zaken zijn die heel de ervaring uitmaken. En deze tweede, beperkte empirische wereld is een deel van de eerste, de machten die over de eerste heersen geven ook vorm aan de ingeperkte ervaring.

7. Maar deze situatie maakt de gewone omgangstaal ongeschikt voor het vervullen van de functie van het geldig maken, die ze in de analytische filosofie heeft. 'Wat mensen bedoelen als ze ... zeggen' staat in betrekking tot wat ze ***niet*** *zeggen. Welnu, wat ze bedoelen, mag niet zó maar worden aangenomen - niet omdat ze liegen, maar omdat de wereld van denken en doen waarin ze leven een wereld vol gemanipuleerde tegenstrijdigheden is.*
Zulke omstandigheden mogen dan onbelangrijk zijn bij de analyse van beweringen als 'Ik heb jeuk' of 'Hij eet een klaproos' of 'Dit lijkt me nu rood', ze kunnen evenwel van vitale betekenis worden als mensen werkelijk iets zeggen -'Ze hield gewoon van hem', 'Hij heeft geen hart', 'Dit is niet eerlijk', 'Wat kan ik eraan doen?'- en ze zijn van levensbelang voor de taalanalyse van de ethiek, de politiek enz.

*8. Bij al haar onderzoek, uiteenzettingen en verhelderingen van dubbelzinnigheden bemoeit het Logische Empirisme (*Neo-Positivisme) zich niet met de grote en algehele dubbelzinnigheid en duisterheid, die de gevestigde ervaringswereld is.*

9. Als de filosofie méér is dan een liefhebberij, laat ze de redenen zien waardoor de taal een verminkte en bedrieglijke wereld is geworden.

10. Zo'n verheldering zou betekenen dat men de omgangstaal ook op werkelijk omstreden terreinen analyseert, dat men verward denken ook daar waar het het minst verward ***schijnt****, herkent en dat men de leugen in heel veel normaal en helder taalgebruik aanwijst. Dán zou de taalanalyse het peil bereiken waarop de specifieke maatschappelijke processen, die aan de taalwereld vormen en grenzen geven, zichtbaar en begrijpelijk worden.*
Hier steekt het probleem van de 'meta-taal' de kop op: de uitdrukkingen, die de betekenis van bepaalde termen analyseren, moeten anders zijn dan of te onderscheiden zijn van deze laatste. Ze moeten iets meer of iets anders zijn dan loutere synoniemen, die nog steeds tot dezelfde (onmiddellijke) taalwereld behoren.
Maar wil deze meta-taal werkelijk de totalitaire greep van de gevestigde taalwereld doorbreken, waarin de verscheidene taaldimensies zijn geïntegreerd en gelijkgeschakeld, dan moet ze in staat zijn de maatschappelijke processen aan te wijzen, die de gevestigde taalwereld hebben bepaald en 'afgesloten'. Bijgevolg kan ze geen technische meta-taal zijn, voornamelijk geconstrueerd met het oog op semantische of logische helderheid. Het is eerder gewenst de gevestigde taal zelf te laten uitspreken wat ze verhult of buitensluit, want dat wat moet worden onthuld en blootgelegd, is werkzaam ***binnen*** *de wereld van de omgangstaal en van het normale handelen, en de gangbare taal* ***bevat*** *de meta-taal.*

11. De multidimensionale taal wordt tot een eendimensionale taal gemaakt, waarin onderling verschillende en tegenstrijdige betekenissen elkaar niet langer doordringen, maar apart worden gehouden: aan de explosieve historische betekenisdimensie wordt het zwijgen opgelegd. ./. De werkelijke wereld van de omgangstaal is die van de strijd om het bestaan. Dit is inderdaad een dubbelzinnige, vage en duistere wereld en vraagt zeer zeker om opheldering. Bovendien kan zo'n opheldering heel goed een therapeutische functie vervullen, en als de filosofie therapeutisch zou worden, zou ze eindelijk haar ware taak vervullen.

4.7. *Communcatie*
een kritiek

> Als communicatie mogelijk is, *dan is de privé-wereld ,waarvan men beweert dat zij daarmee in betrekking staat, een leeg stuk instrumentarium en speelt geen rol in het mechanisme van de communicatie, en omgekeerd* als de privé-wereld wel een rol speelt, *dan is communicatie onmogelijk.*
>
> P.M.S.Hacker

De keuze in dit boek voor de omschrijving van het begrip communicatie als wederzijdse gedragsbeïnvloeding zal bevreemding wekken en door velen met een schouderophalen worden afgedaan als een oppervlakkig en achterhaald positivisme. En zelfs als je dat niet doet, dan nog kun je je afvragen of een term als interactie niet beter aan de eisen voldoet. Communicatie blijft dan beperkt tot haar eigen (sociaalpsychologische) terrein.
Een bezwaar hiertegen is dat het begrip sociale interactie al is gereserveerd voor een richting die zich juist keert tegen een meer analytische visie op het menselijk gedrag binnen zijn sociale context. Bovendien zal juist door het kritische gebruik van het woord communicatie dit woord kunnen worden ontdaan van een aantal speculatieve vooronderderstellingen die de discussie over menselijke interacties bemoeilijken of zelfs onmogelijk maken.

Het lijkt bij het begin van deze filosofische analyse nodig (en juist) om de mens op te vatten als een organisme waarvan je het gedrag in zijn omgeving kunt observeren en bestuderen. Of dit onderzoek moet worden aangevuld met bv genetisch en neurofysiologisch materiaal is van latere zorg. Eenvoud -en niet complexiteit- geldt nu eenmaal als fundament van iedere wetenschappelijke benadering: begin bij de feiten. Dit gekoppeld aan het gegeven dat het leven een proces is waarvan de uitkomsten open zijn. Het wordt niet gekenmerkt door strategieën en het laat niet toe dat je spreekt van emergente, bv psychologisch-animistische eigenschappen, die plotseling opduiken en die vervolgens blijkbaar diepgaande invloed uitoefenen op de ontwikkeling van dit leven zelf.

Het begrip communicatie wordt op veel gebieden -bv in de informatietheorie, de biochemie, de neurofysiologie, de psychologie en de sociologie- met steeds wisselende betekenis gebruikt. Een complexiteit die je al terugvindt in de oorspronkelijke definitie van het Latijnse woord als mededelen (van een boodschap), deelnemen (aan een politieke meeting) en omgang hebben (met God). Bovendien kan het volgens de traditie al naar gelang de situatie worden onderzocht naar zijn formeel-syntactische, semantische en pragmatische aspecten.
Om aan de verwarrende veelheid aan interpretaties te ontkomen lijkt het het beste communicatie te omschrijven als wederzijdse beïnvloeding: deze omschrijving dekt zo in alle bekende gevallen de lading en is zelf op haar beurt onderwerp van voortgaand wetenschappelijk onderzoek.

Maar wat is dan de plaats van beleving en gevoel binnen de communicatie? Neem twee gelieven. Zij liggen samen in het gras, naast elkaar in liefdevolle gedachten verzonken. Alleen al hun aanwezigheid beïnvloedt zichtbaar hun gedrag. Vallen ze In elkaars armen dan ontstaan er vele vormen van lichamelijke communicatie, maar ook nu blijven hun gevoelens privé. Spreken ze elkaar zoete woordjes toe dan ontstaat er een verbale uitwisseling. Dit alles begeleid door verliefde blikken en gebaren, die de communicatie nog ingewikkelder en intenser maken.
Dit is een beschrijving van communicatie die volstrekt niet valt te rijmen met de visie van iemand als Burroughs. Deze stelt dat communicatie dan alleen volmaakt is als je precies weet wat iemand anders voelt en denkt. Communicatie als een mystieke eenwording. Een opvatting die in de lijn ligt van die van Bergson en Jaspers.
Nu kan iemand natuurlijk proberen zich in te voelen en in te denken in een ander, maar dat is nog geen communicatie. Een beroep op intuïtie helpt natuurlijk geen zier. Er is geen verborgen communicatiekanaal. De twee geliefden -in diepe gevoelens op elkaar gericht- blijven eilandjes tot ze elkaar in de ogen kijken. Nergens slaat er een intuïtieve vonk over, nooit licht er een glimlach op of wordt er zelfs maar een innerlijke ingeving opgewekt door de inleving van de ander. Pas door de wederzijdse inwerking van uiterlijk gedrag ontstaat een situatie die communicatie kan worden genoemd. Het ziet er dus naar uit dat je communicatie alleen kunt beschrijven naar de uiterlijke vormen van gedrag.

Over de manier waarop onderlinge gedragsbeïnvloeding tot stand komt is veel bekend. Voor de behavioristen spelen daarbij versterkingsmechanismen een cruciale rol: beloning en straf zijn de sturende instanties die mensen tot hun activiteiten aanzetten. Op zich een redelijk uitgangspunt.
Redelijk, maar volgens veel psychologen en filosofen veel te eenzijdig. De kern van menselijke communicatie ligt niet in oppervlakkige versterkingscontingenties, maar in een bewuste en doelgerichte overdracht van betekenisvolle berichten. Communicatie is doelbewust en begripsmatig van aard. Haar voertuig is de taal.
En zo staan, zoals zo vaak, speculatie en positivisme, het humanistische en het wetenschappelijke mensbeeld tegenover elkaar. Hier met de termen bewustzijn, betekenis en intentie als inzet.
Humanistische psychologen trekken een grens tussen de gedragingen van dierlijke organismen en de handelingen van menselijke wezens. Het is in hun ogen duidelijk dat de reuk, die het doen en laten van mieren binnen hun gemeenschap stuurt, geen betekenis voor ze heeft. Zij reageren er automatisch op en behoeven 'het bericht' niet eerst te decoderen en te interpreteren. Hetzelfde geldt voor de bijendans. Bij menselijke verbale communicatie is juist het tegendeel het geval is.
Maar is dat wel waar? Bezit de uitspraak 'Het licht staat op rood' werkelijk een unieke status binnen het dierenrijk? Dit lijkt op grootspraak. Mensen reageren op zo'n bewering zoals dieren dat doen op hun stimuli. En in beide gevallen wordt alleen uit het resultaat duidelijk wat de 'betekenis' ervan is. Je ziet dat de auto stopt of dat de bestuurder zijn schouders ophaalt. Zo'n betekenis is bovendien situatiegebonden: de mier trekt zich niets aan van de geëikte geursignalen als hij met sigarettenrook wordt geplaagd, de bestuurder negeert het teken rood als hij spoorslags naar het ziekenhuis toe moet.
Toch zal deze redenering maar weinigen overtuigen, vooral ook omdat menselijke communicatie volgens hen nog andere aspecten insluit die niet eigen zijn aan die van de dieren, zoals intentie en bewustzijn. Zo is het bv de vraag of de bestuurder niet doelbewust door het rood heenrijdt.
Maar hier wringt juist de schoen: zonder het gebruik van het woordje doelbewust blijft de beschrijving van het communicatieve proces hetzelfde, het voegt niets toe dan de illusie dat mensen innerlijk iets bijdragen aan hun gedrag. En omdat het principe van enkelvoud nu eenmaal een kenmerk is van het ware, zal een wetenschapsman deze toevoeging gemakkelijk laten vallen.
Bovendien hoe weten we eigenlijk dat de mier ook niet doelbewust de rook ontloopt. Sprookjes vertellen ons niet anders.
Nee, gevoelens, bedoelingen en betekenissen zijn geen garantie voor het ontstaan van communicatie op welk vlak dan ook. En communicatie wordt niet dan pas wezenlijk als ze betekenis heeft en begripvol is.

Waarom wordt door velen het positivistische standpunt over communicatie dan niet overgenomen? Daarvoor zijn twee redenen. Een alledaagse: de omgangstaal die ons voortdurend het gehele psychologische repertoire voorhoudt en ons onszelf laat zien als doelbewuste en wilskrachtige wezens. En een moreel-ethische: als je zou ontkennen dat mensen doelbewust en wilskrachtig zijn, ontneem je hun hun vrijheid -en daarmee hun verantwoordelijkheid. En dan stort de wereld in en wordt het bestaan zinloos. Het existentiële argument! En zo blijkt dat ook de discussie over het begrip communicatie wordt afgebroken op grond van beleving en gevoel. Het liefst aangevuld met het evidentie-bewijs. Absurd , maar waar.

5. RELIGIE
mythe - rite - magie

5.0. Inleiding

Religie is die pure en eerbiedige houding of gemoedstoestand die we piëteit noemen.

C.P.Tiele

Religie is gevoel en smaak voor het oneindige.

Schleiermacher

Religie is het enige middel om zich aan te passen aan het donkere mysterie dat in alle tijden de kleine kring van de menselijke kennis omringt.

Summer en Keller

In werkelijkheid zijn er geen religies die onjuist zijn. Ze zijn allemaal op hun eigen manier waar; allemaal geven ze een antwoord, hoewel op verschillende manieren, op de gegeven omstandigheden van het menselijke bestaan.

Emile Durkheim

(1) Religie oefent vanaf de oudste tijden sterke invloed uit op de VGO, men kan zelfs stellen dat zij er de kern van uitmaakt. Bovendien is zij voor individuele mensen tot in de moderne tijd een bron van intuïtieve geborgenheid en praktische zekerheid. Religie wordt vormgegeven in mythen en in riten.

(2) Het Nederlands heeft een belangrijk voordeel boven andere, verwante talen, omdat het een onderscheid maakt tussen de begrippen religie en godsdienst. Omliggende volken kennen alleen het begrip religie, waardoor bij hen de begripsmatige behandeling van religieus-godsdienstige vraagstukken veel moeilijker wordt.

Niet iedere religie is een godsdienst. Als iemand zich religieus noemt, aanvaardt hij een diepe samenhang in en achter de dingen, vaak neemt hij aan dat binnen de kosmos ordende krachten aan het werk zijn, maar hij zal niet geloven in het bestaan van persoonlijke, bovenaardse wezens, die de kosmos besturen. Men spreekt van godsdienst als de religieuze mens, *op grond van openbaring* in mythe of heilige schrift, zijn vertrouwen stelt in god of goden, die zich intens met hun schepping bemoeien.
Godsdiensten, geleid door priesters, gestuurd door profeten, zijn meestal goed georganiseerde maatschappelijke instituten ('kerken')[a], die grote macht uitoefenen over hun leden en ook op politiek gebied vérstrekkende invloed kunnen bezitten. Kenmerkend voor institutionele godsdiensten is dat -zeker in de hoogste regionen- de levende mythische traditie wordt vervangen door een theologie.
Voorbeelden van godsdiensten zijn er te over, een vorm van 'godloze' religie vindt men in het oerboeddhisme[b].

→ De VGO: 1.1.
→ Theologie: 6.2.3.

---

[a]Durkheim komt met een meer beperkte definitie van *kerk*: '*Een gemeenschap waarvan de leden zijn verenigd door het feit dat zij op dezelfde manier denken over de heilige wereld en zijn verhoudingen met de profane, en door het feit dat zij deze gemeenschappelijke denkbeelden vertalen in gemeenschappelijke praktijken, wordt een Kerk genoemd.*' Zelf zou ik dit geval liever van *cultus* spreken.

[b]Los van de institutionele godsdienst -en los van godsgeloof- ontstaan er in de moderne tijd vele grotere en kleinere bewegingen, die men kan omschrijven als *spiritueel*. Hierbinnen stelt men zich op intuïtieve wijze open voor de geestelijke wereld en voor het geheim. Men is op zoek naar de oorsprong, die alles omvat, en staat open voor een andere wereld, voor andere wijzen van denken, kennen (astrologie, I Tsjing, tarot) en communicatie (parapsychologie). Richtingen als deze zijn eclectisch, vaag oosters, beroepen zich op een geheime leer ('gnosis') en vinden vanaf het midden van de vorige eeuw hun gezamenlijke leidraad in de New Age-gedachte (→ Exc.XXXIX. 5.0). Zij keren zich tegen het huidige, harde en zakelijke materialisme met zijn vertrouwen in wetenschap, technologie en economie (WTE) en tegen de welvaartsdrang met haar hedonistische inslag. En dat zonder enig uitzicht en troost.

5.1. Religie (1). Het kosmische model

(1) In ieder leven komen momenten voor waarop de gewone, alledaagse gang van zaken wordt doorbroken. Onverwachte en onvoorspelbare gebeurtenissen maken mensen angstig en onzeker, een vroege dood, een zwaar lijden of de ouderdom tonen aan hoe machteloosheid zij zijn, gebrek, honger en armoede maken hun leven vaak zinloos. Gevoelens van onzekerheid, radeloosheid, machteloosheid en teleurstelling behoren tot het menselijk bestaan, het zijn existentiële kenmerken. In deze negatieve omstandigheden biedt religie troost. Mensen wenden zich tot een andere, goddelijke werkelijkheid, een werkelijkheid die hun begrip en hun wereld te boven gaat, maar die toch hun leven volledig omvat en waarvan zij zich geheel afhankelijk weten (Schleiermacher).

Gij zijt!
Noch het horen van de oren,
noch het licht van het oog
kan U bereiken.
Geen HOE, WAAROM en WAAR
hecht zich aan U vast als teken.
Gij zijt!
Uw geheim is verborgen:
wie kan het doorgronden!
Zo diep, zo diep -
wie kan het vinden! (Joods gebed)

(2) Religieuze mensen weten zich opgenomen in en voelen zich emotioneel verbonden met een kosmische orde, die natuur en samenleving omvat en zich in beide voortdurend openbaart. Binnen dit kosmische model (afb.5.1.) vindt alles zijn oorsprong en doel in de ene goddelijke wereld. Er is geen principiële scheiding, maar juist een diepe eenheid en samenhang tussen de wereld van mens, gemeenschap en natuur ('de microkosmos') én de omvattende, kosmische werkelijkheid ('de macrokosmos').
In het Grieks heet deze orde Moira, in het Egyptisch Maät, in het Chinees Tao, in het Sanskriet Rita.

(3) Het kosmische model is de oorsprong van de astrologie, van orakelboeken als de I Tsjing en van de Tarot. Zij geven ieder op eigen wijze aan welke relaties er zijn tussen het menselijk leven en de allesomvattende kosmische orde. De stand van sterren en planeten, de ligging van de bamboestokjes en de positie van de kaarten spiegelen het menselijk leven aan de onontkoombare loop der dingen.
De samenhang van microkosmos en macrokosmos toont zich op alle gebieden: als mensen zich misdragen, kan zich dat wreken in bv natuurrampen of militaire nederlagen. Achans zonde is de oorzaak van Israëls nederlaag tegen het stadje Ai, de watersnoodramp van 1953 wordt door sommigen toegeschreven aan het zondig gedrag van het Nederlandse volk. Een zonsverduistering is een teken dat de kosmische orde door mensen is ontheiligd.

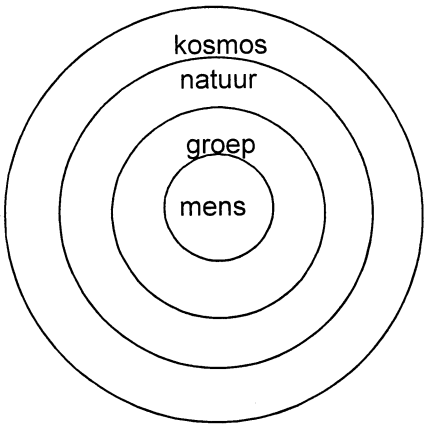

Afb.5.1. Religie: het kosmische model

→ AD IV.1. Religie.

5.2. Religie (2). Het Heilige

Het besef van het heilige is de enige wortel van de religie.
Julian Huxley

Heiligheid is het kernbegrip in de religie, het is zelfs nog essentiëler dan het godsbegrip.
Nathan Söderblom

5.2.1. Het Heilige als het geheel andere

De macrokosmos als ultieme werkelijkheid wordt vaak ervaren als Het Heilige. Dit verschijnt op veel en vaak onverwachte plaatsen binnen het alledaagse, profane bestaan en oefent daar kracht uit. Deze kracht kan ten goede werken, maar houdt soms ook groot gevaar in. Het Heilige is het numineuze: het heeft een demonische, vernietigende zijde. Otto definieert het dan ook als 'das Ganz Andere', als het 'mysterium fascinosum ac tremendum'. Het Heilige trekt aan en fascineert én het stoot af. Het biedt troost en schenkt vreugde maar het roept ook onbehagen en afschuw op.

5.2.2. Macht en invloed. Dynamisme

(1) Het Heilige uit zich binnen de natuur als macht en energie. Mensen hebben -evenals dieren, planten en voorwerpen- een kracht ('mana'), die hun al naar gelang de hoeveelheid, die ze ervan bezitten, macht geeft. Er is sprake van dynamisme.

> Wij westerse mensen zien mana ('macht') als iets dat eerbied oproept en wonderbaarlijk is, zoals een wonder, dat in tegenstelling tot het natuurwetmatige een hogere kracht bevat. In de ogen van een mens die leeft in een magische (*dynamistische) wereld is mana vereringswaard en wonderbaarlijk, maar tegelijkertijd is zij een wezenlijke eigenschap van de natuurlijke orde ./.
> Zo kan alles wat opmerkingswaard en waardevol is alleen maar gebeuren omdat mana aanwezig is. Een overvloedige oogst, een succesvolle jacht, een gezonde geboorte - dit en talloze andere gebeurtenissen en prestaties in het leven berusten op het bezit van mana. Omgekeerd: individuen of volken, van wie de ondernemingen falen en ongeluk ondergaan, bezitten op hun beurt geen mana (Wax en Wax).

Concreet zit mana in lichaamsdelen als nagels, haar (Simson), bloed en zaad. Woorden kunnen positief of negatief op een ander inwerken: de zegen heeft kracht, de vervloeking doet kwaad. Jakob heeft er alles voor over de zegen van zijn vader Izaäk te pakken te krijgen, Cham wordt door Noach zwart gevloekt. Amuletten, halfedelstenen en heiligenbeelden worden door veel mensen beschouwd als manadragende voorwerpen.

(2) Wat veel mana bezit, is voor de gewone man taboe. Het is levensgevaarlijk. Het gevaar ligt vooral in de heilige kracht van profeten, priesters en koningen of op het gebied van strijd en seksualiteit. Koningen en bruidsparen lopen over matten en takken ('de rode loper'), het bruidspaar, de krijger die in de oorlog heeft gedood en de vrouw tijdens haar menstruatie worden tijdelijk geïsoleerd. Sommige namen, bv die van de Hebreeuwse god (JHWH) zijn taboe.

(3) Binnen primitieve samenlevingen[a] kan invloed ook worden uitgeoefend op grond van het beginsel van de analogie: het gelijke roept het gelijke op, wat op dit moment hier gebeurt heeft nu of later zijn uitwerking op een andere plaats. Oorlogsdansen, vruchtbaarheidsriten, regendansen en het doorsteken van een pop die de vijand voorstelt, zijn effectieve methoden om het doel te bereiken. Tijd en ruimte worden overstegen, causale samenhangen aangevuld en doorbroken.
Mana, taboe en de toepassing van het principe van analogie worden vaak geassocieerd met magie en

---

[a]Het begrip *primitief* wordt gebruikt als technische term en houdt geen (negatief) waardeoordeel in. Primitief heten mensen en gemeenschappen met een mythisch wereldbeeld. Zij zijn nog niet beïnvloed door filosofisch-speculatieve en wetenschappelijke denkbeelden.
Primitieven verschillen weinig van moderne mensen. Zij mogen bv niet worden vergeleken met kinderen, die geheel opgaan in hun wereld en spel. Zij laten zich niet op mystieke wijze opslokken door natuur en kosmos, maar staan bewust in de wereld en kunnen goed een onderscheid maken tussen zichzelf als subject en hun omgeving (als object). Hun houding mag dan overwegend religieus zijn, onder hen lopen ook pure rationalisten en vooral pragmatici rond (Radin). Binnen de mogelijkheden van hun cultuur handelen zij met hun volle verstand (Van Baaren). →Exc.XVI.0.2-4.

tovenarij, maar zijn in de grond van de zaak eigen aan al het denken in oudere tijden.[a]

5.2.3. Religie en magie

> Iedere religieuze ceremonie bevat ook zekere magische elementen.
>
> Evelyn Underhill
>
> Het begrip magie is onwrikbaar met dat van de religie gegeven. In de meeste gevallen stellen 'magie' en 'religie' beide zijden van een en dezelfde rite voor.
>
> Ivar Paulson

(1) Meer dan over de religie zelf wordt er binnen de godsdienstwetenschap getwist over de vraag welke plaats de magie binnen het geheel van de religieuze en godsdienstige verschijnselen inneemt. Magie heeft een negatieve klank, een Rooms-Katholieke gelovige zal er al gauw bezwaar tegen maken dat zijn riten magisch worden genoemd, protestanten zullen er met enig leedvermaak op wijzen dat zij met de aloude magische praktijken hebben gebroken. Magie wordt vanaf de Verlichting vaak afgedaan als een primitief soort denken, als pseudo-wetenschap en bijgeloof. Zij moet scherp worden onderscheiden van het zuiver religieuze denken (Tylor, Frazer, Durkheim).
Anderen protesteren tegen deze tweedeling: niemand kan ontkennen dat binnen iedere rite, bv via sacramenten als zegen en doop, krachten worden opgeroepen en overgedragen, die als 'magisch' moeten worden omschreven. Kluckhohn stelt dat het niet mogelijk is een duidelijk onderscheid te maken tussen magie en religie omdat de waargenomen inhouden van beide verschijnselen te veel in elkaar overvloeien. Magie en religie zijn, volgens Wobbirmin, altijd in elkaars nabijheid te vinden. Zowel Diehl als Radcliffe-Brown stellen dan ook voor beide begrippen binnen de discussie zoveel mogelijk te vermijden. Maar dit is te gemakkelijk. Religieuze riten bevorderen de doorbraak van het Heilige binnen het alledaagse grauwe leven en geven er gloed aan. In verhaal, muziek, dans en spel leven de deelnemers zich in en via gebeden, spreuken, offers en andere heilige handelingen roepen zij krachten ('mana') op, die het hele leven doortrekken. Zij voelen zich samen, binnen het geheel van de gemeenschap, gesterkt en worden vervuld van hoop. Dat deze kracht ook direct in het persoonlijke en collectieve leven inwerkt, staat volgens de deelnemers vast. Het is vanzelfsprekend dat mensen kunnen worden genezen, dat aan vrouwen vruchtbaarheid en aan de stam de overwinning kan worden verleend.
Toch zou het onjuist zijn deze doorbraak van heilige kracht te omschrijven als 'magie'. Magie behoort niet tot het gebied van het Heilige, maar van het profane, van het alledaagse. Zij behoort tot het illegale circuit en bloeit op aan de randen van het sociale systeem. Het magische denken wordt niet gedragen door een collectief gevoel van heiligheid en voldoet niet aan de VGO: zij is geen directe weergave van vastgelegde, geïnstitutionaliseerde waarden (Durkheim). Een persoonlijke cultus of een cultus binnen een kleine groep is alleen dan aanvaardbaar als zij zich uiteindelijk afspeelt binnen en is geworteld in de heiligheid, zoals de gemeenschap die beleeft en legitimeert (Lowie). Gebeurt dit niet dan plaatst zij zich in het gebied van het profane en verwordt tot 'magie'[b]. De Mysteriën van Eleusis worden opgenomen

---

[a]Dit religieus-magische beginsel van 'het gelijke door het gelijke' ('Similia similibus') treft men ook nog in moderne tijden aan. Samuel Hahnemann, de vader van de homeopathie, stelt dat geneesmiddelen pas werken als zij in het lichaam een eigen, op de ziekte gelijkende ziekte oproepen: 'Men bootse de natuur na, die soms een chronische ziekte door een andere, er bij komende ziekte, geneest'. Men moet het gelijke met het gelijke genezen ('Similia similibus curetur'). Het gebruik van kinine helpt de malaria te verdrijven, omdat kinine koortsen opwekt, die op malariakoortsen lijken. Rudolf Steiner meent dat een blank zwanger meisje gevaar loopt een halfbloedje te krijgen als ze tijdens de zwangerschap een negerroman leest. Afrikaanse kinderen denken nog steeds dat zij wit worden als ze met een albino spelen.
Dat er soms bij toeval effectieve geneeswijzen worden ontdekt, blijkt uit de ontdekking door Paracelsus van kwik als middel tegen syfilis, maar dezelfde geleerde meent ook dat planten met een hartvormig blaadje helpen tegen hartziekten.

[b]Vooral de *zwarte magie*, in de vorm van tovenarij en hekserij, speelt zich af aan de randen van de gemeenschap. Zij is een uitdrukking van teleurstelling en onzekerheid en uit zich in agressieve rituelen. Zij wordt aangewend in het persoonlijk leven en richt zich op persoonlijke vijanden en tegenstanders of zij gaat uit van dieperliggende, sociale motieven en keert zich tegen de ingeburgerde maatschappelijke normen en waarden. Dit met twijfelachtige uitkomst: 'Al bieden hekserij en toverij een uitlaat voor gevaarlijke emoties en al worden ze tot op zekere hoogte in het sociale beheersingsmechanisme van de cultuur geïntegreerd, ze moedigen ook sociaal ontbindende neigingen aan, verdraaien de werkelijkheid, brengen in definities van de werkelijkheid irreële fantasie-elementen onder en geven aanleiding tot wijdverspreide gevoelens van angst, argwaan en vijandigheid. In het gunstigste geval verschaffen praktijken van zwarte magie "mechanismen van verplaatsing". Het verplaatsen van emoties kan de positieve uitwerking hebben dat gevaarlijke daden naar fantasiegebieden worden weggeleid, waardoor werkelijk schadelijk handelen wordt voorkomen. Het kan er ook toe leiden dat de aandacht wordt afgewend van

in de Helleense cultuur als een soort religieuze tegenpool (Éliade) en alleen om die reden kunnen zij niet worden beschouwd als een ketterse, magische sekte. [a]
Het onderscheid tussen magische en religieuze rite, tussen een heksensabbat en de heilige mis berust dus op een sociale code (VGO), het zegt niets over de 'waarheid' die er aan kan worden toegekend en over effectiviteit van de krachten die erdoor worden opgeroepen[b].

(2) Er is niets op tegen magie te definiëren als een samenhangend systeem van denken en handelen, dat door praktische en intelligente mensen wordt aangewend (Wax en Wax), maar dan gaat het wel om een systeem dat zich buiten de gemeenschap ontwikkelt en juist door haar sociale isolement aanzien en kracht verkrijgt. Zo'n systeem kan religieuze doeleinden nastreven, maar het zal vaak eerder worden gebruikt om persoonlijke belangen te dienen en daarom gemakkelijk uitmonden in een 'techniek'. Het sjamanisme wordt aangetroffen in het centrum van culturen en aan de periferie ervan. In beide gevallen functioneert het op dezelfde, religieus-therapeutische wijze (I.M.Lewis). Toch is het juister in het laatste geval van magisch ritueel te spreken omdat het niet de samenbindende en overstijgende kracht bezit, die eigen is aan ceremonieën die worden gedragen door de samenleving in haar geheel.

Hedendaagse varianten van magische techniek zijn psycho-analyse en psychotherapie. Opvallend zijn de verhalen ('mythen') over verdrongen gezinsgebonden traumatische herinneringen van vooral vrouwen aan incest, groepssex, perversiteiten, geweld en moord, opgedaan in satanische culten. Het gezin als de plaats van een magisch ritueel. Dit alles opnieuw opgeroepen door begrijpende, maar vaak ook suggestieve therapeuten ('magiërs'), die aan de hand van groepspraktijken en met behulp van onder meer trance en hypnose bij hun cliënten een suggestieve, maar bedriegelijke wereld vol nieuw gecreëerde pseudo-herinneringen[c] en persoonlijkheden[d] helpen te construeren.
Psycho-analyse en psychotherapie doen zich voor aan de randen van het moderne leven en bieden zich aan als doordachte systemen van persoonlijke verlossing. Velen wijzen in dit verband op de opvallende parallellen tussen psychotherapie en sjamanisme: *'Hun fundamentele doelstellingen zijn dezelfde: het bewaren van harmonie van mens en mens, en mens en natuur. We kunnen dus desgewenst sjamanisme en psycho-analyse (zo niet de gehele psychiatrie) classificeren onder het genus religie'* (Lewis). Een vérgaande conclusie, die religie -terugredenerend- voor een belangrijk deel herleidt tot een psychotherapeutisch begrip. Religie als psychodrama, waarin na belijdenis van schuld de verzoening volgt.

→ Pseudo-herinnering: Exc.XV.4.1.5.
→ Foutvriendelijkheid: 8.5.2.2.

(3) Voor een wetenschappelijke cultuur valt het onderscheid tussen magie en religie weg omdat zij geen binding heeft met het Heilige en daarmee ook de tegenstelling tussen heilig en profaan niet kent. Deze constatering betekent ook dat het onmogelijk is in de huidige periode de term magie zuiver te gebruiken: heksenkringen zijn voor een moderne, verlichte cultuur niets anders dan een voorbeeld van magie en bijgeloof, maar vanuit een vaag-religieus, anti-modern levensgevoel ('New Age') kunnen zij als heilige riten worden ervaren.

→ Magie als wetenschappelijk systeem (Lévi-Strauss), Exc.XV.0.
→ Religieuze symboliek: Exc.VIII.2.
→ De primitieve kunst: 10.1.1.
→ Het sjamanisme: 10.1.1.7.
→ Antimoderniteit: Exc.XXXIX.5.
→ New Age: Exc.XXXIX.5.0.

---

problemen die bij een realistische benadering zouden kunnen worden opgelost (O'Dea).'

[a]Hubert en Mauss: 'We zullen iedere rite magisch noemen die geen deel heeft aan welke georganiseerde cultus dan ook.' De cultus met zijn priesters staat dus tegenover de sekte met zijn voorgangers-tovenaars. Of Jerzak-Gierszewska: 'Het wezenlijke verschil tussen magie en godsdienst bestaat daarin dat de laatste een integrerende functie heeft, de eerste niet.'

[b]Magie komt dus niet, zoals vaak wordt gesteld, voort uit de rite, zij is er niet een profaan aftreksel van. Een definitie in deze richting loopt vast, omdat het onmogelijk blijkt een wezenlijk onderscheid te maken tussen sacrament en magisch ritueel.

[c]Het gaat om de *therapie van de verdrongen herinneringen*. Deze illustreert volgens Ofshe&Watters samen met lobotomie, de ergste van alle mogelijke medische of psychiatrische fouten. Klassieke voorbeelden: Italo Svevo's *Bekenteniissen van Zeno* en Hitchcocks *Spellbound*. → Begrippenlijst, lemma *onbewuste*.

[d]Dit uit zich in het *meervoudig persoonlijkheidssyndroom* (ook DIS: dissociatieve identiteits stoornis). Er vindt een afsplitsing plaats van een of meerdere persoonlijkheden, die traumatische herinneringen op zich nemen en wegstoppen ('verdringen') op een onbereikbare plaats diep in het onbewuste. Klassiek voorbeeld: Dr Jekyll and mr Hyde. Denk ook aan het dubbelgangersmotief, bv in Hermans *De donkere kamer van Damocles*.

5.3. De status van de religie

5.3.1. Een definitie

> Religie is bijna nooit een rustig bezit; religie veronderstelt steeds een streven, een zoeken, vol onzekerheid, angst en onrust; en dit is zulk een sterke mate het geval, dat men in deze onzekerheid haast al een definitie van het begrip religie zou willen gaan zoeken.
>
> Vestdijk

(1) Het is de vraag of een definitie die uitgaat van het Heilige als grondbegrip recht doet aan alle verschijnselen die 'religieus' worden genoemd. De invloed van de Romantiek, met haar voorliefde voor het afschrikwekkende en demonische laat zich wel erg sterk gelden. En ook al handhaaft men de term, dan nog moet worden betwijfeld of de omschrijving van Otto c.s. doorslaggevend is. Kristensen meent dat het onderzoek juist vele verschillende uitingen van het heilige aan het licht zal brengen, zonder dat ooit een omvattende definitie van dit begrip kan worden bereikt.

(2) Vanuit filosofisch standpunt gezien lijkt de neutrale omschrijving, die McTaggart van religie geeft, dan ook meer op zijn plaats:

> Het schijnt me toe dat religie het best kan worden omschreven als een emotie die berust op de overtuiging dat er een harmonie bestaat tussen onszelf en het universum in het algemeen.

Emotie én de overtuiging van het bestaan van een diepe 'goddelijke' samenhang kenmerken een religieuze houding[a]. Het begrip 'Het Heilige' kan in een definitie van religie worden gemist. Wat geldt, is de samenhang die wordt gevoeld tussen microkosmos en macrokosmos, tussen mens, gemeenschap, natuur en kosmos. Dit houdt in dat vele filosofische richtingen, maar ook bv ecologische en socialistische stromingen als religieus kunnen worden omschreven. Zo geformuleerd betekent het zelfs dat het alleen nog mogelijk is sceptici en nihilisten areligieus te noemen, omdat zij het bestaan van een universele samenhang tussen de dingen betwijfelen of zelfs ontkennen.[b]

---

[a]Spranger spreekt van 'Totalsinn', religie omvat de totale menselijke beleving en persoonlijkheid.

[b]Vanuit deze visie is te begrijpen dat Ger Harmsen ook het Marxisme religieuze trekken toekent: 'Iets anders is dat ook de marxist religieuze of mystieke gevoelens niet vreemd zijn; dat hangt er van af hoe men deze begrippen definieert. De behoefte om de sfeer van het persoonlijke te transcenderen in de richting van de gemeenschap van alle mensen of in de richting van de eenheid van het kosmische gebeuren, is in het marxisme immanent aanwezig en in deze zin kan men het religieus en zelfs mystiek noemen.'

5.3.2. Religie als sociaal-psychologisch verschijnsel

> Het wezen van de religie is gelegen in het kwellende besef van de uiteindelijke machteloosheid in een ondoorgrondelijke wereld en de onvoorwaardelijke en volslagen irrationele overtuiging van de mogelijkheid mystieke zekerheid te verwerven door zich op enigerlei wijze te vereenzelvigen met dat wat nooit kan worden geweten.
>
> Edward Sapir

> Ik zou religie willen definiëren als de normale psychische aanpassing waarmee de menselijke gemeenschap een gefantaseerde verdedigingswal opwerpt tegen de vrees. En omdat deze, zoals elke psychische aanpassing, wordt geboren in spanning, is ze een bron van emotie.
>
> William Howells

> De religie met haar complexe aspecten en doelen heeft geen eenvoudige methode, en haar eenheid kan niet in de vorm van haar handelingen noch in de uniformiteit van haar inhoud worden gevonden maar eerder in de functie die zij vervult, en in de waarde van haar geloof en haar ritueel.
>
> Malinowski

(1) Hoewel een volledige definitie van religie niet mogelijk is, brengt een benadering vanuit het kosmische model, gekoppeld aan het begrip 'het Heilige' veel gegevens onder één noemer. Binnen dit kader blijkt dat religieuze mensen in het psychologische vlak vaak worden gekenmerkt door een specifieke houding, die verstandelijk en gevoelsmatig hun hele leven op actieve manier stuurt. Zij uit zich in ontzag voor het mysterieuze en een existentieel gevoel van ootmoed en nederigheid. Angst voor de dood, gevoelens van hulpeloosheid tegenover dagelijkse bekommernissen als schaarste, ziekte en dood, de radeloosheid bij het toeslaan van het toeval worden gepareerd en in troostrijke banen geleid.

(2) Dewey schuift in zijn essay 'A common faith' iedere speculatieve en bovennatuurlijke connotatie van het begrip religie terzijde en formuleert het in zuiver psychologische termen. Het is waar dat religie zich binnen de geschiedenis uit in het vinden van de eenheid met God, in de onderwerping aan zijn wil en in het dienen van hem. Maar dit betekent een verduistering van haar eigenlijke waarde en een verkeerde invulling van een kwaliteit die het leven van alle mensen rijker kan maken. Deze religieuze waarde houdt in dat mensen zich vol verbeeldingskracht een ideaal voor ogen stellen, waarbinnen zijn hun mogelijkheden kunnen ontplooien en dat hen in al hun wensen en keuzes stuurt.

> Iedere activiteit voltrokken ter wille van een ideaal doel tegen alle obstakels in en ondanks de dreiging van een persoonlijk verlies en dit wegens de overtuiging van haar algemeen en blijvende waarde is religieus van kwaliteit.

Door zich zo in te stellen kunnen mensen in bv de wetenschap, in de kunst, in onderlinge relaties als liefde en vriendschap hun zelf verwerkelijken en integreren. Dit altijd binnen de samenleving en binnen de natuur als groter geheel. Religie is gevoel voor het gehele, het omvattende, zij is een kwaliteit die de mens zijn eenheid geeft.

(3) Ook bij Ferré bestrijkt religie het hele leven. Zij is toegankelijk voor iedereen, zij omvat alle mogelijke menselijke activiteiten -activiteiten die vaak zijn gekoppeld aan intense gevoelens en die worden begeleid door krachtige emoties- en zij mondt uit in ideeën en overtuigingen die met volharding worden verdedigd. Zij is een persoonlijk of sociaal verschijnsel, haar waarheid en inhoud staan open voor discussie. Zij heeft gevolgen die als heilzaam of als schadelijk kunnen worden beschouwd.
Religie is een wijze van waarde toekennen ('a way of valuing'). Religieus zijn waarden die volstrekt omvattend ('comprehensive') zijn, die van belang zijn voor het gehele bestaan en die door hun kracht ('intensiveness') uiterste emotionele betrokkenheid oproepen: je hebt er alles voor over, zij zijn heilig voor je.
Ferré koppelt evenals Dewey religie los van de aanbidding van hogere wezens en van de menselijke afhankelijkheid van een universele macht. Ook hij meent dat het Heilige is te vinden in activiteiten, die mensen met volle inzet verrichten, ook hij meent dat het eigenlijke doel van religie de integriteit en een-

heid van de mens dient. Maar hij verschilt van Dewey[a] op één belangrijk punt: religie houdt óók een beschouwing in van je activiteiten en een toetsing van de dagelijkse praktijk aan de diepere, 'heilige' idealen die je jezelf hebt gesteld. Religie heeft een ethische dimensie.

(4) Durkheim legt de nadruk op het collectieve karakter van religie. Zij ontstaat als een groepsgebeuren, als extatische reactie op de existentiële nood waarin de leden van de groep verkeren.

> Religie is in de eerste plaats een systeem van denkbeelden waarmee individuen de samenleving, waarvan zij lid zijn, en de donkere, maar intieme verhouding die zij ermee onderhouden, symboliseren.

In de religie -maar dan in de vorm van een godsdienst- uit de groep haar ontzag voor de groep en haar tradities. Zij is een primaire vorm van bewustzijn: in het heilige en goddelijke wordt de maatschappij weerspiegeld. Religie is een collectieve kracht en bevestigt de samenhang van de groep. [b]

(5) Religie blijkt een complex verschijnsel te zijn dat individu en groep op alle niveaus beheerst.

> Religie identificeert, volgens de functionele theorie, het individu met zijn groep, steunt hem in zijn onzekerheid, troost hem in zijn teleurstelling, bindt hem aan de doeleinden van de maatschappij, verhoogt zijn moreel en verschaft hem elementen van identiteit. Ze is een factor ter versterking van de eenheid en stabiliteit van de maatschappij, doordat ze het sociale gezag steunt, gevestigde waarden en doeleinden versterkt en de middelen biedt voor het overwinnen van schuld en vervreemding. Ze kan ook een profetische rol vervullen en in een bepaalde maatschappij een ontbindende en zelfs revolutionaire invloed blijken uit te oefenen (Thomas O'Dea).

---

[a]Ferré noemt in zijn boek *Basic Modern Philosophy of Religion* uit 1967 Dewey's essay uit 1934 nergens, en dat is op zijn minst verrassend, vooral omdat Ferré's definitie die van Dewey wel heel dicht benadert.

[b]Velen hebben betoogd en betogen nog steeds dat godsdienst een zegen is voor de sociale orde. Toch is dat maar de vraag. Je kunt je ook met Kmita afvragen of juist niet de scheiding tussen het Heilige en het profane beslissende afbreuk doet aan de innerlijke kracht die eigen is aan culturen.

5.4. De discussie rond religie

Ik beschouw de religieuze ervaring als een zeer riskante onderneming omdat zij je brein op een snelle manier kan verwoesten, maar als ik een backup copy bezat....

Marvin Minsky

God is een indianenverhaal, onze dromen zijn van stof.

A.J.Dunning

(1) In dit hoofdstuk wordt een -voorzichtige en globale- analyse gegeven van religieuze verschijnselen op grond van godsdienstwetenschappelijk materiaal dat in de loop van de eeuwen is verzameld, geselecteerd, geïnterpreteerd en beoordeeld. De vraag kan nu opkomen wie er bevoegd is een zo 'teer' onderwerp als religie te behandelen. Behoort een onderzoeker zelf religieus te zijn? Kan een filosoof of wetenschapsman ooit atheïst of agnosticus zijn om een objectief en eerlijk oordeel over dit onderwerp te vellen? Fenomenologische onderzoekers als Van der Leeuw eisen dat je afstand neemt van het natuurlijke en wetenschappelijke denken ('epoche'). Je moet de religieuze verschijnselen in je eigen leven opnemen door je erin in te leven en in te denken. Dit vanuit een innerlijke geloofsovertuiging. Alleen op deze wijze kun je echt begrijpen ('verstehen') wat religie wezenlijk inhoudt. Bleeker stelt dat de logica, die de religieuze verschijnselen beheerst, alleen kan worden begrepen als men naast zijn intellect ook zijn godsdienstige intuïtie gebruikt.
In deze redeneringen klinkt iets door van zelfgenoegzaamheid én onzekerheid. Indien men de religieuze verschijnselen serieus neemt en ze in hun waarde laat, kan er binnen wetenschap en filosofie op dit gebied vruchtbaar en indringend onderzoek worden gedaan zonder dat onderzoekers zelf religieus behoeven te zijn. Misschien zal hun werk zelfs 'objectiever' uitvallen, omdat allerlei (christelijke) vooroordelen over dat wat religie behoort te zijn, wegvallen. Hier kan tegenover worden gesteld dat ook wetenschapsmensen zich door vooroordelen laten leiden, zoals bv Tylor en Frazer, die aanhangers zijn van een in veler ogen oppervlakkige associatiepsychologie en Éliade, die in de ban is van de dieptepsychologie. Vast staat in ieder geval dat de wetenschappelijke benadering de discussie over oorsprong en waarde van de religie in alle scherpte heeft doen ontbranden, maar dit is in een samenleving, waarin religie geen vanzelfsprekendheid meer is, alleen maar nuttig en zinvol.

(2) Waar ligt de oorsprong van de religie en wat is haar waarheidsgehalte? Vaak wordt een beroep gedaan op een algemeen menselijke intuïtie: de mens als homo religiosus weet en voelt ten diepste dat hij door een ultieme werkelijkheid wordt omgeven[a]. In een moderne, geseculariseerde samenleving wordt deze intuïtie onderdrukt en verdrongen. Men brengt naar voren dat mensen overal ter wereld vanaf de oudste tijden op indringende wijze religieuze, extatische en mystieke ervaringen hebben gehad. Deze ontkennen of bagatelliseren betekent dat men de feiten niet wenst te laten spreken. Ook wijzen met name de vertegenwoordigers van enige wereldgodsdiensten op de openbaring van de godheid (Krishna, JHWH, de Here God, Allah) in en via hun heilige boeken. Geloof in deze openbaring biedt mensen absolute zekerheid.
Tenslotte wordt vaak aangevoerd dat op filosofische en wetenschappelijke gronden onweerlegbare argumenten kunnen worden gegeven voor het bestaan van een hogere, ultieme werkelijkheid[b]. Vooral de resultaten van de parapsychologie worden gezien als een sterke aanwijzing voor het bestaan van religieuze ervaringen.

(3) De ongelovige buitenstaander wordt door deze argumenten in het geheel niet overtuigd. Bovendien zal hij wijzen op de negatieve kanten van de religie, én op het persoonlijke, én op het maatschappelijke vlak: zij beperkt de persoonlijke ontplooiing en bevordert een ethisch en politiek conservatisme.
En het waarheidsgehalte? Mystiek laat zich vertalen in vormen van auto-suggestie, religieuze extase

---

[a]Mensen bezitten een gevoel voor het goddelijke ('sensus numinis'): 'Het is aan geen twijfel onderhevig dat de mogelijkheid tot religieuze ervaring is aangeboren (Joachim Wach)'. Of zoals Julian Huxley het formuleert: 'De normale mens heeft een aangeboren vermogen om heiligheid in bepaalde gebeurtenissen te ervaren, juist zoals hij dat (op een lager en meer bepaald niveau) heeft bij de ervaring van rood en blauw, van angst, afschuw of verlangen, of bij de ervaring van schoonheid of logische bewijsvoering, of bij het voelen van liefde en haat, of bij het beoordelen van goed en kwaad.'

[b]Bekend zijn de klassieke godsbewijzen: het ontologische, kosmologische en het teleologische (→ 6.5.5).

berust op hysterisch, psychotisch en schizoïde gedrag. God wordt door Freud als niets anders beschouwd dan een infantiele projectie van de ideale vader, door Durkheim als de projectie van de maatschappelijke normen en dwang: in God krijgt de maatschappij indirect iets onaantastbaars. [a]

(4) De tweespalt wordt duidelijk: er bestaat een onoverbrugbare gesprekskloof tussen religieuze en niet-religieuze mensen. De argumenten die van beide kanten tegen elkaars positie worden ingebracht, maken geen enkele indruk. Filosofisch gezien betekent dit een benarde situatie omdat iedere discussie wordt buitengesloten en de retoriek het zal winnen van een redelijke argumentatie. [b]
Een van de belangrijkste redenen voor de patstelling ligt in het gegeven dat de agnosticus[c] best zal willen toegeven dat mensen ten diepste vervuld kunnen zijn van een religieuze werkelijkheid -hij zal hen op dit punt serieus nemen-, maar dat hij vaak onoverkomelijke bezwaren heeft tegen de religieuze houding die daarvan het resultaat is en die zich uit in intolerantie, dogmatisme en ethische ontsporingen. Problemen doemen dus pas op als de homo religiosus meent dat zijn normen en waarden even absoluut zijn als de religieuze werkelijkheid die hij intuïtief beleeft of die hij als gelovige aanvaardt. Voor een scepticus is deze gevolgtrekking volstrekt onaanvaardbaar. [d]

Vaak wordt de discussie vertroebeld door mensen die het religieuze argument gebruiken om hun eigen onzekerheid te camoufleren. Zij spreken niet vanuit een eigen kosmische ervaring, maar gebruiken de religie als laatste barrière tegen de boosheid van de wereld: *'en toch heb ik het gevoel dat er iets is!'*. Vaak wordt zo'n verzuchting gevolgd door het existentiële argument:'*en is dat niet zo, dan heeft het leven geen enkele zin*!'. Tegen dit soort geestelijke luiheid kan de scepticus niet hard genoeg optreden.

→ Fenomenologie: KCF.1.2.
→ Marx, Godsdienstige vervreemding: Exc.XXIII.10..3.
→ De existentiële bewijsgrond: Exc.XXIV.2.
→ Freud: KCF.3.4.1.
→ De godsbewijzen: 6.5.5.

---

[a]Klassiek is de stelling van Marx dat godsdienst opium is van het volk: in een rechtvaardige, klassenloze maatschappij zal zij overbodig blijken te zijn. Lenin stelt het nog scherper en spreekt van opium *voor* het volk en benadrukt daarmee dat godsdienst door de heersende klassen wordt gebruikt om het volk zoet te houden (→ Exc.XXIII.10.3.2).

[b]Wat bv te denken van een toch erudiet en redlijk denker als Rawls die stelt dat hij scepticisme en agnosticisme (over atheïsme heeft hij het nog niet eens) ziet als een nul-lijn (van het denken)? Terecht merkt A.H.den Boef op dat je bij zo'n opmerking het gevoel krijgt van een koude douche. Raadselachtig is ook de opmerking van een gelovige Delftse nanotechnoloog dat je, als je een consequent atheïst bent, wel een gespleten persoonlijkheid moet hebben. Dit is misschien dan ook wel de reden dat G.Groot, geschrokken, heeft gekozen voor een atheïsme met een gouden randje ('Noem mij maar een twijfelende atheïst').

[c]Voor *atheïsten* ligt dit principieel anders. Agnosticisme is in hun ogen niets anders is dan een bedenkelijke vorm van rekkelijkheid, die niet in overeenstemming is met een doordachte en kritische houding. Religie en godsdienst zijn menselijke gebreken die dienen te worden overwonnen. Beide zijn een vorm van domheid, zwakheid en zelfbedrog. In het openbare debat zullen zij dan ook zonder aflaten dit universele misverstand bestrijden. Dat zou als drammerigheid kunnen worden afgedaan, als hun aanvallen zich niet in de eerste plaats richten op de gevolgen van de religie in het persoonlijke en openbare leven (→ volgende noot).
In de vriendschappelijke sfeer zullen atheïsten hun inzichten vaak voor zich houden om de ander niet te kwetsen, hoe moeilijk dat soms ook valt. Wat als hun vrienden hun kinderen bv opvoeden met het geloof in elfjes of engelbewaarders, hen laten behandelen door spirituele genezers, hun leren homo's als abnormaal te zien?
Ongetwijfeld komt hun kritische houding voort uit de waarneming van uiterst dubieuze religieuze praktijken en niet zozeer uit ergernis over zoveel irrationaliteit en domheid. Toch kunnen sommigen het niet laten om bij welke gelegenheid ook deze gebreken aan de kaak te stellen, dit zonder blijkbaar op te merken dat veel gelovigen zich juist open opstellen voor de inzichten van anderen, hun eigen opvattingen kunnen relativeren en in hun dagelijkse leven welwillend en vriendelijk gedrag laten zien. Vanuit een vage vorm van religiositeit ondergaan zij in rite en mythe of in meditatie, verstild of esthetisch ontroerd, juist dat waar ook zij vaak aan twijfelen: die glimp van een mysterie, van 'iets dat misschien niet eens bestaat' (Marjolein Vos).
En is er tenslotte echt sprake van domheid, dan verdient die vaak eerder een lach dan een sarcastische uitval van ergernis. Juist de (glim)lach is vaak een wapen dat tegenover een wereld van strengheid, ernst, leerstelligheid en mallotigheid, wonderen doet. Maar ja om je vrienden lach je nu eenmaal liever niet, laat staan dat je hen uitlacht.

[d]Vanuit hun geloofsovertuiging betrekken nog steeds vele gelovigen overal ter wereld morele stellingen die een gevaar opleveren voor de volksgezondheid (besnijdenis van vrouwen) en die een gezonde ontwikkeling van de wereldbevolking tegenwerken (verzet tegen anticonceptie). Hun vaak rigide dogmatisme leidt niet zelden tot een vaak dodelijke agressiviteit (ook onderling) en tot diepgaande intolerantie. Zo wordt het recht van individuen op een eigen leven op een grond van natuurlijke minderwaardigheid (vrouwen) of afwijking (homoseksuelen) ontkend.
Stekend is ook dat pijn en dood als legitieme werktuigen worden beschouwd om de moraal te handhaven. Bovendien worden ze gerechtvaardigd als verschijnselen die diepgang en zin aan het leven geven met lijdzaamheid en onthechting als gevolg. Op grond van dit alles kan je Reinach niet anders dan gelijk geven dat hij religie definieert als de som van de gewetensbezwaren die de vrije uitoefening van onze vermogens belemmert.

5.5. De mythe

> De mythe is vrucht van de emotie, en haar emotionele achtergrond doordringt al haar voortbrengselen met zijn eigen specifieke kleur. De primitieve mens ontbreekt het volstrekt niet aan het vermogen in overeenstemming met de ervaring de verschillen tussen de dingen te begrijpen. Maar in zijn opvatting van natuur en leven worden al deze dingen weggevaagd door een sterk gevoel: de diepe overtuiging van een fundamentele en onuitwisbare samenhang van het leven, die de veelheid en de verscheidenheid van de afzonderlijke vormen overbrugt.
>
> Ernst Cassirer

> De mythe is een rechtmatige vorm van menselijk denken: het is in feite de enige vorm waarin men het bovenzintuigelijke kan benaderen. Men hoeft zich hiervoor niet te verontschuldigen, want ze bereikt, juist omdat ze zich bezighoudt met de laatste betekenis van de dingen, een dimensie aan diepte welke de wetenschappelijke kennis niet kan bereiken.
>
> Theilicke

5.5.1. De Grote Tijd

Religie uit zich in oerverhalen ('mythen'). Deze voeren mensen in de vorm van vertelling of drama terug naar de oergebeurtenissen, die zich afspelen in de Grote Tijd, de tijd waarin goden, heroën en monsters hun grote daden verrichten. Mythen verhalen over de schepping, over het ontstaan van het kwaad en het lijden, over de oerkrachten van leven en dood, van voortplanting en seksualiteit en over al die grote en kleine dingen, die ook voor mensen in hun situatie van belang zijn.
De Grote Tijd ('Illud Tempus'): de tijd van schepping, leven, kracht en strijd. Met het vertellen of opvoeren van de mythe keren mensen terug naar het oerbegin en beleven zij alles wat zich daar afspeelt intens mee. Mythen zijn een *histoire exemplaire* (Éliade), een verhaal waarmee mensen zich diep verbonden voelen en waarnaar zij proberen te leven.
Mythen doorbreken het alledaagse, profane bestaan, dat nietig en machteloos is. Maar zij zijn meer, zij hebben een belangrijke religieuze en sociale functie, omdat zij in staat zijn de oerkrachten opnieuw op te roepen en in leven te houden:

> Rite en mythe zijn de herhaling van een handeling, die in de oertijd heeft plaatsgevonden en die voor de instandhouding van de kosmische en sociale orde volstrekt noodzakelijk is. Zij moet daarom steeds worden herhaald, en dat gebeurt als handeling door de rite, als vertelling door de mythe[a] (Preusz).

Gedurende een rite als de rooms-katholieke mis wordt het lijden van Christus iedere dag overal ter wereld vele, vele malen herhaald en wordt zijn offer voortdurend bekrachtigd. Voor buitenstaanders is deze liturgische tijd ontoegankelijk:

> Voor de niet-religieuze mens kan de Tijd ('le Temps')[b] geen breuk, noch 'een mysterie' voorstellen: hij vormt de meest diepe dimensie in het bestaan van de mens, hij is gelegen in zijn eigen bestaan, dat een begin en een einde kent die ligt in de dood, in de vernietiging van het bestaan. Welke ook de veelvuldige tijdsritmen zijn die hij ondervindt en hun verschillende vorm van hevigheid, de niet-religieuze mens weet dat het altijd gaat om een menselijke ervaring waarbinnen geen enkele goddelijke aanwezigheid kan binnendringen (Éliade).

5.5.2. De mythische methode van vertellen

Mythen hebben hun eigen, vaak complexe en uitgewerkte wijze van vertellen. Het volgende is van belang:

(1) Mythen vertellen *in beelden*, vol overgave. Zij zijn dramatisch en laten de hoorder meeleven.

(2) De mythe *associeert* op ongebonden wijze, overal ziet zij overeenkomsten en samenhangen. De maan wordt om haar cyclus van wassen en toenemen in verband gebracht met vrouwelijke vruchtbaarheid, seksualiteit en menstruatie, maar ook met de onderlinge overgang van leven en dood.

---

[a]Het is beter 'een *mythe' te beschouwen als *het verhaal*, dat naar zijn inhoud kan worden opgevoerd en uitgevoerd (de rooms-katholieke mis) of kan worden verteld (de bijbellezing).

[b]Tijd staat hier als de mythische Tijd tegenover de grijze duur ('la durée') van alledag. [→ Exc.X.0.2.]

Omdat de horens van de aardstier, de god van de vegetatie, doen denken aan de vorm van de wassende maan, worden aarde en maan als een eenheid gezien. De Griekse vegetatiegod Dionysus is stier- én maangod. Bovendien zien de Egyptenaren de horens van de aardstier als een beeld van de aarde zelf met zijn verre hoog oplopende, bergachtige horizonten (afb.5.2).

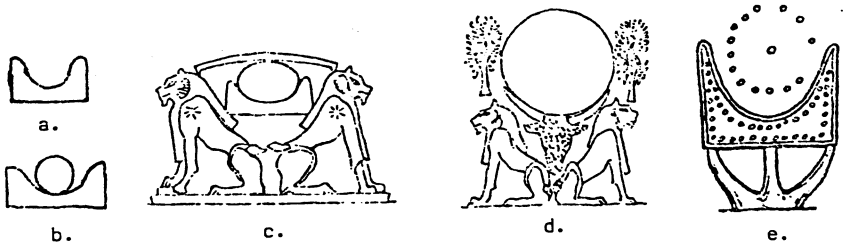

a. Egyptische hiëroglief voor horizon/berg
b. Zon geplaatst binnen de horizon
c. Aarde, zon en hemelboog, rustend op hun fundament
d. Samenhang horens - aardstier - zon (+ twee Bomen de Levens)
e. Voorstelling uit Kreta.

(3) In mythen worden tegenstellingen tot een eenheid samengesmolten: goed en kwaad, manlijk en vrouwelijk, leven en dood vallen samen binnen een hogere, heilige orde. Vele oergoden, zoals Dionysus, hebben manlijke en vrouwelijke trekken, de Indische oermoeder Kali geeft leven en vruchtbaarheid, maar eist ook vele mensenoffers en zet aan tot gruwelijke oorlogen, goden als Baäl geven leven door zichzelf te doden. In de mythe wordt *de tweespalt en dubbelzinnigheid*, die mensen voortdurend in de wereld waarnemen, *opgenomen in een heilige eenheid en samenhang*.

Technisch: in de mythe gaan het beginsel van de tegenstrijdigheid, het principium contradictionis (PC)[a] en het beginsel van het samenvallen van de tegendelen, het principium coïncidentiae oppositorum (PCO) hand in hand. Het PC/PCO is het fundament van het mythisch denken.

→ De levenswet: Exc.X.2.3.
→ De dialectiek: KCF.1.1.

(4) De mythe roept de Grote Tijd op en geeft mensen een andere kijk op de dingen om zich heen. Ruimte, tijd en causaliteit, voor de moderne mens meetbare, 'neutrale' grootheden, krijgen vanuit de mythe een eigen dimensie en kosmische eigenschappen.

> -In Egypte is de nacht *de tijd* van de heilige strijd. Re, de zonnegod, verslaat na zijn terugkeer gedurende zijn tocht door de onderwereld de draak Apophis. De opkomst van de zon betekent de overwinning van leven en orde op chaos en dood. Iedere nacht herhaalt zich dat wat zich tijdens de oertijd heeft afgespeeld. Dit wordt door de mensen ook zo mee beleeft.
> -De mythische *ruimte* is de plaats waar de schepping plaatsvindt, het oereiland dat uit de wateren naar boven komt en waar de heilige berg en de heilige boom de verbinding vormen met onderwereld en hemel. Hier ligt het centrum van de wereld, de navel van de aarde.
> In de dagelijkse werkelijkheid wijzen berg, boom, tempel, paleis en graftombe, maar ook het eigen huis, naar de mythische plaats en worden ervaren als oord van kracht en schepping.

---

[a]Bij het principium contradictionis gaat het om begrippen die in een bepaalde situatie niet met elkaar zijn te verenigen en zelfs met elkaar op vijandige voet staan: liefde én haat, dood én leven, moeder én maagd, fascinosum én tremendum. Zij kunnen niet tegelijkertijd optreden zonder dat er een tegenspraak ontstaat. Het PCO is dus veel meer dan een *eenheid in veelheid*, zoals een hoop zand of een gebouw. Een mooi voorbeeld is het Heilige als PCO: het neemt fascinosum en tremendum in zich op. Niet voor niets spreekt men in dit geval van een mysterie, van een raadsel. Zo is ook de vereniging van moederschap en maagdelijkheid in Maria een diep mysterie.

-*Oorzaken* zijn nooit vanzelfsprekend. Dood, leven en vruchtbaarheid komen niet alleen voort uit 'natuurlijke omstandigheden', maar worden ook opgeroepen door heilige krachten. Daarom uitgebreide rituelen bij landbouwactiviteiten, bij de bouw van een tempel of een kano, bij een huwelijk of bij de oorlogvoering.

→ Axis Mundi (India): 10.1.2.6.

Drie voorbeelden van mythen in 5.5.3:

1. Een scheppingsverhaal uit Tahiti
2. Regenbooglied van de Pygmeeën
3. Een Hebreeuwse scheppingsmythe

(5) Samenvatting:

-De mythe is een uiting van religieuze gevoelens in de vorm van vertelling of ritueel drama,
-zij voert mensen terug naar de oertijd ('Illud tempus'),
-zij geeft een uitleg van en inzicht in het bestaan van mens en natuur.
-De mythe heeft een eigen 'denktrant'. Kenmerkend zijn het gebruik van beelden, van ongebonden associatie, van het PC/PCO.
-zij heeft een eigen kijk op ruimte, tijd, causaliteit.
-De mythe vereist persoonlijke beleving en betrokkenheid,
-zij heeft als onderdeel van de VGO een opbouwende en stabiliserende functie binnen de samenleving.

→ Malinowski: de mythe als onontbeerlijke sociale functie: 1.1.1. citaat.
→ Lévi-Strauss: De mythe: Exc.XVI.6

EXCURSUS X: DE MYTHE ALS RITUEEL DRAMA. DE ELEUSISCHE MYSTERIËN

5.5.3. De mythe. Een drietal voorbeelden

1. Scheppingsverhaal uit Tahiti

I Taaroa

Hij was; Taaroa was zijn naam;
hij vertoefde in het ledige;
geen aarde, geen hemel,
geen zee, geen mensen.
Taaroa roept, maar niets antwoordt hem.
Bestaand alleen, verandert hij zich in het heelal.
Die wortels, assen en kassen, dat is Taaroa;
de rotsen, grondvesten, dat is hij.
Taaroa is het zand, grondstof;
zo wordt hijzelf genoemd.
Taaroa is de helderheid, het doorzicht;
Taaroa is het binnenste, het beginsel der dingen;
Taaroa is de kiem,
Taaroa is de stut,
Taaroa is de onbederfelijke,
Taaroa is de sterke,
die de aarde schiep,
het heelal, groot en heilig,
welke slechts Taaroa's schelp is;
hij is het, die deze in beweging zet en in harmonie brengt.

II De schepping

Gij wortels, assen en kassen!
Gij stenen, rotsen! Gij zand! Wij zijn.
Komt gij, die deze aarde moet formeren.
Hij drukt, perst sterker, maar de stoffen willen zich niet verenigen.
Dan werpt hij met zijn rechterhand de zeven hemelen om de eerste grond te leggen,
en het licht is geschapen, het duister bestaat niet meer.
Alles ziet men, het binnenste van het heelal straalt van licht.
God rustte vervoerd tot verrukking bij de aanblik der onmetelijkheid,
beëindigde de onbeweeglijkheid;
de taak der boden beëindigd;
de redenaar heeft zijn taak volbracht.
Bevestigd wortels, assen en kassen;
de rotsen zijn gevestigd,
bevestigd met zand.
De hemelen wentelen;
de hemelen hebben zich verheven,
de zee is in haar diepten;
de schepping van het heelal is voltooid.

III Geboorte van goden en mensen

Taaroa sliep met de vrouw,
Ohina, godin van het binnenste; uit hen zijn geboren:
zwarte wolken, witte wolken, regen.
Taaroa sliep met de vrouw, godin van het binnenste,
de aarde genaamd; uit hen zijn geboren:
de eerste kiem die groeit onder de grond;
geboren daarna al wat groeit;
geboren de nevel der bergen;
geboren hij die de sterke heet;
geboren daarna zij die gesierd is om te behagen,
Taaroa sliep met de vrouw, Ohina, godin van de lucht.
Uit hen zijn geboren: de regenboog;
geboren daarna wat men noemt het heldere schijnsel van de maan;
geboren daarna de rode wolken, de rode regen.
Taaroa sliep met de vrouw, Ohina, de godin van het binnenste, de boezem der aarde;
geboren uit hen: onderaards geluid.

Taaroa sliep met de vrouw van buiten de ganse aarde;
uit hen zijn geboren de volgende goden:
Teiri en hij was heilig,
Rouanoua en hij was heilig.
Toen greep god Roo wat zijn moeders schoot bevatte en ontsprong aan haar zijde.
Daarna beviel de vrouw van wat ze nog meer bevatte,
en trad te voorschijn wat nog verborgen was:
de aankondiging der stormen,
de toorn,
de woedende wind;
de gestilde toorn.
En de bron van deze geesten is in de plaats vanwaar de boden zijn uitgezonden.

2. Regenbooglied van de Pygmeeën

Khwa, yè oh! Khwa! Regenboog, o regenboog
gij die schittert, heel hoog, zo hoog,
boven het zo grote woud
te midden van de zwarte wolken,
die de sombere hemel deelt.

gij hebt onderworpen
overwinnaar in de worsteling.
de donder die gromde,
die zo sterk gromde, woedend,
was hij toornig op ons?

Te midden der zwarte wolken,
de sombere hemel delend
als het mes dat de overrijpe vrucht afsnijdt,
regenboog, regenboog.

En hij heeft de vlucht genomen,
de donder, doder der mensen,
als de antilope voor de panter.
En hij heeft de vlucht genomen,
regenboog, regenboog.

Machtige boog van de jager daarboven,
van de jager die de wolkenkudde najaagt
als een troep verschrikte olifanten,
regenboog, breng hem onze dank.

Zeg hem: wees niet boos!
zeg hem: wees niet toornig!
Zeg hem: dood ons niet!
Want wij zijn bang, zeer bang,
regenboog; zeg het hem.

3. Een Hebreeuwse scheppingsmythe

De schepping van de mens

In de tijd dat JHWH Elohim[a] aarde en hemel maakte, -er was nog geen enkel veldgewas op de aarde, en er was nog geen enkel kruid van het veld uitgesproten, want JHWH Elohim had het niet op de aarde doen regenen, en er was geen mens om de aarde te bewerken, maar een damp steeg op uit de aarde en bevochtigde de gehele aarde - toen vormde JHWH Elohim de mens van stof uit de aarde[b] en blies de levensadem in zijn neus; zo werd de mens tot een levend wezen.

Het paradijs

Voorts plantte JHWH Elohim een hof in Eden, in het Oosten en hij plaatste daar de mens, die hij had gevormd. Ook deed JHWH Elohim allerlei geboomte uit de aardbodem opschieten, begeerlijk om te zien en goed om van te eten; en de boom des levens in het midden van de hof, benevens de boom van de kennis van goed en kwaad. ./.
En JHWH Elohim nam de mens en plaatste hem in de hof van Eden om die te bewerken en te bewaren. En JHWH Elohim legde de mens het gebod op: Van alle bomen in de hof mag je vrij eten, maar van de boom van de kennis van goed en kwaad, daarvan zal je niet eten, want op de dag dat je daarvan eet, zal je zeker sterven.

De schepping van de vrouw

En JHWH Elohim zei: Het is niet goed, dat de mens alleen is. Ik zal hem een hulp maken, die bij hem past. En JHWH Elohim formeerde uit de aardbodem al het gedierte van het veld en al het gedierte van de hemel. Ook bracht Hij het tot de mens om te zien hoe deze het zou noemen; en zoals de mens elk levend wezen zou noemen, zo zou het heten. En de mens gaf namen aan al het vee, aan het gevogelte van de hemel en aan al het gedierte van het veld, maar voor zichzelf vond hij geen hulp, die bij hem paste.
Toen deed JHWH Elohim een diepe slaap op den mens vallen; en terwijl deze sliep, nam hij een van zijn ribben en sloot haar plaats toe met vlees. En JHWH Elohim bouwde de rib, die Hij uit de mens had genomen, tot een vrouw, en Hij bracht haar naar de mens. Toen zei de mens: dit is nu eindelijk been van mijn gebeente en vlees van mijn vlees; deze zal 'mannin'[c] heten, omdat zij uit den man is genomen. ./. En zij beiden waren naakt, de mens en zijn vrouw, maar zij schaamden zich niet voor elkaar.

De slang

De slang nu was het listigste van alle dieren van het veld, die JHWH Elohim had gemaakt; en zij zei tot de vrouw: Elohim heeft zeker wel gezegd: je zult niet eten van enige boom in de hof?
Toen zei de vrouw tot de slang: Van de vrucht van het geboomte in de hof mogen wij eten, maar van de vrucht van den boom, die in het midden van de hof staat, heeft Elohim gezegd: Je zal daarvan niet eten noch die aanraken; anders zal je sterven.
Maar de slang zei tot de vrouw: Je zal helemaal niet sterven, maar Elohim weet, dat op de dag dat je daarvan eet, je ogen geopend zullen worden, en je als Elohim zult zijn, kennende goed en kwaad.
En de vrouw zag, dat de boom goed was om van te eten, en dat hij een lust was voor de ogen, ja dat de boom begeerlijk was om daardoor verstandig te worden, en zij nam van zijn vrucht en at, en zij gaf ook haar man, die bij haar was, en hij at. Toen werden de ogen van hen beiden geopend, en zij merkten, dat zij naakt waren; zij hechtten vijgenblaren aaneen en maakten zich schorten (Genesis 2.4b - 3.7).

---

[a]Voor JAHWEH Elohim leest de Nieuwe Vertaling 'de Here God'.

[b]Het woord voor mens is in het Hebreeuws 'adam', het wordt in verband gebracht met 'adamah' dat (rode) aarde betekent.

[c]'Iesjah' ('Mannin') is afgeleid van 'iesj' ('man'). De eerste vrouw krijgt later de naam Chawwah/Leven, via het Grieks in het Nederlands overgezet als Eva.

5.6. Mythe als oorspronkelijke denktrant

Mythen bestaan niet, zij bestonden.

Hans Redeker

(0) De mythe is volgens velen niet dood, zij leeft voort in de filosofie, in de onbewuste dromen van de moderne tijd, zij woekert voort binnen wetenschap en maatschappij, zij beheerst naar vorm en inhoud ook nu nog denken en handelen.
In dit hoofdstuk een aantal meningen en citaten over de kracht en de invloed van de mythe, als oorspronkelijk menselijke denktrant gevolgd door een korte, kritische afsluiting.

(1) Ook in een wetenschappelijk-technologische wereld leeft de mythe voort, al wordt zij meestal in redelijke termen vertaald (en verborgen). Onder de oppervlakte blijft zij werkzaam.

> Het onderzoek van de mythe openbaart ons (nog) een fundamenteel kenmerk van de rede. Voor zover de mythische en de rituele verdichtsels de gemeenschap een eenheid van gevoelen geven en de collectieve emoties kanaliseren, blijven ze zonder twijfel een onontbeerlijke functie voor het sociale leven behouden, die de rede niet kan vervangen. Men kan nu in feite goed constateren dat de mythische verandering in onze moderne maatschappij zelfs de vormen van het rationele denken aanneemt. Er bestaat bv een wetenschappelijke mythologie, die sommige treffende thema's van de positieve kennis in idealen omvormt. De nieuwe objecten die door de wetenschap worden geschapen, worden in het volksbewustzijn de helden van een soort kosmogonische fabels of de vreemde messiassen van een toekomstig tijdperk. Er bestaat in deze zin een mythe van het mathematisch denken, die uit schaduwen en mysteries bestaat, een mythe van de elektriciteit, een mythe van de robot, een mythe van het atoom en zijn mogelijkheden. Men kan niettemin opmerken dat het mythisch denken hier slechts díe vormen van het rationele denken aantast die door de praktijk of door het onderwijs zijn vastgelegd en gefixeerd. De rede onderscheidt zich wezenlijk van de mythologie, niet zozeer door de inhoud van de kennis die ze vastlegt, dan wel door haar eigen *kritische* beweging. De mythische houding is een voltooiing, de rationele houding een vooruitgang. Wat ook de vastgelopen momenten van het rationele denken zijn -onder zijn logische vorm bv- het heeft steeds de beweging en de vooruitgang in zich.
> Men begrijpt dus dat het onvoorzichtig is om in de zin van de wet van Comte[a] te geloven in een zuivere en eenvoudige historische vervanging van de mythische mentaliteit door de rationele denkmentaliteit. Onze huidige beschavingen zijn in het voortbrengen van allerlei mythen en riten net zo vruchtbaar als de primitieve. Maar in plaats van zich te presenteren in het weerschijnende licht van de poëzie, of in het diepe clair-obscur van de religieuze leerstelsels, kronkelen de moderne mythen op geniepige wijze onder de mantel van de rede. In ons economisch leven bv is bijna alles wat met geld heeft te maken van een mythische mentaliteit afhankelijk; de macht van het geld en het vermogen dat het bezit om een sociale stratificatie aan te brengen, omhullen zich met een mythologie. Het politieke leven van deze helft van de eeuw (1955) ontrolt zich, zo kan men zeggen, in een universum van machtige mythen. Dit geldt ook voor de wetenschappen zelf, die in hun toepassingen en in hun algemene begrippen hun te heldere rationele wateren soms vermengen met sterkere stromen van mythologieën. Bewaart de medische wetenschap, en in het bijzonder de psychiatrie, niet noodzakelijkerwijs iets van wonderkracht in zich? Zeker kan men een malaise van sommige, bijna bezwerende aspecten van deze praktijken niet loochenen. En men loopt in feite het risico om de deur nog verder te openen voor het charlatanisme en de magie, maar hier, in het grensgebied van de wetenschap, valt de rede uiteindelijk vastberaden aan, om zich van de onbekende krachten van het psychisme meester te maken; ze komt tot het moeilijkste deel van haar taak: de in bezitname van de mythen, de annexatie van de magie (Gilles-Gaston Granger).

Een negatief beeld van het mythisch denken, dat alleen een sociale functie bezit, maar zelf als verdichtsel in zijn geslotenheid en troebelheid de helderheid van het rationele denken ondermijnt.

(2) Voor de tegenstanders heeft het betoog van Granger zelf sterk mythologische trekken in zijn verheerlijking van de rationaliteit en van de vooruitgang. Het rationele denken heeft geprobeerd het mythische te vernietigen, maar zonder succes. Juist in de mythe ligt de mogelijkheid de wereld te verlossen van de kilte en de onmenselijkheid van het rationele denken, dat moderne mensen opzadelt met een verkrampt utopistisch denken.

> De moderne mens heeft de mythen gerationaliseerd, maar hij heeft ze niet kunnen vernietigen. Vele wetenschappelijke waarheden, zoals het merendeel van onze morele, politieke en filosofische opvattingen, zijn niet anders dan nieuwe uitingen van tendensen die voorheen in mythische vormen gestalte kregen.
> Het rationele taalgebruik van onze tijd kan de oude mythen nauwelijks verhullen. De utopie, en in het bijzonder de moderne politieke utopieën, zijn een heftige, geconcentreerde uiting -ondanks de rationele schema's waardoor ze worden gemaskeerd- van die neiging die iedere samenleving ertoe brengt zich een gouden eeuw

---

[a]Comte suggereert -in navolging van Saint Simon- dat er in de geschiedenis een vooruitgang in het denken is geweest van mythe via de speculatieve filosofie naar de natuurwetenschap (→ 7.0.2. De stelling van Saint Simon-Comte).

> voor te stellen waarvan de gemeenschap eens is ontrukt en waarnaar de mensen op de dag der dagen zullen terugkeren. De moderne feesten -politieke bijeenkomsten, optochten, betogingen en alle andere rituele handelingen- zijn een voorafbeelding van de komst van die dag van verlossing. Allen hopen dat de samenleving tot haar oorspronkelijke vrijheid en de mens tot zijn primitieve zuiverheid zal terugkeren. Dan zal er geen geschiedenis meer zijn. De tijd -de twijfel, de gedwongen keuze tussen goed en kwaad, onrechtvaardigheid en rechtvaardigheid, werkelijkheid en verbeelding- zal ophouden om ons te vermorzelen. Dan zal het rijk van het eeuwige heden, van de altijd durende commune wederkeren: 'en als dan zullen wij zien van aangezicht tot aangezicht en alsdan zal ik kennen gelijk ook ik ben gekend'.
> Iedere zieltogende of met onvruchtbaarheid bedreigde samenleving tracht zich te redden door een verlossingsmythe in het leven te roepen die ook een vruchtbaarheids- en een scheppingsmythe is. Eenzaamheid en zonde vinden hun oplossing in commune en vruchtbaarheid. Zo heeft de maatschappij die wij thans (1959) beleven ook haar mythe voortgebracht. De steriliteit van de burgerlijke wereld loopt uit op zelfmoord of op een nieuwe vorm waaraan iedereen scheppend kan deelnemen. ./.
> De moderne mens heeft de pretentie wakker te denken, maar dit wakkere denken heeft ons doen belanden in de gangen van een kronkelende nachtmerrie, waarin de spiegels van de rede de folterkamers verveelvoudigen. Als we eruit komen, zullen we wellicht ontdekken dat we met gesloten ogen hebben gedroomd en dat de dromen van de rede afgrijselijk zijn. Misschien zullen we dan weer beginnen te dromen, ditmaal met de ogen geopend (Octavio Paz).

Maar, opvallend genoeg kun je de redenering ook omdraaien. Juist de roep om een terugkeer naar de mythische oertraditie had haar bijzonder kwalijke gevolgen: er ontstond een *'nieuwe verheerlijking van de mythe in de combinatie van een absoluut nihilisme en een gelijktijdig gegroeid inzicht in de betekenis van de irrationele krachten voor het leven in zijn vitale aspecten, de bloei van een cultuur, het bestaan van een natie, het stichten van een hechte gemeenschap, de zingeving des levens (Hans Redeker).'* Dit in de lijn van Nietzsche en geproclameerd in Rosenbergs *Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts* als een voorafschaduwing van het Derde Rijk. Auschwitz is blijkbaar niet het gevolg van de moderniteit, maar vindt haar fundament in de irrationaliteit van de mythe. In dezelfde lijn ligt de opvatting van Huizinga: bij de Nazi's is er sprake van de irrationalisering van de cultuur gekoppeld aan de hoogste ontplooiing van het technisch vermogen.

→Irrationaliteit van de mythe: XXXIX.5.3.2.6 n.

(3) Volgens zijn tegenstanders doorziet Granger blijkbaar niet dat de mythe alle menselijke handelingen bezielt of ze nu redelijk, kunstzinnig, filosofisch of sociaal-politiek van aard zijn. Naar de opvatting van Éliade werkt het mythisch model door tot in de moderne tijd. Nog steeds zijn mythische oerbeelden ('archetypen'), maar dan op lager niveau, actief.

> Op alle niveaus van de menselijke ervaring, hoe laag we ook veronderstellen dat ze zijn, gaat het archetype voort het bestaan opnieuw in zijn waarde vast te stellen en 'culturele waarden' te scheppen. ./.
> Wij willen zeggen dat de mens, al ontsnapt hij aan al het overige, zonder meer de gevangene is van archetypische intuïties, die worden gecreëerd op het moment dat hij zich bewust wordt van zijn plaats binnen de kosmos. Het heimwee naar het paradijs kunnen we ontdekken in de meest alledaagse daden van de moderne mens. Het absolute kan niet worden uitgeroeid: het is alleen gevoelig voor verval. En de archaïsche spiritualiteit overleeft op zijn wijze, niet als handeling, niet als mogelijkheid tot werkelijke menselijke vervulling, maar als een *heimwee* dat zelfstandige waarden schept: kunst, wetenschappen, sociale mystiek (enz).[a]

De mythe is een voorbeeld voor de mens op zijn tocht naar de oorsprong, naar de oertijd ('Illud Tempus'). Hij leeft zich in in de grote heroën, die met volle inzet en met gevaar voor eigen leven op zoek zijn naar het Centrum van de Wereld -de plaats van schepping en kracht- en hun daden verrichten in de strijd tegen het Kwaad.
Het mythisch heimwee vindt men terug in het hedendaagse verlangen naar vacanties -ver van het lawaai, van de dagelijkse problemen en conflicten- in exotische streken en op idyllische eilanden waar het paradijs wacht.

Brockway meent dat in de volkskunst, zoals die bv tot uiting komt in populaire lectuur, populaire muziek en Hollywood)film , juist de mythische diepten opborrelen, omdat hier niet een individuele auteur spreekt, maar dat wat het diepste bij het volk leeft en voortkomt uit het collectieve onbewuste. In de film van Curtiz *Casablanca* staat de hoofdpersoon, Rick, voor niemand anders dan voor een ridder uit de *Queeste van de Heilige Graal*, een mythe die de gehele westerse cultuur draagt. En juist omdat de film voor een groot deel moest worden geïmproviseerd *'werden de archetypische beelden tot een hogere graad verwerkelijkt dan wanneer een scheppende kunstenaar aan het werk is.'*

---

[a]Ook Cassirer meent dat de moderne cultuur is gebouwd op een veel diepere, mythisch-magische laag. Deze heeft nog steeds haar inwerking en vormt zelfs een bedreiging voor de moderne situatie: *'We zouden altijd voorbereid moeten zijn op gewelddadige omwentellingen die onze culturele wereld en sociale orde tot op hun diepste fundamenten kunnen schokken.'*

Ook ziet hij in navolging van Schechter Mickey Mouse als het archetype van de *puer aeternus,* het eeuwige kind, dat het negatieve deel ('de schaduw') van het collectieve onbewuste vertegenwoordigt en Disneyland met zijn vorm van een mandala als een oerland van weemoed en nostalgie waar onbewuste lagen weer tot leven komen. De volkskunst als collectieve stem, haar mythe als taal van de ziel.

Op politiek terrein en binnen de sociale filosofie verwijst de utopie naar de mythische verwachting van een heilige eindtijd. Men richt zich op de toekomst en beschrijft een wereld waarin gerechtigheid heerst en waarin mensen in eenheid en broederlijke gemeenschap samenwonen.
Ook de historie kent zijn mythen. Volken hebben hun verhalen, waarin wordt verteld van strijd en heldhaftigheid, van lijden, dood en verlossing. Het verleden draagt het heden en doordrenkt het. Denk aan de inwerking van de Oranjemythe op de Nederlandse geschiedenis. Vaak valt het historisch denken samen met het mythisch verlangen naar de oude, gouden tijden van weleer.

(4) Voor de literatuur zijn methode en denktrant van de mythe bijna een vanzelfsprekendheid. De schrijver en dichter associëren op vrije wijze en geven de werkelijkheid in beeldende taal weer. Voortdurend duiken mythische archetypen op en bepalen de inhoud: Odysseus op zijn moeitevolle tocht, vol tegenslagen en rampspoed, naar zijn thuisland, de plaats van rust en vrede. Robinson Crusoë's verblijf op het oereiland van de schepping, de heros Super man geboren uit een verre oercatastrofe, Tarzan de primitieve, paradijselijke held, speurders als Lemmie Caution, Philip Marlowe en James Bond, allen in hun strijd aan de kant van het Goede tegen de aardse verdorvenheden en misdadigheid.

(5) Ook al heeft men diepgaande bezwaren tegen de bovenstaande analyse en verwerpt men de speculatieve visie die erachter schuilgaat -de mythe als oerdenken, de leer der archetypen-, dan nog is het mogelijk te spreken van 'moderne mythen': de mythe van James Dean of John Lennon, van het Derde Rijk, van de welvaartsstaat en -voor de oudere generaties- van Greta Garbo, Hemmingway en Lindberg. Maar nu wordt de term op een negatieve, afkeurende wijze gebruikt. Een of ander 'verhaal' beheerst de mensen, zij leven eruit en leven ernaar, zij duiken onder in een verbeelde, irrationele wereld zonder uitzicht op of inzicht in de feiten en gebeurtenissen. het zoeken naar houvast en geborgenheid gaat gepaard met slaafsheid en kortzichtigheid. Zo kan men spreken van de mythe van het onbewuste, van de Ufo's en van de eeuwigdurende consumptie (Illich). Ook de Oranjemythe, de vakantiemythe en de utopie van Cyberspace kunnen op deze manier worden uitgelegd.

(6) In het algemeen kan je constateren dat in moderne tijden voor velen de plaats van de mythe wordt ingenomen door de kunst. Vooral in de poëzie vind je haar manier van denken terug. Denk aan de beeldende kracht, de vrije vorm van associatie en het PC/PCO waardoor ook veel gedichten worden gekenmerkt. Bovendien gaan dichters vaak in op existentiële en morele vragen, vragen die vroeger hun bemoedigende antwoord kregen binnen de mythe. En dit in een taalgebruik dat metaforisch en connotatief is in tegenstellling tot bv de exact-formele taal van de natuurwetenschap.

→ De romantische nostalgie: Exc.XXIX.1.6.
→ De tragedie: KCF.2.2.
→ Het melodrama: Exc.XLIV.2.
→ De filmster als heros: 10.33.4.
→ Cyberspace: Exc.XXXIX.II.6.
→ Analyse van vragen: 2.1.0.
→ Mythe en wetenschap: 7.0.2.1.

DEEL 6. SCEPSIS EN SPECULATIE

6.1. De vraag naar omvattende kennis

6.1.1. Pascal: een beslissende keuze

(0) Mensen zoeken orde en ontdekken die overal in de natuur. Voor het VGO/GV is deze orde een vanzelfsprekendheid, het valt toch niet te ontkennen dat er binnen de natuur vaste patronen bestaan, dat zij wordt bepaald door doelmatigheid en wetmatigheid. Bovendien is er is alle reden toe om aan te nemen dat deze werkelijkheid wordt gedragen door een diepere orde.
Maar voor de filosofie als doordachte twijfel is het juist de vraag of de natuurlijke orde wel zo evident is als wordt beweerd. Zeker is in ieder geval dat er geen enkel bewijs kan worden gevonden voor de stelling dat men uit de zichtbare orde zou kunnen afleiden dat er een andere, hogere orde moet bestaan. Waarom zouden chaos en toeval niet aan de natuur ten grondslag kunnen liggen?

(1) Een goed voorbeeld van deze tegenstelling vind je terug in een van de Essais van Pascal. Hierin worden de dogmatisten geplaatst tegenover de Pyrronisten[a], de eersten beroepen zich op het GV, de laatsten stellen dat het een illusie is om welke zekerheid dan ook te aanvaarden.

> Ik blijf staan bij de enige sterke troef van de dogmatisten, namelijk dat men, wanneer men te goeder trouw is en eerlijk zegt wat men meent, niet aan de natuurlijke beginselen kan twijfelen. Waartegen de twijfelaars met één woord de onzekerheid van onze oorsprong inbrengen, die de onzekerheid van onze natuur in zich besluit. Waarop de dogmatisten van hun kant het antwoord schuldig blijven zolang de wereld duurt.
> Daarmee is onder de mensen de strijd ontbrand, waarin iedereen partij moet kiezen en zich noodzakelijkerwijs of onder de gelederen van het dogmatisme, of onder die van het Pyrronisme moet scharen. Want wie neutraal meent te kunnen blijven, zal een twijfelaar bij uitstek zijn: deze neutraliteit is het wezen van de twijfelaarsbent: wie niet tegen hen is, is in de hoogste mate vóór hen (waaruit het voordeel van hun positie blijkt). Zij zijn niet voor zichzelf; zij zijn neutraal, onverschillig, zij staan open voor alles, zonder zich ergens buiten te sluiten.
> Wat zal de mens dan doen in deze toestand? Zal hij aan alles twijfelen? Zal hij eraan twijfelen of hij waakt, of men hem knijpt, of men hem verbrandt? Zal hij eraan twijfelen of hij twijfelt? Zal hij eraan twijfelen of hij bestaat?
> Zover kan men het niet laten komen. En ik stel vast dat er nooit een volmaakt, zichzelf gelijk blijvend twijfelaar is geweest. De natuur komt de machteloze rede te hulp en belet dat hij zulke dwaasheden begaat.
> Zal hij dan omgekeerd zeggen dat hij stellig de waarheid bezit, hij die, hoe geringe aandrang men ook op hem uitoefent, niet in staat is er een enkel bewijs voor aan te voeren en wordt gedwongen zich gewonnen te geven? Wat een hersenschim is dan toch de mens? Wat een ongehoord wezen, wat een monster, wat een chaos, wat een vat vol tegenstrijdigheden, wat een wonder! Rechter over alle dingen, onnozele aardworm; drager van de waarheid, poel van onzekerheid en dwaling; glorie en uitvaagsel van het heelal.
> Wie zal deze warboel ontrafelen? De natuur maakt de twijfelaars beschaamd, en de rede de dogmatisten. Wat zal er van u worden, o mensen, die met uw natuurlijke rede naspeurt wat uw ware toestand is.

→ Pascal, *Pensées*: 11.0.4.4, 11.3.
→ Hume: 6.5.7.2.

Een tekst die aan duidelijkheid niets te wensen overlaat: de mens tussen vanzelfsprekendheid en redelijk onderzoek, tussen gezond verstand (GV) en kritisch vermogen. Het één gaat uit van het natuurlijke verloop der dingen en neemt op nuchtere wijze aan dat kennis van de werkelijkheid betrouwbaar is zolang alledaagse ervaringen dit niet tegenspreken, het ander betwijfelt dit op doordachte gronden.
Dit is filosofisch van belang: het één loopt via het existentiële argument en via speculatie uit op het zoeken en vinden van een diepere orde, het ander juist op het ontkennen daarvan.

---

[a]Pyrrhon (360-270 v.Chr..) is de oprichter van de (Hellenistisch-)sceptische school. Volgens hem is het niet mogelijk het wezen van de verschijnselen te doorgronden: de dingen zijn ondoordringbaar ('akalèpta'), onbepaalbaar en onstandvastig. Bovendien zijn de menselijke zintuigen onbetrouwbaar en is de menselijke overtuiging onzeker: binnen een argumentatie wegen vóór en tegen immers altijd tegen elkaar op. Omdat niets zeker is, moet men zijn oordeel opschorten ('epochè') en er het stilzwijgen toe doen ('afasia'). Ethisch betekent dit: leef in volstrekte gemoedsrust ('ataraxeia') een vreedzaam leven binnen je cultuur. Sommige bronnen melden dat Pyrrhon een andere ethiek voorstond: juist omdat je niets weet, kun je niet weten wat je moet doen: helpen of niet helpen? Leef daarom in onverschilligheid en apathie ('apatheia'). De term pyrronisme komt in feite gelijk te staan aan scepticisme. Maar dan in de vorm van een levensleer (Verschaffel).

(2) Binnen de filosofie leidt dit laatste tot scepsis. Deze ontloopt de zekerheden op godsdienstig, metafysisch, wetenschappelijk en moreel gebied, en onderwerpt de fundamenten van menselijke opvattingen aan een scherp en ondermijnend oordeel. De uitkomsten kunnen uiterst negatief en nihilistisch zijn ('het heelal is leeg, het leven heeft geen zin') of relativistisch (Hume: twijfel zonder vertwijfeling, maar één ding staat vast: zekerheid is onbereikbaar). Niet voor niets hebben veel mensen daarom de neiging zich over te geven aan traditionele groepsovertuigingen en aan de vastigheid die het GV biedt.

→Zekerheid en evenwicht: Exc.I.
→Twijfel en vertwijfeling: AD.IV 3.
→ De existentiële bewijsgrond, Exc.XXIV.2.
→ Nihilisme: KCF. 5.4.1, AD.I.2.

6.1.2. Plato's idealisme

(0) Binnen de filosofie heeft men op verschillende manieren geprobeerd het scepticisme te overwinnen door een beroep te doen op typisch menselijke eigenschappen als rede en intuïtie. Door ze te gebruiken kan onzekerheid worden ontlopen en ware kennis worden verkregen. Zo bv Plato.

(1) Eens, vóór zijn verbanning naar de aarde, heeft de ziel in een andere wereld de zuivere werkelijkheid aanschouwd en bezat zij absolute, zuivere kennis van *het goede*, *het ware* en *het schone*. Nu heeft zij daaraan nog een vage herinnering ('anamnesis'). Deze komt in de dagelijkse kennis naar boven: in de zintuiglijke wereld herkennen mensen eeuwige, onstoffelijke vormen ('ideeën'). Natuurverschijnselen laten iets doorschemeren *van het schone*, dapperheid en trouw *van het goede*, de symmetrische ligging van landerijen *van het ware* in de vorm van een volmaakte, wiskundige orde.
De herinnering geeft op intuïtieve wijze vorm aan de dagelijkse kennis. Deze kennis is wel geloofwaardig, maar komt toch niet verder dan een vermoeden, omdat ze niet logisch is onderbouwd. Plato spreekt van 'mening' ('doxa'), een begrip dat kan worden omschreven in termen van het GV, met haar lichte vormen van abstractie en haar (vage) onderscheidingen van goed en kwaad.
Plato blijft hier niet bij stilstaan. Mensen zijn in staat op grond van hun geestelijke vermogens diepere kennis te verwerven over de wereld, hoewel dit grote moeite kost omdat zij geneigd zijn aan de alledaagse kennis vast te houden. Pas als zij worden gedreven door een verlangen ('eros') naar de waarheid kunnen zij uitstijgen boven de alledaagse kennis: zij verwerven inzicht door abstracte begrippen te ontwikkelen en deze binnen een wiskundige orde en een logische samenhang onder te brengen.
Maar echte, wezenlijke kennis, kennis van de wereld van ideeën wordt alleen op intuïtieve manier bereikt, plotseling, in een flits kom je tot de aanschouwing ('visio') van de ware werkelijkheid.
Plato overwint zo de onzekerheid die het dagelijks bestaan biedt door een sprong te maken boven de zintuiglijke wereld uit naar een volmaakte wereld van ideeën. De dagelijkse werkelijkheid is niet meer dan een afspiegeling van een bovennatuurlijke orde, zij verschaft geen echte kennis.

→ Plato's Politeia: Exc.XX.1.
→ Het begrip *schoonheid* bij Plato: 10.2.1.6.

(2) Met Plato ontstaat binnen de westerse filosofie een stroming, die wordt omschreven als idealisme (of realisme). Om relativisme en nihilisme te ontlopen moet men uitgaan van het bestaan van een hogere niet-fysische werkelijkheid die de dagelijkse omvat en bepaalt. Zonder een rijk van Ideeën, van Oervormen blijft er niets anders over dan de chaos, de eeuwige wisseling en verandering van de dingen. Met de rede en via intuïtie kunnen mensen op speculatieve manier de orde leren doorzien en kunnen zij tot het *ware wezen* doordringen ('ontologie'). Zuiver denken en systematisch ('metafysisch') onderzoek leveren de kennis op van een zuiver denkbare wereld, de mundus intelligibilis, die geheel los staat van ervaring en zintuiglijke waarneming[a]. Vaak worden de Ideeën dan ook beschouwd als een wiskundige code: de wereld is wiskundig geordend en de rede is in staat deze mathematische

[a]Men kan volhouden dat de wiskunde buiten de materiële wereld om bestaat: ook als de fysische werkelijkheid (of de menselijke geest) zou zijn verdwenen, zou er nog steeds een zuiver denkbare, intelligibele wereld van getallen en haar wetten zijn.

opbouw te doorgronden. Deze gedachte vindt men reeds terug bij Plato zelf.

EXCURSUS XI: DE EROTIEK IN DE LEER VAN PLATO

6.1.3. Een logisch mits en een gevoelsmatig maar

Wat de metafysica betreft: men moet haar geringe vooruitgang tot op heden, én het feit dat men van geen enkele aangediende metafysica kan zeggen dat zij als het om haar wezenlijke doel gaat in feite bestaat, iedereen met reden doen twijfelen aan haar mogelijkheid.

Immanuel.Kant

(1) De tegenstanders van de speculatieve benadering laten zich niet onbetuigd. Gedurende de gehele klassieke periode en daarna bestrijden sceptici de idealistische leerstelling dat het mogelijk zou zijn ontwijfelbare kennis te verkrijgen[a]. Kennis is altijd persoonlijk en heeft bovendien culturele aspecten: zij wordt beïnvloed door gevoel en door dat wat de samenleving leert.

(2) Een ander belangrijk tegenargument houdt in dat kennis, wil zij kennis zijn, moet kunnen worden getoetst aan criteria. Zo is het mogelijk de logische structuur van een betoog of de causale samenhang van de gegeven feiten als toetssteen te aanvaarden. Nu eisen criteria op hun beurt nieuwe criteria. Voor de logica geldt het PnC als maatstaf, maar om haar waarheid te bewijzen zijn nieuwe criteria nodig, die onafhankelijk van zijn van het PnC zelf. Deze procedure leidt tot een regressus in infinitum. Wanneer Platonici stellen dat de idee van het ware de waarborg is van kennis, zullen sceptici opmerken dat het dan ook mogelijk zou moeten zijn de waarheid van de waarborg zelf vast te stellen. Hun opponenten kunnen dan wijzen op de euclidische meetkunde, daar vindt men toch waarheden getoetst aan evidente axioma's: niemand kan toch ontkennen dat door twee punten één rechte lijn gaat. Dat is juist, zeggen de sceptici, *mits* men een criterium kan geven voor 'recht' en 'punt'...!

(3) Gevoelsmatig, maar daarom niet minder invloedrijk is het argument dat er over ware kennis, zoals bv Plato die naar voren brengt, nooit discussie mogelijk kan zijn. Zij is immers evident, over haar kan geen twijfel bestaan. Toch toont de geschiedenis aan dat alle vragen openblijven: nog nooit heeft één metafysicus een sluitende argumentatie kunnen geven, nog nooit is er een speculatieve argumentatie naar voren gebracht die iedereen overtuigt. En een beroep op intuïtie of een goddelijke inspiratie maakt de bewijskracht nog dubieuzer. Zoals Pascal opmerkt: tegen de scepsis van de Pyrronisten lijkt geen kruit gewassen.

6.1.4. Conclusie (1). Introspectie

Uit deze inleidende paragraaf blijkt dat er binnen de filosofie twee stromingen lijnrecht tegenover elkaar staan: de sceptici met hun methode van doordachte twijfel én (speculatieve) denkers als Plato, die menen dat de wereld gedragen wordt door een diepere orde. Deze *tweespalt* roept de vraag op naar de reikwijdte en de kracht van de menselijke kennis: wat kunnen mensen weten, waar liggen de grenzen van hun verstand?
In de rest van dit hoofdstuk wordt vooral ingegaan op dit kentheoretische vraagstuk [b].

Sceptici verdedigen in het algemeen een materialistische psychologie: mensen zijn onderworpen aan fysische processen, zoals alles in de natuur. Speculatief is het denkbeeld dat zij een innerlijke, psychische en geestelijke wereld bezitten, die berust op eigen, *niet-fysische* processen en strategieën. Op de vraag van de tegenpartij hoe men dit weet, antwoordt men steevast met een 'via introspectie!'. Men kan de psychische wereld leren kennen met een innerlijk oog en *buiten de zintuigen om*. De geest neemt volgens

---

[a]Zo stelt de Sofist Protagoras, een oudere tijdgenoot van Plato, dat alle kennis een persoonlijke trek bezit, zij kan nooit geheel objectief zijn: 'De mens is de maat van alle dingen'. Kennis heeft altijd subjectieve zijden (→ Exc.XIII.2.1).

[b]In de kentheorie wordt een onderzoek gedaan naar hoe (menselijke) kennis tot stand komt, met name bestudeert men welke verhouding er bestaat tussen het *subject* dat tot kennis komt en het *object* dat wordt gekend.

Descartes haar eigen activiteiten waar en naar de opvatting van Locke zien mensen het innerlijk van de ziel als in een spiegel, dus in alle helderheid. Zij nemen dus niet alleen waar *dat* maar ook *hoe* zij denken, voelen, verwachtingen en verlangens hebben of zich iets herinneren. Mensen bezitten psychische en mentale toestanden, die zij kunnen observeren en waarvan zij de mechanismen kunnen leren kennen.
Volgens een scepticus een zeer twijfelachtige stellingname. Introspectie is een leeg begrip, omdat deze methode geen terrein van onderzoek ter beschikking heeft. Immers, een zin als 'ik weet dat ik zie', betekent dat ik me ervan bewust ben dat ik aan het kijken ben, maar niet dat ik ook weet *hoe* ik dat doe. Er is sprake van bewustzijn, niet van introspectie[a]. Een bewering als 'ik weet dat ik denk' houdt in dat ik me er bewust van ben dat ik bv afleidingen maak en conclusies trek, maar er is geen kennis van de denkprocessen zelf (wat deze ook mogen inhouden)[b]. Külpe heeft experimenteel aangetoond dat ik optel en aftrek zonder dat denkprocessen, waarvan ik me bewust zou moeten kunnen worden, mijn rekenwerk begeleiden.
Voor psychische gebeurtenissen als voelen en willen geldt hetzelfde: ik ben me er bewust van dat ik angst voel of suiker wens, maar ik ben niet in staat buiten de zintuigen om een proces of attitude willen of voelen waar te nemen, laat staan dat ik de structuur ervan zou kunnen ontleden[c].

→ De wil 6.2.2.4.

6.1.5. Conclusie (2). De plaats van de kunst

Er komt nog een andere vraag op: kan men ook buiten wetenschap en speculatie om tot kennis komen? Zijn bv de gnosis, de mythe en de kunst bronnen van kennis? In het laatste geval wordt vaak beweerd dat juist kunst mensen op intuïtieve en symbolische wijze tot diepere kennis van de wereld en van zichzelf brengt. Een drietal voorbeelden.

(1) *Croce* meent dat kunst op intuïtieve manier uitdrukking geeft aan menselijke kosmische gevoelens. Men wordt zich het schone gewaar en leert het kennen.

> Kennis heeft twee vormen, zij is *intuïtieve* kennis of *logische* kennis; kennis door de verbeelding verkregen of door het intellect; kennis van het *individuele* of het *universele*; van de individuele dingen of van de relaties tussen deze: zij brengt in feite *beelden* of *begrippen* voort. ./.
> Wij hebben op openhartige wijze intuïtieve of expressieve kennis vereenzelvigd met het esthetische of kunstzinnige feit, wij namen kunstwerken als voorbeeld van intuïtieve kennis en kenden het kenmerken toe van intuïtie, en vice versa. ./.
> Er bestaat maar één Esthetica, de kennis van het intuïtieve of expressieve feit.

De natuur is een schepping van de Geest. Deze heeft zich geobjectiveerd in de materie (RT), hij omvat alles. De *Geest* openbaart zich in *het schone* en dit schone kan men in de kunst leren kennen. In het schone openbaart zich het wezenlijke.
De kunstenaar kan door de kracht van de verbeelding, door het innerlijke licht van de scheppende geest de materie omvormen tot kunstwerken. Deze zijn in wezen niets anders dan emotioneel geladen beelden, die de uitdrukking ('expressie') zijn van de geestelijke wereld.
Het schone heeft geen lichamelijk bestaan. Een kunstwerk kan dus alleen maar op intuïtieve en creatieve, niet op een wetenschappelijke en begripsmatige manier worden begrepen. In deze zin is kunst zuiver subjectief.

(2) Voor *Collingwood* is een kunstwerk de verbeeldingsvolle uitdrukking van een emotie en bestaat het (alleen) als een mentaal voorwerp in de geest van de kunstenaar. Deze wordt zich bewust van een emotie, waarvan hij aard en oorsprong niet kent. Daarom probeert hij haar te begrijpen door haar vol verbeelding, op heldere en duidelijke wijze in al haar bijzonderheden tot uitdrukking te brengen in bv dans of lied.

> Totdat iemand zijn emotie tot uitdrukking heeft gebracht, weet hij niet wat voor emotie het is. Het tot uitdrukking brengen is daarom een verkenning van zijn eigen emoties.

Zo kan hij zich ontspannen en verhoogt hij zijn inzicht.

Kunst is geen vorm van communicatie. Er is sprake van een innerlijk proces, een kunstwerk behoeft niet in een medium te worden verwerkelijkt. Gebeurt dit wel, dan zal de ontvanger zichzelf de emotie van de kunstenaar op creatieve en verbeeldingsvolle wijze eigen moeten maken om haar zo te leren begrijpen. Hij is hierin gelijk aan de kunstenaar.
Omdat iedere uitdrukking van een emotie kunst is, zal de scheiding tussen filosofie en kunst wegvallen. Ook filosofen geven op

---

[a]Introspectie is meer dan bewustzijn: je let op de werkingen van je 'geest', je onderzoekt je mentale en psychische activiteiten en probeert ze te leren begrijpen.

[b]Hetzelfde geldt voor een psychisch verschijnsel als vermoeidheid. Reeds William James maakte duidelijk dat er een groot verschil bestaat tussen de mededeling dat je moe bent en de toestand van vermoeidheid.

[c]Natuurkundigen als Pauli en Bohr menen dat het bewuste nadenken over mentale en psychische processen deze processen zelf beïnvloedt en verandert: je leert ze dus nooit objectief kennen (vergelijk het 'onzekerheidsprincipe' van Heisenberg, → 7.3.2.3).

doordachte wijze uitdrukking aan hun emoties.
Met Croce ziet Collingwood kunst als een innerlijke constructie van de menselijke geest, maar zijn uitwerking gaat langs andere -kentheoretische- wegen[a].

(3) De kunst, en vooral de muziek, geeft volgens *Susanne Langer*, de mens inzicht in en begrip van zijn gevoelens. Muziek is een vrije vorm van denken, zij is de taal van het gevoel, die vormt geeft aan emoties.

> De muziek schept vormen, die de taal niet tot stand kan brengen (...). Juist omdat de muziek niet dezelfde terminologie en hetzelfde patroon heeft, leent zij zich tot het blootleggen van niet-wetenschappelijke begrippen.
> Wat de muziek in feite kan weerspiegelen zijn de vormen waarin het gevoel zich voordoet (...). Omdat de vormen van het menselijk gevoel veel meer overeenkomst vertonen met de muzikale vormen dan de vormen van de taal, kan de muziek de aard van de gevoelens met een gedetailleerdheid en een echtheid *onthullen* die de taal in het geheel niet kan bereiken. De muziek is onze mythe van het innerlijk leven.

[a]Collingwood en Croce zijn verdedigers van een zuivere en autonome kunst in een zuiver subjectieve, vergeestelijkte, maar *niet-formalistische* betekenis. De inhoud gaat vooraf aan de kunstzinnige ordening, de lyrische uitdrukking baart, in Croce's woorden, de vorm.

6.2. Speculatie

6.2.1. Metafysica als antwoord op twijfel en verwondering

> Door de verwondering heen kwamen mensen nu en vroeger tot filosoferen.
>
> Aristoteles

> Het filosofisch bewustzijn is geboren uit het mythisch bewustzijn, waarvan het zich langzaam heeft losgemaakt door het verbreken van een evenwicht, waarbij een harmonie werd aangetast die sindsdien voor altijd verloren is gegaan. De filosofie zal trouwens het heimwee naar haar oorsprong behouden. Zij streeft naar het herstel van de oorspronkelijke rede. Het mythisch bewustzijn is verdrongen, maar niet dood. Het doet zich gelden bij de filosofen zelf en zijn heimelijke voortleven bezielt mogelijk hun onderneming in het beste wat deze heeft te bieden.
>
> Georges Gusdorf

(1) Twijfel aan de mythe behoeft niet te betekenen dat mensen zich overgeven aan pessimisme en melancholie. Als zij hun vertrouwen verliezen en gaan twijfelen aan de zin van het bestaan, kunnen zij de troost van de mythe afwijzen zonder dat zij het religieuze denkbeeld van een allesomvattende, niet-fysische samenhang en orde laten vallen. Zij kunnen op redelijke wijze hierover nadenken om zo een oplossing te vinden voor de existentiële problemen waar ze mee zitten.
Filosofie is dus niet alleen een negatief-kritische activiteit ('scepsis'), maar zij zoekt en geeft ook een doordacht antwoord op de vragen die zijzelf heeft opgeroepen. Er is sprake van *filosofie als speculatie*: intuïtief wordt aangenomen dat er een (kosmische) orde bestaat, die het fundament vormt voor een opbouwende, filosofische analyse en die een oplossing biedt voor existentiële problemen.
De filosofie overwint haar eigen twijfel en richt op de ruïnes van de mythe een nieuw doortimmerd bouwwerk op, dat mensen op redelijke gronden een nieuw tehuis moet bieden, waar zij zich veilig en geborgen weten. *Filosofie wordt metafysica*, zij ontwikkelt zich tot een speculatief systeem, waarbinnen alle verschijnselen worden ondergebracht en worden uitgelegd.

(2) Speculatie ontstaat niet alleen uit existentiële nood: naast vertwijfeling kan ook *verwondering* mensen tot de overtuiging brengen dat er een doelmatige orde bestaat. Bij enig nadenken moet men wel beamen dat de zichtbare werkelijkheid wordt gedragen door een verborgen, kosmische orde[a]. Kijk naar de sterren, kijk naar de natuur! Maar ook alleen al het bestaan zelf kan vragen van verwondering oproepen. Voor Plato is de verwondering de kern ('de pathos') van de filosofie.

(3) Voor Heidegger is de westerse metafysica een zoektocht naar haar eigen fundamenten in termen van bv *arche, logos* of *subject.* Maar aan deze tocht naar vastheid en zekerheid gaat volgens hem een andere vraag (een *Grundfrage*) vooraf, de vraag naar wat het is een zijnde te zijn ('Seindheid des Seins'). Het antwoord wordt door hem niet gedefinieerd in termen van de aanwezigheid van bv een idee (Plato) of substantie (Descartes), maar in termen van een oplichten en onthullen dat aan het doordenken voorafgaat. Deze waarheid ligt opgesloten in het bestaan zelf[b] in een vertrouwen in het gewone, directe leven: *'In de meest verborgen grond van hun wezen zijn mensen er echt alleen als zij er op hun manier zijn als de roos - zonder waarom.'* Zo speelt ook een kind zonder *omdat* en zonder *waarom.* Dit denken is het westen vergeten.

→ Heidegger: Exc.XXXVI.1.1.
→ Contemplatie en pragmatisme: KCF.4.2.3.
→ Tao Te Tsjing: 11.1, verzen 48 en 20

EXCURSUS XII: DE EXISTENTIELE ANALYSE. SARTRE

---

[a]Daarmee wordt het materialisme doorbroken: de wereld is uiteindelijk niet stoffelijk van aard, maar wordt gedragen door een *niet-fysische* orde.

[b]Het gaat Heidegger niet om sociale en psychologische vragen - vragen over subjectiviteit of over de verhouding van mensen onderling-, nee, hij stelt alleen belang in de relatie die mensen aangaan met de wereld (het 'er zijn') waarin zij zich bevinden.

6.2.2. De speculatieve methode

(1) Met de speculatie ontstaat er een nieuwe methode van onderzoek met een eigen vraagstelling en een eigen begrippenapparaat, maar ook met een specifieke kijk hoe (speculatieve) kennis tot stand komt.

(2) Speculatieve vragen gaan uit van een bepaalde veronderstelling, van een hypothese. Indien Plato stelt dat het in de filosofie gaat over de vraag naar wat het goede, het ware en het schone inhouden, neemt hij bij voorbaat aan dat *het goede*, *het ware* en *het schone* bestaan en zoekt hij naar de invulling ervan.
In de volgende vragen ligt ook zo'n veronderstelling opgesloten:

-wat is het wezen van de mens?
-wat is de zin van het lijden?
-wat is het doel van het leven?
-waar ligt het verschil tussen goed en kwaad?

Speculatieve vragen zijn diepzinnige vragen naar orde en samenhang, naar het wezen en de waarheid, naar de oorsprong en het waarom. Het zijn vragen met een ingebouwde hypothese. Ze zijn vaak existentieel van aard.

→ De vragen hoe en waarom: 2.3.

(3) Antwoorden op dit soort vragen worden gegeven in speculatieve termen als geest, het wezen, het zijn, het worden, het niets, entelechie, intuïtie, oergrond, het ik, substantie, evidentie, existentie, het zelf, waardigheid, idee.
Zulke begrippen worden intuïtief aangevoeld en innerlijk ervaren en gaan terug op een dieper gelegen, niet-fysische 'kern' (zoals ziel of geest), op een innerlijke orde en doelmatigheid in en achter de verschijnselen. Filosofie kan volgens speculatieve denkers alleen maar zin hebben indien over deze achtergronden wordt nagedacht. Als methode maken sommigen daarbij gebruik van het PC/PCO en hanteren veel beeldende associaties, anderen leggen de nadruk op een logisch-abstracte aanpak.

(4) Vaak bezitten alledaagse woorden uit de omgangstaal binnen filosofie en psychologie speculatieve kracht: zelfbewustzijn, instinct, intentie, natuur, persoon, onbewuste, wil, vrijheid worden dan beschouwd als termen die ons meer en dieper over het wezen van de mens informeren.
Maar hoe kunnen we nu zeker weten dat zulke begrippen niet leeg zijn? Het antwoord wordt op verschillende wijzen gegeven en onderbouwd. Sommige speculatieve filosofen beroepen zich op de rede, andere op de intuïtie of de verbeeldingskracht. Als voorbeeld een betoog van Assagioli, waarin hij laat zien hoe wij kunnen ontdekken dat wij een wil hebben.

> De ontdekking van de wil laat zich moeilijk beschrijven; zoals dat ook met iedere andere ervaring het geval is, kan zij niet volledig via woorden worden overgebracht, maar wel is het mogelijk om de wegen die erheen leiden en de omstandigheden die bevorderlijk zijn aan te geven. Een analogie met het ontdekken van schoonheid, met het ontwaken van het esthetisch gevoel kan verhelderend zijn. Er is sprake van een soort openbaring, van een ontwaken, als mogelijk gevolg van het kijken naar de fijne kleurschakering van de lucht bij zonsondergang, naar een indrukwekkende keten van besneeuwde bergen, of in de heldere ogen van het kind. ./.
> Hetzelfde geldt voor de wil. Op een bepaald ogenblik, misschien tijdens een crisis, heeft men een levendige en ondubbelzinnige ervaring van zijn werkelijkheid en aard. Wanneer gevaar ons dreigt te verlammen, komt er plotseling vanuit de geheimzinnige diepten van ons wezen een onvermoede kracht naar boven, die ons in staat stelt resoluut op de rand van de afgrond te gaan staan of een aanvaller kalm en resoluut tegemoet te treden. ./.
> De innerlijke ervaring van 'willen' kan ook plaats hebben op andere, meer rustige en subtiele manieren. Gedurende perioden van stilte en meditatie, tijdens een nauwkeurig onderzoek van onze motieven, op momenten van bedachtzaam overwegen en beslissen, zal zich soms een zachte, maar duidelijke 'stem' doen horen, die ons aanspoort een bepaalde weg in te slaan, een ingeving die verschilt van de stem van onze alledaagse motieven en impulsen. We voelen dat zij vanuit de kern van ons wezen komt. Het is ook mogelijk dat een innerlijke verlichting ons bewust maakt van de werkelijkheid van de wil, en wel met een overstelpende overtuigingskracht die zich onweerstaanbaar aan ons opdringt.
> De eenvoudigste en meest bewandelde weg waarlangs we onze wil ontdekken is evenwel die van vastberaden handeling en strijd.

Deze psychologische benadering gaat uit van een innerlijke verlichting en openbaring, waardoor wij toegang krijgen tot het wezen, tot de kern van onszelf. Alleen zo kunnen we ontdekken wat de mens is, wat bv zijn wil en intenties zijn.
Binnen de speculatieve filosofie is dit een vanzelfsprekende, voor hun tegenstanders een zinloze gang van zaken. De laatsten zullen opmerken dat een beschrijving van het menselijk handelen ook zonder het luisteren naar een innerlijke stem tot stand kan komen. De speculatieve methode voegt niets toe aan dat wat men al via (wetenschappelijke) observatie van het gedrag weet.

→ Het principe van enkelvoud: 7.2.3.
→ Wetenschappelijke reductie: 7.5.2.

6.2.3. Samenvatting. De theologie

(1) Speculatie komt op de volgende manier tot stand:

1. De omstandigheden brengen mensen soms tot negatieve en soms tot positieve reacties, tot twijfel, existentiële vertwijfeling en verwondering.
2. Zij gaan specifieke vragen stellen naar het wezen en het waarom van de dingen.
3. Als antwoord daarop volgt speculatie. Men overschrijdt ('transcendeert') de dagelijkse, stoffelijke werkelijkheid en aanvaardt het bestaan van een kosmische orde. Op grond hiervan stelt men een theorie op die de verschijnselen in hun diepste wezen beschrijft (Plato's Ideeënwereld, Hegels 'Geist').
4. Om tot het wezen van de verschijnselen door te dringen doet men een beroep op psychische eigenschappen als rede, intuïtie, verlangen ('eros'), goddelijke geestdrift ('mania') en verbeeldingskracht.
5. Als basismethode past men de deductieve methode toe: uit omvattende hypothesen worden de verschijnselen verklaard en binnen een (metafysisch) systeem gebracht.
6. Voor het onderzoek naar geestelijke en psychische eigenschappen doet men een beroep op de introspectie.
7. Men ontwikkelt een eigen begrippenapparaat.
8. Werkwijzen zijn gebaseerd op het PC/PCO en/of het PnC.

(2) Een afzonderlijke ontwikkeling maakt de speculatie mee binnen de theologie. De mythe blijft, als vaststaande goddelijke waarheid, het fundament van analyse en onderzoek, maar zij wordt kritisch onderzocht, opnieuw doordacht en aangepast aan de veranderde sociale en culturele omstandigheden. Grootse theologische systemen ontstaan in de ME, met het werk van Thomas van Aquino als het hoogtepunt.

→ Samkara, Advaita Vedanta: 11.0.4.2, 11.2.

EXCURSUS XIII: DE ONTWIKKELING VAN HET SPECULATIEVE EN HET SCEPTISCHE DENKEN BINNEN DE VROEGE GRIEKSE FILOSOFIE

6.3. De metafysica van Descartes

6.3.0. Inleiding

In de nieuwe tijd stelt Descartes opnieuw en uitdrukkelijk de vraag aan de orde of ware kennis mogelijk is: is er een methode die leidt tot volstrekte zekerheid, en indien ja, wat zijn dan de criteria hiervoor en waar vindt men een garantie dat men zich niet vergist? Het staat hem voor ogen de fundamenten van de filosofie te vernieuwen om zo te komen tot een echte, allesomvattende wetenschap, die ook de godsdienst, de ethiek en de empirische wetenschappen, zoals de natuurkunde, in zich opneemt. Bij zijn onderzoek komt hij uiteindelijk tot de volgende conclusies:

a. Kennis ligt opgesloten in de menselijke geest.
b. Zij is intuïtief en evident.
c. Zij wordt gevonden door introspectie.
d. De garantie dat zij waar is, ligt in God.
e. Een voorbeeld van evidente kennis treft men aan in de wiskunde, met name in haar strikt deductieve werkwijze.

6.3.1. De methode (1): het Dubito

> Ik kan zelfs niet denken dat ik niet denk tenzij ik denk.

De enige weg tot waarheid ligt in een radicale twijfel. Dan merk ik, dat ik aan alles wat ik waarneem en me voorstel, aan alles wat cultuur en traditie mij leren, kan twijfelen, behalve aan het feit dat ik op dit moment twijfel: *dubito*. Zolang ik twijfel kan ik er niet aan twijfelen dat ik twijfel.
In de twijfel ligt de zekerheid dat ik besta: *dubito ergo sum*. Ook staat vast dat ik mij, denkend, van mezelf bewust ben en zo zeker weet dat ik besta: *cogito ergo sum*.

> Omdat onze zintuigen ons soms misleiden, wilde ik veronderstellen dat alles, wat zij ons doen voorstellen, onwaar is.
> Omdat mensen fouten maken bij hun redeneringen -zelfs bij het aanpakken van de meest eenvoudige meetkundige onderwerpen maken zij logische fouten- en omdat ikzelf naar mijn oordeel even gemakkelijk tot dwaling kwam als een ander, verwierp ik alle redeneringen als ongeldig, die ik vroeger voor een bewijs had gehouden.
> Bovendien besloot ik tenslotte te doen alsof alle dingen, die ooit in mijn geest waren opgekomen, niet meer waarheid bevatten dan de drogbeelden van mijn dromen. Dit omdat ik overwoog dat de gedachten, die we overdag hebben ook kunnen opkomen als wij slapen, zonder dat er op dat moment één is, die waar is.
> Maar direct daarna merkte ik op dat het een noodzakelijke conclusie was dat, wanneer ik op die wijze wilde denken dat alles schijn was, ik, die dacht, dan wel een iets was.
> En omdat ik bemerkte dat deze waarheid *-ik denk, dus ik besta-* zo vast en zeker was, dat zelfs de meest buitensporige veronderstellingen van de sceptici haar niet aan het wankelen konden brengen, was ik van oordeel dat ik haar zonder gewetensbezwaar kon aannemen als het eerste beginsel van de filosofie, waarnaar ik op zoek was[a].

Drie dingen vallen op:

1. Descartes neemt niet de existentiële vertwijfeling of de verwondering als uitgangspunt van zijn speculatieve filosofie, maar *een methodische twijfel*. Twijfel wordt alleen als middel gebruikt om de filosofische analyse te ondersteunen. Het zwaartepunt komt zo te liggen bij kentheoretische vraagstukken.
2. Descartes concentreert zich op de mens als *kennend subject*, en niet, zoals bv Plato, op de kennis van een allesomvattende goddelijke wereld: het Cogito tegenover het Ontoos On ('het werkelijke Zijn').
3. Uit de mogelijkheid methodisch te twijfelen -mensen kunnen zelfs hun logische wijze van denken in twijfel te trekken- concludeert Descartes dat de mens een vrije wil moet bezitten. Vrijheid is een aangeboren idee, een primaire menselijke ervaring, haar bestaan valt niet te ontkennen.

---

[a]Reeds in de Indische filosofie wordt gesteld dat de conclusie moet worden beperkt tot een 'Er wordt gedacht, dus bestaat er iets'. Zo radicaal en evident is Descartes' stelling dus niet. Zie ook Samkara, 11.2.1.3.

6.3.2. Het Cogito.

Met het begrip Cogito legt Descartes nadruk op de denkende kracht, op de ratio van de mens. Maar in deze term liggen eveneens niet-rationele en niet-logische kanten opgesloten als twijfelen, inbeelden, willen, voelen en ontkennen, zodat men het begrip treffender met bewustzijn kan omschrijven.
Ook richt het Cogito mensen op zichzelf, op hun bestaan en op de geestelijke en redelijke kanten daarvan. In die zin is het zelfbewustzijn en zelfbezinning. Zelfbewustzijn wijst mij intuïtief, zonder omwegen op het feit dat ik er ben, dat ik besta: 'J'existe'.[a] Zelfbezinning brengt me via een logische analyse, buiten alle ervaring om, tot het inzicht dat ik een denkend ding ben: 'Je suis une chose qui pense'.
Waarheid wordt mensen eigen door introspectie, door zich in zichzelf te keren: 'Niets is zo gemakkelijk te kennen als de eigen geest'.

6.3.3. De methode (2): evidentie en deductie

(1) Tegenover de twijfel staat de evidentie: iets is onmiskenbaar zeker indien men er niet aan kan denken zonder zeker te weten dat het waar is. Zo is het ontwijfelbaar dat ik besta: ik kan me niet indenken dat ik niet besta, het is dus evident dat ik besta.
Evidentie komt tot stand via de intuïtie, een activiteit van de rede. Zo is men in staat in één omvattende visie uitgangspunten, oorzaken en beginselen in hun eenvoud en absoluutheid te doorzien. Uit eenvoudige principia als het 'ik besta' of 'ik denk' kan men via deductie nieuwe, meer ingewikkelde vormen van kennis ontwikkelen.

> En dan het onderwerp van onze studie: wij moeten niet zoeken naar wat anderen ervan hebben gedacht of wat wij er zelf van vermoeden, maar naar dat waarvan wij een duidelijke en evidentie intuïtie bezitten of naar dat wat wij met zekerheid kunnen deduceren: op geen andere wijze kunnen wij wetenschap in bezit krijgen

Het fundament van de cartesiaanse methode ligt dus in de intuïtie, in een *helder en bewust ('clare')* inzicht, dat *nauwkeurig en duidelijk ('distincte')* onderscheidingen maakt en formuleert. Van hieruit ontwikkelt Descartes een methode die berust op eenvoud, trapsgewijze ordening en volledigheid.

> Zoals de veelheid van wetten dikwijls een verontschuldiging biedt voor ondeugden, zodat een staat beter is geregeld als er weinig wetten zijn, die nauwkeurig in acht worden genomen, zo geloofde ik ook dat in plaats van dat grote aantal voorschriften waaruit de logica is samengesteld, ik aan de volgende genoeg zou hebben, indien ik tenminste het besluit nam bij de nakoming ervan geen enkele maal in gebreke te blijven.
> Het eerste was nooit iets voor waar aan te nemen dat ik niet duidelijk als zodanig had ingezien: overhaasting en vooroordeel vermijden, niet meer in mijn oordelen opnemen dan wat zich zo helder ('clairement') en nauwkeurig ('distinctement') aan mijn geest zou voordoen dat ik geen enkele aanleiding zou hebben het in twijfel te trekken.
> Het tweede: elk van de problemen die ik wilde onderzoeken in zoveel delen te verdelen als mogelijk en vereist was om ze beter op te lossen.
> Het derde, mijn gedachten in een vaste volgorde te leiden, door te beginnen bij de meest eenvoudige en gemakkelijk te kennen voorwerpen om zo trapsgewijze op te klimmen tot de kennis van de meer samengestelde, en zelfs een ordelijke samenhang te veronderstellen tussen die welke niet van nature aan elkaar voorafgaan.
> En als laatste, steeds volledige opsommingen en algemene overzichten te maken, zodat ik er zeker van was niets over te slaan.

6.3.4. Mathesis universalis

De wiskunde geeft een goed voorbeeld van de heldere en nauwkeurige methode die de rede intuïtief toepast: vanuit eenvoudige, vaststaande beginselen brengt men, via nauwkeurige afleidingen, nieuwe onaantastbare en samengestelde kennis tot stand
De wiskunde is dan ook de grondslag van alle kennis, een universele basiswetenschap. Descartes pleit voor de ontwikkeling van een *mathesis universalis*, een passe-partout-wiskunde (Scholz) in de vorm van een letteralgebra (Dijksterhuis). Hiermee kunnen orde, maat en onderlinge verhoudingen, op hoog

---

[a]Hier worden de begrippen *zijn* en *bestaan* niet goed van elkaar onderscheiden: er is bv een belangrijk verschil tussen de bewering 'God is' of 'God bestaat'. Existentie is iets anders dan essentie (→ 6.3.5.2).

abstract niveau, buiten alle ervaring en ervaringswetenschappen om, worden bestudeerd.

> Alle wetenschappen, die met het onderzoek van orde en maat hebben te doen, horen bij de wiskunde, onverschillig of ze de maat in getallen, figuren, sterren, geluiden of andere objecten zoeken. Er moet een universele wetenschap zijn, die afgezien van toepassingen, alles wat met orde en maat samenhangt, onderzoekt en daarom de oude en eerwaarde naam mathesis verdient, want de andere wetenschappen zijn haar onderdelen.

6.3.5. Ontologie. De drie substanties

(1) De uitspraak 'ik denk dus ik ben' houdt meer in dan een vaag existentieel gevoel van mijn lichamelijke en geestelijke aanwezigheid. Intuïtie en logische redenering geven de zekerheid dat er een *ik*, een *res cogitans* bestaat. Het Ik is een iets ('res') dat zelf denken ('cogitans') is en dat alleen door zuiver denken kan worden gekend. Het is een substantie, een zuiver denkbaar iets, dat buiten zichzelf niet iets anders nodig heeft om te bestaan.
Met zijn substantieleer grijpt Descartes terug op een traditionele manier van redeneren: de ontologie. De werkelijkheid (*'het zijn'*) kan met de rede worden doorzien: *denken ↔ zijn*. Het denken voert mensen binnen in de wereld van substanties.

(2) Ook god als substantie kan zo worden gekend. Mensen bezitten door de rede de idee van een hoogste, volmaakte wezen ('ens summum perfectissimum'). Het bestaan van dit wezen staat vast: bestaat het niet, dan is het niet volmaakt, omdat het een belangrijke eigenschap -bestaan- mist. In god vallen wezen ('essentie') en bestaan ('existentie') samen[a].

(3) De rede biedt evidente kennis van twee substanties, god en geest, maar levert geen zekerheid op over het bestaan van de derde, de materie. Of de ruimte ('res extensa') bestaat, staat niet vast[b]: illusie of bedrog door een kwade demon is immers niet uitgesloten. De enige waarborg dat zij echt bestaat, ligt in god, deze zal de mensen niet bedriegen, maar hun de stoffelijke werkelijkheid laten denken zoals zij echt is.[c]
De materie, de ruimte is een substantie. Men kan haar (wiskundige) wetten dan ook intuïtief, via de rede en *buiten de zintuiglijke ervaring om* leren kennen. Maar dit betekent niet dat wetenschappelijke experimenten in het algemeen onbelangrijk zijn.

(4) Uit de definitie van substantie -'iets dat niet iets anders nodig heeft buiten zichzelf'- is duidelijk dat alleen god aan deze beschrijving voldoet. Geest en ruimte zijn geschapen substanties, zij hebben hun bestaan aan god te danken en zijn voortdurend afhankelijk van hem.

(5) God, geest en materie zijn rationele begrippen die mensen met de geboorte worden meegegeven, zij staan mensen aanvankelijk onbewust, later bewust en doordacht als *aangeboren ideeën ('idea innata')* ter beschikking.

---

[a]Descartes verdedigt het bestaan van God ook op een andere wijze. Mensen hebben van nature een voorstelling van een almachtige, oneindige en volmaakte god. Deze voorstelling kan niet van de mens zelf stammen, dus moet zij zijn veroorzaakt door een wezen, wiens werkelijkheid oneindig is.

[b]Juist op dit punt lijkt de method(olog)ische twijfel bij Descartes over te gaan in diepe vertwijfeling: '*Zo ernstig is de twijfel die mij ten gevolge van mijn overpeinzing van gisteren heeft overvallen, dat ik hem niet uit mijn hoofd kan zetten, terwijl ik evenmin een manier zie om hem weg te nemen. Ik voel me alsof ik onverwacht in een diepe draaikolk ban gevallen, waarin ik steeds maar rondtol zonder op de bodem te kunnen gaan staan en zonder naar boven te kunnen zwemmen.*'

[c]Het maya-principe: de speculatie zet de werkelijkheid op zijn kop. De niet-fysische wereld is de echte, de ware, achter het bestaan van de materiële wereld wordt een vraagteken gezet (Samkara, Parmenides, Plato, Hegel).

6.3.6. Metafysica. God als waarborg

Descartes is een speculatief denker. Niet de verschijnselen of de empirische feiten, maar de eerste oorzaken, de dieperliggende achtergronden zijn voor hem uitgangspunt en doel van onderzoek. Zo wordt het begrijpelijk dat hij de natuurwetenschap vergelijkt met een boom, waarvan de wortels de metafysica en de takken de menswetenschappen zijn. Metafysische bewijzen zijn aan minder twijfel onderhevig dan wiskundige argumenten!
Waarheid is een metafysische waarheid, zij ligt verankerd in de goddelijke orde. Pas als men zeker is van het bestaan van god en van diens volmaaktheid -en men heeft deze metafysisch bewezen-, kan men tot zekere kennis komen op andere terreinen.
Ook voor de evidentie zelf -hét fundament van de menselijke kennis- staat god garant. Hij is de waarborg voor de eeuwige waarheden van de wiskunde, voor orde en causaliteit en ook voor het goede.

> Wat de eeuwige waarheden betreft: ik zeg opnieuw dat ze alleen daarom waar en mogelijk zijn, omdat God ze als waar of als mogelijk kent, en dat ze niet integendeel door God als waar worden gekend, alsof ze, onafhankelijk van Hem, waar waren.
> En als de mensen goed de betekenis van hun woorden begrepen, zouden ze nooit zonder godslastering kunnen zeggen dat de waarheid van een zaak voorafgaat aan de kennis, die God ervan heeft, want in God zijn willen en kennen één, zodat daardoor alleen dat Hij een zaak wil Hij die ook kent, en daardoor alleen die zaak ook waar is.
> Men mag dus niet zeggen dat als God niet bestond, die waarheden niettemin waar zouden zijn; want het bestaan van God is de eerste en eeuwigste van alle waarheden die er kunnen zijn, en de enige waaruit alle andere voortvloeien.

6.3.7. Een dualistisch mensbeeld

(1) De res cogitans, de wereld van denken, zelfbewustzijn en zelfbezinning staat geheel los van de res extensa. de ruimtelijke wereld van de materie. In de natuur gelden wiskundige wetten, deze bepalen de uitgebreidheid ('extensio') en de verhoudingen en bewegingen daarbinnen.
Descartes' opvatting van de natuur is mechanistisch, haar bewegingen zijn als die van een machine geheel causaal geordend en kunnen worden berekend. Dit geldt ook voor het leven van planten en dieren, die geen denkkracht en zelfbewustzijn ('cogitatio') bezitten en louter functioneren als automaten.
De mens bestaat uit een ziel/geest en een lichaam. Beide staan, in ieder geval theoretisch, helemaal los van elkaar[a]. Toch bestaat er een inwerking van de een op de ander: de geest komt in de vorm van de wil het lichaam binnen via de pijnappelklier en stuurt de processen ervan bij, zoals een loods een schip.[b]

(2) Mensen onderscheiden zich van dieren omdat zij geest zijn. Dit uit zich in

a. hun taal,
b. hun logisch denkvermogen.,
c. hun vrije wil[c], het vermogen tot verstandelijk overleg met zichzelf, los van alle natuurlijke gebondenheid,
d hun morele eigenschappen en de verantwoordelijkheid die daaruit voortvloeit,
e. hun onsterfelijkheid.

---

[a]Mensen gaan niet dood omdat, zoals de traditie dat leert, de ziel het lichaam verlaat, nee, het lichaam stopt zelf, zoals een klok ophoudt met tikken. Een volstrekt fysiologisch standpunt, dat door La Mettrie wordt uitgewerkt.

[b]Descartes oppert ook wel dat de eenheid en samenhang, die er onmiskenbaar tussen geestelijke en lichamelijke uitingen bestaat, direct is te danken aan het optreden van God.

[c]Descartes: 'Dat onze wil vrijheid bezit, en dat wij met veel eigenmachtig kunnen instemmen of niet, is zo duidelijk dat het onder de hoogste en meest algemene begrippen moet worden gerekend die ons zijn aangeboren.'

Het mensbeeld van Descartes ligt, samen met het humanistische, ten grondslag aan wat Ryle de westerse Standaardtheorie noemt.

→ De mens als machine (La Mettrie): KCF.3.2.1.
→ Gilbert Ryle's aanval op de Standaardtheorie: 4.6.3, Exc.XV.0.3.

6.3.8. Ethiek

Ook de ethiek wordt bij Descartes gedomineerd door de ratio. Deze moet worden gebruikt om de lichamelijke hartstochten, ook al zijn ze niet slecht, te regelen en in te tomen met zelfbeheersing als doel. Kerndeugd is de 'générosité' ('edele gezindheid'), waardoor mensen zelfbewust en vol vertrouwen besluiten al hun mogelijkheden te ontplooien.
Omdat hij er (nog) niet in is geslaagd een ethische methode te ontwikkelen, meent Descartes zich voorlopig enige handregels ('maximes') te moeten stellen. Houd je aan de moraal en aan de gewoonten en wetten van je cultuur, handel vastberaden, ook al zijn de waarden, waar je je voor hebt besloten in te zetten, dubieus, leef teruggetrokken, wees bezig met jezelf, zoek de rust van de ziel, en vooral: kom niet in opstand tegen het lot of tegen de wereldorde, een overwinning op jezelf is beter dan de verandering van de wereld. Dit laatste moet zelfs als een dwaasheid worden beschouwd:

> Daarom kan ik ook in het geheel niet instemmen met die warhoofden en onruststokers die noch door geboorte noch door het fortuin zijn geroepen zich bezig te houden met publieke zaken, maar die toch onophoudelijk in hun geest een of ander nieuwe hervorming doorvoeren. En wanneer ik zou denken dat er zich in dit geschrift (de 'Discours') ook maar iets zou bevinden, waardoor men mij van deze dwaasheid zou kunnen verdenken, zou ik zeer bedroefd zijn dat het was gepubliceerd.

En met deze rigide opmerkingen plaatst Descartes zich ook op het gebied van de ethiek buiten de Verlichting. [a]

[a] Ook zijn starre metafysische uitgangspunten rijmen niet met het relativerende denken van de Verlichting.

6.4. Scepticisme. Relativisme en nihilisme

Men late zich niet misleiden: alle grote geesten zijn sceptici.

Nietzsche

6.4.1. Scepsis

Alles is louter mening.

Xenofanes

(1) Bij speculatie stelt men vast dat er orde bestaat en vraagt men zich vervolgens af hoe deze orde functioneert. Hiertegenover stelt de scepticus dat er geen enkele reden is een allesomvattende orde en samenhang aan te nemen. Zo'n hypothese kan niet worden bewezen en is leeg. Bovendien, al zou zo'n niet-fysische orde bestaan, dan nog is het menselijke kenvermogen te beperkt om haar te leren kennen.

(2) Kennis ontstaat omdat mensen met hun zintuigen de verschijnselen waarnemen en pas daarna met hun verstand verwerken. Omdat de zintuigen onzeker en onbetrouwbaar zijn, staat het reeds bij voorbaat vast dat kennis nooit absoluut kan zijn. Dat het mogelijk zou zijn om met de rede, al denkend, het wezen der dingen te vinden is volgens de scepticus een waanidee. Filosofie kan alleen worden gedefinieerd in termen van blijvende twijfel.
De scepticus hecht, behalve aan zijn kritische instelling[a], vaak veel waarde aan het gewone mensenverstand ('common sense') en aan een praktische kijk op de dingen.

6.4.2. Relativisme en nihilisme. Nietzsche

(1) Men kan aan alles twijfelen, iedere orde uitsluiten, iedere zekerheid ontkennen. Dit standpunt leidt tot *nihilisme*. Kennis is onmogelijk, men kan niet beoordelen wat goed is of kwaad, een leefbare samenleving is een utopie. Niets heeft enige zin of betekenis.
Dit extreme standpunt lijkt moeilijk te verdedigen: natuur en samenleving geven -zeker op het eerste gezicht- genoeg redenen aan te nemen dat er wetmatigheden, samenhangen en regels zijn te ontdekken. Of deze ook gelden in andere werelden, in alle culturen en bij alle volken, en of daaruit kan worden geconcludeerd dat er een absolute orde achter de dingen bestaat, dat blijft de vraag. De sceptici ontkennen de sprong van *orde* naar *Orde*, zonder dat zij in grote meerderheid tot nihilisme vervallen. Zij nemen een relativistisch standpunt in: het kenvermogen van mensen is beperkt, en wat zij weten is altijd beïnvloed door persoonlijke, culturele en historische omstandigheden. Dat betekent niet dat men niet tot praktische en nuttige kennis kan komen, die vooral in het dagelijkse leven erg waardevol is[b].

Relativistisch is het werk van Montaigne. In zijn 'Essais' probeert hij, al tastend, zijn weg te zoeken, steeds blijft hij open staan voor nieuwe vragen, voortdurend en tot aan zijn dood corrigeert hij zichzelf. Ook bij hem nadruk op praktische zaken als opvoeding en het zoeken naar levenswijsheid (→ hoofdstuk 11).

(2) Een voorbeeld van nihilisme bij Nietzsche. Deze wijst het relativisme van de hand als een verlamming van de wil, het is een drug die mensen innerlijke rust verschaft, hen versuft en de angst voor het nihilisme wegneemt. Hij pleit voor een harde, manlijke vorm van scepsis:

> Deze scepsis veracht en trekt naar zich toe, zij ondergraaft en neemt in bezit, zij gelooft niet, maar zij verliest zich daarbij niet, zij geeft de geest gevaarlijke vrijheid, maar houdt het hoofd koel, het is de *Duitse* vorm van scepsis.

De ware scepticus laat zich niet inpalmen door een geruststellend relativisme, zoals bv de natuurwetenschap die biedt, maar verwerft zich vrijheid en zet zich met volle energie actief in om deze vrijheid te verwerkelijken. Zonder enige illusie.

---

[a]Popper merkt op dat het het woord scepsis oorspronkelijk van een werkwoord afstamt dat *onderzoeken en oordelen* betekent. Twijfel gaat gepaard met overweging en beschouwing.

[b]Soms wordt er een onderscheid gemaakt tussen *nihilisme* als dogmatisch relativisme en *relativisme* als pragmatisch relativisme. In dit boek wordt de term *scepticisme* gebruikt voor de relativistische stroming in tegenstelling tot het nihilisme.

> Laten wij deze gedachte in haar meest verschrikkelijke vorm denken: het bestaan, zoals het is, zonder zin en doel, maar onvermijdelijk wederkerend, zonder een finale in het Niets: "de eeuwige wederkeer".
> Dat is de meest extreme vorm van nihilisme: het Niets (het "zinloze") eeuwig!
> Europese vorm van het boeddhisme: energie van weten en van kracht dwingt ons tot een dergelijk geloof. Het is de *meest wetenschappelijke* van alle hypothesen die mogelijk zijn.

Iedere vorm van zwak nihilisme verwerpt hij: al die pogingen de zinloosheid van het bestaan te ontlopen door, zoals christenen doen, je hoop te vestigen op een andere wereld, of, zoals bij de boeddhisten, het leven in ascese onder te dompelen. Leven is wil tot macht. Je moet het juist in al zijn leed en pijn bevestigen, en er vreugde aan beleven. 'Lust wil zichzelf, wil eeuwigheid, wil wederkomst, wil het alles zich eeuwig gelijke.'

→ De Sofisten: Exc.XIII.2.1.
→ De *Essais* van Montaigne: KCF.11.4
→ Nietzsche: 8.7.2.
→ Nihilisme: KCF.5.4.1.

6.5. Hume: empirisme en scepticisme

6.5.0. De doelstelling

Hume stelt een onderzoek in naar de werking van de menselijke geest zoals die zich uit in oordelen op moreel, godsdienstig, wetenschappelijk en kunstzinnig gebied. Bovendien probeert hij op kritische wijze te bepalen welke waarde aan dit soort oordelen mag worden toegekend. Dit geeft zijn werk een sterk negatieve trek, vooral als hij de metafysica en het godsdienstig dogmatisme aan de kaak stelt.

6.5.1. De werking van het bewustzijn

> De geest is niets anders dan een bundel of verzameling van verschillende waarnemingen, die elkaar met een voorspelbare snelheid opvolgen en die in levenslange en voortdurende verandering en beweging zijn.

(1) Het bewustzijn is -om in hedendaagse termen te spreken- een fysiek systeem, dat van buiten af wordt geprikkeld. Mensen krijgen voortdurend indrukken ('impressions'), die volgens vaste wetten en regels worden verwerkt. Zij zijn de oorsprong van de menselijke kennis.
Naast deze zintuiglijke prikkels komen er indrukken van binnen uit: de gevoelens. Deze sturen de morele en esthetisch-kunstzinnige oordelen en bepalen wat mensen goedkeurenen afkeuren.

(2) De zintuiglijke gegevens worden in het bewustzijn vastgelegd als voorstellingen ('ideas'). Ideeën zijn geen aangeboren begrippen, die apriori in de menselijke geest bestaan, maar het zijn herinneringsbeelden, die aan de indrukken hun vorm en samenhang geven.

(3) Ideeën kunnen met behulp van herinnering en verbeeldingskracht aan elkaar worden gekoppeld tot samengestelde ideeën ('complex ideas'). De herinnering helpt mij omdat zij mij leert dat een appel in werkelijkheid overeenkomt met appels uit het verleden. De verbeeldingskracht uit zich in het associatievermogen: het beeld van een appel in de schaal doet denken aan de peer ernaast, de ene gebeurtenis uit het verleden roept een andere op, die eraan vooraf ging. Ook worden in het bewustzijn bepaalde voorstellingen in samenhang gebracht met andere in een verband van oorzaak en gevolg, zoals wolken en regen.
Het menselijk bewustzijn is een denkmechanisme, dat door middel van herinnering en verbeelding eenvoudige denkbeelden aan elkaar koppelt tot complexe voorstellingen. Dit op grond van drie associatieprincipes:

-analogie:	beeld en werkelijkheid lijken op elkaar.
-contiguïteit:	twee voorstellingen grenzen aan elkaar in ruimte of tijd, zij staan *naast* elkaar of komen *na* elkaar.
-causaliteit:	het een is de oorzaak van het ander.

De menselijke geest -'een bundel indrukken en denkbeelden'- gedraagt zich dus passief en reageert automatisch, geheel in overeenstemming met de drie wetten van associatie.

(4) Hume is een empirist: kennis is gefundeerd op directe, zintuiglijke ervaring. Bij de ontleding van een complex idee als een stad komt men steeds uit op een aantal basisideeën: huizen, straten, marktlawaai, verkeer. Deze kunnen op hun beurt worden teruggevoerd op zintuiglijke indrukken: kleuren, geuren, geluiden. Men spreekt wel van 'Hume's microscoop'.

6.5.2. Metafysische kennis?

Idealisme (Plato) en rationalisme (Descartes) voeren in de ogen van Hume een schijnvertoning op. Speculatieve oordelen, die kennis suggereren van ideeën en substanties, hebben geen inhoud. Er is geen sprake van zinvolle kennis als een denkbeeld niet kan worden teruggevoerd op zintuiglijke indrukken ('Hume's scheermes').

De wereld is niet opgebouwd uit dingen én hun eigenschappen. Als men de indrukken rood, rond en hard vaak samen ziet, wordt door associatie, herinnering en verbeelding *geopperd* dat een drager ('substantie') deze eigenschappen bij elkaar houdt. Maar het is een suggestie, meer niet. Dit geldt ook voor de persoon als drager van vele kenmerken.

> Keer ik mijn gedachten nu tot *mijzelf*, dan kan ik dit *'zelf'* nooit gewaarworden zonder een of meerdere gewaarwordingen; noch kan ik ooit iets anders dan de gewaarwordingen opmerken. Het is dus de samenstelling van deze laatste die het 'ik' uitmaakt.
> Wij kunnen ons voorstellen dat een denkend wezen veel of weinig gewaarwordingen heeft. Veronderstel nu dat het bewustzijn wordt teruggebracht tot een niveau beneden het leven van een oester. Veronderstel dat het maar één gewaarwording heeft, zoals van dorst of van honger. Beschouw het in deze toestand. Begrijpt je hierbij iets anders dan alleen maar deze gewaarwording? Heb je enig denkbeeld van een *ik* of van een *substantie*? Indien niet, dan kan ook de toevoeging van andere gewaarwordingen je dit denkbeeld niet aan de hand doen.
> De vernietiging die zoals sommigen menen op de dood volgt en die de volledige ondergang betekent van dit ik, is niets anders dan een uitdoving van alle bijzondere gewaarwordingen; liefde en haat, pijn en plezier, gedachte en zintuiglijke ervaring. Deze moeten dus hetzelfde zijn als het ik; aangezien het ene het andere niet kan overleven.

6.5.3. De tweetand: oordelen apriori en ervaringsoordelen

(1) Wat is nu kennis, wat zekerheid? Om dit te verduidelijken maakt Hume een onderscheid tussen twee soorten oordeel ('Hume's vork/tweetand'). Oordelen apriori, oordelen die algemeen en noodzakelijk zijn, worden gebruikt om de onderlinge relaties tussen denkbeelden aan te geven. Deze oordelen zijn formeel, zij staan los van de ervaring. Bij het zien van twee koeien en drie paarden constateer ik dat er vijf stuks vee zijn. '2 + 3 = 5' is een oordeel dat altijd en in alle omstandigheden geldig is. Het biedt *volstrekte zekerheid*. De bewering '2 + 2' = 2 x 2' is een waarheid apriori. Zij is gebaseerd op axioma's, spelregels en afleidingen uit axioma's. De ontkenning ervan houdt een logische tegenspraak in.

(2) Anders ligt het met een uitspraak als 'Morgen komt de zon op'. Deze is gebaseerd op de waarneming van de verschijnselen en komt tot stand via inductie. Zij biedt als kennis niet meer dan *waarschijnlijkheid*. De ontkenning ervan levert geen logische tegenspraak op.

3) Kennis is experimenteel en kwantitatief van aard. Neem je een filosofisch boek ter hand dan moet je concentereren op de volgende vragen:

> Bevat het op de een of andere manier abstracte redeneringen die kwantitatief of getalsmatig van aard zijn? Nee. Bevat het op op de een of andere manier experimentele redeneringen die gericht zijn op feiten en op bestaan? Nee. Lever het dan over aan het vuur; want het kan niets bevatten dan drogredeneringen en illusies.

6.5.4. Causaliteit

> Er is geen oorzaak, noch een gevolg in de natuur; de natuur heeft alleen maar een individueel bestaan; de natuur is er domweg.

(1) Oordelen over causale samenhangen zijn niet apriori, omdat uit de oorzaak (de wolken) niet met zekerheid het gevolg (de regen) kan worden afgeleid. Samenhangen tussen oorzaak en gevolg berusten op ervaring: mensen leren door regelmatige waarneming of op grond van hun opvoeding de feiten met elkaar in oorzakelijk verband te zien. Dat men weet dat er na een blikseminslag een donderslag komt, is een zaak van gewoonte: het is een gewenning, een aangeleerde wijze van concluderen. Mensen voelen uit ervaring dat er een noodzakelijk verband bestaat tussen zaken die vaak na elkaar plaats vinden en zij verwachten dat deze samenhang er in de toekomst ook zal zijn. Causaliteit is een zaak van geloof.[a]

---

[a]Hume bestrijdt de ingeburgerde opvatting dat er binnen de natuur *causale krachten* werkzaam zijn. Maar dit betekent volgens hem niet dat je vanuit de kennis die je bezit in het dagelijks leven de verschijnselen niet causaal zou kunnen beschrijven: ik ben zo laat, *want* de brug stond open. Van toeval is in zo'n situatie geen sprake.

(2) Dit neemt niet weg men wel moet aanvaarden dat de processen in de natuur en in de menselijke geest regelmatig en harmonieus verlopen. Indien men deze veronderstelling zou afwijzen, zou iedere vorm van kennis en iedere morele beoordeling onmogelijk worden. Alles gaat zoals het moet gaan: de natuur (Newton!), mens en geschiedenis zijn gedetermineerd. Voor toeval en vrijheid is geen plaats.

6.5.5. De kennis van god.

(1) Hume heeft zich uitvoerig en met veel durf bezig gehouden met het vraagstuk van de godsdienst -in zijn tijd een heet hangijzer- en vooral met de argumenten die worden aangevoerd om het bestaan van god aan te tonen. In het volgende een bespreking van zijn kritiek op een aantal traditionele godsbewijzen.

***-Het ontologische godsbewijs**:* *Mensen bezitten intuïtief een zeer helder idee van een volmaakt hoogste wezen. Het bestaan van deze god is noodzakelijk omdat men zich niet kan indenken dat een volmaakt wezen niet zou bestaan. Deze veronderstelling houdt een contradictie in (→ 6.3.5).*

Hume:

-Ieder ding of wezen dat bestaat kan men zich ook altijd voorstellen als iets dat niet bestaat: bestaan is niet noodzakelijk.
-De vraag of iets bestaat behoort tot het gebied van de empirische kennis, niet tot het terrein van de ratio.
-Men kent Gods wezen niet, dus kan men niet weten of hij volmaakt is.

→ De analyse van Moore: 4.6.1.2.

***-Het teleologische godsbewijs**:* *Bij het zien van een kunstmatig voorwerp als een horloge zal iedereen direct tot de conclusie komen dat het doelbewust en met verstand is gemaakt. Zo moet men ook bij het onderzoek van de natuurlijke verschijnselen als het oog wel tot de conclusie komen dat de natuur wordt beheerst door een doelbewust plan, ontworpen door de godheid (Paley).*

Het uitgangspunt van dit godsbewijs is het principe van de causale analogie: men concludeert uit de waarneming van overeenkomstige gevolgen dat er een overeenkomstige oorzaak is. Horloge en oog zijn beide, in hun doelmatigheid, het gevolg van een bewust en doordacht plan.

Hume:

-Een horloge kan worden beoordeeld naar opzet en doel, voor de natuur geldt dit niet: zij behoudt iets raadselachtigs en onverklaarbaars.
-De gelijkstelling van de goddelijke intelligentie met die van de mens leidt tot een vermenselijking van god.
-Het PCA houdt in dat men niet meer aan de oorzaak mag toeschrijven dan uit het resultaat blijkt: als men een gouden horloge vindt, mag men daar niet uit concluderen dat de maker een gelukkig huwelijk had. Op grond van deze regel mag men uit de verschijnselen niet besluiten tot het bestaan van een god, die volmaakt is.
-Zelfs voor een niet geheel volmaakte god ziet de wereld er wel erg onvolkomen uit. Denk bv aan:
  -de aanwezigheid van pijn als onderdeel van het scheppingsmechanisme.
  -de zwakke constitutie van de mens, die ternauwernood tegen de omstandigheden is opgewassen.
  -de gang van zaken binnen de natuur, waar de processen allesbehalve soepel verlopen.[a]

---

[a]Ook Hume stelt zich de aloude vraag naar de aanwezigheid van het kwaad in de wereld. Hoe kan dit worden gerijmd met een godheid als schepper: '*Wil hij het kwaad voorkomen, maar kan hij dat niet? Dan heeft hij geen macht. Kan hij het wel, maar wil*

-Waarom zou men de natuur moeten zien als een bouwwerk met god als architect? Men kan haar ook beschouwen als een organisme, als een lichaam met god als ziel of als de vegetatie met god als zaaier of als bevruchter (de spin ziet het begin van de wereld als het spinnen van een web...!). Het is dus helemaal niet nodig uit te gaan van een intelligent plan als ontwerp van de wereld.
-Ook kan terzijde de vraag worden gesteld of het ontstaan van en de ontwikkelingen binnen de natuur niet afhankelijk zijn van natuurlijke krachten, dus van dat wat nu natuurlijke selectie wordt genoemd.

-Het kosmologische godsbewijs: *Alles heeft een oorzaak, ook deze wereld. Indien god niet de eerste oorzaak is, ontstaat er een regressus in infinitum.*

Hume:

-Het principe van de causaliteit, als verwachtingspatroon, is van toepassing op de wereld van de ervaringen.God en heelal zijn unieke begrippen, die niet vallen binnen het kader van het empirische causa liteitsbeginsel: mensen hebben geen enkele ervaring met scheppingen door god van heelallen.
-Waarom moet men via oorzaak en gevolg een sprong maken van het heelal naar een god? Ook het heelal kan eeuwig zijn en in zichzelf bestaan.
-Welke argumenten kan men aanvoeren tegen een regressus in infinitum?
-Waarom moet men denken in termen van een begin?

(2) De gegeven analyse van Hume komt uit zijn 'Dialogues concerning natural religion', een werk waarin de godsdienst van alle kanten wordt benaderd, verdedigd en aangevallen. Onduidelijk is welk standpunt Hume zelf, ondanks zijn scherpe kritiek, inneemt: hij wijst het teleologische godsbewijs niet bij voorbaat af, bovendien beveelt hij in eerder werk ('The natural history of religion') een filosofisch verantwoorde godsdienst aan in de vorm van het deïsme.
Hoe dit ook zij, zeker is dat hij de godsdienst op geen enkele manier een aanvulling acht op de praktische kennis. Men kan er evengoed zonder. Wel meent hij dat het geloof in de voorzienigheid van God in het psychologische vlak van groot nut kan zijn. Maar vanuit wetenschappelijk standpunt moet het oordeel worden opgeschort en moet men berusten in een sceptische houding.

6.5.6. Ethiek

(1) Feitelijke beweringen berusten op zintuiglijke ervaring en overtuiging, morele oordelen op de innerlijke gevoelens waarmee mensen elkaar benaderen: 'goed' is iemand die aardig wordt gevonden of wordt gewaardeerd.
Hume stelt in navolging van Hutcheson dat men nooit vanuit de feiten ('to be') inzicht kan krijgen in wat mensen wel of niet behoren ('to ought') te doen. Men kan feitelijk constateren dat iemand een ander met opzet heeft gedood zonder dat men hieruit kan afleiden dat hij dit niet behoorde te doen en dat hij daarom een misdadiger of zondaar is. Wel valt te beoordelen of hij zich binnen een groep aan de regels en afspreken heeft gehouden. Maar aan de andere kant hangt de reden waarom men hem goed of slecht noemt af van de gevoelens die men tegenover hem koestert. Zij ligt opgesloten in de persoonlijke waardering voor hem.

(2) Voor een goed begrip van Hume's opvatting op het gebied van de moraal is het dus raadzaam een onderscheid te maken tussen

a. (morele) oordelen die een uitspraak doen over de juistheid, over de *rechtvaardigheid* van handelingen binnen een samenleving en
b. (morele) oordelen over mensen, die worden geformuleerd in termen van *persoonlijke waardering*. Deze oordelen komen voort uit de houding die men gevoelsmatig aanneemt tegenover de anderen, tegenover hun karakter ('goed', 'slecht'), hun eigenschappen ('lief', 'laf') en de handelingen die daaruit voortvloeien.

Het is een niet onbekend verschijnsel dat de moeder van een moordenaar de daden van haar zoon anders beoordeeld dan de rechter of de kranten ('Het is zo'n lieve jongen!'). Het is ook opvallend dat veel mensen tegenover een goed uitgekiende roofoverval een tweeslachtige houding aannemen: zij wijzen zo'n handeling als 'misdadig' van de hand, maar voelen ook bewondering voor de durf en vindingrijkheid van de organisatoren.

> a. Recht ('justice') is niet een aangeboren idee, een idee dat men met de rede kan vinden. Integendeel, het is een term, die in vroege tijden op grond van ervaring is ontstaan binnen het verband van de familie. Om zich persoonlijk te beschermen en om het algemeen welzijn te handhaven, moeten mensen wel met elkaar samenwerken, afspraken maken en overeenkomsten aangaan bv op het gebied van huwelijk, bezit en bestuur. Mensen gedragen zich rechtvaardig omdat het nuttig en voordelig is voor de gemeenschap en daarmee voor zichzelf. Rechtvaardig is een sociaal begrip, gebonden aan conventie en traditie, het is naar zijn inhoud aan te leren.
>
> b. De oorsprong van de morele waardering, van goedkeuring en afkeuring ligt in de mens, niet in de samenleving en zijn gedragsregels. Mensen bezitten een moreel gevoel ('moral sentiment') tegenover anderen. Dit wordt gevoed door gevoelens van lust en onlust, van plezier en ongenoegen en uit zich in een gedrag dat deze gevoelens weerspiegelt: liefde en haat, trots en jaloezie. De beoordeling van de ander hangt ook samen met nut dat men van hem kan hebben of van de bedreiging die er van hen uitgaat. Morele oordelen zijn in eerste instantie zuiver persoonlijk en subjectief, zij slaan op karaktertrekken, die aan mensen worden toegekend en zijn gebaseerd op verwachtingen, die men van hen koestert. Zij bezitten geen algemene geldigheid.

(3) Er bestaat dus een diepe kloof tussen (a) de rechtsuitspraken binnen een samenleving en (b) de zuiver persoonlijke waardeoordelen die mensen onderling uitwisselen (b).
Toch ligt er een brug tussen beide: mensen bezitten een aantal psychische mechanismen in de vorm van rustige emoties ('calm passions')[a], die er voor zorgen dat zij zich niet alleen op zichzelf richten. Zo hebben zij van nature een afkeer van wanorde en twisten. Bovendien denken zij zich voortdurend in in de situatie van de ander, zij bezitten een sterk gevoel van medeleven ('sympathy'), waardoor zij het plezier van de ander kunnen zien als hun eigen plezier. Zij benaderen hun medemensen van nature welwillend en vriendelijk ('benevolence').

(4) Volgens Hume is de mens geheel gedetermineerd: in zijn gedrag wordt hij uiterlijk bepaald door de afspraken binnen de samenleving en innerlijk door zijn gevoelens en emoties. Van vrijheid kan men alleen spreken in een praktische en sociale betekenis: vrij is de mens die niet (lichamelijk) wordt gedwongen.

6.5.7. Twijfel, geen vertwijfeling

(1) Hume's opvattingen komen voort uit de diep gewortelde overtuiging dat zekerheid voor mensen niet is weggelegd. Wat resteert is twijfel:

- -De menselijke waarneming, die tot stand komt via indrukken en denkbeelden, is geen afbeelding, maar eerder een verbeelding van de verschijnselen. De objectieve wereld is onbekend, zij blijft ondoordringbaar en duister
- -Kennis van de werkelijkheid berust uiteindelijk op geloof en gevoelens.[b]. De rede verschaft geen kennis, zij kan de twijfel niet overwinnen, integendeel, zij brengt mensen juist, al redene rend, tot uiterste twijfel.
- -De godsdienstige hypothese is leeg, zij levert geen bijdrage tot de kennis.

---

[a]Ook een filosoof als Ruse komt vanuit de evolutietheorie tot ongeveer dezelfde conclusies: mensen hebben een globale moraal mee meegekregen die in grote lijnen werkt en die zich uit in samenwerking, zorg, voorzichtigheid en betrouwbaarheid als centrale regels..

[b]Of de wereld om ons heen werkelijk bestaat, is een vraag die nooit kan worden beredeneerd. of gerechtvaardigd. Dat wij toch geloven dat zij er is, wordt met de menselijke geest meegegeven, zij wordt door haar automatisch, associatief als vanzelfsprekend geproduceerd..

(2) Toch behoeft dit alles ons niet tot vertwijfeling te brengen. Wij leven, halen adem en hebben onze gevoelens. Daar heeft de twijfel geen vat op. De natuur neemt ons in bescherming. Wij worden gestuurd door natuurlijke, driftmatige mechanismen. Ook de logische redenering behoort hiertoe: het gewone menselijke verstand ('common sense') helpt ons van nature mits wij ons tot het gewone leven ('common life') beperken en niet daar buiten proberen te treden.
Bovendien, mensen leven uit de ervaring die zij alle dag opdoen: zij leren kijken, spreken en zich verstandelijk in te zetten. Zo passen zij zich aan en krijgen zij binnen het leven van alledag alledaagse kennis en zekerheid.
Instinct en gewoontevorming ('custom') zijn het menselijke wapen tegen de vertwijfeling.

6.6. De klassieke vormen van rationalisme en empirisme

6.6.1. De school van Wolff

> Dit is het wezen van het rationalistische programma: het is gekant tegen de aanvaarding van de realiteit van de wereld op basis van vetrouwen. Het kent geen loyaliteit jegens een cultuur en haar gewoonten. Integendeell, het beziet cultuur met de allergrootste achterdocht.
>
> Ernest Gellner

(0) In de 18e eeuw ontstaat in Duitsland een filosofische school, die zich baseert op het werk van Descartes en Leibniz. Binnen deze klassiek-rationalistische richting wordt een speculatief systeem tot ontwikkeling gebracht dat lange tijd grote invloed uitoefent. Belangrijkste woordvoerder is Wolff, die de vaak uit de losse pols neergeschreven gedachten van Leibniz tot een sluitend metafysisch stelsel heeft samengevoegd. In deze paragraaf komen enkele kernideeën van dit klassieke rationalisme kort aan de orde.

(1) Menselijke kennis staat los van de ervaring, zij is apriori: de geest kan op intuïtieve wijze absolute zekerheid bereiken, omdat mensen bij de geboorte een aantal algemeen noodzakelijke waarheden bezit, op grond waarvan zij in staat zijn kennis op te bouwen. Aangeboren ideeën zijn onder meer:

a. De substantie.
: Menselijke ervaring bestaat uit een geheel van feiten en gebeurtenissen, die weinig samenhang vertonen en voortdurend aan verandering onderhevig zijn. Als uitkomst van zintuiglijke waarnemingen zijn zij onbetrouwbaar.
Met de rede zijn mensen in staat door deze uiterlijke schijn heen te breken: men stuit op een intelligibele wereld van substanties, die alleen door het denken is te vatten. Deze blijkt het fundament te zijn van de geestelijke en stoffelijke wereld. Descartes spreekt van god, geest en ruimte, Leibniz van monaden[a].

b. De causaliteit.
: Causaliteit is een apriori zowel in de werkelijkheid als voor de menselijke geest. Denken over de verschijnselen is alleen mogelijk indien er een onlosmakelijke samenhang bestaat tussen oorzaak en gevolg. Dat het één het gevolg is van iets anders is geen gevolgtrekking uit dat wat men om zich heen ziet. Ook buiten de ervaring om staat het als een paal boven water dat er zonder oorzaak geen gevolgen kunnen zijn. Zonder een oorzaak gebeurt er niets. Mensen kunnen dan ook niet anders dan in causale verbanden denken, causaliteit is een aangeboren idee.

c. Het *ex nihilo nihil*.
: Uit het niets kan onmogelijk iets voortkomen. Ook dit is een algemene, noodzakelijke waarheid, waaraan niet kan worden getwijfeld en die als idee met de rede apriori is meegegeven.

Het rationalisme gaat *deductief* te werk: kennis wordt afgeleid uit ideeën apriori. Door een juiste analyse kan men bv uit het beginsel van de causaliteit en uit het 'ex nihilo nihil' concluderen dat het bestaan van god rationeel vaststaat.

(2) Het uitgangspunt van het rationalisme ligt in *de ontologie*: het denken met zijn geheel van ideeën en begrippen is in harmonie met de wereld en met de wetten die haar beheersen. Mensen kunnen de wereld kennen omdat zij met rede zijn begiftigd en omdat de wereld redelijk is opgebouwd. Mensen en wereld bezitten een gemeenschappelijke, formele en redelijke structuur. Deze vindt haar oorsprong in god. Hij is de waarborg voor de orde, die geest en werkelijkheid met elkaar verbindt (Descartes). Hij heeft beide

---

[a]Monaden: een ondeelbare en wezenlijke eenheden. Volgens Leibniz zijn het lichamelijk-geestelijke substanties, bezielde eenheden met een meer of minder bewuste voorstellingswereld. Samen vormen zij de wereld in haar samenhang, met God als Oermonade, als bron en als concentratie van het heelal. Iedere monade is een beeld van de godheid.

tevoren gecodeerd en voorzien van een overeenkomstige structuur, zodat zij op elkaar zijn ingesteld (Leibniz).
(3) De orde zelf is gelegen in de wiskunde als code. Het menselijke denken werkt op een logisch-deductieve manier, de wereld is wiskundig geprogrammeerd. Het is dus nodig een taal te ontwikkelen die de samenhang tussen ratio en wereld weerspiegelt.
Descartes suggereert reeds de mogelijkheid van een mathesis universalis, Leibniz werkt hem uit en ontwikkelt een calculus, een logisch-wiskundige taal. Hiermee wil hij de wetmatigheden van geest en wereld op strikt formele wijze, buiten iedere inhoudelijke bepaling om, beschrijven.

6.6.2. Het klassieke empirisme

Het klassieke empirisme, met Hume als belangrijkste en meest radicale vertegenwoordiger, is in de eerste plaats een reactie op de ideeënwereld van het rationalisme. In het kort komen zijn argumenten hier op neer:

1. Niet de rede, maar de zintuigen zijn de basis van kennis. De gegevens, die hiermee worden verkregen, zijn in ieder geval in de praktijk betrouwbaar.

2. Het is mogelijk via begrippen een, naar het gevoel, sluitend logisch systeem op te bouwen, maar het gebruik hiervan in de wetenschap voegt niets toe aan de kennis over de wereld. De dingen kunnen niet naar hun vorm op logische of wiskundige manier worden beschreven of verklaard. Dit hangt samen met het feit dat logica en wiskunde producten zijn van de menselijke psyche en niet van te voren, apriori met de menselijke geest zijn gegeven.

3. Causale samenhangen leert men kennen uit situaties, die vallen binnen de zintuiglijke waarneming. Dat water verdampt bij verhitting is een betrouwbare ervaring, maar meer ook niet. Het is immers niet absurd, niet in strijd met de logica, wanneer men verneemt dat water, dat wordt verhit, verhardt, wel is het in strijd met de huidige kennis van zaken, en dus met de ervaring. Causaliteit is geen apriori dat mensen bij voorbaat zekerheid biedt over de verbanden die zij waarnemen. Dat er een innerlijke kracht werkzaam zou zijn tussen twee substanties, zoals Locke nog veronderstelt, is eerder een rationalistische dan een empiristische stelling: uit de waargenomen feiten kan deze gevolgtrekking immers niet worden gemaakt.
Causaal denken komt voort uit het principe van de causale analogie als men een uitwerking waarneemt die op een ander lijkt, wordt de conclusie getrokken dat er sprake is van een overeenkomende oorzaak. Dit blijkt in de praktijk een betrouwbare en nuttige methode te zijn.

(4) Het empirisme verzet zich tegen iedere vorm van valse zekerheid, zoals deze door de metafysica wordt geboden. Het is sceptisch en heeft louter vertrouwen in het natuurlijke verloop van de dingen.

6.6.3. Samenvatting

Op hoofdpunten kan men rationalisme en empirisme in hun klassieke vorm zo tegenover elkaar zetten:

HET KLASSIEKE RATIONALISME		**HET KLASSIEKE EMPIRISME**
-Geest: ratio/rede	1	-Psyche: gevoel
-Denken/intuïtie	2	-Zintuigen/psychische mechanismen
-Deductie vanuit algemene waarheden: ideeën zijn er vóór de waarneming	3	-Inductie vanuit de verschijnselen: ideeën komen voort uit de waarneming
-Speculatie/metafysica: ontologie	4	-Scepticisme/ relativisme
-Rationele zekerheid	5	-'Natuurlijke' en praktische zekerheid
-Binnen de ethiek staat de rede boven de hartstochten en moet ze leiden	6	-'De rede is en behoort de slaaf te zijn van de hartstochten (Hume)'.

Het zou onjuist zijn uit deze schematische samenvatting af te leiden dat de empiristen het gebruik van rationele overwegingen en de rationalisten de invloed van psychische factoren als gevoel en emotie zouden onderschatten. Maar in hun kentheorie leggen beide richtingen de accenten wel anders.

EXCURSUS XIV: GEVOEL EN EMOTIE
EXCURSUS XV: LICHAAM EN GEEST

6.7. Het criticisme van Kant

6.7.1. Strijd tegen dogmatisme

Immanuel Kant, opgevoed en doorkneed in het rationalistische systeem van Leibniz-Wolff, komt bij het lezen van Hume's werk tot de conclusie dat de metafysica van zijn tijd niets meer dan een dogma is. Men aanvaardt maar al te gemakkelijk dat de menselijke geest op grond van aangeboren ideeën tot kennis kan komen van God, ziel en kosmos, zonder dat men zich afvraagt of de rede wel de kracht bezit, die haar vanouds wordt toegekend.
Kant stelt zich kritisch op tegenover de rationalistische traditie en wenst, evenals Hume, een onderzoek te doen naar de reikwijdte van de menselijke kennis. Maar de uitkomsten van Hume op dit terrein zijn hem te negatief en te sceptisch. Bovendien gaat ook hij te dogmatisch te werk, omdat hij zonder nadere fundering aanneemt dat de menselijke kennis psychisch van aard is en dat zij voortkomt uit louter gewoonte en gevoel. Kant bestrijdt dit irrationalisme en wil aantonen dat mensen zich redelijk gedragen en, in ieder geval op wetenschappelijk terrein, zekerheid kunnen krijgen.
Kant probeert de rationalistische en empiristische dogma's te ontlopen. Zijn doel is de hoogmoed van het speculatieve denken te breken en de doorgevoerde nederigheid van de sceptici te boven te komen. Overtrokken optimisme en een te diep pessimisme over de mogelijkheden van menselijke kennis zijn beide misplaatst. Kant probeert een uitweg te vinden voor het dilemma dat Pascal opwerpt (→ 6.6.1).

6.7.2. De antinomieën

Een van de belangrijkste argumenten die sceptici aanvoeren tegen de denkbeelden van speculatieve denkers als Plato en Descartes houdt in dat het onmogelijk is absoluut zekere waarheden te poneren zonder dat men op logische tegenspraken stuit. Kant neemt dit argument over en geeft er meer diepte aan door aan te tonen dat de steeds oplaaiende woorden- en ideeënstrijd berust op een tweespalt in de menselijke geest. Deze leidt tot onoplosbare tegenstrijdigheden, tot antinomieën: *men kan met evenveel reden stellen en bewijzen, maar ook met evenveel argumenten bestrijden en weerleggen.* [a]

(a) dat de volgende stellingen, ***de thesen****, waar zijn:*		*(b) dat de volgende stellingen,* ***de antithesen****, waar zijn:*
De wereld heeft een begin in de tijd en ligt opgesloten binnen de grenzen van de ruimte.	1	De wereld is oneindig in ruimte en tijd, zij heeft geen begin en geen grenzen.
Uiteindelijk bestaat iedere substantie uit enkelvoudige deeltjes.	2	Nergens bestaat iets dat enkelvoudig is, nergens niets dat niet kan worden gedeeld.
Om bepaalde, bv ethische verschijnselen verklaren is het nodig, naast causaliteit, ook vrijheid als oorzaak te aanvaarden.	3	Alles gebeurt uitsluitend op grond van causalifeit, volgens de wetten van de natuur.
Het is noodzakelijk als oorzaak van de wereld een hoogste wezen aan te nemen.	4	Een hoogste wezen bestaat niet, alles is toevallig tot stand gekomen.

Volgens Hirsch geven de thesen de rationalistische zienswijze weer en de antithesen de empiristische, de thesen[b] bieden een afsluiting van iedere reeks, de antithesen leiden tot een regressus in infinitum.

→ William James, Coherence and analysis: KCF.1.3.

---

[a]Dezelfde gedachte vind je terug in het sceptisch begrip *isosthenie*. Volgens Timon van Phlius zijn de grondslagen van beweringen en hun tegendeel altijd even sterk.

[b]De wereld wordt in de antinomieën vanuit het gezichtpunt bezien van 1. kwantiteit, 2. kwaliteit, 3. relatie en 4.modaliteit.

6.7.3. De wereld van de verschijnselen

Beperk je tot de verschijnselen, tot de wereld die wordt ervaren binnen ruimte en tijd (afb.6.1). Probeer niet de grenzen hiervan te overschrijden, ook niet met de rede. Deze verstrikt zich in tegenstrijdigheden zo gauw ze de intelligibele wereld, de wereld van de noumena wil bereiken. Metafysica in de oude betekenis, metafysica als ontologie is onmogelijk. Mensen schieten tekort. Op dit punt is Kant scepticus: zekerheid over het wat en waarom, kennis over de achtergronden en diepten van het bestaan is voor mensen niet weggelegd. Op speculatieve vragen komt geen antwoord. Kennis geldt alleen voor de fenomena en daar heerst de wetenschap.

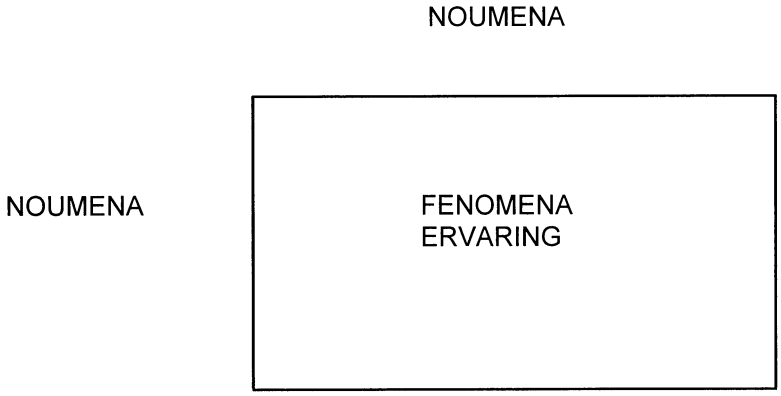

Afb.6.1. Binnen het kader: de ervaringswereld van de verschijnselen , van de de fenomena, daarbuiten de wereld van de noumena, van de 'Dinge an sich''.

Kant ontkent niet dat de rede zijn eigen plaats heeft en een eigen kracht bezit -hij is een rationalist!-, maar de ratio speelt in zijn visie geen directe rol binnen het wetenschappelijk kenproces.

6.7.4. Kant contra Hume

(1) Kant voert de filosofie terug uit het rijk van de speculatie naar de werkelijkheid, terug naar de wereld van de zintuiglijke ervaring. Geen escapades!
Dit betekent een terugkeer naar het gewone mensenverstand ('common sense'), dat een sterk wantrouwen koestert tegen sprongen in het duister, maar dat er ook vanuit gaat dat kennis mogelijk en betrouwbaar is. Niemand kan er toch aan twijfelen dat wij de dingen om ons heen zintuiglijk waarnemen, verstandelijk benaderen en begripsmatig uitleggen: wij zien regelmaat, wij ontdekken wetmatigheden en wij ordenen de wereld in maten gewichten en tijden. Hoe zouden we wetenschap kunnen bedrijven als gevolgen niet voortkwamen uit oorzaken, als de verschijnselen niet waren gebonden aan de dimensies van ruimte en tijd?
Niet dat we ons in het dagelijkse leven afvragen hoe het mogelijk is dat de wereld buiten ons blijkbaar overeenkomt met onze zintuiglijke waarneming, met onze begrippen en met onze oordelen. Wij zien de samenhang tussen subject en object als vanzelfsprekend en aanvaarden de juistheid van onze kennis op naïeve wijze.
Mensen nemen de dingen zoals ze zijn en gaan er zonder nadenken vanuit dat hun kennis een juiste afspiegeling is van dat wat er om zich heen gebeurt. Maar Kant blijft als filosoof niet bij dit naïeve realisme staan. Hij gaat verder dan de uitingen van het gewone mensenverstand en zoekt een antwoord op de vraag hoe het mogelijk is dat mensen de wereld in orde en samenhang waarnemen en haar doordacht tegemoet treden.

(2) De uitkomsten van een deel van Hume's kritische onderzoek bevallen Kant niet. Hij ontneemt de wetenschap, en daarmee mensen, iedere vorm van zekerheid als hij oppert dat een wetmatigheid als de causaliteit ontstaat uit gewoontevorming, voortkomt uit gevoelens en berust op geloof. Hume's

redenering wordt wel in het volgende syllogisme samengevat:

major	Ervaringen zijn niet algemeen en noodzakelijk ('apriori')
minor	Causaliteit is een kwestie van ervaring
	---
conclusie	Causaliteit is niet noodzakelijk en algemeen ('apriori')

De major is een empiristische basisstelling, waarover tussen Hume en Kant geen verschil van mening bestaat: uit de feiten kan men nooit conclusies trekken die algemeen geldig en noodzakelijk, dus apriori zijn. Beweringen als 'Alle mensen zijn sterfelijk', 'Water stroomt naar beneden' of 'Bladeren zijn nooit vierkant' zijn gebonden aan plaats en tijd. Men kan niet vaststellen dat ze overal en zonder uitzondering waar (zullen) zijn. Generaliseringen komen pas via ervaring, dus 'achteraf' ('a posteriori') tot stand.
De minor geeft wel problemen. Hume en Kant bestrijden beiden het naïeve realisme, dat kritiekloos aanneemt dat de causale verbanden *in* de verschijnselen zelf liggen opgesloten en dat mensen orde en samenhang echt, dus objectief waarnemen. Maar het gewone mensenverstand ('common sense') heeft volgens Kant voor een deel ook gelijk als het volhoudt dat causaliteit algemeen en noodzakelijk moet zijn. Anders wordt de wereld toch onbegrijpelijk? In deze visie wordt het gesteund en gesterkt door de wetenschap, vooral door de mechanica van Newton met zijn wiskundige beschrijving van de wetmatigheden binnen het planetenstelsel. Is er sprake van een illusie, is de theorie van de zwaartekracht niet meer dan een uiteenzetting op grond van geloof en vertrouwen? Kant ontkent dit. Newton verschaft een stuk zekerheid en kennis, zijn wetenschappelijke verklaring is algemeen en noodzakelijk. Gelden deze wetmatigheden niet dan vervalt men in wondergeloof en komt men terecht in een wereld van wanorde en toeval. Kant onderschrijft Hume's minor niet. Dit noopt hem tot een andere redenering, die er als syllogisme zo uitziet:

major	Ervaringen zijn niet algemeen en noodzakelijk ('apriori')
minor	Causaliteit is algemeen en noodzakelijk ('apriori')
	---
conclusie	Causaliteit komt niet voort uit de ervaring.

Een daarmee staat Kant voor de opgave aan te geven uit welke bron de causaliteit dan wel stamt.

(3) Ook bestrijdt Kant de opvatting van Hume dat de wiskunde opkomt in samenhang met de natuurwetenschappen en er voor dient de natuurwetten nauwkeuriger te formuleren. Wiskunde komt niet voort uit de ervaring, zij is niet het product van de geschiedenis, maar van de menselijke geest.

6.7.5. De grenzen van de kennis. Het Ik

(0) De positie van Kant is nu duidelijker geworden. Het rationalisme verwijt hij een ongerechtvaardigde verheerlijking van de rede. Het heeft niet willen inzien dat de menselijke geest vastloopt zo gauw zij probeert boven de ervaring uit te stijgen. Met het empirisme meent hij dat men zich in eerste instantie moet beperken tot de onzekere wereld van de zintuiglijke ervaringen, hoewel hij er ook van overtuigd is dat mensen binnen de wetenschap kennis kunnen ordenen die algemeen geldig is.

(1) Hume's opvatting dat kennis is gebaseerd op psychische mechanismen als herinnering, verbeelding en associatie, doet tekort aan de geestelijke vermogens van de mens. Het menselijke bewustzijn is meer dan een tabula rasa, meer dan een passief verwerkingscentrum dat automatisch de gegevens in zich opneemt: het is spontaan, het verwerkt actief de prikkels en werkt ordenend in op de omgeving. Dit vormende vermogen omschrijft Kant als het *bewustzijn op zich* of het *ik*. Mensen bezitten allen het vermogen de zintuiglijke prikkels verstandelijk te bundelen, ze tot een eenheid ('synthese') samen te voegen.

(2) Speculatieve vragen naar het hoe en waarom van dit bewustzijn blijven onbeantwoord. Het Ik is geen substantie, geen Cogito in de zin van Descartes, maar een idee, een grensbegrip, dat helpt de kennis over de mens te verrijken zonder dat men ooit over het begrip zelf iets zinnigs zal kunnen zeggen (→ 6.7.13). Het is nu eenmaal onmogelijk met de middelen van het bewustzijn dit bewustzijn zelf te analy-

seren. Het kan niet boven zichzelf uitstijgen.
Ook voor de zintuiglijke gewaarwordingen geldt een grens: ze zijn aanwezig, maar het waarvandaan en het waarom is een vraag die buiten de menselijke gezichtskring ligt.

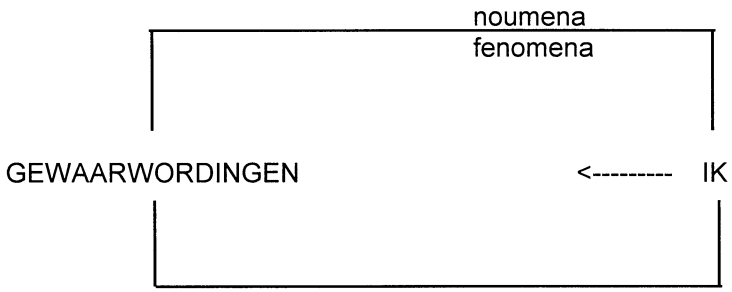

Afb.6.2. De wereld van de fenomena wordt beheerst door de gewaarwordingen en door het IK ('das Bewusstsein an sich'). Dit laatste ordent de gewaarwordingen op actieve manier. Gewaarwordingen en het ik zijn grensbegrippen.

6.7.6. Vorm en materie

Met hun zintuigen zijn mensen in staat indrukken op te vangen: zij ondergaan kleuren en klanken, zij voelen hardheid en kleverigheid. Deze prikkels komen in grote hoeveelheid op hen af en maken een chaotische indruk. Maar mensen reageren niet alleen passief op deze stimuli, zij bewerken ze zodat de wereld doorzichtig wordt en een object voor praktische kennis en wetenschappelijk onderzoek. Zij bezitten het vermogen de gewaarwordingen creatief te ordenen en de veelheid aan zintuiglijke gegevens tot een eenheid, een synthese om te vormen (afb.6.3).

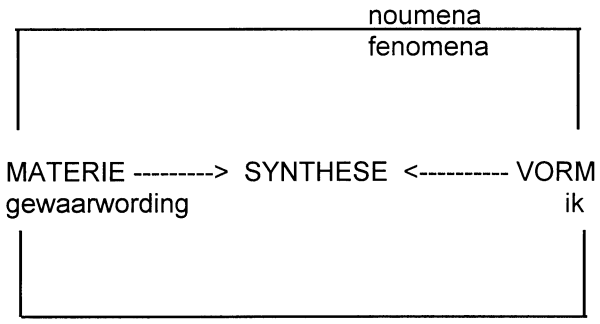

Afb.6.3. Mensen bezitten apriori het vermogen om materie vorm te geven en om haar zo te ordenen dat er een nieuwe eenheid ontstaat ('synthese').

Zoals kinderen op het strand een kasteel bouwen uit een chaotische hoeveelheid korreltjes zand, zo scheppen mensen uit de warreling van gewaarwordingen een wereld van zintuiglijke en verstandelijke vormen. Maar het kind kan meer dan bouwen, het kan zich ook van tevoren het kasteel voorstellen en zich de vormen ervan indenken. Het is in staat, buiten de directe aanwezigheid van zand en strand, een ontwerp te maken van zijn bouwsel. Het maakt zich in gedachten ruimtelijke voorstellingen en roept bij zichzelf de vormen op van het kasteel. Dan pas voert hij het ontwerp uit.
van te voren ('apriori'), buiten de directe ervaring van de gewaarwordingen om, een ontwerp van hun wereld te maken om aan de hand daarvan de gewaarwordingen te ordenen.
Het menselijke ontwerp vindt zijn weerslag in de natuurwetten, die Kant met een technische term omschrijft als synthetische oordelen apriori.

6.7.7. Synthese

(0) Het begrip synthese betekent samenvoeging: twee of meer begrippen worden aan elkaar gekoppeld. Zo is het PCO de synthese van tegengestelde of tegenstrijdige begrippen (PC). Denk aan Yin en Yang, die worden verenigd binnen de eenheid van Tao. Binnen de filosofie zoeken vele speculatieve denkers naar een synthese, naar de allesomvattende orde en samenhang. De chaos wordt opgeheven en de wisseling der dingen onder controle gebracht.

(1) Kant pakt het probleem bij de basis aan. Synthetisch zijn alle empirische oordelen, oordelen over ervaringen binnen RT. Ik zie een bloem en noem hem rood. Deze koppeling ('S is P') van bloem en rood geeft nieuwe informatie: bloemen kunnen immers veel kleuren bezitten.
Synthetische oordelen leggen dus de gewaarwordingen vast. Juist omdat deze oordelen beschrijven wat zich binnen de grenzeloze wereld van RT afspeelt, zijn zij nooit algemeen en noodzakelijk. Zij zijn nooit apriori[a], altijd *a posteriori*: men komt pas *achteraf* uit de verschijnselen te weten hoe het zit.
Kant stemt met deze empiristische gedachtegang in, maar hij maakt één belangrijke uitzondering: mensen zijn in staat met hun *verstand* binnen de dimensies van RT, maar los van de gewaarwordingen, iets nieuws te scheppen: zij brengen een synthese tot stand, die als ontwerp algemeen en noodzakelijk ('apriori') is.

(2) Kennis betekent dat men een ruimte-tijdelijke orde aanbrengt, begrippen aan elkaar koppelt '(S is P') en een logische eenheid schept. De eerste synthese houdt een ordening in van de gewaarwordingen via de zintuiglijke vormen van RT, de tweede een ontwerp apriori op grond van logische begrippen en oordelen, de derde een poging een omvattende eenheid te scheppen door middel van ideeën. *De* synthese tenslotte is het Ik: het is het centrum van waaruit uiteindelijk alle kennis en ordening tot stand komt (afb.6.4).

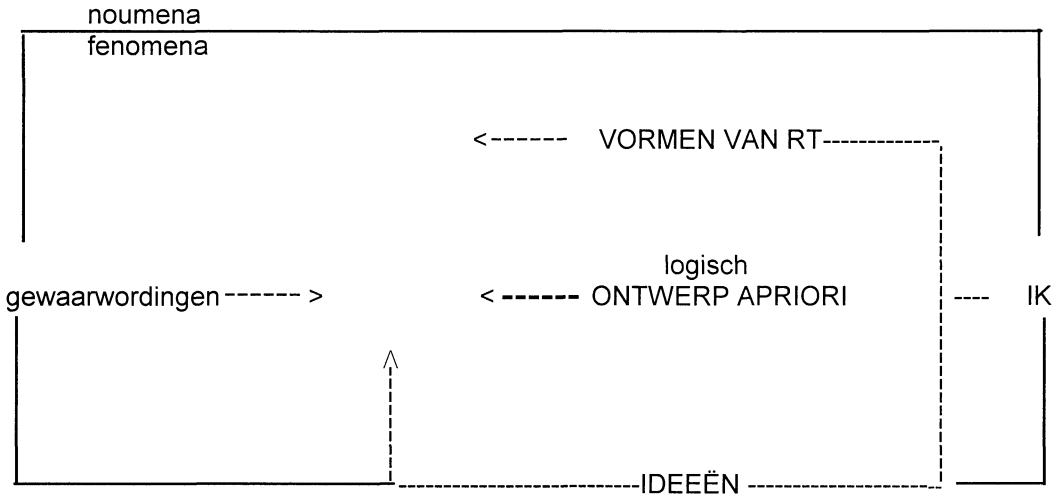

Afb.6.4. De drie synthesen: de zintuiglijke, de verstandelijke en de redelijke. Zij gaan alle uit van het 'bewustzijn op zich', van het IK als *de* synthese. De ideeën zijn, evenals ik en gewaarwordingen grensbegrippen.

6.7.8. De eerste synthese

Mensen ondergaan de materiële wereld zintuiglijk en gevoelsmatig in afstanden en duur. Deze gewaarwordingen brengen niets blijvends of duurzaams tot stand, uitspraken erover en observatie ervan zijn niet mogelijk. Prikkels zijn chaotisch en toevallig, zij kunnen niet in een zinvolle samenhang worden waargenomen zonder dat een zintuiglijk vermogen ordenend optreedt. Dit geeft vorm aan de voortdurend wisselende en ordeloze gewaarwordingen, het legt de vage indrukken van gestalten, afstanden en duur als voorstellingen vast in blijvende vormen van RT (afb.6.5).

---

[a] *Apriori* is het oordeel 'De cirkel is rond'. Het geeft geen nieuwe informatie. Kant spreekt van een analytisch oordeel.

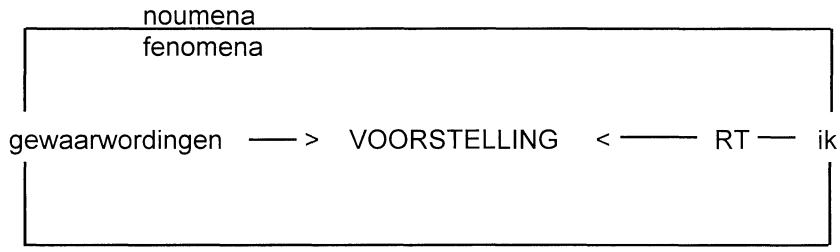

Afb.6.5. De eerste synthese: prikkels, die worden ondergaan als een chaotisch *na en naast elkaar,* worden geordend tot voorstellingen binnen RT.

RT zijn apriori, zij zijn bij iedere menselijke voorstelling onmisbaar. Men kan kwaliteiten als kleur en geur wegdenken, maar RT zijn voor waarneming en kennisverwerving absoluut noodzakelijk. Het zijn vormgevende beginselen, waarmee een synthese tot stand komt tussen de wereld van gewaarwordingen en het bewustzijn.

6.7.9. Waarnemingsoordelen

In het gewone leven worden voorstellingen op willekeurige en mechanische manier omgevormd tot alledaagse oordelen. Deze zijn niet betrouwbaar of algemeen geldend, maar toevallig en gebaseerd op gevoel en gewoonte. De verschijnselen, ook bewegingen en causale verbanden, worden beoordeeld vanuit de praktijk. Meer niet: wetenschappelijke kennis en een theoretische benadering zijn niet mogelijk. Natuurwetten als die van Newton zijn ondenkbaar. Mensen komen, om met Hume te spreken, niet verder dan subjectieve kennis en blijven, meer in het algemeen, steken in geloof en verwachting.
Het gewone mensenverstand ('common sense') onderscheidt zich bij Kant van het wetenschappelijk denken dat zuiver is en zich niet laat beïnvloeden door gevoel en emotie.[a]

6.7.10. De wiskunde: synthetische oordelen apriori

(1) De wiskunde heeft synthetische kenmerken: bij de meetkunde kan men niet zonder het ruimtebegrip en bij het rekenen niet zonder optellen en dus niet zonder de tijd. Wiskunde kan niet worden losgemaakt van de wereld van RT.
Maar de wiskunde is ook apriori, zij is algemeen geldig en noodzakelijk: '1 + 1 = 2', 'Indien een driehoek gelijkbenig is, heeft hij twee gelijke hoeken'.

(2) Nu is het samengaan van synthese en apriori met elkaar in tegenspraak omdat ervaringsoordelen a posteriori zijn en nooit algemene geldigheid bezitten. Kant lost dit probleem op door aan te nemen dat RT, als zintuiglijke vormen, apriori zijn. Mensen hebben het vermogen in zichzelf -*buiten de gewaarwordingen om*- op intuïtieve wijze *zuivere* voorstellingen te maken van RT. Zo kan de wiskunde apriori worden ontworpen. Wiskunde bestaat bij de gratie van de geest. Mensen ontdekken geen meetkundige figuren in de dingen, maar leggen deze aan ze op. Zo zijn zij in staat de wereld een te te geven. Als voorbeeld kan men denken aan kalender en klok.
De wiskunde is een ontwerp apriori, dat alleen geldt binnen de wereld van de fenomena. Kant bestrijdt het rationalistische standpunt dat het mogelijk is een calculus te ontwikkelen die de samenhang van geest en wereld, van subject en object formuleert, en dus een code achter de verschijnselen weergeeft.

[a]Volgens Kant gaat het verstand als algemene menselijke aanleg ('common sense') in de praktijk dus over in het gezonde verstand (GV) met zijn gevoelsmatige en emotionele zijde.

6.7.11 Het ontwerp apriori

(1) Synthetische oordelen apriori spelen ook op een andere manier een belangrijke rol binnen de kentheorie van Kant. In de menselijke geest komt een ontwerp apriori tot stand. Dit kan worden toegepast op de voorstellingen en verschaft mensen zo zekere, wetenschappelijke kennis. Zekere kennis, omdat de vorm ervan reeds te voren door mensen is ontworpen. De ronde vorm van het zandtaartje komt niet als een verrassing voor het kind omdat het deze van zijn vormpje reeds van te voren kent.
De opbouw van het menselijk kenvermogen, zoals Kant het beschrijft, is niet gemakkelijk te doorgronden en uit te leggen. (Toch) wordt er in deze en de volgende paragraaf kort op enige hoofdzaken ingegaan.

(2) De belangrijkste bestanddelen van het ontwerp apriori zijn een twaalftal *categorieën*, *werkzame denkvormen*. Hiermee geeft het verstand op actieve manier vorm, structuur aan de kennis. Door bv het begrip *substantie* voort te brengen, bezitten mensen de mogelijkheid (later) iets als *vast en blijvend* waar te nemen. Zij denken het begrip *causaliteit*, waarmee het mogelijk wordt twee voorstellingen *noodzakelijk aan elkaar te koppelen*. Categorieën zijn een werkzaam onderdeel van het gewone mensenverstand.

(3) Categorieën zijn louter vorm, zij hebben geen inhoud, maar zijn leeg. Indien er een ontwerp apriori tot stand moet komen, is het nodig van te voren te weten wat de werkelijkheid aan materiaal biedt. Het ontwerp moet kans van slagen hebben, het moet passen op het materiaal: een zandvormpje als ontwerp voor een watertaartje is een mislukking bij voorbaat. Op dit punt komt de zintuiglijke verbeeldingskracht in actie. Zij biedt apriori als materiaal *het schema* aan en stelt het bewustzijn in staat zich de categorieën *als iets werkelijks* in te denken, ze als iets binnen RT voor te stellen. Zij krijgen inhoud.

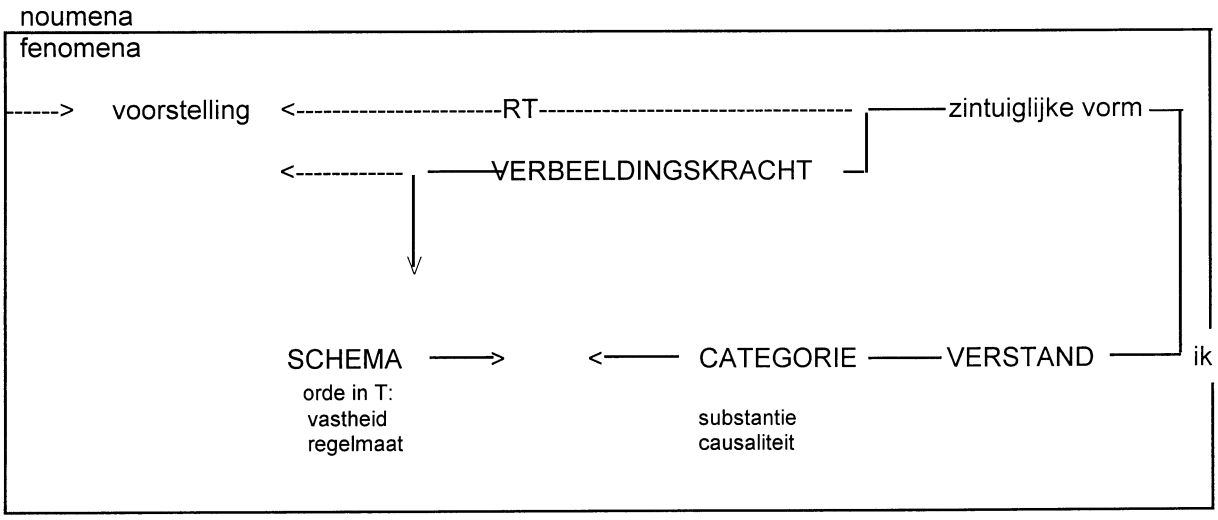

Afb.6.6. De verbeeldingskracht biedt het verstand het schema aan zodat dit 'inhoud' krijgt voor zijn categorieën.

Het schema verschaft het verstand de zintuiglijke vorm van de tijd (T) en daarmee de ordeningen binnen de tijd. Deze corresponderen met de denkvormen: de verbeeldingskracht toont *de standvastigheid van de tijd* als mogelijke inhoud van de categorie substantie en *de regelmaat binnen de tijd* als de mogelijke inhoud van de denkvorm *causaliteit* (afb.6.6).

(4) Nu treedt de oordeelskracht in werking: zij brengt de eenheid tot stand en koppelt denkvormen aan het schema[a]. Zij ontwikkelt uit beide het totale, universele ontwerp in de vorm van algemeen geldende basisregels, *de synthetische oordelen apriori*. Deze luiden bv:

[a]Kant maakt een onderscheid tussen de bepalende oordeelkracht, die het ontwerp apriori tot stand brengt en de bezinnende oordeelskracht die eigen is aan de kunstenaar als genie (→ 6.7.16.9).

-Alle verschijnselen, de dingen die onderworpen zijn aan de tijd (S), zijn vast en getalsmatig (P), zij (S) hebben substantie (P).
-Alle ervaringen, de dingen in de tijd (S) kennen onderling noodzakelijke causale verbanden (P).

Er komt dus een synthese apriori, een ontwerp apriori tot stand (afb.6.7). Dit gebeurt buiten de gewaarwordingen om, door samenwerking van verstand, verbeelding en oordeelskracht.

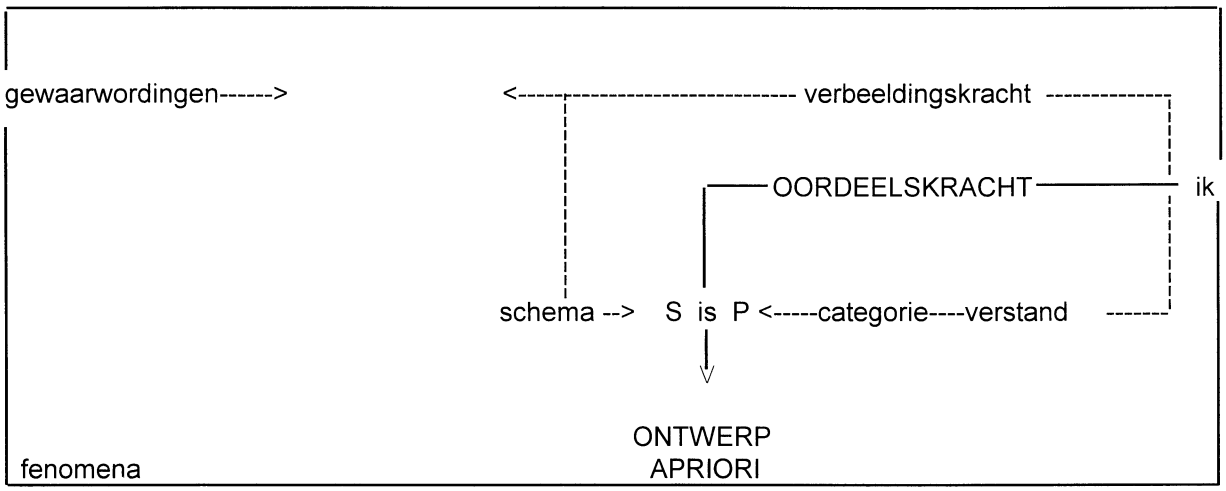

Afb.6.7. Binnen de menselijke geest werkt een ontwerp apriori als synthese van schema en categorie.Deze synthese komt tot stand via de oordeelskracht.

6.7.12 De tweede synthese

Zonder zintuiglijkheid zouden ons geen objecten worden aangeboden, zonder verstand zouden zij niet kunnen worden gedacht, gedachten zonder inhoud zijn leeg, voorstellingen zonder begrippen zijn blind.

(1) Met het ontwerp apriori zetten mensen vervolgens door middel van de oordeelskracht de voorstellingen naar hun hand en leggen deze, en daarmee de gewaarwordingen, de natuurwetten op. Binnen deze synthese krijgen de dingen een objectief, wetenschappelijk bestaan. De mens is de wetgever van de natuur (afb.6.8).

(2) Dat het ontwerp apriori op de voorstellingen past, komt voort uit de kracht van de verbeelding. Deze wekt niet alleen de categorieën tot leven en geeft het schema inhoud, maar zij verleent ook aan de voorstelling haar structuur, haar vastheid en regelmaat. En hoewel de oordeelskracht voor kennis volstrekt onmisbaar is, omdat zij de koppelingen (S i s P) tot stand brengt, is toch de verbeeldingskracht voor Kant de spil waar omheen het hele kennisprobleem draait. De verbeelding brengt verstand en de materiële wereld zo met elkaar in overeenstemming dat zij logisch aan elkaar kunnen worden gekoppeld.

(3) Wat voor de wiskunde geldt, geldt ook voor de wetenschap: zij bestrijkt alleen het gebied van de fenomena, daarbuiten heeft zij geen zeggenschap. Het ontwerp apriori heeft de gewaarwordingen nodig, zonder deze is het leeg, omgekeerd zijn de gewaarwordingen zonder het ontwerp stuurloos en blind.

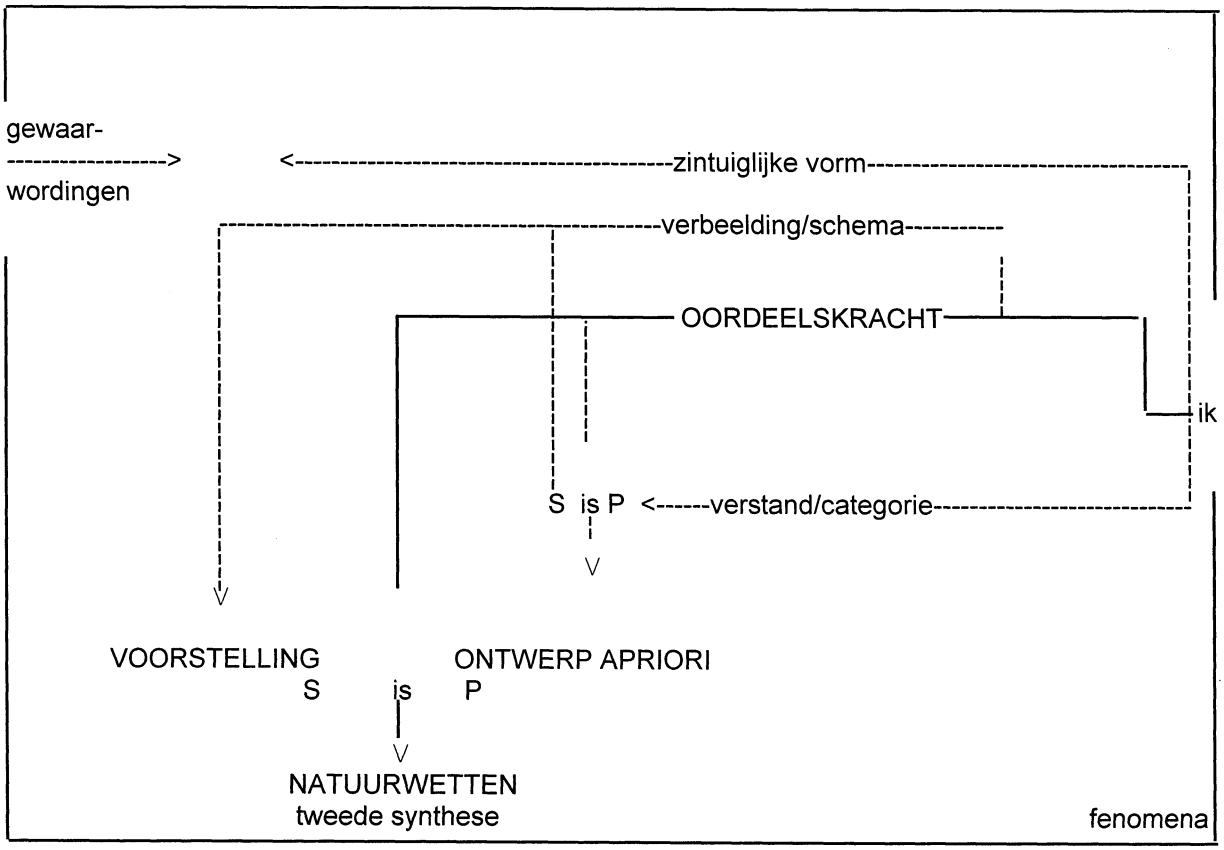

Afb.6.8. De tweede synthese: het ontwerp apriori wordt via de oordeelskracht gekoppeld aan de voorstellingen en vastgelegd in de natuurwetten. Dit is mogelijk omdat de verbeelding het corresponderende schema met de voorstelling meegeeft.

6.7.13. De rede

Nu is deze soort (metafysische) kennis toch ook als gegeven te beschouwen, en is metafysica, zij het niet als wetenschap, toch als natuurlijke aanleg ('metafysica naturalis') aanwezig. Want de menselijke rede gaat onstuitbaar voort, zonder dat louter ijdelheid van veelweterij haar daartoe aanzet, maar gedreven door eigen behoefte, tot het stellen van vragen die niet door enig empirisch gebruik van de rede en door de hieraan ontleende beginselen zijn te beantwoorden.

(1) Mensen bezitten naast een zintuiglijk en een verstandelijk ook een speculatief vermogen: de rede. Zij blijven niet stilstaan bij hun persoonlijke en wetenschappelijke kennis, maar streven naar een afsluiting, zij zijn aan de hand van *ideeën* op zoek naar een allesomvattende orde en eenheid, naar een *synthese*.
Kant gaat mee met het rationalisme, dat stelt dat mensen apriori ideeën bezitten als god, ziel en kosmos, maar hij ontkent dat het mogelijk is ze substantie toe te kennen, zoals Descartes doet. Ideeën behoren tot het rijk van de noumena, zij laten zich indenken, maar zij 'bestaan' niet. Wat bestaat valt binnen de synthese van verstand en zintuigen: alleen de verschijnselen bestaan, alleen de ervaring verschaft kennis.
Men komt in grote moeilijkheden als men probeert boven de fenomena uit te reiken en een ontologie op te bouwen: er zullen steeds nieuwe vragen opdoemen als

-Bestaat de ruimte eeuwig, of is zij ontstaan, heeft zij grenzen of niet en als ze grenzen heeft, wat ligt daar dan achter, indien niet, hoe moet men zich dat dan voorstellen?
-Als de wereld eeuwig is, ontkent men het 'ex nihilo nihil', als men aanvaardt dat zij is ontstaan, moet men wel een schepper veronderstellen, maar hoe is deze dan ontstaan?
-Als mensen een ziel bezitten, moet men zich die dan ruimtelijk voorstellen, indien niet, kan men dan nog spreken van het *bestaan* van een ziel?

(2) Ideeën beantwoorden niet aan dingen in de werkelijkheid, zij zijn leeg. Toch is de rede theoretisch van groot belang, zij is de stuwende kracht achter de wetenschap en zet haar aan systematisch naar orde en samenhang te zoeken (het 'heuristische principe'). De ideeën zijn bij dit onderzoek een leidraad, het zijn regulatieve begrippen, die een doel stellen aan en regels geven voor het onderzoek. Zo doet de idee *persoon* dienst als een beginsel, waarmee men binnen de wetenschap dieper kan ingaan op samenhang en eenheid van gedrag en psychologische processen.

(3) Ideeën suggereren de mogelijkheid van een synthese, van een eenheid, orde en samenhang achter de verschijnselen en geven de richting aan die de wetenschap moet gaan. Zij houden de opdracht in steeds verder in de dingen door te dringen, zonder dat zij het uitzicht bieden ooit dit doel te bereiken.

(4) Kants filosofie heeft twee zijden:

1. Als scepticus houdt hij de rationalisten voor dat zij te ver gaan als zij ideeën beschouwen als 'denkbare ietsen' die een eigen bestaan leiden. Filosofen geven zich over aan een illusie als zij menen dat de geest de wereld van de verschijnselen te boven kan gaan, kan transcenderen.
2. Als rationalist geeft hij blijk van een groot vertrouwen in de kracht van de menselijke geest. Deze schrijft met het verstand de natuur de wetten voor en biedt met de rede ideeën en regels van een hogere orde, die de mensen in hun visie en handelingen diep beïnvloeden.

6.7.14. Vrijheid als idee

> Handel zo dat je de mensheid zowel in je persoon als in de persoon van ieder ander altijd tegelijk als doel, nooit louter als middel gebruikt.
>
> Plicht! verheven grote naam, aan u is niets liefkozends en vleiends, gij vraagt onderwerping.
>
> De waardigheid van de plicht heeft niets met het genieten van het leven van doen; zij heeft haar eigen soort van wet en haar eigen soort van oordeel.

(1) Vanuit wetenschappelijk standpunt bezien zijn mensen een onderdeel van de natuur en worden geheel door natuurwetten bepaald. Hume stelt dan ook terecht dat zij van binnenuit worden beïnvloed door gevoelens, impulsen en persoonlijke voorkeur, van buitenaf door dat wat de samenleving van hen verlangt. Bovendien heeft het begrip goed geen universele geldigheid, wat goed wordt genoemd hangt af van de historische en maatschappelijke omstandigheden: wat goed inhoudelijk is, kan men nooit, ook niet door middel van rede of intuïtie vinden.

(2) Tot zover de kijk van het verstand, maar mensen zijn naast verstandelijke ook redelijke wezens. Zij zijn niet alleen van de natuur en van de VGO afhankelijk, zij zijn niet louter onderworpen aan gevoelens, indrukken en neigingen, zij zijn niet alleen maar uit op eigen voordeel maar stijgen boven dit alles uit omdat zij met rede zijn begiftigd en zo *de vrijheid* bezitten zichzelf een morele wet voor te schrijven. En hoewel vrijheid niet meer is dan een idee -zij behoort tot het gebied van de noumena- kan aan haar bestaan toch niet worden getwijfeld: de dagelijkse praktijk toont mensen voortdurend dat zij vrij zijn.[a]

(3) Mensen zijn autonoom en zedelijk, zij bezitten *een redelijke wil.* Deze wil moet goed worden gericht. Van mensen wordt daarom geëist dat zij een eigen zedelijk ontwerp maken, dat kan worden gebruikt om hun handelingen aan een oordeel te onderwerpen. Dit ontwerp, de categorische imperatief, luidt: *Handel zo, dat je zou wensen dat de regel van je handelen een wet voor allen is.* Van de regel een belofte niet te breken kan je wensen dat hij een algemene menselijke wet zal zijn.
Mensen weten dat het hun plicht is zo'n wet na te komen, dit wordt hun door het geweten voortdurend voorgehouden: je kan het, omdat het van je wordt geëist ('Du kannst, denn du sollst'). Deze eis ligt opge-

---

[a]Nogal verrassend als je bedenkt dat Kant tot nu toe had beweerd dat de wetenschap de bron is van alle kennis. Het is duidelijk dat het gegeven dat de zedelijkheid, met zijn beroep op redelijke vrijheid en plicht, als een feit wordt geponeerd, hiermee al in strijd is (→ 6.7.16.0), maar erger (en enger) wordt het als hij later als reactie op de aanspraken van de wetenschap stelt dat hij het weten wil opheffen om voor het geloof plaats te maken. Hij stelt zelfs dat (ons)geloof God zij dank geen wetenschappelijke kennis is. En zo blijft er van het relativerende karakter van zijn filosofie uiteindelijk weinig over.

sloten in de wil, die de basis is voor al het zedelijk handelen en die het mogelijk maakt zich boven de gevoelens te plaatsen en zich niet mee te laten slepen door de moraal.
Meer inhoudelijk wordt mensen in de categorische imperatief de regel voorgehouden de vrijheid van anderen voortdurend in hun doen en denken te betrekken, hen steeds als doel te zien en niet alleen als middel te gebruiken.

De kategorische imperatief heeft een formeel-logische status. De juistheid van een regel kan worden gecontroleerd op haar consistentie. Is de regel met zichzelf in tegenspraak (PnC) dan moet ze worden afgewezen. Zelfmoord is niet toegestaan omdat de dood een inbreuk op het leven in houdt, leugen ondermijnt de dagelijkse communicatie, dwang de menselijke vrijheid.
Toch mag je de kategorische imperatief niet zien als een rigide criterium, zij is in haar toepassing ook onderworpen aan de praktische oordeelskracht. Zelfs de afweging van doel, middelen en de gevolgen op langere termijn (Jaspers) kan een rol spelen. Zo is censuur vanuit met menselijke begrip van vrijheid niet toegestaan, maar dat betekent nog niet dat iedereen overal en ten alle tijde maar zijn mening mag ventileren. De discussie moet zich afspelen binnen het academisch milieu (en in de kwaliteits pers). Anders zijn de gevolgen nog niet te overzien.

(4) Een daad is alleen moreel goed, als men op grond van plicht en geweten, het goede wil doen. Iemand helpen uit liefde of uit traditie is moreel niet goed te keuren. Een goede daad moet *onvoorwaardelijk* zijn. Pas dan is er sprake van een vrije, autonome handeling als ik kan zeggen 'omdat het moreel goed is, doe ik dit'. Deze uitspraak berust op een voorwaarde die onafhankelijk is van invloeden van buitenaf.

Vrijheid is voor de zuivere rede een idee, voor de praktische rede een feit. Zij komt voort uit het feit dat mensen boven de natuur staan en niet zijn onderworpen aan de causale wetten die daarbinnen gelden. Zij bezitten vrijheid die als *vorm* van de wil die de waarden opbouwt. Ook het zedelijk bewustzijn met haar plichtbesef is een feit. Hier ligt de oorsprong van zijn autonomie: mensen zijn met hun praktische rede de zedewet zelf. Zij zijn de grondleggers van hun onvoorwaardelijke goed-zijn.
Toch blijft dit alles voor de zuivere rede louter een idee, mensen bezitten geen moreel zelfbewustijn waarbij alle stukjes op hun plaats vallen en een echt diep gevoel van gelukzaligheid bestaat. Nee mensen behoren toe aan twee werelden: de natuurlijke en de intelligibele. Een gelukkig bestaan is alleen mogelijk als de kategorische imperatief de natuurlijke neigingen en begeerten inperkt.

(5) Men heeft Kant vaak verweten dat zijn opvatting te star en te streng is en dat ze te veel is gebaseerd op de idee van de plicht.

> De categorische imperatief behoort tot het domein van de blinde militaire gehoorzaamheid, zoals vorsten die bij de mensen hebben aangekweekt: ze geloofden dat veiligheid en orde groter zijn als men onvoorwaardelijk beveelt (Nietzsche).

Zulke verwijten gaan voorbij aan de diepere bedoeling van Kant: iemand die vrij wil zijn en zijn eigen morele keuze wenst te doen, *kan niet afhankelijk zijn* van een uiterlijke moraal of van innerlijke gevoelens. Een vrij mens kan alleen handelen op grond van de rede en in overeenstemming met een wet die hij zichzelf oplegt. Doet hij dit niet dan is hij een slaaf van -innerlijke en uiterlijke- omstandigheden.
Wel kan men zich afvragen of een opvatting 'ethisch' kan worden genoemd die verbiedt de gevolgen van het handelen in de overwegingen op te nemen. Het breken van een belofte -categorisch verboden!- kan duizenden mensen het leven redden. Existentiële situaties vragen om andere ethische beslissingen dan het gewone burgermansbestaan.

6.7.15. De idee leven

> Door dit begrip wordt de natuur voorgesteld alsof een intelligentie de grond bevat van de veelheid van de empirische wetten van de natuur.

(1) De natuurwetenschap onderzoekt de verschijnselen naar samenhangen van oorzaak en gevolg. Het zonnestelsel blijkt te voldoen aan het beeld van een machine, waarvan alle delen op elkaar inwerken en waarvan de werking op wiskundige wijze kan worden geformuleerd (Newton). Ook in de levende natuur zoekt zij naar wetmatigheden: planten, dieren en mensen worden in de kleinst mogelijke deeltjes ontleed en beschreven in termen van natuur- en scheikunde. Een atomistisch gezichtspunt.

(2) De natuurwetenschappelijke benadering is finaal: oorzaken hebben *gevolgen*. Deze zijn te berekenen en te voorspellen. Je kent de loop van de planeten en weet welke onderlinge standen je kunt verwachten Wetenschapsmensen spreken van de uitkomst en van het resultaat van een causaal proces, nooit van het doel ervan. Vloedgolven in de oceanen kunnen het resultaat zijn van de inslag van reusachtige meteorieten, men zegt niet dat ze het doel hebben deze golven te laten ontstaan. Mensen zijn de uitkomst, niet het doel van de evolutie, vrucht en bloem zijn het resultaat, niet het doel van de groei.
Het begrip doel mag binnen de wetenschap alleen worden gebruikt in een technisch-functionele (Kant: uiterlijke) betekenis. Men kan zeggen dat menselijke producten worden vervaardigd met het oog op het gebruik ervan: horloges om de tijd aan te geven, lepeltjes om mee te roeren. Voor de wetenschap zijn alle dingen -ook levende- een onderdeeltje in een causaal en finaal-gericht proces.

(3) Maar de rede weet beter: een bloem groeit en bloeit, het is een levende totaliteit, waarbinnen alle -levende- onderdelen meewerken om het geheel doelgericht in stand te houden. Organismen kunnen niet worden vergeleken met machines, zoals Descartes doet, zij bezitten een innerlijke, vormende kracht en zijn in staat zichzelf te herstellen, machines kunnen dat niet en worden van buiten af bewogen. Levensprocessen kunnen worden onderzocht binnen de natuurwetenschappen, maar dit onderzoek zal niet voldoende blijken te zijn. De idee leven, door de rede naar voren gebracht, blijkt een belangrijke factor te zijn voor een beter en dieper begrip van veel processen binnen de natuur.

(4) Machines zijn functioneel, zij zijn volgens een plan en met opzet gemaakt. Analoog hieraan komt de gedachte op dat ook organismen doelgericht zijn. Maar menselijke producten hebben een uiterlijk doel: een auto wordt niet door zichzelf maar door een mens doelbewust bestuurd. Een plant bezit een innerlijke doelgerichtheid: zij stuurt haar eigen ontwikkeling van binnenuit. Men spreekt van teleologie: in planten onderkent men meer dan causale samenhangen, men ziet een ontwikkeling in een eigen, vaste richting, in groei en bloei ontdekt men een doelbewuste lijn. Met de idee leven wordt de finalistische benaderingswijze, die eigen is aan de natuurwetenschap, doorbroken. Een holistische visie.

(5) Leven is een idee, een grondbeginsel van de rede, zij is een leidraad voor nader onderzoek: men doet *alsof* leven een begrip is dat men binnen de wetenschap voorlopig kan hanteren. Dit klinkt sceptisch. Maar aan de andere kant is deze idee ook een vingerwijzing: zij voert mensen in de richting van de noumena en toont aan dat de reikwijdte van de wetenschap beperkt is. Hoe dicht men de grens ook nadert tussen levende en dode stof, nooit zal de wetenschap de organiserende kracht, die leven wordt genoemd, geheel kunnen verklaren. Bij de natuurwetenschappelijke ontleding van organismen, hoe ver die ook gaat, zal men nooit ontdekken wat leven precies is.

6.7.16. De esthetische idee

Schoon is dat wat buiten het begrip om algemeen behaagt.

Schoon is dat wat in zuivere beoordeling bevalt.

De schone kunst is een soort weergave die haar doel in zichzelf heeft, maar die, hoewel zij geen doel buiten zichzelf heeft, toch de ontwikkeling van de geestelijke krachten met het oog op de sociale communicatie bevordert.

(0) De natuur met haar causale processen binnen ruimte en tijd is het ontwerp apriori van het verstand en staat in haar objectiviteit onomstotelijk vast. De categorische imperatief verwerkelijkt de vrijheid en geeft richting aan begeerte en verlangen. Zij wordt, hoewel zij louter een idee is, door de ervaring (van vrijheid) bevestigd en geeft aan dat de mens een redelijk en ethisch wezen is.
Tussen het rijk van vrijheid en het rijk van (wetenschappelijke) wetmatigheid bestaat een diepe kloof, die ook niet wordt gedicht door de ideeën kosmos en leven. Deze zijn immers niet meer dan regulatief en heuristisch van aard. Zij *suggereren* alleen maar eenheid en doelgerichtheid.

(1) Behalve met de denkactiviteiten van verstand en rede reageren mensen op voorstellingen met hun gevoelens, zoals de tastzin. Beweringen hierover als 'deze aardbei is lekker' zijn zuiver subjectief.
Anders staat het met de uitspraak 'deze aardbei is mooi'. Dit is een *smaakoordeel* en daarover kan men wel meningen uitwisselen. In zijn esthetisch onderzoek doet Kant een onderzoek naar zulke oordelen. Wat maakt ze mogelijk, welke veronderstellingen liggen er aan ten grondslag?

(2) De grondslag van de smaak ligt in het *bezinnende* oordeelsvermogen ('die *reflektierende* Urteilskraft'). Kenmerkend hiervan is dat het S niet koppelt aan van te voren vastliggende predikaten ('de roos is stevig'), maar dat het -op zoek naar het algemene- beginselen van eenheid ontwerpt, waaronder S kan worden geplaatst. Dit gebeurt met het begrip *doelmatigheid*, door je in objectieve zin vanuit het begrip leven op een verschijnsel te bezinnen ('de roos is een organisme') en in subjectieve zin vanuit *de idee schoonheid* ('de roos is mooi').

In iets andere woorden: het ontwerp apriori kan worden gezien als een raster waarmee het verstand de voorstellingen op begripsmatige en logische wijze vastlegt ('bepaalt') in natuurwetten. Kant spreekt van de 'bepalende oordeelskracht'. Via de rede kan zo'n oordeel ('de roos is stevig') via de bezinnende ('reflektierende') oordeelskracht op objectieve wijze worden onderworpen aan de

idee doelmatigheid (→ 6.7.15)[a] en op subjectieve wijze aan de idee schoonheid.

(3) Zie ik een roos *en* noem ik haar mooi dan betekent dit dat ik een voorstelling heb van die roos omdat mijn zintuigen zijn geprikkeld, mijn verbeeldingsvermogen in werking is gezet en mijn verstand orde heeft aangebracht *en* dat ik in beschouwing concludeer dat er sprake is van schoonheid.
De schoonheid die ik constateer ligt dus opgesloten in de creatieve kracht van het oordelen zelf. *Schoonheid wordt door het oordeel vastgelegd.* Dit oordeel nu geeft een diep gevoel van welbehagen. Smaak berust op dit gevoel van plezier.

(4) Een voorstelling geeft mensen, esthetisch gezien, er alleen maar aanleiding toe zich te verdiepen in en zich te bezinnen op *het vrije spel van verbeeldingskracht en intelligentie (verstand)*, geheel buiten de begripsmatige koppeling om die het verstand via de bepalende oordeelskracht binnen het ontwerp apriori tot stand brengt.

(5) Het esthetisch gevoel van welbehagen heeft geen enkel belang bij het bestaan van het voorwerp waarop het zich richt.

> Wanneer iemand mij vraagt of ik het paleis dat ik voor mij zie, mooi vind, dan kan ik wel zeggen: ik houd niet van dergelijke dingen die alleen zijn gemaakt om aangegaapt te worden..; op de wijze van Rousseau kan ik dan bovendien nog de ijdelheid der grote heren honen, die het zweet van het volk besteedden aan zulke ontbeerlijke dingen... Met dit alles kan men goedkeurend instemmen, maar daar gaat het nu niet om...
> Men wil slechts weten of het louter aanschouwen van de voorstelling van dit voorwerp in mij met welbehagen gepaard gaat, hoe onverschillig ik verder ook mag wezen ten opzichte van het bestaan van het afgebeelde. Iedereen zal moeten toegeven dat een oordeel over schoonheid, dat ook maar in de geringste mate is vermengd met 'belang', zeer partijdig is en geen *zuiver*, op *smaak* gebaseerd oordeel is. Men dient in het minst niet met het bestaan van iets ingenomen te zijn, doch men moet het volmaakt ongeïnteresseerd kunnen beschouwen om over kwesties van smaak voor rechter te spelen.

Gewone, alledaagse gevoelens zijn ingesteld op plezier en dit ondervindt men als er aan zijn begeerten en behoeften wordt voldaan. Begeerten en behoeften zijn doelgericht. Maar het esthetisch behagen is belangeloos en niet op een doel gericht: 'Ieder belang verknoeit het smaakoordeel en ontneemt het zijn onpartijdigheid'.
Voor het esthetisch oordeel ligt het schone van een voorwerp in zijn vorm. Men beschouwt een Griekse tempel naar zijn architectonische ordening, zijn vormgeving, zonder enige aandacht te schenken aan de functie ervan (de eredienst die erin plaatsvindt). Toch zal zo'n oordeel nooit zuiver uitvallen, omdat het onmogelijk is de voorstelling en haar functie helemaal buiten beschouwing te laten. Zuiver is het oordeel pas bij het zien van bv een tulp of een arabesk. Dan *voel* je dat er een innerlijke harmonie en gerichtheid is in de vormgeving, zonder dat voorstelling en functie of gevoelens van opwinding en ontroering ook maar enige invloed hebben op het esthetisch welbehagen.
Architectuur is geen zuivere, maar een *schone* kunst, muziek enkel een *aangename*. Muziek roept eerder gevoel en emotie ('Rührung') op dan een esthetisch welbehagen. Aan de andere kant: omdat zij buiten iedere voorstelling kan, is zij in de kern een zuivere kunstvorm.

(6) Bij het uitspreken van een esthetisch oordeel toon ik aan dat ik *vrij* ben omdat zo'n oordeel los staat van gevoelens van subjectief plezier, van mijn persoonlijke belangen en van de dwang van de rede (in de vorm van de categorische imperatief[b]).

(7) Het smaakoordeel richt zich op *de RT-vorm* als noodzakelijke voorwaarde van schoonheid -nooit op de zintuiglijke kwaliteiten of op de wiskundige verhoudingen!- en voltrekt zich als bezinning op *de eenheid en harmonie*, die het vrije spel van verbeelding en verstand in een oneindig aantal mogelijkheden teweegbrengt (kijk maar naar de vele vormen van schoonheid die de natuur voortbrengt).

---

[a]Kant: 'De (innerlijke) doelmatigheid van de natuur is een speciaal *a priori* begrip dat zijn diepste bron heeft in de mogelijkheid beschouwende oordelen te vellen.'

[b]Kant doorziet dat de categorische imperatief (→ Exc.III.4) een pragmatische paradox insluit: *'want waar de morele wet spreekt, is er verder objectief gezien geen vrije keuze met het oog op dat wat te doen staat'.* Nu zou hij kunnen tegenwerpen dat mensen in staat zijn zich een categorische imperatief op te leggen, maar ook dit blijft paradoxaal: hoe kun je jezelf in vrijheid dwingen?

(8) Het smaakoordeel komt voort uit persoonlijke verbeelding en is gebaseerd op een persoonlijk oordeel ('dit is mooi'). Dit wordt op zijn beurt begeleid door een (persoonlijk) gevoel van welbehagen. Toch is dit oordeel *algemeen geldend en universeel.* Het fundament hiervoor ligt in de eerste plaats in de RT-vorm:

> Schoonheid is niet iets dat kan worden gekend, maar alleen kan worden gevoeld. Wat ons plezier doet in het object, en in dat wat we beschouwen als een eigenschap ervan, moet bestaan uit dat wat geldig is voor iedereen. Nu zijn de verhoudingen van ruimte en tijd voor iedereen geldig, welke zintuiglijke gewaarwordingen hij ook mag hebben. Daarom is in alle verschijnselen de vorm algemeen geldig, en deze vorm wordt ook gekend volgens de algemene regels van ordening. Hieruit volgt dat wat in overeenstemming is met de ordeningsregel binnen ruimte en tijd noodzakelijkerwijs iedereen plezier doet en mooi is.[a]

Maar ook het gevoel van welbehagen, dat het resultaat is van de bezinning op de harmonie van het vrije spel van verbeelding en verstand, treedt op bij alle mensen. Er is sprake van een *sensus communis ('Gemeinsinn')*, een soort esthetische rede (Kroner).
Daarom is tussen mensen een discussie over schoonheid mogelijk. Maar niet over schoonheid in het algemeen. Schoonheid is altijd de uitkomst van een vrije wetmatigheid, die men aantreft in *bepaalde, afzonderlijke* verschijnselen. Zij is altijd uniek en kan alleen maar worden aangetoond aan de hand van een voorbeeld.

(9) De schepper van een kunstwerk is *genie* en *geest* tegelijk. Als geest ('Geist') is hij in staat intuïtief -via de verbeeldingskracht- de esthetische idee *zintuiglijk* vorm te geven. Regelmaat en afwisseling, die kenmerkend zijn voor de zintuiglijke vorm, worden in een harmonieuze samenhang ('Gestalt') gebracht via de kracht van de esthetische idee, via de idee van schoonheid.
Als genie bezit hij een natuurlijke gave ('ingenium') op vrije en oorspronkelijke wijze (zoals in de natuur!) *de regels* voor te schrijven aan het kunstwerk om zo via de bezinnende oordeelskracht een (hypothetische) *samenhang* aan te brengen tussen intelligentie en verbeelding (afb.6.9).

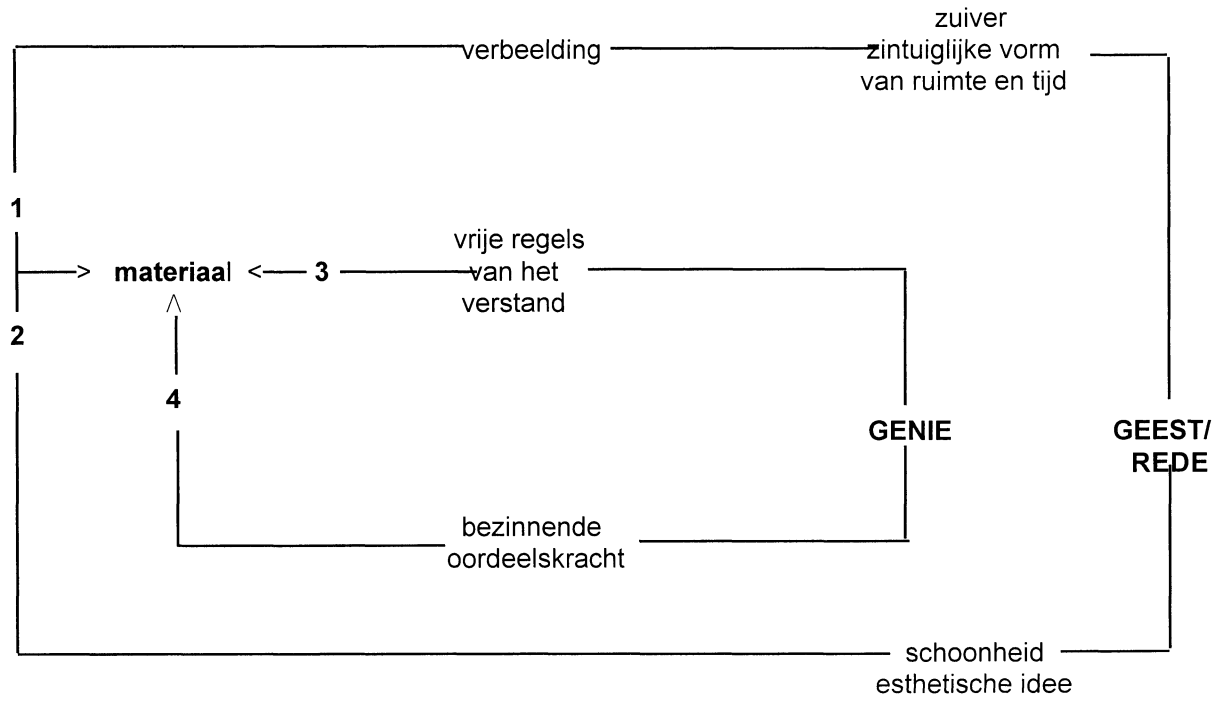

Afb.6.9. De kunstenaar als geest en genie. De vorming van het materiaal tot kunstwerk: 1-4. Als geestelijke activiteit speelt kunst zich af in het grensgebied van fenomena en noumena, maar het materiaal ligt binnen het gebied van de natuur.

[a]Kant beperkt zich tot schoonheid in de puur esthetische betekenis, in kunstzinnig opzicht komt hij dicht in de buurt van de art pur (→ 10.7.2).

Esthetische ideeën geven te denken, maar omdat de categorieën buiten spel blijven, zijn zij nooit volledig in taal uit te drukken en begrijpelijk te maken. Zij hebben suggestieve kracht en verwijzen naar een -vooral ethisch- ideaal dat uitstijgt boven de wereld van de verschijnselen, een ideaal dat niet geheel in begrippen kan worden uitgedrukt.

(10) In het vrije spel van verbeelding en intelligentie ligt de overgang van het rijk van de wetmatigheid naar het rijk van vrijheid en waarden. In het esthetische oordeel stijgt de mens uit boven de empirische werkelijkheid, maakt er zich los van en richt zich op de onuitputtelijke mogelijkheden die de geest biedt. De onbepaaldheid en onbepaalbaarheid, de oneindigheid van het samenspel maken het wezen van de *vrijheid* uit (Jaspers). Het smaakoordeel verwijst naar de bovenzinnelijke en intelligente grondslag ('substraat') van de mens: hij voelt dat er een *'absolute synthese'* (Kroner) van zijn kenvermogens bestaat. Deze komen samen in het bewustzijn (apriori).

6.7.17. Samenvatting. De drie kernvragen

Drie vragen worden door Kant binnen zijn filosofie aan de orde gesteld:

Eerste vraag: *-Hoeveel kunnen mensen, los van zintuiglijke ervaring, apriori met hun verstand weten?*

Antwoord: -Niets! Kennis begint bij de zintuiglijke waarneming. Een empiristisch uitgangspunt.

Tweede vraag: *-Hoe zijn wetenschappen als wiskunde en natuurkunde, wetenschappen die algemene en noodzakelijke uitspraken doen, mogelijk?*

Antwoord: -Mensen bezitten aangeboren verstandelijke vermogens waarmee zij dit soort uitspraken kunnen doen. Hiermee keert Kant zich tegen de lijfspreuk van Locke, die inhoudt dat zich niets in het verstand bevindt dat tevoren niet in de zintuigen is geweest. Wel is het verstand zonder aanvulling van zintuiglijke materiaal leeg.

Derde vraag: *-Wat is de plaats van de rede binnen de filosofie?*

Antwoord: -Met de rationalisten meent Kant dat de rede mensen verheft boven de wereld van de verschijnselen, de empiristen geeft hij toe dat mensen via de rede nooit tot kennis kunnen komen. Met ideeën als god, vrijheid, doelmatigheid en schoonheid begeleidt de rede het menselijk streven naar kennis, zonder dat de grens tussen fenomena en noumena wordt overschreden. Ideeën zijn grensbegrippen. De rede heeft geen ontologische kracht, zij is niet in staat mensen binnen te leiden in een wereld van oervormen en oerbegrippen, omdat hun verbeeldingskracht te kort schiet.

De rede blijft zo ongebonden, vrij en toevallig: nu eens voert ze naar de ene ('de thesen'), dan weer naar de andere pool ('de antithesen'). Een dialectiek waarbinnen nooit een synthese zal worden bereikt: voor de rede is een alles omvattende werkelijkheid niet weggelegd.

Maar toch laat de rede ook zien dat men niet behoeft stil te staan bij dat wat de wereld van zintuigen en verstand biedt: de categorische imperatief toont aan dat mensen de vrijheid[a] bezitten ethisch hun eigen wet op te leggen aan begeerten, gevoelens en moraal, de idee leven suggereert dat de wetenschap niet zonder het begrip teleologie kan en kunstenaars bewijzen dat zij via verbeelding en een vrij gebruik van het verstand de vrijheid bezitten een oneindige reeks van nieuwe vormen te creëren. De rede geeft mensen hoe dan ook zicht op een andere, bovenzintuiglijke wereld, hoe nevelig het uitzicht ook is.

---

[a]De mens bezit waardigheid. Deze ligt opgesloten in zijn persoonlijkheid, die hem onafhankelijk maakt van de natuur. Nu is de mens in zijn persoonlijke leven niet bepaald een heilige, 'maar de <u>mensheid</u> in zijn persoon moet hem heilig zijn. In de hele schepping kan al wat men wil en waarover men macht heeft ook *alleen* als *middel* worden gebruikt; alleen de mens, en met hem ieder redelijk schepsel, is *doel op zichzelf ('Zweck an sich selbst')*. Hij is namelijk het subject van de morele wet, die heilig is, krachtens de autonomie van zijn vrijheid.'

6.8. Structuur en systeem. Het neo-rationalisme

6.8.0. Inleiding

De strijd tussen empirisme en rationalisme woedt voort tot in de moderne tijd en draait dan vooral om de begrippen structuur en systeem.
De (neo-)rationalisten stellen dat de systematische opbouw van de werkelijkheid -dit blijkt uit alles- er een duidelijke aanwijzing voor is dat de menselijke geest en zelfs de organische en anorganische natuur een logisch-wiskundige structuur bezitten. De empiristen ontkennen zulke aanspraken met klem.

6.8.1. Structuur (1): de groep

In zijn meest abstracte vorm wordt een structuur gedefinieerd met het begrip *groep* (Galois). Een groep voldoet aan de volgende kenmerken:

(a) Zij bezit een aantal elementen, bv de natuurlijke getallen of de variabelen uit de propositielogica,
(b) met deze elementen kunnen een aantal bewerkingen ('operaties') worden uitgevoerd, zoals de conjunctie binnen wiskunde of logica ('2 + 3 = 5', 'p ∧ q').
(c) Zij bezit een onzijdig element (de nul): voegt men dit toe aan een ander element, dan vindt er geen verandering plaats ('5 + 0 = 5').
(d) Een centrale bewerking is de inversie ('de negatie'): trek men een element af van zichzelf dan houdt men het eenzijdige element over ('5 - 5 = 0').
(e) Belangrijk is de wet van associatie. Men kan langs verschillende wegen (hetzelfde) resultaat bereiken: '{(2 + 3) + 5 = 2 + (3 + 5) = (2 + 5) + 3}'.

De groep is het prototype van alle wiskundige structuren.

6.8.2. Structuur (2): specifieke kenmerken

Een structuur is

-abstract:	Als gedachtenconstructie staat een structuur buiten RT.
-holistisch:	Elementen hebben geen waarde op zich. Zij krijgen deze pas binnen de structuur als geheel. Een '3' heeft geen enkele betekenis buiten de verzameling van gehele getallen om en buiten de bewerkingen die daarmee kunnen worden verricht. Structuren worden beheerst door *de wet van de structurele totaliteit*. Deze stelt dat het geheel meer is dan de som van de delen: de plaats van een element kan alleen worden begrepen vanuit de structuur als wetmatig geheel.
-autonoom:	Als constructie is een structuur autonoom. Bewerkingen komen alleen voort uit de structurele opbouw. Men is geheel gebonden aan haar regels en wetten. Deze sturen de bewerkingen.
-logisch van aard:	Een structuur is innerlijk consistent.
-gesloten:	Operaties mogen alleen worden uitgevoerd met elementen die behoren tot de structuur. '3 - 5 = -2' is een bewerking die niet past binnen een structuur met de natuurlijke getallen als elementen.

Ook hier is het handig om spellen als dammen en schaken als voorbeeld in gedachten te nemen.

→ De propositielogica: 3.5.1.
→ De calculus: 3.5.8.

6.8.3. Systemen

Bij de observatie en bestudering van de natuur ontdekt men orde op alle gebieden. Niet alleen natuur- en scheikunde, maar ook biologie, psychologie, sociologie en economie zijn op zoek naar eenheid en samenhangen. Kennis en wetenschap gaan uit van de veronderstelling dat de natuur een wetmatige opbouw bezit.
Om een duidelijk onderscheid te maken tussen geconstrueerde, abstract-wiskundige structuren en de systematische samenhangen die worden aangetroffen binnen de empirische werkelijkheid, is het vereist in dit laatste geval -en zeker als het gaat om biologie, psychologie en sociologie- te spreken over FT-systemen, systemen die zichzelf sturen en die worden onderzocht binnen de systeemtheorie en de cybernetica. [a]
Voor rationalisten is dit onderscheid van ondergeschikt belang omdat naar hun opvatting alle FT-systemen teruggaan op mathematische structuren. Deze zijn apriori, zij zijn het fundament van alle orde, zoals die binnen RT worden aangetroffen.

→ FT-systemen: 8.3.

6.8.4. Filosofische interpretaties

Niemand zal ontkennen dat er op het terrein van bv de biologie systematische kennis kan worden opgedaan. Vele voorbeelden, ook in dit boek, illustreren dit. De vraag is alleen hoe deze orde en samenhang moeten worden geïnterpreteerd, of anders gesteld, hoe zij tot stand zijn gekomen. Een wetenschappelijke en filosofische kernvraag! De antwoorden liggen na de voorafgaande paragrafen in dit hoofdstuk voor de hand. Zij worden gegeven:

> -*In de trant van Leibniz' rationalisme*: de wereld is wiskundig en de geest logisch geconstrueerd. In natuurkundige en sociale systemen ontdekken mensen -rationeel als ze zijn- de fundamentele mathematische orde, die aan de gehele natuur ten grondslag ligt.
>
> -*In de trant van Kants criticisme*: de menselijke geest is logisch gestructureerd en ordent op deze wijze de wereld van de gewaarwordingen. Zo bv vele cognitieve psychologen. Ook Chomsky rekent zich tot deze richting, hoewel hij in zijn geschriften soms naar een zuiver cartesiaans rationalisme neigt.
>
> -*In de trant van Hume's empirisme*: de menselijke geest is niet wiskundig of logisch voorgeprogrammeerd. Kennis komt tot stand via associaties en gewoontevorming. Psychologisch geeft zij zekerheid, praktisch is zij van groot belang.
> Binnen de wetenschap wordt 'de werkelijkheid' *beschreven*. Om dit zinvol en nauwkeurig te doen worden wiskundige en logische talen ('structuren') ontwikkeld waarbinnen 'de feiten' voorlopig kunnen worden geordend.

→ Chomsky: KCF.3.3.1.3.
→ Carnap: Exc.XIX.1.1.
→ Neurath: Exc.XIX.1.2.

EXCURSUS XVI: HET STRUCTURALISME VAN LÉVI-STRAUSS

[a]Dit onderscheid moet strikt worden gehandhaafd, anders verwordt het begrip *systeem* tot een vaagheid die het gebruik ervan zinloos maakt.

6.8.5. Conclusie

(1) Het moderne (neo-)rationalisme is speculatief van aard. Aangenomen wordt dat een allesomvattende formele structuur de dagelijkse werkelijkheid draagt. Dit betekent dat er 'in den beginne' wiskundige ideeën bestaan die in- en doorwerken in de geschiedenis. Of het houdt in dat de menselijke geest buiten de geschiedenis staat en logisch is opgebouwd. Ook dan blijft de vraag naar de oorsprong je verontrusten. Nog ongerijmder is het met Piaget en in de trant van Hegel te veronderstellen dat de materie in een voortdurende structurele ontwikkeling verkeert. Deze hypothese roept de vraag op hoe teleologische processen zijn ontstaan. Door toeval? Men lijkt niet om antwoorden heen te kunnen die zijn gesteld in termen van 'oerbegin' en 'innerlijk wezen', antwoorden die oplossen in de verre nevelen van de mystiek. Voor de empiristen liggen de zaken anders. Ze tasten geduldig de wereld af en proberen op doordachte, dus op logisch-wiskundige wijze een beschrijving te geven van dat wat zij waarnemen. Dit zonder hypothesen op te stellen, die voorbarig zijn en toch niet kunnen worden getoetst.[a]

(2) De kritiek vanuit het empirisme weegt zwaar: structuren zijn menselijke constructies. Wat anders? Structuren zijn bovendien statisch, de ene structuur kan dienen als basis van een andere, maar het is niet mogelijk dat een structuur een andere veroorzaakt zoals bv Piaget stelt. Structuren zijn niet dynamisch van aard, ook niet in de zin dat zij *zichzelf* op creatieve wijze kunnen vernieuwen of verrijken.[b] Met het gebruik van het begrip structuur in deze betekenis ontloopt de neo-rationalist juist de vraag waar het voortdurend omdraait: hoe komt de dynamiek uiteindelijk tot stand? Nu is het heel goed mogelijk dat dit een vraag is, die nooit zal kunnen worden beantwoord. Onzekerheid blijft dan de mensen hun deel. Maar deze aanpak is verre te verkiezen boven de speculatieve benadering, die de vraag op quasi-wetenschappelijke manier beantwoordt.

---

[a]Vaak wordt een beroep gedaan op Popper. Maar men vergeet dan dat deze stelt dat gewaagde hypothesen altijd binnen een wetenschappelijk kader moeten worden geplaatst en dat zij dus moeten kunnen worden getoetst in de vorm van een falsificatie aan de hand van empirisch materiaal. En juist op dit punt faalt iedere speculatie (→ Poppers demarcatie-principe).

[b]Natuurlijk is het mogelijk het begrip *systeem* zo aan te passen en uit te breiden dat het wel past binnen meer omvattende redeneringen. Maar in dit boek is gekozen voor de beperkte definitie, juist omdat men anders kan krom praten wat nu eenmaal recht is.

Hoofdstuk 6.9. kader. Vier wereldhypothesen. Pepper

(0) Als afsluiting van dit hoofdstuk volgt de samenvattende visie van Stephen Pepper op de verschillende ordenende activteiten binnen de westerse filosofie. Hij gaat ervan uit dat er vier kernopvattingen over de wereld bestaan, vier wereldhypothesen die dienen als model van het universum.

(1) Als je de verschijnselen bestudeert en er gevoltrekkingen uittrekt, doe je dat vanuit een bepaald gezichtspunt. Je hebt de keuze *analytisch* (naar de delen) of *synthetisch* (vanuit het geheel) te werk te gaan. Bovendien kun je het standpunt innemen dat de verschijnselen die je waarneemt een vaste samenhang en orde bezitten of dat zij louter verstrooid en in (uiteindelijk) toevallige verbindingen bestaan.[a] *Integratie* tegenover *verstrooiing*. Combineer je deze vier mogelijkheden dan kom je tot vier modellen[b], die Pepper omschrijft als organicisme, mechanisme, formisme en contextualisme.

Organicisme. Je onderzoekt de verschijnselen naar hun *ontwikkeling* en bestudeert de stadia waarin het proces zich voltrekt om zo de uiteindelijke doelstellingen ervan te doorgronden. Je denkt vanuit het geheel, de delen bezitten alleen een functie vanuit dit geheel, op zich zijn ze van geen waarde. Denk aan een rozenstekje dat zich ontwikkelt tot een volwassen bloem.

Mechanisme. Met *de machine* als metafoor richt je je op de delen, die met elkaar in hun causale samenhang en orde het geheel bepalen.. De onderzoeksmethode is analytisch, en daarmee deductief van aard. De synthese komt pas later tot stand en is van secundair belang.

Formisme. Een derde manier van benaderen ligt in een definiërende beschrijving van de verschijnselen naar hun kwaliteiten. Dit gebeurt op grond van de *gelijkheid van hun vorm*. Zo worden de afzonderlijke dingen, maar ook gewoonten en waarden binnen verzamelingen samengebracht.

Contextualisme. Tenslotte kan men vanuit het geheel als omgeving ('context') de afzonderlijke verschijnselen beschrijven zoals ze zich voordoen. Denk aan een verhaal of aan de geschiedenis waarin over allerlei activiteiten wordt verteld. Met *succes of mislukking* als enig criterium van de analyse: over het wezen of de waarheid van de verschijnselen kan nooit iets worden gezegd, kennis doet zich alleen voor als men weet dat een actie binnen een bepaalde context tot resultaat heeft geleid. Dit geldt uiteindelijk ook voor de analyse van de geleerde zelf: '*De waarde van welke analyse dan ook, zelfs die van het contextualisme zelf, wordt bepaald door zijn bruikbaarheid bij het uitvoeren van een bepaald uitdrukkelijk doel.*'

(2) De wereldhypothesen zijn alle gebonden aan bekende richtingen binnen de westerse filosofie: objectief idealisme, materialisme, Platoons idealisme en pragmatisme.

(3) Ieder van de vier wereldhypothesen heeft eigen afgeperkte visie, je kunt niet vanuit de eigen criteria een andere wereldhypothese beoordelen en bekritiseren, ook een combinatie van denkbeelden is onmogelijk: eclecticisme is uit den boze, hoewel de neiging daartoe vaak groot is.

---

[a]'De kosmos is voor deze theorieën uiteindelijk niet bepaald systematisch.' Pepper spreekt zelfs van puur toeval en onvoorspelbaarheid. Dit in tegenstelling tot de integratieve hypothesen, waarbinnen alles juist wel tot in detail voorspelbaar is.

[b]Aan een wereldhypothese ligt een basis-analogie ('root metaphor') ten grondslag. Mensen die wereld willen begrijpen ontwikkelen in alledaagse termen een omvattende vergelijking waardoor zij de wereld beter kunnen begrijpen. Bij de beschrijving hiervan ontstaat een verzameling van begrippen, die voortdurend wordt aangepast. Een voorbeeld ligt in de analogie die Thales heeft voorgesteld: alles is water. Een basismetafoor die uitloopt op het dialectische denken van de Milesische school.
Technische begrippen die in een domein zijn ontwikkeld, worden op hun beurt omgezet in de gewone taal van alledag, zodat de theorie begrijpelijk blijft. Ontbreekt dit laatste dan is en blijft zij leeg. Omgekeerd is het niet toegestaan de structurele verfijningen binnen een wereld-hypothese te onderwerpen aan GV-opvattingen.

	synthese	analyse
integratie	ORGANICISME *objectief idealisme* Hegel organische ontwikkeling	MECHANISME *materialisme* Descartes, Hume natuurwetenschap mechanische samenhang
verstrooiing	succesvolle actie binnen een context *pragmatisme* Protagoras, Peirce CONTEXTUALISME	indeling van de verschijnselen naar hun vorm *Platonisme* FORMISME

Afb.6.9. Peppers wereld-hypothesen

(4) Voor de huidige situatie is Peppers indeling nog steeds verhelderend. Zo is de wereldhypothese van velen binnen de biologie organicistisch van aard -zij denken in termen van een doelgerichte ontwikkeling-, de cognitieven leunen sterk op het mechanische model met de computer als fundament, het evolutionaire denken -met de neodarwinisten en de gedragsanalytici als belangrijkste vertegenwoordigers- past binnen de contextualistische hypothese. Ook de natuurkunde kun je hierbinnen plaatsen (Mach, Kantor) hoewel het mechanische model daar nog steeds de overhand heeft. Chomsky, tenslotte, is een formist met zijn constatering dat alle grammatica's bepaalde structurele overeenkomsten gemeen hebben. En ook hij zoekt, net als Plato, een verborgen orde in een mystiek rijk van vormen (en regels).

6.10. Subjectivisme

een kritiek

Mijn aanwezigheid op deze aarde is lichamelijk van aard. Ik ben, zegt Sartre, een geleefd lichaam ('corps vécu'). Mijn bestaan begint met de gewaarwording van dit lichaam. Een privé-gewaarwording die niet kan worden beschreven en geanalyseerd. Maar waarvan wel in taal duidelijk kan worden gemaakt dat zij bestaat. Zoals nu gebeurt.
Met deze constatering sta je al direct voor het centrale probleem van deze kritiek: mijn lichaam is een organisme tussen vele andere, en daarmee voorwerp van wetenschappelijk onderzoek, maar het wordt door mij ook beleefd met al zijn gevoelens van pijn en plezier. In dit lichaam vallen blijkbaar objectiviteit en subjectiviteit samen.
Geldt dit ook voor dieren? De gewaarwording van lichamelijkheid bezitten zij ook. Maar hoe staat het met de beleving? Die lijkt typisch menselijk en hangt samen met het gegeven dat mensen met zichzelf en over zichzelf leren te spreken. Zij gebruiken taal, kunnen 'denken' en zijn zich van zichzelf bewust. Subjectiviteit is dus voor dieren niet weggelegd -waarschijnlijk ook niet voor Kanzi, hoewel die de menselijke taal als communicatiemiddel heel goed beheerst.
Op zich gebeurt er in de belevingswereld weinig bijzonders: zoals je met anderen omgaat, ga je met jezelf om. Wat er plaatsvindt kan ik aan een ander beschrijven: 'Ik herinnerde me dat ik in Londen verbleef en dat ik daar bezig was om plannen te maken voor mijn reis naar Bangor.' Mijn belevingen en gevoelens zijn privé, maar wat er zich in hun wereld afspeelt, is veel minder mysterieus dan soms wordt gesuggereerd. Het is een wat rommelige weerspiegeling van mijn dagelijkse leven in de vorm van verhaalfragmenten, die niets menselijks vreemd hebben. Ook de invloed die er vanuit gaat is niet anders dan die van mands, argumenten en verhalen in het dagelijkse leven.

Anders staat het met een subjectiviteit die vanuit de psychologie wordt verdedigd. Deze ziet in de psyche een drijvende kracht achter menselijke handelingen. Mensen worden gestuurd door hun twijfel, angst, hoop, verwachtingen, geloof en verbeelding.
Een uiterst aanvechtbare stellingname. Er is hier geen sprake van feiten, zelfs niet van hypothesen die zouden kunnen worden getoetst, alleen maar van speculaties, die vooral berusten op het gebruik van bepaalde woorden in de omgangstaal. En juist die staat binnen de filosofie zwaar onder druk.
Belangrijker is nog dat al deze innerlijke strategieën gemakkelijk kunnen worden vertaald in implicatieve zinnen waarin ook het gewone gedrag van mensen kan worden beschreven. Een verwachting betekent niets anders dan dat ik, terwijl ik naar de wolken kijk, zeg dat het morgen vast gaat regenen. Of ik dit nu in mezelf of tegen mijn vriendin zeg, maakt niets uit. Hetzelfde geldt voor de hoop dat morgen de zon schijnt. Hier zeg je niets anders dan dat het leuk zou zij als morgen de zon zou schijnen. Hopen is altijd concreet en geeft aan welke negatieve versterkers mij op kortere of langere termijn afschrikken of welke positieve versterkers mij aantrekken.
Een mooi voorbeeld biedt ook de twijfel. Blijkbaar een beleving die het hele leven kan vergallen. Toch zal men ook in dit geval voortdurend op concrete vragen stuiten die logisch zijn gevangen binnen de exclusieve disjunctie. Is het nu wel of niet zo? Zo'n vraag kan gepaard gaan met uiterst negatieve gevoelens. Maar dit betekent niet dat twijfel mijn leven beheerst en stuurt, hoeveel afzonderlijke vragen ik ook heb. Verwachting, hoop en twijfel op zich bestaan niet. En zo staat het mutatis mutandis ook met de andere innerlijke psychische krachten.
Het verwijt dat de taal-analytische methode -met Ryle als voorman- te mager is en geen recht doet aan de rijkdom van de menselijke psyche, gaat eraan voorbij dat feiten nu eenmaal gecontroleerde taaluitingen zijn. En blijkt er daar al dat iets mis te zijn, dan is verder onderzoek onnodig. Of men moet -buiten de wetenschappelijke methode om- het bestaan van niet-fysische feiten als mogelijkheid onder ogen willen zien. Maar dan zijn we nog veel verder van huis.

Naast de psyche -stelt psychologie vast- bezitten mensen een tweede innerlijk vermogen: de geest als logisch beginsel. Het is de plaats van redenering, oordeel en argument. Hier vallen de rationele beslissingen met logische waarheid en geldigheid als criteria. Tegenstanders uit de positivistische hoek bestrijden dit speculatieve standpunt aan de hand van dezelfde soort van argumenten waarmee zij de psyche aanpakken. Met als basis het principe van enkelvoud. Bovendien is het ook in dit geval mogelijk alle uitspraken over de innerlijke activiteiten te reduceren tot het gebruik van de taal in de situatie van alle dag. Het is niet nodig te spreken van geestelijke gebeurtenissen ('mental events'). Zo is besluiten is geen geestelijk proces, maar de afronding van een aantal praktische activiteiten. Ook redeneringen liggen niet apriori vast in het menselijke gestel, maar ontstaan pas in het dagelijkse gebruik. Dat zij een vaste plaats hebben verworven binnen de menselijke communicatie komt omdat zij vaak zo efficiënt zijn. Maar dit alles staat los van het probleem van de subjectiviteit, want als er iets is dat subjectiviteit ontbeert is het de geest. Zo beschouwen AI en cognitieven haar als een abstracte, logische procedure. En daarbinnen is geen plaats voor een subject.

Anders staat het met het bewustzijn. Hier lijken het beleven en de rationele activiteiten samen te komen. Velen zien in dit bewustzijn dan ook de plaats van de subjectiviteit, van het 'Ik' als drijvende kracht achter menselijke handelingen.
Maar toch, ook nu weer wint de schijn het van een nuchtere analyse. Het bewustzijn is immers niet meer dan een bijverschijnsel, dat afhankelijk is van neurofysiologische processen. Scherper gesteld: het is het effect, nooit de oorzaak van dat wat er zich in het brein afspeelt. Wat moet je je in het laatste geval trouwens voorstellen: de binnenbraak van de zelfreflectie via de pijnappelklier of de emergentie van het bewustzijn via de axonen?
Nee, de beginselen van reductie en van enkelvoud eisen van je dat je van dit soort speculaties afziet. Wat betekent dat er geen plaats voor het subject als sturend principe.

Aan de andere kant, mensen bezitten een subjectieve, persoonlijke wereld: in belevingen van vreugde, verdriet en angst, in de zintuiglijke gewaarwordingen van kwaliteiten als kleur en geur en in een gevoel als pijn. Maar dit zonder dat er ook maar iets valt te merken van psychische gebeurtenissen die oorzaak zouden zijn van later gedrag.
In deze wereld gaat het om de ervaringen van alledag, maar nu als de beleving en de verwerking ervan in de vorm van verhalen. Het is een autistische wereld waarin mensen geheel zijn opgesloten in zichzelf. Het kan een rijke wereld zijn, maar vaak ook een ziekelijke en angstaanjagende. En daarmee is het bij uitstek het terrein van de literatuur.

DEEL 7. DE NATUURWETENSCHAP

Terwijl de dichtkunst prikkelt en de theologie benevelt, bevrijdt de wetenschap.

P.W.Atkins

Wetenschap is, onder meer, een poging de wereld te begrijpen zonder er de menselijke angsten, begeerten en aspiraties op te projecteren.

Anatol Rapoport

Toch denk ik dat iemand soms vanuit een ooghoek op een moment dat noch activiteit, noch passiviteit inhoudt een glimp kan opvangen van de ware wetenschappelijke visie: streng, tragisch, vervreemd, en erg mooi. Een wereld die er niet *voor* iemand is; een wereld die er gewoonweg is.

Jerry Fodor

De kracht van de wetenschap ligt niet in haar vermogen om mysteries weg te nemen, maar in haar vermogen met wisselende graden van nauwkeurigheid de loop der gebeurtenissen te voorspellen. Het *hoe* van het verleden van de dingen geeft een hint van hoe de dingen in de toekomst zullen zijn. De controle die zo wordt uitgeoefend over de natuur, ontdoet, dat is zeker, de natuur van iets van haar mysterie, maar dit is niet het soort mysterie bedoeld door hen die willen weten *waarom* de dingen zijn zoals ze zijn.

C.C.Pratt

Als de geschiedenis van de wetenschap ook maar enigszins een leidsman is, dan tendeert de filosofie ernaar een bijverschijnsel ('epiphenomenon') te zijn: zij wordt beïnvloed door de wetenschap, maar heeft omgekeerd weinig of geen effect op de wetenschap.

G.E.Zuriff

Om te kunnen functioneren hoeft een wetenschapsman evenveel van wetenschapsfilosofie te weten als een vis van hydrodynamica om te kunnen zwemmen.

Imre Lakatos

7.0. Inleiding

7.0.1. De kenmerken

De natuurwetenschap is een methode van onderzoek waardoor mensen meer kennis krijgen van en tot beter inzicht komen in de verschijnselen. Zij beroept zich op zintuiglijke gegevens ('sense data') en probeert deze te beschrijven en te ordenen aan de hand van specifieke kenmerken als volume, gewicht en beweging. Zij gaat uit van de meetbaarheid der dingen en gebruikt de wiskunde als middel de getalsmatige verhoudingen vast te leggen. Haar uitspraken zijn gebaseerd op herhaald, experimenteel onderzoek en hebben voorspellende kracht.

Nog een drietal opmerkingen vooraf.

(1) In dit hoofdstuk wordt een analyse gegeven van de methode die wordt toegepast binnen de empirische (natuur)wetenschappen. Deze onderscheiden zich van de formele wetenschappen als wiskunde en logica die een deductieve methode hanteren, los van de verschijnselen. Binnen de empirische wetenschappen wordt de natuur (inductief) bestudeerd, en dit in al haar aspecten: van quark tot quasar, van anorganische tot organische verschijnselen, van aard- en maanoppervlak tot plant, dier en mens. De gebruikte methode onderscheidt zich van andere. Zo beoefent Goethe een wetenschap die dialectisch van aard is en is gebaseerd op omvattende begrippen als innerlijkheid en leven. Dilthey stelt dat de menselijke cultuur een eigen benadering eist en ontwikkelt daarom de *Geisteswissenschaftliche methode*. Plato pleit zelfs voor een hogere vorm van wetenschap, die via een logisch-wiskundige methode uiteindelijk voert tot de wereld van de Ideeën.
Om duidelijkheid te krijgen moeten wetenschappen dus worden benoemd naar de methoden die zij gebruiken (en worden beoordeeld naar de resultaten die zij boeken)[a].

(2) Natuurwetenschap is niet meer dan een methode van onderzoek. Dit tegen Freeman Dyson. Deze beschrijft de wetenschap in termen van rede en verbeeldingskracht, ziet haar als een revolutionaire kracht, als 'een verbond van vrije geesten die in alle culturen rebelleren tegen de plaatselijke tirannie, waaraan iedere cultuur haar kinderen onderwerpt' en als een weg naar rijkdom,

---

[a] In dit boek staat de term *'wetenschap* gemakshalve -en als de context dit toelaat- vaak gelijk aan *natuurwetenschap.*

gemak en overwinning. Zij is 'de geleidelijke overwinning door de mens van ruimte en tijd, vervolgens van de materie zelf, dan van zijn eigen lichaam en dat van andere levende wezens, tenslotte gevolgd door de onderwerping van de donkere en boosaardige elementen van zijn ziel'. En zo dreigt de wetenschap uit te groeien tot een nieuwe profetische religie.

(3) Het zuiver wetenschappelijke onderzoek wordt volgens velen in zijn voortbestaan bedreigd. De belangrijkste ontdekkingen liggen immers al achter de rug. Verder onderzoek eist ultra-moderne apparatuur, die vaak óf niet maakbaar óf onbetaalbaar is. Ook is het de vraag of de complexiteit van de natuur en de problemen rond het ontstaan van kosmos en leven niet een grens stellen aan de intellectuele vermogens van de mens.
Bovendien keert een groot deel van de samenleving zich tegen het rationele en intellectuele klimaat dat de wetenschap kenmerkt (antimoderniteit, New Age): de wetenschap is niet meer dan een van de vele verhalen die ooit zijn verteld, en het is lelijk verhaal. Anderen -de postmodernen, de pragmatici- zullen vanuit nuttigheidsoverwegingen wetenschap alleen nog willen aanvaarden in samenhang met technologische en economische vooruitgang (WTE). Wat haalt het uit of we precies weten hoe het heelal is ontstaan en uit welke stof het is opgebouwd. Zelfs zou men met Weinberg kunnen stellen dat het heelal minder betekenis krijgt naarmate het meer wordt begrepen. Er zou zelfs een gevoel van droefenis ontstaan als een definitieve theorie werd gevonden. Zuiver wetenschappelijk onderzoek zal worden vervangen door speculatieve vormen van kennis: als wiskundige interpretatie van bekende gegevens (de supersnaartheorie) of als -en dat is veel erger- omvattende theorieën, die een schijn van wetenschappelijkheid met zich meedragen, hoewel zij op geen enkele wijze experimenteel kunnen worden getoetst. Horgan spreekt in dit laatste geval van ironische wetenschap ('ironic science'). Haar voornaamste functie is het overweldigende ontzag voor het mysterie van de kosmos in stand te houden. Mensen wordt op hun grenzen gewezen. 'Wetenschap zal het pad volgen dat reeds is betreden door literatuur, kunst, muziek en filosofie. Zij zal meer introspectief worden, subjectief, diffuus, bezeten van haar eigen methoden'. Vaak zal zij op haar zoektocht naar het mysterie religieuze trekken krijgen. Het zuiver wetenschappelijk denken zal worden teruggedrongen of helemaal verdwijnen. Het is zelfs mogelijk dat vanuit een historisch standpunt het moderne, wetenschappelijk-technologische tijdperk eerder als vloek en afwijking zal worden beschouwd dan als een vooruitgang en een zegen (Koshland).

→ Stelling van Saint Simon-Comte: 7.0.2.3.
→ De wetenschap als sociale constructie: Exc.XXXIX.5.3.1.

7.0.2. Mythe en wetenschap

> Iemand met een onbevangen geest, iemand die niet is beïnvloed door opvoeding en omgeving, zou ongetwijfeld de wetenschap en het krachtige reductionisme, dat haar inspireert, als verreweg de beste wijze beschouwen om de wereld te begrijpen, en hij zou ongetwijfeld religie verachten als een overgevoelig 'wishful thinking'.
>
> P.W.Atkins

(1) Antwoorden komen tot stand op grond van een bepaalde methode. De mythe ontwikkelt als antwoord op existentiële vragen een eigen manier van denken: zij vertelt vol verbeeldingskracht en op gevoelvolle wijze over natuur, mens en gemeenschap. Dit in concrete beelden, die op vrije wijze worden geassocieerd en worden verenigd in één grote, heilige ordening ('PCO').
Bij het wetenschappelijke verslag hanteert men bij voorkeur geen beelden, maar begrippen. Tegenstellingen worden niet uitgedrukt in woordenparen als manlijk-vrouwelijk, maar in abstracte bewoordingen als positief-negatief. De wetenschapsman beschrijft de verschijnselen niet in termen van mana, taboe en ziel, maar hij formuleert ze met begrippen als atoom, molecuul, gen, neuron en reflex. In de wetenschap nemen redenering en bewijsvoering de plaats in van de vrije associatie: tegenovergestelde begrippen kunnen niet samenvallen of in elkaar overgaan ('PnC'). Voor de mythe zijn overgangen altijd mogelijk, zijn tegenstellingen nooit absoluut, zijn tegenstrijdigheden en conflicten een grondbeginsel van alle leven ('PC').

(2) Het onderscheid tussen mythe en wetenschap komt voort uit de verschillen in vragen, waarop zij een antwoord geven. Er zijn:

-existentiële vragen, vragen vanuit een negatief-emotionele levenssituatie naar de diepere achtergronden van het menselijk bestaan, zoals die in religie (en speculatie) worden beantwoord.
-wetenschappelijke vragen, die zich uit weetgierigheid op verstandelijke wijze richten op de verschijnselen.

(3) Het onderscheid in vraagstelling tussen mythe en wetenschap betekent dat het bijbelse scheppingsverhaal moet worden gelezen vanuit zijn eigen mythische context: het geeft antwoord op existentiële vragen over sterfelijkheid en dood, over bewustwording, over schuld en zonde. Men gaat geheel aan zijn bedoelingen voorbij als men het beschouwt als een 'historisch verslag' van de wording van de wereld.

(4) **De stelling van Saint Simon-Comte.** Dat er binnen de menselijke geschiedenis een ontwikkeling is geweest van mythe via speculatieve filosofie naar natuurwetenschap staat vast. Maar dit betekent nog niet dat men kan beweren dat er sprake is geweest van een vooruitgang in kennis en inzicht, zoals door Saint Simon, en in navolging van hem, door Comte wordt beweerd. Deze stelling gaat voorbij aan het gegeven dat mythe, speculatie en wetenschap ieder antwoord geven op hun eigen specifieke vragen en dat zij hun eigen methoden ontwikkelen. Ook houdt zij geen rekening met het feit dat inzicht en kennis op heel verschillende manieren kunnen worden gedefinieerd. Bovendien kan de norm van dat wat vooruitgang inhoudt sterk verschillen.

→ Een analyse van vragen: 2.1.
→ Vooruitgang: KCF.5.3.2.
→ De mythe: 5.5.
→ Speculatie: 6.2.
→ Lévi-Strauss, Het wilde en getemde denken: Exc.XVI.6.
→ Een Hebreeuwse scheppingsmythe: 5.5.2.3, Exc.XVI.5.2.

EXCURSUS XVII. DE DOOD.
FEIT EN EXISTENTIEEL VRAAGSTUK

7.0.3. Kwalitatieve en kwantitatieve wetenschap (1): Aristoteles en Galileï

(1) Wanneer je een steen omhoog gooit en deze valt naar de aarde terug, kunnen er drie vragen bij je opkomen: Waarom valt de steen terug naar de aarde en vliegt hij niet door? Hoe komt het dat de steen bij zijn val steeds sneller gaat? Is het mogelijk te berekenen in welke mate de snelheid van de steen toeneemt?
Aristoteles formuleert al een antwoord op de eerste twee vragen. Stenen komen terug omdat zij zwaar zijn, zware voorwerpen zoeken het centrum van het heelal, daar horen zij van nature thuis. Sneller gaan zij, omdat zij -dichter bij de aarde- een steeds sterker verlangen krijgen naar hun bestemming.

(2) Tegen het einde van de Middeleeuwen voldoen deze speculatieve oplossingen niet meer. Toch zal pas Newton er in slagen een gericht antwoord te geven op de eerste twee vragen. Galileï is het reeds eerder gelukt het derde probleem op te lossen.

> We namen een houten balk of lat, ongeveer twaalf el lang, een halve el breed en drie duim dik. In de smalle kant werd een geul uitgesneden, iets meer dan een duim breed. We maakten die gleuf kaarsrecht, gelijk en glad, bekleedden hem met perkament, natuurlijk ook zo vlak en glad als mogelijk was. Hierlangs lieten wij een harde, gladde en volkomen ronde bronzen bol rollen. Nadat we deze plank in een hellende stand hadden gebracht door het ene einde één of twee el hoger te plaatsen dan het andere, lieten we de bol, zoals zojuist vermeld, langs de goot rollen, en noteerden op een manier die ik zo dadelijk zal beschrijven, de tijd die voor de daling nodig was. Deze proef herhaalden we meer dan eens om de tijd met zo grote nauwkeurigheid te meten dat de afwijking tussen twee waarnemingen nooit groter was dan een tiende polsslag. Toen we met die waarneming klaar waren en ons van de betrouwbaarheid er van hadden overtuigd, lieten we de bal over slechts een kwart van de gootlengte rollen; na de tijd van de afdaling te hebben gemeten, vonden we dat deze precies de helft van de vorige was. Daarna namen we andere afstanden en vergeleken de tijd die voor de gehele lengte nodig was met die voor de halve, voor twee-derde, drie-vierde en voor alle mogelijke fracties. Bij deze proeven, die wij meer dan honderd keer herhaalden, vonden wij steeds, dat de doorlopen afstanden tot elkaar stonden als de kwadraten van de tijden en dit bleek voor alle hellingen van het vlak, dus de goot, waarlangs de bol rolde.

In dit verslag ('protocol') komt de kern van het experimenteel-wetenschappelijk onderzoek naar voren. Galileï geeft een nauwkeurige beschrijving van een experiment, waarvan de uitkomsten aan getalsmatige normen zijn gebonden en de resultaten wiskundig worden geformuleerd.

(3) De verschijnselen binnen de natuur worden door Aristoteles en zijn volgelingen benaderd vanuit twee aspecten: vanuit *het geheel* en de plaats die zij daarbinnen innemen, en vanuit *het innerlijke doel*, dat ze stuurt.
Beweging op haar beurt wordt bepaald door de aard van *tastbare kwaliteiten* als droog en warm - die eigen zijn aan de materie- en door de vorm die eraan wordt gegeven.
Om de verschijnselen te begrijpen moet je aan ieder ervan dus vier oorzaken toekennen, vier gronden

van bestaan:

1. de stof, de materie,
2. de vorm,
3. de beweging,
4. het doel.

Neem een bijl. Het materiaal ervan is aarde, naar de vorm is hij breed, vlak en scherp van snede. Hij beweegt zich, geholpen door de mens, naar het centrum toe en bereikt zo zijn uiterlijke en innerlijke doel: hij hakt bomen om én streeft naar zijn natuurlijke plaats.
Samengevat: *Beweging is de innerlijke en eeuwige verwerkelijking ('entelechie') van wat in stof, vorm en doel ('telos') reeds tevoren aanwezig en mogelijk is.*

→ Holisme: 8.4
→ Aristoteles, Kwaliteiten: 1.2.6.
→ Aristoteles, De ziel als entelecheia: 8.1.2.

(4) In de natuurwetenschap stelt men zich in navolging van geleerden als Kepler, Galileï, Huygens en Newton andere vragen dan naar het wezen en het doel van verschijnselen. Beweging wordt niet verklaard uit innerlijke kwaliteiten, zij is niet afhankelijk van materie, vorm en doel, maar zij is absoluut: voorwerpen stoppen niet omdat zij hun doel hebben bereikt, maar omdat zij worden vertraagd door dingen in hun directe of verre omgeving. De natuurwetenschap beschrijft in wiskundige termen de krachten die voorwerpen onderling op elkaar uitoefenen en de bewegingen die daaruit voortvloeien. Zij is kwantitatief van aard.[a]

→ Newton: 7.1.2.1.

7.0.4. Kwalitatieve en kwantitatieve wetenschap (2): Goethe

> Hoe weinig baat eigenlijk ook alle omgang met de natuur, indien wij ons door middel van de analyse louter met enkele stoffelijke onderdelen bezighouden en niet de adem van de geest gewaar worden, die ieder deel zijn richting voorschrijft en iedere afdwaling door een innerlijke wet beteugelt of afstraft.

(0) Een van de meest fervente en tegelijk invloedrijke tegenstanders van de moderne wetenschapsopvatting is Goethe. Hij keert zich tegen de abstract-wiskundige denkwijze, de klassieke wijze van definiëren (à la Linnaeus) en de agressieve manier van experimenteren (Newton).

(1) De gehele natuur, dus ook de materie, is een bezielde totaliteit, zij is de ontplooiing van goddelijk leven. Ook de mens is hierin opgenomen: de natuur bepaalt zijn wezen.
Om tot de verschijnselen door te dringen en ze te doorzien moet men zich beschouwend inleven door intuïtie en verbeelding te laten spreken. Men stuit dan op een aantal *oerverschijnselen*, zoals magnetisme, elektriciteit en het licht. Deze vormen zijn het *zintuiglijke* fundament van al het bestaande. Van binnenuit ontplooien zij zich dialectisch op grond van de beginselen van aantrekking en afstoting.

> Wat verenigd is te verdelen, en wat verdeeld is te verenigen, dat is het leven van de natuur; dit is de eeuwige systolè en diatolè, de eeuwige samenballing en uitzetting, de inademing en de uitademing van de wereld waarin wij leven en ons bewegen.

Zo berust licht op de innerlijke spanning van zwart en wit. Experimenteel onderzoek naar de aard van het licht aan de hand van een technisch instrument als het prisma, zoals Newton doet, is zinloos en de

---

[a]Kepler formuleert in een brief aan Herwart het nieuwe standpunt op een klassieke manier: *'Mijn doel is aan te tonen dat de hemelse machine niet een soort goddelijk, levend wezen is, maar een soort van klokwerk (en hij die gelooft dat een klok een ziel heeft, kent de roem van de maker toe aan het werk) in zoverre dat bij alle van de vele bewegingen worden veroorzaakt door een meest eenvoudige, magnetische, en stoffelijke kracht, precies zoals de bewegingen van de klok worden veroorzaakt door een eenvoudig gewicht. En ik toon ook aan dat aan deze natuurkundige oorzaken een getalsmatige en meetkundige uitdrukking kan worden gegeven.'*

uitkomst ervan dat wit licht een spectrum van kleuren omvat is onzinnig.
De natuur moet met eerbied en gevoel, liefdevol en in directe betrokkenheid worden benaderd. Verschijnselen mogen niet worden losgemaakt uit het geheel om daarna uiteen gerafeld te worden en geanalyseerd.

(2) Ook oerverschijnselen als graniet en de oerplant worden bewogen en getransformeerd door een ritmische, dialectische beweging. Graniet kristalliseert zich uit de vloeiende stromingen van de zee, doemt er uit op als oergesteente en wordt als oergebergte het fundament van de oerwereld, waaruit andere vormen zich ontwikkelen ('metamorfose').
Het plantenrijk gaat terug op de oerplant als oerverschijnsel, met het blad als de oervorm: 'alles is blad, door deze eenvoud ('Einfachkeit') wordt de grootste menigvuldigheid mogelijk'. Een zaadje is dan ook een omgevouwen blad (afb.7.1).

> Zo is bv de peulvrucht een enkelvoudig, samengevouwen en aan de randen vergroeid blad. De peul van de doperwten bestaat uit meerdere over elkaar gegroeide bladeren. De samengestelde kokers laten zich verklaren uit de vergroeiingen van verscheidene bladen, die zich om een middelpunt verenigen, de binnenzijden naar elkaar toekeren en met de randen met elkaar vergroeid zijn. We kunnen ons hiervan duidelijk overtuigen als zulke samengestelde kapsels na rijping openspringen. Ieder deel blijkt dan een geopende peul (of hauw) te zijn.

Uit het blad ontwikkelt de plant zich in al zijn geledingen (afb.7.1). Dit proces voltrekt zich zonder zich ooit in iets 'objectiefs' vast te leggen: alles blijft voortdurend in beweging en vormt zich voortdurend om in een dialectisch proces ('metamorfose'). [a]

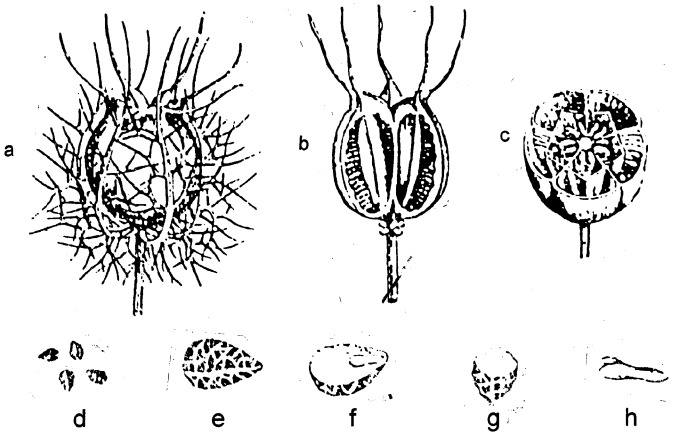

Nigella damascena (Juffertje in het groen damascena).
a. Zaaddoos met omwindselbladen.
b. Zaaddoos in geopende toestand.
c. Dwarsdoorsnede. d. Zaad op ware grootte. e.Zaad, vergroot. f. Zaad, dwarsdoorsnede. g. Zaad, lengtedoorsnede. h. Kiempje.

afb.7.1. Het zaadje als oerverdschijnsel

(3) De natuurfilosofie van Goethe valt terug op oude mythische en speculatieve concepten, die je terugvindt in het Griekse hylozoïsme. Zij is poëtisch van aard: 'Die Metamorphose der Pflanze' bv is een leerdicht en combineert alchemistische principes met beschouwing en kunstzinnige verbeelding.
Goethe verwijt de natuurwetenschap dat ze de natuur versnippert, haar alleen op uiterlijke kenmerken onderzoekt en wiskundig probeert vast te leggen. En juist de wiskunde, met zijn koude getallen en zijn principe van gelijkheid, is de doodskist van de natuur.
De natuurwetenschap vervreemdt mensen van *het leven*, dat zich juist in ontelbare, unieke en bezielde wezens dialectisch en harmonieus ontvouwt. In de echte goethiaanse wetenschap beleven mensen de natuur van binnenuit in eenheid en schoonheid.

→ Goethe's kleurenleer: 10.19.3.
→ Hylozoïsme: Exc.XIII.1.1.
→ Haiku van Basjo: KCF.4.2.3.1.

---

[a] 'De geheime verwantschap der verschillende buitenste plantendelen, zoals bladeren, kelk, kroon, meeldraden, die zich na elkaar en als het ware uit elkaar ontwikkelen, is bij de onderzoekers reeds lang bekend, men heeft er veel op gestudeerd, en men heeft de werking waardoor een en hetzelfde orgaan zich voortdurend in andere vorm aan ons openbaart, metamorfose genoemd.'

7.0.5. Theorie en praktijk

(1) De natuurwetenschap heeft een praktisch belang, met haar onderwerpen mensen de natuur en leren haar te beheersen. Zij helpt hen in tijden van oorlog en vrede. Onderzoekingen van Huygens op het gebied van trillingen brengen hem tot de constructie van het slingeruurwerk, de ontdekking van de valwetten door Galileï betekent voor hem de mogelijkheid de banen van een kogel te berekenen.
De ontwikkeling van de technologie vloeit direct voort uit de resultaten van het natuurwetenschappelijk onderzoek. En juist op dit punt menen velen dat de wetenschap een directe bedreiging is voor het voortbestaan van de menselijke cultuur.

EXCURSUS XVIII. DE TECHNOLOGIE

(2) Binnen de natuurwetenschap zal vaak de nadruk worden gelegd op het theoretische belang van het onderzoek. Wetenschap betekent dat kennis toeneemt en een steeds wijder bereik krijgt. Newtons theorie van de zwaartekracht verbindt de bewegingen binnen het zonnestelsel met die op aarde in één groot, omvattend systeem.
De wetenschapsman is een theoreticus, hij denkt vanuit theoretische samenhangen. Maxwell formuleert de wetten van de elektrodynamica in wiskundige vergelijkingen en geeft aan dat er tussen twee, ogenschijnlijk verschillende verschijnselen als elektriciteit en magnetisme een directe samenhang bestaat. Pas honderd jaar later wordt zijn theorie getoetst en bevestigd (→ 7.5.5.5).
Maar dit blijft een uitzondering, in het algemeen is de wetenschapsman niet op zoek naar nieuwe theoretische samenhangen, maar werkt hij vanuit een gegeven theorie als voorbeeld en probeert de problemen, die de theorie op bepaalde gebieden van onderzoek oproept, op te lossen. Zo bestuderen de grote chemici uit de 18e eeuw, Black, Cavendish en Priestley, allen de scheikundige vraagstukken vanuit en binnen de Flogistontheorie van Stahl, een theorie die uitgaat van de hypothese dat bij verbranding een stof, flogiston, vrijkomt.

→ Kuhns paradigmatheorie: Exc.XIX.4.

7.1. De natuurwetenschappelijke methode (1). De opzet

> De meesten van hen die zich met de problemen van de wetenschap bezighouden willen dat mensen de waarheid kennen over de natuurlijke wereld, maar wat moet worden uitgelegd zijn de methoden van de wetenschap.
>
> Collins & Pinch

7.1.0. Inleiding

(1) Het gedrag van mensen wordt vanaf oude tijden gekenmerkt door een verstandelijke aanpak van de problemen: mensen ontdekken overeenkomsten en regelmatigheden, maken indelingen en gebruiken generaliseringen (G), zij zijn in staat op grond van indices samenhangen te zien, daaruit conclusies te trekken, voorspellingen te doen en mogelijkheden af te tasten. Inductie, indicatie, deductie en abductie zijn trekken van menselijk intelligent gedrag.

→ Beweringen en redeneringen in het dagelijks leven: 3.3.

(2) Binnen mythe en filosofie worden in de loop van de tijd op grond van observatie en ordening vele hypothesen opgesteld die dienen om de verschijnselen te verklaren. Zo verklaart de mythe het bestaan van de nacht uit het feit dat de zon strijd moet leveren tegen onderaardse machten, gewassen groeien omdat de zielen van de gestorvenen onder de aarde de vegetatie verzorgen. Aristoteles schrijft de val van voorwerpen toe aan hun zwaarte en de rustige gang van de sterren aan hun goddelijke aard.

(3) De natuurwetenschap is een vorm van intelligent gedrag, dat zich vooral van mythe en speculatie onderscheidt door zijn strikte manier van handelen: het classificeert volgens vaste normen, formuleert zijn hypothesen en theorieën op wiskundige wijze, en toetst ze vervolgens nauwkeurig aan de feiten.

(4) Wetenschapsmensen worden vaak gestuurd door vooronderstellingen, die meer wereldbeschouwelijk dan puur wetenschappelijk zijn. De Grieken menen dat de hemellichamen goddelijk van aard zijn en in de vorm van volmaakte cirkels bewegen. Copernicus poneert het heliocentrische systeem omdat hij meent dat de zon als symbool van God onbeweeglijk in het midden behoort te staan.[a] Newton verwerpt Descartes' wereldbeeld omdat het tot atheïsme leidt en Einstein wil niets weten van het idee dat wereld op het toeval is gebaseerd, omdat dit tegen zijn idee van God ingaat ('God dobbelt niet' [b]). En hoeveel psychologen zullen zich niet laten leiden door de gedachte dat mensen meer op God lijken dan op een aap?
Dit betekent ook dat een wereldbeschouwing de voortgang van de wetenschap soms lang kan tegenhouden:

> De geschiedenis van de wetenschap, recent en in ver verleden, staat meer dan vol van gevallen waarin wereldbeschouwingen nog niet zijn uitgestorven in weerwil van de wetenschappelijke theorieën die hen tarten.

Zo Laudan, die als voorbeelden de quantumfysica en het behaviorisme noemt. Deze onderzoekprogramma's zijn nog steeds nieuw en staan tegenover verouderde wereldbeschouwingen.

---

[a] Copernicus' inzichten zijn niet, zoals vaak wordt geopperd gebaseerd op het principe van eenvoud (→ 7.2.3). Men kan zelfs stellen dat de theorie van Ptolemeüs, waartegen Copernicus zich richt, eenvoudiger en geschikter is dan die van Copernicus zelf (McAllister).

[b] Het volledige citaat luidt: '*Kwantummechanica is best imponerend. Maar een innerlijke stem vertelt dat het nog niet het ware is. De theorie vertelt veel, maar brengt ons niet werkelijk dichter bij Der Alte. Ik, in ieder geval, ben er van overtuigd dat Hij niet dobbelt.*'

7.1.1. De empirische wet

De formule $s = 1/2gt^2$ regeert niet het gedrag van vallende lichamen, zij regeert hen die op goede manier de positie van vallende lichamen op gegeven tijden voorspellen.

Skinner

Wetenschappelijke wetten komen vermoedelijk op vanuit de kennis ('lore') van de vakman.

Skinner

Een wetenschappelijke wet geeft ons de getalsmatige verhouding van een gevolg tot zijn oorzaak, en dat is het doel waarbij de wetenschap stopt.

Claude Bernard

(1) Binnen de natuurwetenschap worden de verschijnselen inductief zo geordend en ingedeeld dat het mogelijk wordt algemene uitspraken[a] erover wiskundig te formuleren. Deze formule dient als een hypothese (H), waaruit voorspellingen worden afgeleid (deductie). Deze worden experimenteel getoetst. De hypothese moet worden waargemaakt: iedere wetenschappelijke uitspraak moet empirische consequenties hebben (Carnap).

De hypothese (H) geeft richting aan het onderzoek, zij selecteert de gegevens en suggereert welke experimenten noodzakelijk zijn voor toetsing. Dit gebeurt bv door op een breed en afwisselend terrein gegevens te verzamelen[b] en door de reeds bekende procedures en testen na te gaan[c]. Maar belangrijker nog is het experimenten te ontwerpen die nu of in de toekomst[d], empirische steun geven aan de hypothese en haar waarschijnlijkheid verhogen.
Duhem heeft als eerste het belang naar voren gebracht van de wetenschappelijke falsificatie: probeer voortdurend met ernst en inzet experimenten te bedenken, die als ze lukken een (voorlopige) weerlegging inhouden van de hypothese of theorie. Lukt het experiment niet, dan betekent dit voor de hypothese of theorie een indirecte versterking, die nog aan kracht wint naarmate zij beter is bevestigd.

Kloppen de experimenten en komen de voorspellingen zonder uitzondering uit, dan wordt de hypothese verheven tot wet. Voorspellingen vormen het hart van de wetenschap: 'de cognitieve betekenis van een wet ligt in de mogelijkheid voorspellingen te doen (Carnap)'.

(2) Natuurwetten zijn algemene uitspraken in wiskundige vorm, die beschrijven hoe de kenmerken van de dingen, zoals grootte, druk, temperatuur en beweging zich onderling verhouden. Galileï formuleert een empirische wet, omdat hij aangeeft hoe men 'altijd' de toenemende snelheid van een vallend voorwerp kan berekenen aan de hand van tijd, afstand en weerstand (afb.7.2).

---

[a]Met de term *algemene uitspraken (A)* wordt een keuze tussen generalisering (G) en universele uitspraak (U) ontlopen.

[b]Het is duidelijk dat men binnen iedere theorie gegevens kan verzamelen, die als bevestiging dienen. Vooral psycho-analyse en sociobiologie schermen met allerlei dagelijkse, oncontroleerbare verschijnselen. Op grond vanhet Oedipuscomplex: zie je wel, dat jongetje haat zijn vader of op grond van de istrategieën van zelfzuchtige genen: het is toch logisch dat een man met zo'n trouweloze vrouw kinderen verwekt bij een ander.

[c]Deze methode is, als ze alleen staat, weinig bevredigend omdat het mogelijk is dat wetenschapsmensen ondanks alle inspanning en goede wil, eenzijdig te werk gaan. Zo kunnen zij op willekeurige wijze experimenten als onnauwkeurig laten vallen. Dalton verwerpt de uitkomsten van de proefnemingen van Lavoissier -een goed scheikundig experimentator- omdat zij niet de resultaten vertonen, die hij kan gebruiken om zijn eigen hypothese te bevestigen en te versterken.

[d]Psychologisch en maatschappelijk is het natuurlijk indrukwekkend als H experimentele resultaten voorspelt die pas jaren later worden behaald. De Sitter leidt uit de algemene relativiteitstheorie van Einstein af dat de ruimte als geheel uitdijt. Deze voorspelling wordt jaren daarna waargemaakt door de metingen van Hubble. De mede-ontwerpers van de Big Bang-theorie Alpher en Herman komen met de H dat het heelal gevuld moet zijn met achtergrondstraling. In 1965 meten Penzias en Wilson deze straling en bewijzen daarmee volgens velen de juistheid van de Big Bang-theorie. Mendelejev voorspelt vanuit het periodieke systeem het bestaan van nog ontbrekende deeltjes. Deze worden een tijd later ontdekt. Glashow eist in 1964 vanuit het systeem van elementaire deeltjes het bestaan op van het 'tover-quark'. Dit wordt tien jaar later door Tinga en Richter gevonden. Het bestaan van het pion wordt door Yukawa in 1935 voorspeld, zij wordt in 1947 gevonden.

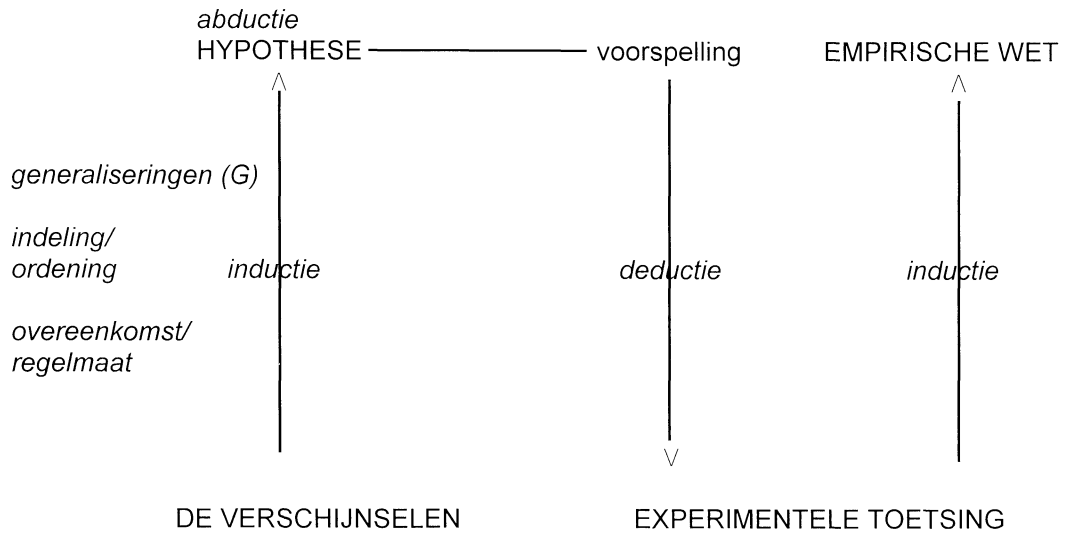

Afb.7.2. Empirische wetten komen tot stand via inductie, indicatie , abductie en deductie. Inductie: op grond van overeenkomsten en regelmatigheden worden systematische ordeningen ontdekt die worden weergegeven in de vorm van generaliseringen (G) en universele uitspraken (U). Een wetenschapsman interpreteert vervolgens de gegevens en zal op grond van aanwijzingen ('indicatie') en gissingen ('abductie') vondsten doen, die hem ertoe brengen om in wiskundige termen een hypothese (H) te formuleren. Deze wordt op zijn beurt experimenteel getoetst ('deductie') op basis van voorspellingen die van te voren zijn gedaan. Resultaat: na herhaalde toetsing ontstaat een empirische wet. Ook deze is het gevolg van een inductief proces: door het succes van de proefnemingen lijkt het wel heel waarschijnlijk dat er een wetmatig verband is ontdekt.

7.1.2. De wetenschappelijke theorie

(1) De natuurwetenschap geeft in haar wetten een kwantitatieve beschrijving van regelmatigheden binnen afzonderlijke groepen van verschijnselen, zoals de loop van de planeten (Kepler), vallende voorwerpen (Galileï) en getijden.
Maar wetenschapsmensen zijn niet alleen op zoek naar wetmatigheden, zij proberen deze ook in een grotere samenhang onder te brengen. In de zeventiende eeuw uiten Borelli en Hooke, ieder afzonderlijk, de veronderstelling[a] dat er een verband bestaat tussen de bewegingen op aarde en die in het zonnestelsel. Deze worden volgens hen veroorzaakt door een algemene gravitatie, die lichamen in hun rechtlijnige bewegingen doet afbuigen met een kracht die, al naar gelang de afstand, toe- of afneemt.
Ook Newton komt op deze gedachte en doet al betrekkelijk nauwkeurige berekeningen met een zwaartekracht, die hij van te voren schat op omgekeerd evenredig met het kwadraat van de afstand. Toch publiceert hij niet, maar laat het werk liggen. Pas na de suggestie van Hooke neemt hij zijn studie weer op en werkt hij de hypothese uit tot een theorie. Hierin geeft hij vanuit algemene, algebraïsch gedefinieerde stellingen over massa, beweging en zwaartekracht een beschrijving van de gedragingen van de hemellichamen binnen het zonnestelsel. Vervolgens toetst hij de verkregen resultaten via slingerproeven aan reeds bekende wetten en past ze toe op andere gebieden. Zo kunnen eb en vloed worden verklaard uit de werking van de zwaartekracht van zon en maan (afb.7.3.)

(2) Uit Newtons theorie worden nu nieuwe hypotheses afgeleid die onbekende feiten aan het licht brengen. Richter en Halley merken op dat de aantrekkingskracht van de aarde bij de evenaar zwakker is dan bij de poolstreken, zodat de veronderstelling is gewettigd dat de aarde een afgeplatte vorm heeft. Na de ontdekking van de planeet Uranus blijkt dat de beweging ervan onregelmatigheden vertoont en niet past binnen de theorie van Newton. Adams en Leverier concluderen nu, ieder afzonderlijk, dat er een planeet binnen het zonnestelsel moet bestaan, die de afwijkingen veroorzaakt. Bovendien geven zij de plaats aan waar deze zich moet bevinden. Korte tijd later wordt, met enig geluk, de planeet door Galle ontdekt. Hij krijgt de naam Neptunus.

---

[a]Er is een belangrijk verschil tussen een wetenschappelijke vooronderstelling en een wetenschappelijke hypothese (H): de eerste is louter een gedachte-experiment, de laatste is wiskundig nauwkeurig geformuleerd en gaat vergezeld door voorstellen op welke manier men de formule met experimenten zal onderbouwen.

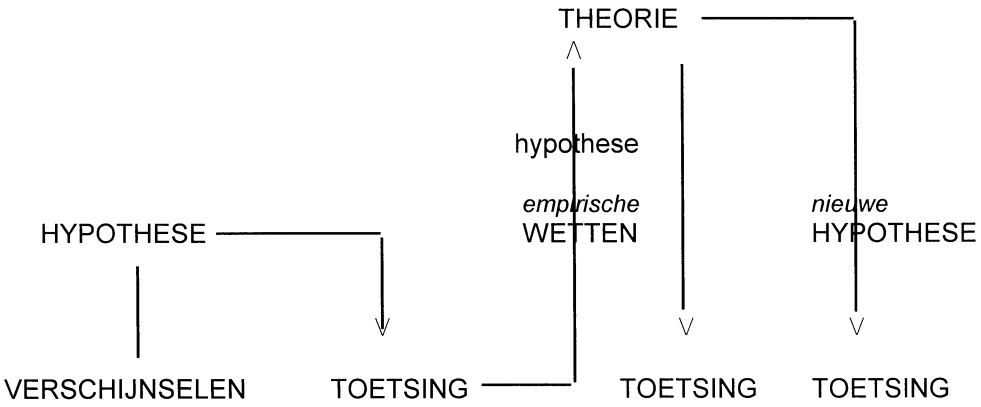

Afb.7.3. De wetenschappelijke theorie. Theorieën brengen een samenhang aan tussen wetten op verschillend gebied. Zij worden voortdurend getoetst, komen er afwijkingen naar voren dan worden nieuwe hypothesen opgesteld. Deze worden op hun beurt aan experimenten worden onderworpen. Vallen de experimenten positief uit, dan komt de theorie versterkt uit de strijd. Nieuwe hypotheses kunnen tevens nieuwe feiten aan het licht brengen. Ook deze versterken de theorie aanzienlijk.

(3) De theorie van Newton brengt samenhang en eenheid tussen wetten op velerlei gebied (de valwetten, de bewegingswetten, de getijdenwetten), formuleert deze nauwkeuriger en heeft een groter bereik dan de oorspronkelijke wetten bij elkaar: zij maakt hypothesen en voorspellingen mogelijk op ander gebied. Theorieën hebben veel kenmerken gemeen met empirische wetten -zij zijn wiskundig geformuleerd, worden experimenteel getoetst en maken voorspellingen mogelijk-, maar zij worden nooit afgesloten, zij blijven open.[a]
Bovendien, soms is het niet mogelijk feiten in te passen en blijkt het nodig te zijn een nieuwe theorie te formuleren. Zo slagen geleerden er niet in binnen de theorie van Newton een kleine afwijking van de planeet Mercurius te verklaren. Pas Einstein kan de bewegingen uitleggen, maar dit gebeurt dan ook door een theorie die de theorie van Newton vervangt (of opslokt).[b]

(4) Ryle wijst op het grote verschil dat er bestaat tussen een wetenschappelijke theorie als systeem ('thought') en de wetenschappelijke activiteit van het bedenken en ontwikkelen van zo'n theorie ('thinking'). Een afgerond en deductief systeem als dat van Newton ligt vast, je leert het op school of universiteit te beheersen en onder woorden te brengen. Je kunt het, met zijn problemen, bewust, methodisch en zorgvuldig uiteenzetten.
Maar het bedenken van een theorie is een open proces, dat vaak moeizaam en chaotisch verloopt en

---

[a]De Supersnaartheorie, die een poging doet alle wetenschappelijke resultaten in te passen binnen één allesomvattende tiendimensionale ruimte, de hyperruimte, is in de termen van dit boek geen theorie, maar een wetenschappelijk hypothese (H), omdat ze nog op geen enkele wijze kan worden getoetst, maar wel op wiskundige wijze kan worden geformuleerd. Dit dan met de vraag of er niet alleen maar kan worden gesproken van een (speculatieve) denkconstructie: wat is een begrip als *hyperruimte* eigenlijk meer dan dat? Wiskunde is immers erg gewillig. Denk aan Lorentz' inpassing van het experiment van Morley en Michelson binnen de gangbare theorieën van zijn tijd (→ 7.3.2.2.2). Toch menen velen dat de supersnaartheorie een definitieve oplossing kan betekenen voor alle grote kosmologische vraagstukken waarvoor wetenschap (en filosofie) zich geplaatst weten. Zo lijkt het erop dat juist het aannemen van een vijfde dimensie het mogelijk maakt twee belangrijke vraagstukken (de onvindbaarheid van ongeveer de helft van de materie in het heelal, de zeer zwakke kracht van de zwaartekracht) op te lossen (theorie van Kaluza-Klein).
En op de vraag naar het probleem van de toetsbaarheid merkt Witten op dat deze theorie een wonder is met haar ongelooflijke consistentie, opmerkelijke elegantie en schoonheid. Hoe zou je aan zoiets kunnen twijfelen?

[b]De ironie wil dat in de jaren tachtig onderzoek uitwijst dat de afwijking van Mercurius toch kan worden verklaard binnen Newtons theorie: verfijnde waarnemingsmethoden stelden geleerden in staat een verbrokkelde steenmassa als 'planeet' te localiseren. Deze corrigeert de afwijking. Bovendien slaagde Hill er in die tijd in om de baan van Mercurius precies te berekenen zonder gebruik te maken van Einsteins algemene relativiteitstheorie. Terwijl het juist deze theorie was die het mogelijk maakte om tot die berekening te komen. En dat was weer een ondersteuning van die theorie.

gepaard gaat met veel controles, verbeteringen en mislukte pogingen.[a] Er is in feite sprake van een abductie: 'Inductie kan nooit een idee, van welke aard dan ook, opleveren. En deductie evenmin. Alle ideeën van de wetenschap komen tot stand door abductie. Zij bestaat uit het bestuderen van feiten en het ontwerp van een theorie om deze te verklaren (Charles Peirce)'. En daar spelen originele ideeën vaak, maar lang niet altijd een rol.
Vondsten komen soms geheel onverwacht. Röntgen vindt, terwijl hij zomaar wat aan het experimenteren is, plotseling en volstrekt bij toeval de X-straal. Men spreekt in zo'n geval van *serendipiteit*: 'Bij het serendipiteitspatroon gaat het om de tamelijk algemene ervaring van het waarnemen van een niet-geanticipeerd, abnormaal en strategisch gegeven dat de aanleiding wordt voor de ontwikkeling van een nieuwe theorie of voor de uitbreiding van een bestaande (Robert Merton)'. Archimedes' "Eureka!". Op zo'n vondst moet je natuurlijk wel zijn voorbereid.

[a]Mach en Skinner hadden al benadrukt dat wetenschapsmensen hun eigen, kronkelige weg gaan, zonder planning, maar afhankelijk van toevallige omstandigheden. Wetenschap is gericht op de praktijk, voltrekt zich op louter inductieve manier en blijft altijd toevallig en onvolkomen.

7.2. De natuurwetenschappelijke methode (2). Werkhypothesen en grondregels

> Uiteindelijk is er maar één soort logica en die geldt overal in de wereld, inclusief de elementaire deeltjes, de planeten, de sterren, en de pijl en boog.
>
> Gerard t Hooft

(1) De wetenschap is empirisch van opzet. Zij verzet zich tegen iedere vorm van speculatie en tegen het opstellen van diepzinnige hypothesen over orde en samenhang. Toch gaat ook zij uit van hypothesen en aanvaardt in samenhang daarmee een aantal grondregels. Onderzoek is anders niet mogelijk.

(2) Als *basishypothese* geldt de veronderstelling dat de natuur uniform is: het heelal is één in opbouw en materie, in heden en verleden doen zich processen voor die met elkaar overeenkomen en die worden gekenmerkt door dezelfde wetmatigheden.

(3) Naast deze basishypothese treft men *een drietal werkhypothesen* aan, die tegelijkertijd voorschriften inhouden voor het theoretisch onderzoek. [a]

-Het principe van eenvoud.

Vereenvoudiging ligt ten grondslag aan iedere systematisering, en dus ook aan wetenschappelijke theorievorming. Eenvoud is daarmee een belangrijk criterium op grond waarvan men bepaalt welke keuze men doet tussen wetenschappelijke theorieën (Nelson Goodman)[b]. Maar dit behoeft niet te betekenen dat er absolute criteria van eenvoud zijn: ze wisselen naar tijd, persoon en wetenschappelijke richting (Duhem).
Toch lijkt eenvoud in wiskundige formulering aan alle natuurwetenschappelijke theorievorming ten grondslag te liggen.

Kepler staat nog in de middeleeuwse traditie, die er van uitgaat dat de hemellichamen cirkelvormige bewegingen maken. Als hij merkt hoe moeilijk het is het door Tycho Brahe verzamelde materiaal binnen deze hypothese in te passen, stelt hij een nieuwe hypothese op: de baan van de planeten beschrijft een ellips. Hij toetst de gegevens en krijgt nauwkeurige uitkomsten. Niet dat hij niet zou zijn geslaagd binnen de klassieke theorie, maar hij besluit op grond van eenvoud (en gemak) een andere richting in te slaan.[c] Galileï gaat een stap verder en merkt op dat hij bij zijn onderzoek naar de valbeweging uitging van de gedachte dat de natuur alles op de meest eenvoudige wijze doet.[d]

Eenvoud wordt (dus) binnen de wetenschap soms niet alleen als regel ('procedure'), maar ook *als norm* aanvaard omdat men meent dat zij een typerend kenmerk is van de natuur. Eenvoud valt dan samen met schoonheid en élégance[e]. Het is volgens Poincaré alleen de moeite waard

---

[a] De basis-hypothese en de drie werk-hypothesen worden soms omschreven als *epistemische deugden*. Andere zijn: inertie (niet zonder reden reeds bekende kennis opgeven), nauwkeurigheid, berekenbaarheid, toetsbaarheid (verificatie, falsificatie), voorspellingskracht, geloofwaardigheid, belang, vruchtbaarheid, bereik, eenheid en samenhang. De belangrijkste ondeugd is dat theoriën ad hoc zijn: zij zijn niet in staat om nieuwe voorspellingen te doen of om deze -als ze daar wel toe in staat zijn- experimenteel waar te maken. In de termen van Laudan: *'Een* theorie T_2 *is ad hoc als zij alleen die empirische problemen kan oplossen die zijn opgelost door zijn voorganger* T_1*, en de problemen die weerleggende voorbeelden vormen voor* T_1*, maar verder geen problemen.'*

[b] Guth: 'De natuurwetten, de fundamentele wetten die juist blijken te zijn, zijn opmerkelijk eenvoudig in die zin dat ze, gegeven de taal van de wiskunde, gemakkelijk op twee pagina's kunnen worden uitgeschreven. Wij geloven dat het heelal met al zijn complexiteit te voorschijn komt uit de informatie op die twee pagina's, en volgens mij is dat verbazingwekkend.' → 7.5.5.5

[c] Keplers visie blijft zuiver speculatief: 'Meetkunde is uniek en eeuwig, een weerspiegeling van de geest van God. Dat de mens er aan kan deelnemen is een van de redenenen waarom de mens een beeld van God is.' Galileï is voorzichtiger en spreekt over de Natuur, waarvan het boek is geschreven in wiskundige taal, zonder de hulp waarvan het onmogelijk is er ook maar een syllabe van te begrijpen.

[d] Zonder dat hij de gedachte laat vallen dat de cirkelvormige beweging het meest past bij de gang van de hemellichamen. Een gedachte die niet voortkomt uit metafysische veronderstellingen, maar uit esthetische voorkeur.

[e] Voorspellingen als die van Mendelejev en Glashow (→ 7.1.1.1n) worden dan ook gedaan vanuit systemen die de (wiskundige) eenvoud van de natuur veronderstellen. Toch moet men bedenken dat het werken met complexe getallen binnen de quantumfysica en de bladzijden lange formules, die veel onderzoek binnen dit gebied begeleiden, niet direct wijzen op eenvoud en

de natuur te onderzoeken omdat ze mooi is, en omdat schoonheid is gebaseerd op eenvoud krijgt de meest eenvoudige formulering de voorkeur. Michio Kaku formuleert deze gedachte zo:

> In zekere zin zijn de vergelijkingen uit de natuurkunde de gedichten van de natuur. Ze zijn kort en volgens een bepaald principe georganiseerd, terwijl de mooiste ervan de verborgen symmetrie van de natuur onthullen .[a]

-Het principe van enkelvoud ('Occams scheermes').

Als men eenmaal een geldige en getoetste beschrijving van een verschijnsel heeft gegeven, mag men hieraan geen andere beginselen, begrippen of oorzaken als verklaring toevoegen. De val van een steen kan voldoende worden beschreven aan de hand van de valwetten en de theorie van de zwaartekracht: het gebruik van een 'innerlijke kracht' als nevenoorzaak of van zwaarte als eigenschap is niet geoorloofd.[b]
Dit beginsel van de spaarzaamheid is het eerst geopperd door Willem van Occam[c] en wordt vaak weergegeven met de slagzin *entia praeter necessitatem non esse multiplicanda*[d]: de dingen mogen niet zonder noodzaak worden vermenigvuldigd[e]. Dit principe wordt door Galileï met nadruk verdedigd en door Newton aangewezen als eerste stelregel voor het natuurwetenschappelijk onderzoek.

-Het principium non contradictionis ('PnC').

Een logisch-consistente wijze van redenering, formulering en afleiding krijgt de voorkeur boven poëtische, mythische en dialectische uitdrukkingswijzen, die zijn gebaseerd op het principium contradictionis (PC).[f]

Het is een kenmerk van de natuurwetenschap dat ook de basisveronderstellingen open blijven voor studie en kritiek. Iedere geconstateerde en getoetste afwijking werkt door in de wetenschappelijke inzichten. In de vorige eeuw zou *het beginsel van de causaliteit* zeker als werkhypothese en grondregel zijn opgenomen in de boven gegeven opsomming: wil men wetenschappelijk onderzoek doen, dan moet men wel uitgaan van een causale wetmatigheid binnen het geheel van de verschijnselen (Kant!). In de twintigste eeuw wordt deze hypothese verlaten op grond van de resultaten van het atoomonderzoek en en vervangen door die van de statistische waarschijnlijkheid (→ 7.5.5.4).

---

schoonheid.

[a]Barrow acht het mogelijk dat niet symmetrie, maar computatie ten grondslag ligt aan het heelal: 'De grondwetten van de Natuur kunnen verwant zijn aan software. Deze werkt in op de hardware die bestaat uit elementaire deeltjes en energie. De natuurwetten zouden dan kunnen zijn afgeleid van enige meer fundamentele beginselen, die computatie en logica regeren. Deze visie zou radicale gevolgen kunnen hebben voor onze beoordeling van de subtiliteit van de Natuur, want het schijnt te vereisen dat de wereld in de kern eerder geen continuïteit bezit dan een continuüm is'.
Ook binnen de Standaardtheorie wordt geprobeerd om via de Great Unified Theory ('GUT') het ontstaan van het heelal te funderen, maar dan in een 'volmaakte symmetrie' (Pagels).

[b]Een bekend voorbeeld van Aristoteles. Een steen valt naar de aarde omdat dat haar plaats is, maar zij gaat aan het einde sneller omdat zij vlug thuis *wil* zijn. Er worden zo twee beginselen ('entia') ingevoerd en dat is volgens dit principe niet toegestaan.

[c]Occam zelf stelt dat de veelheid der dingen niet zonder noodzaak mag worden geponeerd.

[d]Deze uitdrukking wordt ook door Kant aangehaald. Hij meent dat er misschien sprake is van een louter economische handgreep van de geest. De mens denkt van nature zo spaarzaam mogelijk.

[e]'Praeter necessitatem': behalve als het noodzakelijk is! De bovenstaande stelregel mag niet op een behoudende manier worden uitgelegd in de trant van zo is het en niet anders. Voldoet een beschrijving niet (meer) of zijn er nieuwe aantrekkelijke interpretaties, dan is het zonder twijfel nodig een alternatief aan te bieden.

[f]In de Supersnaartheorie worden de vier genoemde beginselen beschouwd als grondslag voor het wetenschappelijk onderzoek. Men aanvaardt het bestaan van een tiendimensionale wereld ('de hyperruimte') omdat de wetten vanuit hogere dimensies eenvoudiger, eleganter, spaarzamer (en krachtiger) en in een innerlijk consistente samenhang kunnen worden geformuleerd. De werkelijkheid toont een innerlijke schoonheid, elegantie, consistentie en symmetrie, die in de standaardtheorie (de quantumfysica) volstrekt ontbreekt (→ 7.1..2.3n).

7.3. De natuurwetenschappelijke methode (3). Een kritische analyse

7.3.0. Inleiding

(1) Dat de wetenschap algemene uitspraken doet en door haar experimenten zekerheid biedt, wordt door velen betwijfeld. Wetenschap is niet rationeel, omdat zij inductief en experimenteel te werk gaat. Ook het gebruik van de falsificatie als zuiver rationele methode blijkt niet effectief te werken.

(2) De wetenschappelijke methode omvat drie stadia, die alle als inductief kunnen worden gekarakteriseerd:

Het eerste stadium:	Het ontstaan van generaliseringen (G) en het vastleggen van universele uitspraken (U). De eigenlijke inductie. Binnen de wetenschap zijn G en U het materiaal van de hypothesen (H).
Het tweede stadium:	Het toetsen van hypothesen (H) aan de hand van experimenten (e), zodat wetenschappelijke feiten (F) aan het licht komen: H (e → F).
Het derde stadium:	De weg van hypothesen (H) naar theorie (Θ).

Ieder van deze stadia heeft zijn eigen problemen. Er komen vragen op naar de kracht van de toetsing, naar de waarde en de bewijskracht van experimenten (e), naar de status van alledaagse en wetenschappelijke feiten (F) en naar het waarheidsgehalte van hypothesen (H) en theorieën (Θ).

(3) Deze vragen hebben de gehele twintigste eeuw de discussies binnen de filosofie van de wetenschap beheerst. Volgens Carnap en Popper maakt alleen een strikt logische aanpak de wetenschap tot een rationele activiteit. Verschil bestaat er tussen beiden over de positie van de inductie. Anderen benadrukken de pragmatische kanten van het wetenschappelijk bedrijf (Neurath) en wijzen op haar irrationele trekken (Kuhn).

EXCURSUS XIX. RATIONALITEIT EN IRRATIONALITEIT BINNEN DE WETENSCHAP
Carnap - Neurath - Popper - Kuhn - Laudan

7.3.1. De inductie

> Twee zusjes bakken koekjes en eten ze dan stuk voor stuk op omdat zij niet weten of ze allemaal wel lekker zijn.

(1) Binnen de wetenschappelijke traditie is het een gemeenplaats dat het alleen mogelijk is hypothesen (H) en theorieën (Θ) via inductie tot stand te brengen: alleen als men begint bij de verschijnselen zelf kan men verklaringen vinden voor bv de regelmatige loop van de planeten of een oplossing voor het ontstaan van malaria.

> Ik stel geen hypothesen op; dat wat niet is afgeleid ('deduced') uit de verschijnselen wordt een hypothese genoemd; en hypothesen, of ze nu metafysisch of fysisch, of van verborgen ('occult') kwaliteiten of mechanisch zijn, hebben geen plaats in de experimentele filosofie. In deze filosofie worden afzonderlijke uitspraken afgeleid ('inferred') uit de verschijnselen en daarna algemeen gemaakt via inductie (Isaac Newton).

(2) Toch staat het inductieve principe -over de verschijnselen kunnen in principe algemene uitspraken (G, U) worden gedaan- onder zware druk. Hume stelt dat het geen voorspellingen toelaat, de mogelijkheid van uitzonderingen open houdt en zelfs geen waarschijnlijkheid garandeert. Anderen onderstrepen deze kritiek: generaliseringen reiken nooit boven zichzelf uit (Carnap), zij brengen je niet verder dan het volgende voorbeeld (Stuart Mill), zij blijven in de objecttaal steken en hebben geen theoretische kracht (Popper). Wetenschap bedrijven is op deze manier niet mogelijk.

(3) De specifieke kenmerken van de dingen, die binnen de wetenschap worden onderzocht, houden een keuze in. De vallende steen wordt beoordeeld op zijn massa en snelheid, niet naar zijn kleur, aard of substantie. Newton stelt belang in de aantrekkingskracht van de maan, niet in de vruchtbaarheid die ze mensen en gewassen schenkt. Hypothesen sturen het onderzoek en trekken de zintuiglijke gegevens

naar zich toe: niet het ruisen van de zee of het ritme van de golven, maar de stand van het water bij eb en vloed wordt bestudeerd binnen de hypothese van de zwaartekracht (H → F).
Zonder hypothesen zijn analyse en classificatie blind (Hempel). Het beeld, dat de schema's 7.2 en 7.3 van de wetenschappelijke methode geven, is dan ook eenzijdig: hypothesen (H) komen niet automatisch uit de inductie voort, maar geven haar juist leiding en passen haar in binnen een formeel kader.

(4) Wetenschappelijk werk kan blijven steken in een onderzoek naar regelmatigheden en het ontdekken van wetten, zonder dat een bredere theoretische visie mogelijk is. Klimatologische omstandigheden worden onderzocht binnen de meteorologie, men kent de wetmatigheden en kan nauwkeurige voorspellingen doen, maar een omvattend begrip 'klimaat' dat alle verschijnselen stuurt (en verklaart), ontbreekt. Eenzelfde kijk bij de radicale behavioristen, die het menselijk gedrag naar zijn uiterlijke regelmatigheden onderzoeken en beschrijven. Op grond daarvan is het mogelijk het te voorspellen en bij te sturen. Maar het is zeer de vraag of er ooit binnen de wetenschap een theoretisch begrip 'mens' zal opdoemen, dat in wetenschappelijke termen menselijke gedragingen omvattend als een zelfstandig sturend systeem zal kunnen definiëren. De psychologie is een proto-wetenschap, een wetenschap die nooit verder komt dan een onderzoek naar gedragswetenschappelijke en biologische wetmatigheden.

Volgens Mach en Skinner berust wetenschap op een biologische doelmatigheid die je overal in de natuur terugvindt. Zij pakt de verschijnselen op de meest economische manier aan, zij is een overlevingsstrategie en draagt er vanaf vroegste tijden toe bij dat mensen zich kunnen aanpassen aan de omstandigheden waarin zij leven. Wetenschap wordt dan ook getypeerd in termen van efficiency, niet in die van bv wiskundige nauwkeurigheid. Wel moet de wetenschappelijke taal streng zijn en los staan van metaforen en connotaties.
Beiden moeten weinig hebben van een verklarende werkwijze, zoals die in de schema's van 7.1. wordt weergegeven. Mach had al geschreven *'We vergissen ons als we meer informatie verwachten van een hypothese dan van de feiten zelf'*. Skinner gaat verder op deze weg en stelt -in tegenstelling tot Mach[a] - dat deductieve theorieën valse zekerheid bieden en dat zij kunnen afleiden van dat waar het in de praktijk werkelijk om gaat. [b]
Bij beiden ligt de nadruk op de onderzoeker en zijn bestudering van specifieke problemen. Beiden zien een biologisch-behavioristische psychologie als de basis van de kentheorie.

In de natuurkunde speelt eenzelfde soort van problemen mee. Volgens sommigen doet de Standaardtheorie (= de quantumfysica) niets anders dan feiten verzamelen: er is geen sprake van echte natuurkunde, *'want zij rangschikt de subatomaire deeltjes op grond van een aantal oppervlakkige symmetrieën, zonder enige aanwijzing waar de symmetrieën vandaan komen'* (Kaku). Daarom de eis van een omvattende theorie die de feiten draagt. Om dezelfde redenen kan Einstein deze theorie niet aanvaarden: zij reduceert de verschijnselen louter tot toevallige processen van de kleinste deeltjes.
Al met al komt de vraag op of de hypothetico-deductieve methode -de in dit boek gegeven methode die werkt vanuit het vaststellen van en afleiden uit hypothesen, wetten en theorieën- niet moet worden gezien als een systeem dat alleen maar achteraf op de wetenschappelijke activiteiten wordt gedrukt omdat het zo overzichtelijk werkt en omdat het een schijn van zekerheid biedt. Het toevallige en chaotische karakter van de wetenschappelijke arbeid wordt zo uitgebannen.

→ Ryle: 7.1.2.4.
→ William James, De onredelijkheid van de onsamenhangendheid: KCF.1.3. 1.
→ Beschrijving, verklaring en voorspelling: 7.5.5.

---

[a] Mach beschouwde formele deductie en wiskundige beschrijving als een economische wijze van denken.

[b] Skinner: '*Een theorie heeft niets van doen met de aan- of afwezigheid van experimentele confirmatie. Feiten en theorieën staan niet tegenover elkaar. De relatie is eerder de volgende: theorieën zijn gebaseerd op feiten; het zijn beweringen over de organisatie van feiten.*' Skinner kan zich daarbij beroepen op de uitspraak van Newton in 7.3.1.1. Maar zo gemakkelijk ligt het nu ook weer niet: Newtons eigen theorie van de zwaartekracht is in feite natuurlijk ook niets anders dan een hypothese. Daarom dat Skinner het voorzichtiger en nauwkeuriger formuleert. Het is dus voor parapsychologen niet nodig, om zoals Paul Churchland eist, eerst een gedetailleerde alternatieve theorie op te stellen voor zij het predikaat wetenschappelijk voor zich kunnen opeisen. Niet een (theoretische) verklaring is het eerste vereiste, maar experimenten die aan wetenschappelijke criteria voldoen. Ook de politiek beoordeelt deze benaderingswijze als de meest gangbare weg.

7.3.2. De toetsing. H → (e → F)

0. INLEIDING

Toetsing van hypothesen (H), empirische wetten en theorieën (Θ) is de kern van de natuurwetenschap. In zijn meest primaire vorm kan de wetenschap worden omschreven als H → (e → F): vanuit een hypothese (H) wordt afgeleid en voorspeld dat uit het experiment (e) feit (F) zal blijken.
In deze paragraaf wordt de experimentele fase (e → F) binnen de wetenschappelijke methode aan een kritische analyse onderworpen. Er komen vragen op naar de logische status van de wetenschappelijke hypothese (H), naar de aard van (wetenschappelijke) feiten en naar de rol van experimenten.

1. LOGISCHE KRITIEK

Logische kritiek brengt de empirische grondslag van de wetenschappelijke methode aan het wankelen: welke waarde kan men nog toekennen aan experimenten voor de bewijsvoering en welke kracht bezit de hypothese nog als fundament voor de toetsing?

1. Op grond van de kritiek op het inductieve principe moet sterk worden getwijfeld aan de waarde van de verkregen feiten: men moet immers oneindig blijven experimenteren om zekerheid te verkrijgen.
   Bovendien valt ook de universele uitspraak (U), die ligt opgesloten in de hypothese (H), aan de kritiek op het inductieve principe ten prooi. Hoe kan men weten of alle stenen in het verleden zijn gevallen of dat zij dat in de toekomst zullen doen?

   → De logische zwakte van de inductie: 3.3.1C.

2. De afleiding

   H → (e → F)
   (e → F)

   ⇒ H

   is niet geldig. Ook al slaagt het experiment (e), dan nog betekent dit niet dat de hypothese (H), waaruit het is afgeleid, waar is.

2. HET EXPERIMENT

> De herhaling van dezelfde feiten is volledig nutteloos voor het inductieve redeneren: de experimentele redelijkheid bestaat, in alle gevallen, in het vergelijken van verschillende feiten. Twee identieke experimenten zijn niet meer instructief dan één: het tweede leert niet meer dan het eerste kan leren. In concreto kan men apriori met zekerheid stellen dat een identieke herhaling absoluut onmogelijk is, maar dat, als zij dan ooit eens voorkomt, dit puur toeval is; *het ligt niet in de orde der dingen opgesloten.*
>
> E.Goblot

(1) Experimenten zijn vaak complex en ondoorzichtig. Dit betekent dat er discussies kunnen ontstaan over hun aard, hun nauwgezetheid, de materialen en de apparatuur waarmee ze zijn uitgevoerd en de omstandigheden waaronder ze hebben plaats gevonden. Uitvoerders van de experimenten en hun tegenstanders kunnen op al deze terreinen ieder hun eigen criteria ontwikkelen. Dit kan tot ellenlange en gedetailleerde debatten voeren, en niet alleen omdat experimenten nooit precies aan elkaar gelijk zijn maar ook omdat een en hetzelfde experiment op verschillende wijze kan worden geïnterpreteerd.

Een klassiek voorbeeld. Pasteur bestreed de hypothese dat leven spontaan uit dode materie kan ontstaan. Gebeurt dit ogenschijnlijk wel, dan zijn er volgens hem in de dode materie sporen van leven aanwezig. Hij toont vervolgens experimenteel aan dat uit gekookt gist geen nieuw leven ontstaat. Zijn tegenstander Pouchet geeft, vooral onder de sterke druk van de wetenschappelijke gemeenschap van die tijd, de strijd op. Had hij maar doorgezet: zijn plan om hooi te gebruiken had hem voorlopig zijn gelijk gegeven, omdat hooi sporen bevat die door koken niet worden uitgeroeid!

(2) Experimenten zijn pas betrouwbaar nadat meerdere pogingen zijn ondernomen door verschillende mensen op verschillende plaatsen.[a] Is er eenmaal consensus, dan worden afwijkingen geweten aan experimentele fouten.
Maar afwijkingen kunnen bij statistisch onderzoek ook te danken zijn aan het gegeven dat dit soort onderzoek nooit waterdicht is. Een fout wordt dan niet onderkend. Bovendien vind je, als er veel experimenten worden gedaan om een hypothese te toetsen, altijd wel ergens statistisch significante resultaten. Die dan met gejuich worden begroet. En omdat er weinig gelegenheid is negatieve resultaten te publiceren, komt de waarheid niet snel aan het licht. Vooral binnen psychologie kan er zo veel misgaan. Dat temeer omdat het syllogisme binnen de experimenteel-statistische werkwijze een twijfelachtige reputatie heeft. De kans dat een mens paus wordt, is statistisch gezien nihil. Toch is Johannes Paulus paus en daarom dus geen mens.

(3) De geloofwaardigheid van experimenten hangt bovendien sterk af van de persoonlijkheid van de uitvoerder, zijn universitaire achtergrond, zijn wetenschappelijke reputatie en titel (Bourdieu), zijn plaats binnen het wetenschappelijk netwerk, zijn stijl en presentatie van resultaten maar ook van 'inside information' (roddel) over hem en zelfs van zijn nationaliteit (Collins & Pinch).

3. DE BEWIJSKRACHT VAN HET EXPERIMENT

> Onze case-studies tonen aan dat er geen logica bestaat van de wetenschappelijke ontdekking. Of liever, als er zo'n logica is, dan is het de logica van alledag.
>
> Collins & Pinch

> Indien men twee gegeven hypothesen op de meest nauwkeurige en de meest uitgebreide manier toetst, dan kan men zich het niet veroorloven de ene hypothese te verwerpen en de andere te aanvaarden: een cruciaal experiment, in strikte zin van het woord, is in de wetenschap onmogelijk. Maar in meer brede zin en voor het gemak kunnen experimenten van bv Foucault en Lenard[b] wel cruciaal worden genoemd. Zij kunnen aantonen dat van twee tegenover elkaar staande theorieën de één volstrekt onvoldoende is. Zij kunnen dus de concurrerende hypothese sterk ondersteunen; en vanuit dit feit kunnen zij een beslissende invloed uitoefenen op de koers van het verdere theoretisch en experimentele onderzoek.
>
> Carl Hempel

(0) Experimenten bevestigen, zeker binnen de klassieke mechanica, de hypothesen (H) en theorieën (Θ) vaak op ondubbelzinnige wijze. De uitkomst van de experimenten ligt feitelijk vast, hypothesen (H) en theorieën (Θ) zijn geverifieerd.
Toch doen zich, vooral binnen de 20e-eeuwse wetenschap, gevallen voor, die aantonen dat de wetenschap vreemde wegen gaat. Aan de hand van case-studies uit 'The Golem' van Collins en Pinch een drietal voorbeelden van 'onwetenschappelijk gedrag', van gedrag waar wel heel raar wordt omgesprongen met het experimentele bewijsmateriaal.

(1) Ungar meende dat er een chemische overdracht van informatie bij organismen mogelijk is. Hij gaf muizen een injectie met een extract van hersenen van ratten die hadden geleerd bang te zijn in het donker. Het bleek dat deze muizen sneller deze angstreactie leerden dan muizen die waren geïnjecteerd met een hersenextract van normale ratten. De uitslagen van de experimenten gaven Ungars experimenten grote wetenschappelijke geloofwaardigheid:

---

[a] Fraude komt zelden voor en is bovendien op de lange termijn niet lonend. Wel moet er een onderscheid worden gemaakt tussen het wetenschappelijk onderzoek zelf en het economische en politieke strijd-toneel daarbuiten dat om veel redenen de wetenschapsman tot een gewoon mens maakt als ieder ander. Ook hij zoekt status, ook hij moet leven.

[b] Foucault geeft in 1850 een *beslissend bewijs* dat licht bestaat uit golven en niet uit deeltjes. In 1905 toont Lenard in een volgens Einstein *cruciaal experiment* het tegendeel aan: licht bestaat uit deeltjes (later fotonen genoemd).

	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975
positieve resultaten:	13	13	13	16	23	17	27	13	23	17	8
negatieve resultaten:	1	6	4	5	1	3	1	1	-	-	1

Een indrukwekkende score, maar zij hielp niet. Goldstein van Stanford kreeg, ondanks herhaalde pogingen, louter negatieve resultaten, ook na vérgaand overleg met Ungar over de gevolgde procedures. De discussie hierover werd steeds technischer, onoverzichtelijker (en grimmiger). Ungar ontwikkelde vervolgens zelfs een stof 'scotophobin' als bewijs dat een biochemische overdracht van angst mogelijk was. Maar ook dit leverde niets op. De controverse werd er alleen maar duisterder door: beide partijen konden hun gelijk halen uit de resultaten van de proeven. De strijd eindigde met de dood van Ungar en bleef in feite onbeslist, hoewel door de gevestigde wetenschap in een drietal, veel aangehaalde artikelen, Ungars zienswijze werd neergesabeld. Collins en Pinch:

> Ondanks het feit dat de geloofwaardigheid van de chemische geheugenoverdracht een wereldwijde dood stierf, zal een vastberaden verdediger van het idee geen gepubliceerde weerlegging vinden die berust op beslissend technisch bewijs. Voor hem zou het niet onredelijk of onwetenschappelijk zijn om opnieuw met experimenteren te beginnen. Ieder negatief resultaat kan worden weggeredeneerd terwijl vele van de positieve overeind blijven staan.

Men ziet het, ondanks het (e → F) wordt F niet als een wetenschappelijk feit aanvaard.

(2) Nu het tegendeel: het experiment (e → F) mislukt, maar wordt toch als wetenschappelijk feit aanvaard. Als voorbeeld een van de beroemdste experimenten uit de geschiedenis van de wetenschap. Einstein had voorspeld dat een sterk zwaartekrachtveld als de zon grotere invloed zou uitoefenen op het licht dan Newton had gesteld. De theorie van Newton voorspelde een afwijking van 0.8 sec, die van Einstein 1.7 sec. Het is mogelijk dit experimenteel aan te tonen door de normale positie van sterren aan de sterrenhemel te vergelijken met de positie die ze innemen als hun licht direct de zon passeert en dus een afwijking vertoont. Dit laatste kan alleen worden geobserveerd tijdens een zonsverduistering. Eddington neemt zich voor de proef uit te voeren. De waarnemingen vinden maart 1918 plaats in Sobral, Brazilië en op het eilandje Principe, voor de kust van West Afrika. Veel zit tegen en de foto's mislukken voor een groot deel. Van dat wat van de fotoplaten overblijft zijn dit de gemiddelden:

Sobral	8 goede platen	1.98 sec. afwijking
	18 slechte platen	0.86 sec. afwijking
Principe	2 slechte platen	1.62 sec. afwijking

Zonder twijfel een mislukking: weinig en matig materiaal dat geen beslissende uitkomst biedt. Toch wordt het experiment met geestdrift begroet als een bewijs van de juistheid van Einsteins theorie. Dat Eddington zich bij de interpretaties van de gegevens eenzijdig liet leiden door de voorspellingen van Einstein en dat de experimenten zelf uiterst gebrekkig en onnauwkeurig zijn geweest, deert blijkbaar niemand.

(3) Tenslotte het minstens even beroemde experiment van Morley en Michelson (1887). Het toont ongewild aan dat licht naar alle kanten toe dezelfde snelheid heeft, terwijl de uitvoerders van het experiment juist van het tegendeel uitgingen: de aarde brengt de ether, waarin zij ligt, in beweging, tegen deze etherwind in zal de snelheid van het licht lager zijn dan met deze wind mee.
De uitkomst van het experiment is een duidelijke weerlegging van de bestaande theorie. Toch wordt zij niet zo geïnterpreteerd, maar wordt eerder als een uitdaging beschouwd. Lorentz past haar dan ook naadloos in binnen de conventionele theorie (en krijgt de Nobelprijs voor zijn wiskundige prestatie). Pas later wordt het weerleggende karakter van het experiment ingezien en wordt het zelfs binnen- gehaald als een bewijs voor de juistheid van Einsteins opvattingen.[a] Als Miller, een medewerker van Morley en Michelson, korte tijd daarna experimenteel aantoont (1924) dat er toch een verschil in beweging (en dus een etherwind) bestaat, wordt dit niet beschouwd als een wetenschappelijke uitdaging, maar als

[a]Uit een onderzoek van Gergen blijkt dat studenten erin slagen experimentele gegevens 'with apparent ease' in te passen in zeer uiteenlopende theorieën..

(rand)probleem dat door nauwkeuriger proefnemingen kan worden opgelost.
Het experiment van Morley en Michelson geeft feiten (e → F) die niet stroken met H. Het wordt wiskundig weggeredeneerd en ingepast in H. Later wordt het beschouwd als een (beslissende) test voor eennieuwe H en worden nieuwe afwijkende uitkomsten op hun beurt weggewuifd. Het kan verkeren, ook binnen de wetenschap.

4. FEITEN

(1) Men legt ervaringen vast en constateert dat iets een feit is: Jan is bakker, de buurman is thuisgekomen, dit is een bijl, deze plant heeft weinig water nodig, stenen vallen, dit is een kortere weg. Feiten kunnen worden bevestigd of ontkend. Ze staan ter discussie en moeten kunnen worden uitgelegd of aangetoond.
Een feit, in zijn meest alledaagse vorm, houdt in dat men binnen een bepaalde context een bewering doet over de verschijnselen (→ 7.5.2). Zij zijn geformuleerd in de objecttaal en berusten uiteindelijk op inductie. Zij zijn voor iedereen toegankelijk.

Feiten moeten goed worden onderscheiden van dingen. Feiten wijzen op een samenhang die berust op het gebruik van dingen, en op de beschrijving en ordening van hun eigenschappen (Dewey). Dingen zijn er gewoonweg. Zij zijn, zoals James formuleert, de buitenkant, die nog niet door mensen in begrippen en oordelen is gevat, zij zijn de 'unhumanised fringe'. In de woorden van Dewey: *dingen kunnen vallen, feiten niet.*

(2) Wetenschappelijke feiten zijn de uitkomst van wetenschappelijke experimenten (e → F). Men vat in een bewering samen wat experimenteel is waargenomen. Wetenschappelijke feiten moeten kunnen worden geverifieerd, ook zij kunnen, zoals gewone alledaagse feiten, ter discussie staan.

Het is onjuist met de conventionalisten te beweren dat wetenschappelijke feiten (F) afhankelijk zijn van hun hypothese (H). Natuurlijk selecteren hypothesen de experimenten en sturen zo het onderzoek naar de feiten (H → F), maar deze feiten krijgen vervolgens een zelfstandig bestaan buiten de hypothesen (H) en theorieën (Θ) om. De experimentele feiten, die Morley en Michelson aan het licht brengen, gelden voor twee opeenvolgende theorieën. Het bestaan van Neptunus is en blijft een wetenschappelijk feit, welke theorie het heft ook overneemt. De discussie gaat meestal niet over de juistheid van wetenschappelijke feiten, maar over de interpretatie ervan.

(3) Men kan niet spreken van 'naakte feiten'. Feiten moeten altijd nader worden bepaald. Dat daar een boom staat, is een (alledaags) feit, dat stenen met een bepaalde versnelling vallen is een wetenschappelijk feit, dat mensen ruilen een sociaal(-economisch) feit en dat mensen denken een psychologisch feit. Feiten zijn een constatering, die berust op observatie van de verschijnselen. Uiteindelijk zijn zij niet gebonden aan groep, gemeenschap of cultuur[a], zij gelden voor iedereen.[b]

→ Gewaarwording en waarneming, 10.4.1.
→ Waarneming (1). Zien als conventie en interpretatie: 10.25.1.
→ Waarneming (2). Oog en beeld: 10.25.2.

---

[a]Feiten zijn, in tegenstellingen tot hypothesen, wetten en theorieën, geen constructies (→ Exc.XXXIX.5.3.1), maar constateringen. In dat opzicht is het bestaan van God, ziel of geest geen feit, maar een constructie. Dat mensen in God geloven is wel een feit, maar de interpretatie van het ontstaan van dit gegeven en van de inhoud ervan zal diep kunnen verschillen.
Een andere vraag is of veel termen, m.n. uit de biologie, als feit kunnen worden beschouwd. Genen en hormonen zijn eerder een (theoretische) constructie (→ instrumentalisme, 7.5.4). In dat opzicht heeft Latour geen ongelijk (→ Exc.XXXIX.5.3.1n). Zo is er zelfs geen sprake van een exact omschreven definitie van een gen. Van Brakel: *'De DNA-elementen waaruit genen 'bestaan' zijn geen geïsoleerde structurele elementen. Een klassiek gen kan op een onbepaald aantal manieren worden gerealiseerd.'* Bovendien worden de regels voor de overdracht van genen voortdurend aangepast, het gaat in de genetica niet zozeer om een theorie maar eerder om een praktische activiteit die dient om problemen op te lossen (→ Mach en Skinner: 7.5.5.1). Bogen wil de gen dan ook zolang mogelijk als een *functionele* eenheid opvatten.

[b]Het is opvallend dat in -vooral anti-moderne- kringen waarin de wetenschappelijke methode diep wordt gewantrouwd, en waar men graag van wetenschappelijke feiten als constructies spreekt, toch deze wetenschappelijke feiten maar al te serieus neemt (er is sprake van pseudo-binding).

5. DE FALSIFICATIE

De falsificatie wordt soms beschouwd als een middel de problemen van de inductie te ontlopen en de rationaliteit van de wetenschap te waarborgen (Popper). Logische zekerheid binnen de wetenschap kan alleen op een negatieve manier worden verkregen door een hypothese te weerleggen via de modus tollens:

H → (e → F)
-(e → F)

⇒ -H

Maar ook hier doen zich moeilijkheden voor: lang niet ieder experiment dat niet past binnen een theorie wordt gezien als een weerlegging ervan[a]. Men kan testen botweg negeren, men kan twijfelen aan de kracht en nauwkeurigheid ervan (zoals aan Miller, 1924), men kan aanvoeren dat de omstandigheden zich hebben gewijzigd. Maar ook: men kan ze inpassen binnen de theorie door nieuwe definities in te voeren of hulphypothesen[b] anders te formuleren[c]. Als een theorie aan alle kanten is bevestigd, maakt een negatief experiment weinig indruk. De theorie van de zwaartekracht laat je toch niet zomaar vallen? Een negatieve observatie wordt dan eerder als een uitdaging gezien en als een richtlijn voor nieuw onderzoek (zoals na de ontdekking van de planeet Uranus).
Duhem benadrukt dan ook dat een experimentele weerlegging niet meer aangeeft dan een oneffenheid in het geheel van hypothesen.[d] Een huis breek je toch ook niet af omdat een kelder onderloopt en er een paar dakpannen ontbreken? Pas een teveel aan negatieve uitkomsten, op verschillende niveaus en terreinen zal het theoretisch bouwwerk in zijn eenvoud en samenhang ondermijnen zodat het onder de druk zal bezwijken.

---

[a]Zelfs feiten worden weggemoffeld. De gehele cognitieve neurowetenschap en de cognitieve psychologie zouden op hun grondvesten moeten sidderen in de wetenschap dat hersenen niet het volume en de 'gegeven' structuur nodig hebben om toch goed te functioneren. Bij mensen met een waterhoofd, waarvan de 90% van de hersenholte is gevuld met ventrikels (holten vol met vocht) zijn de hersenen door uitzetting naar de kanten weggedrukt en werken nog voor 10%. Dit zonder noemenswaardig effect voor sommigen van de patiënten: zij hebben een normaal of boven normaal IQ en volgen universitaire opleidingen. In het standaardwerk van de 'cognitive neuroscience' van Gazzaniga cs wordt er, zover ik kan nagaan, over dit probleem met geen woord gerept.

[b]Hulphypothesen omvatten de voorwaarden die nodig zijn om het onderzoek theoretisch en praktisch in goede banen te leiden. Zo ging Pasteur ervan uit dat bij honderd graden C alle organismen ten dode zijn opgeschreven (→ 7.3.2.2.1. Een ander voorbeeld is de wijze waarop de apparatuur werkt binnen het geheel van de experimenten. Keert een proef zich tegen je, dan verander je de experimentele setting. Je past de hulphypothese aan.

[c]Het is zelfs mogelijk dat wat anderen beschouwen als een weerlegging van een theorie te gebruiken als een ondersteuning ervan. Het lijkt in tegenspraak met de taaltheorie van Chomsky dat kinderen in de loop van de jaren moeilijker een taal zullen gaan leren. Een aangeboren grammatica kan toch niet langzamerhand minder krachtig worden of worden uitgewist? Geen nood: juist het feit dat kinderen maar korte tijd ('the critical age') in staat zijn voluit hun grammaticale programma te ontwikkelen is een bewijs voor de juistheid van de theorie (zo bv Goodluck). En op deze manier wordt het feit dat je op latere leeftijd minder snel leert schaken een bewijs van de aanwezigheid van een genetisch geprogrammeerde schaakaanleg.

[d]Duhem, en in zijn voetspoor Quine, stellen dat bij de weerlegging van een hypothese of theorie nooit kan worden aangegeven waar de fout ligt, omdat nooit alleen de hypothese wordt getoetst, maar ook de vele andere (hulp)hypothesen die als vanzelfsprekend worden meegenomen in het onderzoek. De stelling van Duhem-Quine: een experiment toetst het theoretische netwerk in zijn geheel inclusief alle veronderstellingen op de achtergrond (→ 4.4.2.A.n). Er is sprake van overdeterminatie.

7.4. De wetenschappelijke methode (4). Conclusie

> Een scepticus wil, kort gezegd, iedere aanspraak op waar- heid ter discussie stellen en vragen naar helderheid in definitie, logische consistentie en voldoende bewijs. Het gebruik van scepticisme is dus een wezenlijk onderdeel van objectief wetenschappelijk onderzoek en van de zoektocht naar betrouwbare kennis.
>
> Paul Kurtz

> Natuurlijk bedient de wetenschap zich veelvuldig van redeneringen maar deze hebben lang niet altijd het karakter van een formeel-logisch correcte verbandlegging met uitpraken aangaande empirische data. Er gebeurt in argumentatief opzicht veel meer in de wetenschap. Men werkt met modellen, soms ook van aanschouwelijke aard, en redeneert met behulp van metaforen en analogieën. Dikwijls spelen daarbij ook geheel andere dan empirische overwegingen mee.
>
> De Jong & Schipper

7.4.0. Inleiding

Wetenschap is georganiseerde scepsis (Merton), zij is niet op zoek naar een absolute waarheid, noch is zij overtuigd van haar rationele zuiverheid. Integendeel, zij is relativistisch: zonder orde en samenhang in eerste instantie af te wijzen is zij toch steeds bereid de beperktheid van visie en resultaten onder ogen te zien en haar uitgangspunten aan te passen. Dit houdt in dat voorzichtigheid is geboden: neem de zwakten van de inductie serieus zonder de wetenschap irrationaliteit te verwijten, pas op met verklaringen, blaas hypothesen en theorieën niet op tot algemene waarheden en ken ze niet te snel werkelijkheidswaarde toe.

7.4.1. De redelijkheid van de inductie

> Zolang menselijke wezens bestaan, kunnen zij er op rekenen dat de toekomst lijkt op het verleden en van daaruit kunnen zij op gerechtvaardigde wijze de loop van toekomstige gebeurtenissen afleiden uit achterliggende ervaringen.
> Zou het daarom verkeerd zijn te zeggen dat Hume eigenlijk de bedoeling had de beperkingen van de menselijke kennis vast te leggen, maar dat waarin hij feitelijk slaagde niets anders was dan de beperkingen aan te tonen van het abstracte denken, hoe logisch dit ook is, als een middel om haar te benaderen? In andere woorden, de fout in zijn argumentatie ligt niet in zijn logica, maar in zijn falen rekening te houden met de volledige implicaties van de bewering, waarop hij haar toepaste.
>
> Harold Himsworth

(1) Het kan niet worden ontkend dat inductie niet de noodzakelijkheid en waarheid biedt, die de (logische) deductie wel voor zich kan opeisen. Maar om haar daarmee iedere redelijke grondslag te ontzeggen, haar als irrationeel te bestempelen en te omschrijven als een mythe, wat Popper doet, is een ander uiterste.

(2) De inductie als onderdeel van de wetenschappelijke methode wordt vaak als onredelijk van de hand gewezen, omdat zij de pretentie heeft via generaliseringen (G) te voeren naar universele oordelen (U). Nu mag niet worden vergeten dat dit soort beweringen in het verleden zonder uitzondering en in vele gevallen is bevestigd, en dat het als onderdeel van de wetenschappelijke methode zijn doeltreffendheid bij de experimentele toetsing en bij de vorming van theorieën heeft bewezen. De bewering dat alle stenen (SAP), in een open ruimte omhoog gegooid, naar de aarde terugvallen is en wordt door observatie voortdurend en in zo veel gevallen bevestigd, dat het zonder meer redelijk is dit gebeuren als wetenschappelijk feit te aanvaarden. Ook is het redelijk, stelt Braithwaite, zo'n universele uitspraak (U) als basis te accepteren voor verder onderzoek.

(3) De inductie, als methode van onderzoek, wordt vaak afgewezen op grond van een twee-waardige logica: tussen de ratio, met haar normen van deductieve geldigheid en de ordeloze irrationaliteit zijn andere vormen van redelijkheid niet acceptabel. Dit standpunt is dogmatisch. Met Russell kan de inductie ook worden beschouwd als een onafhankelijk, logisch beginsel, dat niet uit de ervaring kan worden

afgeleid, noch uit andere logische beginselen.
Popper spreekt over de inductie als een sprong in het duister, maar hij vergeet dat mensen pas door het inductieve leerproces heen de logica en haar deductieve kracht hebben ontdekt. De inductie is een weg van langzame ordening, met veel aarzelingen, dwalingen en doodlopende steegjes, maar uiteindelijk biedt zij mensen helderder inzicht in de werkelijkheid dan zuiver logische systemen hun ooit kunnen bieden

→ Logische waarheid: 3.5.6.B,
→ De status van de logica: pragmatisme: 3.6.2.

7.5. De rol van wetenschappelijke theorieën. Instrumentalisme

7.5.0. Inleiding

In deze paragraaf over de positie van wetenschappelijke theorieën (Θ) komen drie vraagstukken aan de orde:

-Wat is hun logische status binnen de wetenschappelijke methode als geheel (7.5.1)
-Wat zeggen zij over de werkelijkheid (7.5.4)?
-Wat is hun verklarende kracht (7.5.5)?

Als voorbereiding op 7.5.4 wordt in 7.5.2-3 eerst ingegaan op de problemen die zich binnen de natuurwetenschap voordoen op macro- en micro-niveau: mag men met recht aannemen dat de werkelijkheid van alledag en die van de atomen werkelijk bestaan?

7.5.1. Geloofwaardigheid

Theorieën zijn de sturende krachten van de wetenschap: Θ → (e → F). Zij zijn als systeem *geloofwaardig* om de eenvoud van hun formules, om hun logische en wiskundige samenhang en om de voorspellende kracht die ze in de praktijk blijken te bezitten. Dit vertrouwen wordt versterkt door een nauwkeurige en brede opzet van herhaald experimenteel onderzoek.
Maar *waarheid* kan hun in deze samenhang (Θ → (e → F)) niet worden toegeschreven: ook al komen de voorspellingen uit en worden zij experimenteel bevestigd, dan nog bewijst dit niet dat de theorie, die ze heeft voorspeld, waar is (→ 7.3.2.1). Hun successen maken de atoom- en gentheorie nog niet waar. Dit logische argument is een belangrijke ondersteuning van het instrumentalisme (→ 7.5.4).

7.5.2. Reïsme

(1) Iedere benadering van de werkelijkheid begint bij de dingen. Kotarbinsky spreekt van *reïsme.* Menselijk onderzoek richt zich in eerste instantie op zaken (lat: 'res') in ruimte (R) en tijd (T). Deze zaken zijn lichamelijk en bieden weerstand, soms nemen zij waar en bezitten zij gevoel, zoals dieren en mensen. Dit reïsme geldt ook voor de wetenschap. De dingen (x) hebben weerstand (w) en kunnen als tijd-ruimtelijke eenheid (RT) logisch worden vastgelegd in een basisuitspraak: 'Dit is een steen'. Er is sprake van een feitelijk gegeven ($_xRT_w$). Op grond van wetenschappelijke wetten en theorieën (Θ) krijgen de dingen een bredere, wetmatige context: er ontstaan wetenschappelijke feiten. Het is een wetenschappelijk feit dat een ding, benoemd als vallende steen, een toenemende snelheid bezit, die in wiskundige termen kan worden omschreven.[a] [b]

(2) Met de opkomst van quantumfysica is de natuurwetenschappelijke kijk op de werkelijkheid totaal veranderd. Vooral de afbraak van het causaal-mechanistische wereldbeeld maakt diepe indruk. Problemen rondom de definitie van het licht (deeltje of golf), de paradox van Einstein-Podolsky- Rosen en de reductie van het golfpakket roepen bovendien een sfeer van raadselachtigheid op, die nog wordt versterkt door de idealistische interpretatie van de gegevens, die de het menselijke bewustzijn een wel bijzonder creatieve kracht toekent. Voor het reïsme is binnen deze wereld geen plaats meer.[c]

---

[a] Met het gebruik van de term *reïsme* vermijd je de discussie tussen het *metafysische realisme* dat er vanuit gaat dat er een ware natuurwetenschappelijke beschrijving van de objectieve wereld mogelijk is én het *culturele relativisme*, dat stelt dat het begrip waarheid volstrekt cultureel is bepaald of het *kentheoretische relativisme* dat meent dat kennis van de werkelijkheid een constructie is van de menselijke geest.

[b] Binnen de relativiteitstheorie wordt de werkelijkheid omschreven in termen van een vierdimensionale samenhang van RT. Met alle nadruk op de vereniging van beide: 'Vandaar zijn de ruimte op zich en de tijd op zich gedoemd om te vervagen tot schaduwen, en alleen een soort van vereniging van de twee zal een onafhankelijke werkelijkheid in stand houden' (Minkowski).

[c] Er bestaan dus twee werelden: door de reductie van het golfpakket (→ 7.5.3.2n) vindt er een overgang plaats van de micro- naar de macrowereld. Deze kan volgens Dorit Aharonov worden vergeleken met de (fase-)overgang van water naar ijs met het vriespunt als criterium.
Een beeldspraak die ook kan duidelijk maken dat het voor mensen -die bij wijze van spreken leven in de gestolde wereld van het ijs- heel moeilijk is zich voor te stellen hoe een wereld van water mogelijk is. Bovendien wordt het aannemelijk dat er binnen het geheel van micro- en macrowereld geen sprake hoeft te zijn van een inbreng van binnenuit (via of bewustzijn of van

> "Quantum-mechanica' is de beschrijving van het gedrag van de materie in al zijn détails en, in het bijzonder, van de gebeurtenissen op atomaire schaal. Dingen op een heel kleine schaal hebben in hun gedrag geen enkele gelijkenis met dat wat je direct ervaart. Zij gedragen zich niet als golven, zij gedragen zich niet als deeltjes, zij gedragen zich niet als wolken of biljartballen, of als gewichten op een veer , of op iets dat je ooit hebt gezien. ./. Omdat atomair gedrag zo verschilt van de alledaagse ervaring, is het erg moeilijk er gewend aan te raken en het komt iedereen eigenaardig en raadselachtig voor, zowel de leek als de ervaren natuurkundige (Richard Feynman).

Een voorbeeld. Schiet je op willekeurige manier kogels af op een wand met twee gaten erin dan kun je (statistisch) vastleggen hoeveel ervan een wand bereiken die staat opgesteld achter de eerste. Laat je in een tweede experiment water tegen een wand met twee gaten aanklotsen, dan zul je merken dat de twee golven, die door de gaten naar binnen komen, met elkaar interferen: zij vormen één overlopend patroon. De kogels interferen niet.
In wat het mooiste experiment uit de natuurkunde wordt genoemd -de proef van Young voor elektronen, ontwikkeld door de Duitser Jönsson- worden op hun beurt fotonen door een wand met twee gaten afgestuurd. De resultaten zijn verbluffend. Verzend je bv voortdurend één foton, dan zal het, als er maar één gat in de wand open is, op de achterwand één inslag maken en dus een deeltje blijken te zijn. Stuur je het afzonderlijk op de wand af als de twee gaten tegelijk openstaan, dan wordt op de achterwand interferentie waargenomen. In feite verkeert het foton in een onbepaalde toestand ('superpositie'), die er voor zorgt dat de foton 'geen keuze doet' voor een van twee gaten en ze dus maar beide tegelijk neemt. Zoiets als langs twee stations tegelijk je eindoel bereiken of tegelijk wel en niet doorijden, als door een ongelukje een stoplicht tegelijk op rood en groen staat (Ortoli en Pharabod).

→ **kader 7.5.3**.

---

buitenaf (via de meetapparatuur) om het macrosysteem tot stand te brengen. Zoiets gebeurt bij het smelten van ijs ook niet.

Kader 7.5.3. De werkelijkheid binnen de quantumfysica. Het antropische principe

> Er bestaat geen quantumwereld. Het enige dat bestaat is een quantumfysische beschrijving. Het is daarom verkeerd te denken dat het de taak is van de natuurkunde om uit te zoeken wat de natuur is. De natuurkunde houdt zich bezig met dat wat we over de natuur kunnen zeggen.
>
> Niels Bohr

(1) Het reïsme ($_xRT_w$) heeft geen vat op de atomaire micro-wereld. Alle bestaande wetenschappelijke zekerheden vallen er weg: de RT-wereld met zijn causale samenhangen, zijn bewegingen en de observatie ervan komen op losse schroeven te staan. Als men een atoomdeeltje, bv een elektron wil waarnemen, is daar licht voor nodig. De kleinste lichtbron is het foton, maar dit alleen al heeft zo'n sterke invloed op het deeltje dat het weg springt. De beweging ervan is onvoorspelbaar, men kan niet vaststellen waar het terecht komt, omdat zijn sprong niet is te volgen en het voortdurend verandert van energie en snelheid: vindt men het terug, dan weet men zelfs niet of het wel hetzelfde deeltje is.
De onzekerheid komt dus voort uit de waarnemingsapparatuur, die gebruik maakt van licht. Het is onmogelijk de atomaire wereld ooit objectief te observeren. Maar hier blijft het niet bij. Het blijkt dat de natuur zelf op het diepste niveau volstrekt onbepaalbaar is: wanneer men de plaats van een deeltje nauwkeurig vastlegt, kan men niets te weten komen over zijn snelheid, berekent men zijn snelheid dan blijkt de plaats ervan niet vast te stellen.[a] Volgens de 'Unbestimmtheitsrelation' van Heisenberg is het onmogelijk van een deeltje tegelijk de plaats[b] en de snelheid te bepalen. De consequenties zijn radicaal:

> In de fysica heeft men door zo'n emancipatie een veel dieper inzicht in de verschijnselen van de natuur verkregen, dit echter ten koste van een vérgaande beperking van de mogelijkheid om het gedrag van atomaire deeltjes binnen het kader van onze bekende begrippen te begrijpen en te beschrijven. Zo is het niet mogelijk de beweging van zo'n minuscuul deeltje in ruimte en tijd te volgen, de gebeurtenissen op atomaire schaal zo te ordenen dat ze causale ketens vormen, zelfs is het niet mogelijk ze tot een samenhangend geheel te groeperen in een stelsel van ruimte en tijd, wat tenslotte de enige manier zou zijn om ze ons te kunnen voorstellen. De vroegere eisen van voorstelbaarheid en causale samenhang kunnen niet meer worden vervuld (F.Waismann).

Zo kan binnen de atomaire theorie worden gesteld dat niet de eigenschappen van elementaire deeltjes, maar alleen de relaties tussen de waarneembare verschijnselen op macro-niveau worden beschreven. Eigenschappen als ruimte en tijd kunnen alleen aan de deeltjes worden toegekend, indien ze experimenteel worden waargenomen.[c] Buiten deze waarneming om heeft het geen zin over hun bestaan te spreken (Bohr).[d]

---

[a]Bovendien blijkt dat je, als de toestand van een systeem volledig kent,de uitkomst van experimenten, hoewel deze zijn uitgevoerd in dezelfde omstandigheden, toch kan verschillen. Voor deze verschillen kan geen fysische oorzaak worden aangewezen..

[b]Hier doemt een ander probleem op: de paradox van Einstein, Podolsky en Rosen. Voegt men twee quantumeenheden samen dan vormen zij samen een eenheid die ook blijft bestaan als ze later weer uiteen gaan. Wordt de positie van de één gemeten, dan wordt 'automatisch' ook de positie van de ander 'vastgelegd', hoe ver de afstand ook is. Met als vraag hoe het mogelijk is dat van de twee kwanta, die uit elkaar vliegen met de snelheid van het licht, de één tegelijkertijd kan 'weten' dat de ander is gemeten (afb.7.5). Toch werd het experimenteel bewijs voor de juistheid van deze gang van zaken door Aspect gegeven. En in 1995 nogmaals bevestigd: te Berkeley bleek dat een experiment met fotonen op de ene plaats een experiment met fotonen op een andere plaats direct beïnvloedde.
Een zienswijze zoals die uit de EPR-paradox naar voren komt, voert volgens Bell tot de conclusie dat er op micro-niveau sprake is van 'non-lokaliteit'.

[c]Volgens Einsteins relativiteitstheorie is het gebied van RT scherp begrensd. Dit is in strijd met de quantumfysica omdat naar de zienswijze van deze theorie de ruimtelijke begrenzing een oneindige onbepaalbaarheid van snelheid, en daarmee van impuls en energie, tot gevolg zou hebben.

[d]De Kopenhaagse interpretatie van de quantumfysica. Hierop reageert Einstein met de opmerking dat toch niemand zal durven beweren dat de maan er niet is wanneer niemand ernaar kijkt.
En wat als je een foto van de maan maakt? Registreert het fototoestel dan de maan, die dan wel op de foto bestaat, maar daarbuiten niet?

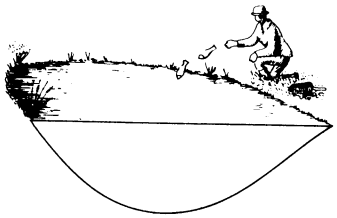

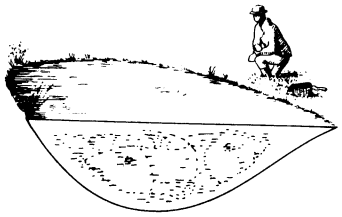

Afb.7.4. Het elektron als wolk.

Aanvankelijk werd het elektron beschouwd als een golfdeeltje, nu wordt het opgevat als een 'elektronenwolk' waarvan de dichtheid de waarschijnlijkheid aangeeft dat men het quantum 'elektron' aan zal treffen. In een vergelijking: gooi een visje ('een deeltje') in het water dan lost het op en 'verspreidt' zich. Gooi je twee visjes in het water dan lossen beide zich op en vermengen zich.

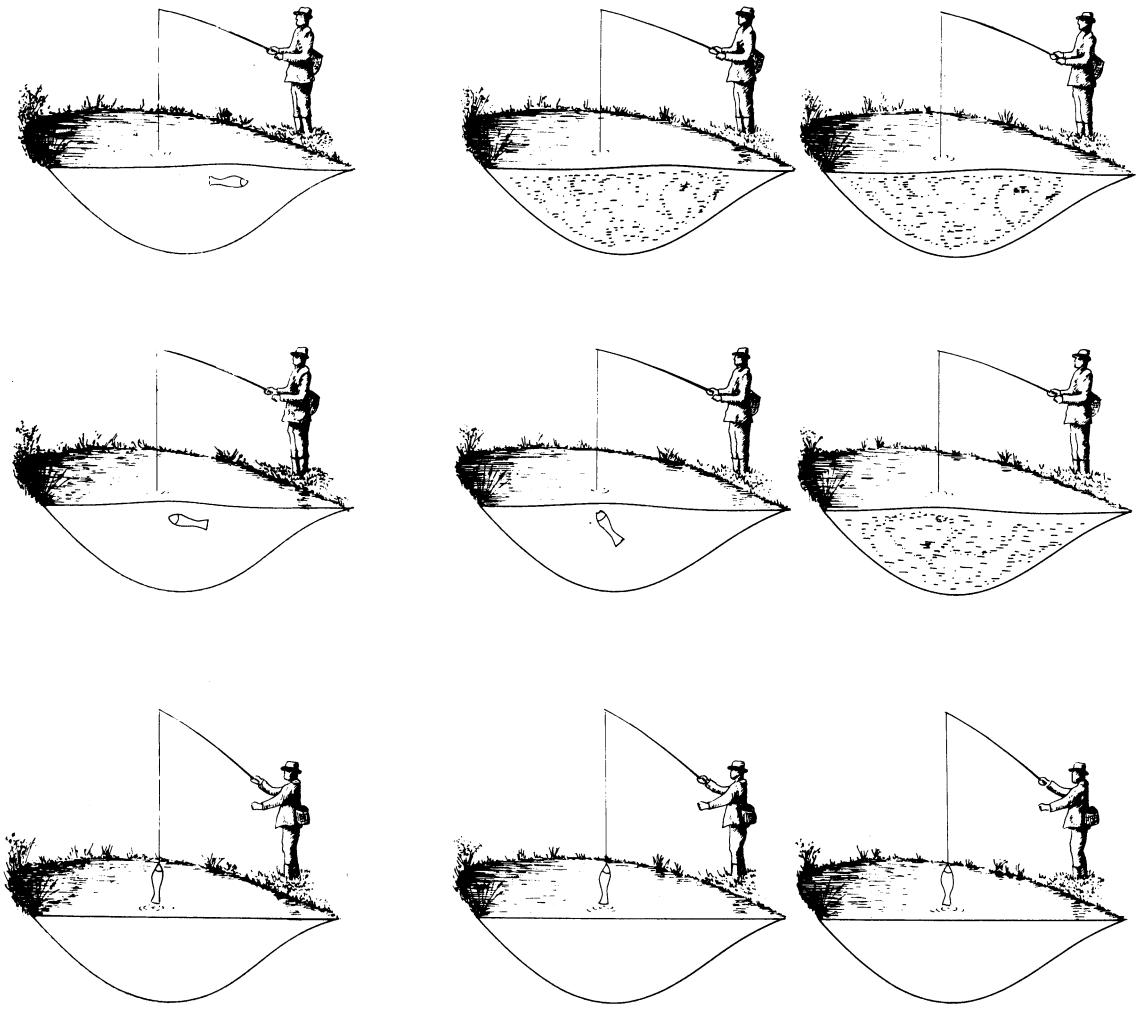

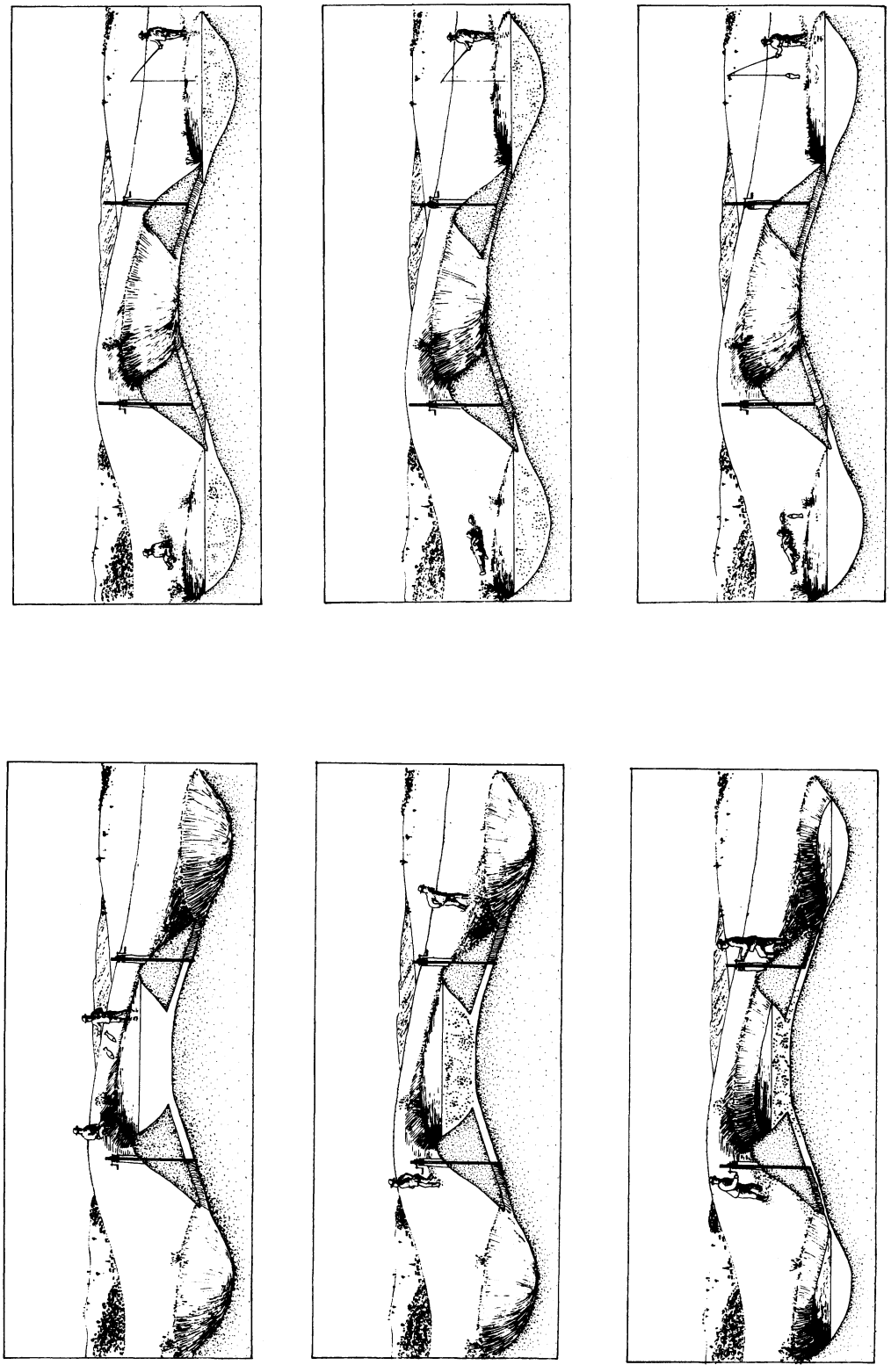

Afb.7.5. De EPR-paradox (→ 7.5.3 noot), uitgelegd door Ortoli en Pharabod. Het water uit het vijvertje met het mengsel van de twee visjes (→ afb. 7.4.) wordt via twee sluizen naar twee poelen gevoerd. Vang je nu in een van deze twee poelen een visje, dan springt in de andere een tweede vis er automatisch uit. Deze visjes zijn niet dezelfde als de oorspronkelijke.

(2) Vanuit de quantumfysica komt het soms tot zwaar speculatieve theorieën. Zo wordt het idealistische denkbeeld dat het elektron pas werkelijkheid wordt op het moment dat mensen het waarnemen (afb.7.4)[a] uitgebreid tot kosmologisch gebied: het antropische principe is geboren.
Op zich is dit principe triviaal. De constanten in het heelal, zoals massa van een proton of de snelheid van het licht, maar ook de maat van de entropie en de duur van de kosmologische tijd, zijn zo op elkaar afgestemd dat er in het heelal leven mogelijk is. Een kleine toevalligheid zou de ontwikkeling binnen de kosmos zo hebben verstoord dat er geen wezens zouden zijn ontstaan, die kunnen nadenken en hun eigen heelal kunnen waarnemen. Deze zwakke versie van het antropische principe, voor het eerste geopperd door Dicke, houdt eigenlijk niet meer in dan een 'verzameling fascinerende, maar tamelijk conventionele vragen op theoretisch gebied over de noodzakelijke voorwaarden voor de evolutie van complexe adaptieve systemen in diverse aftakkingen van de geschiedenis op diverse tijden en plaatsen, gezien vanuit de fundamentele theorie van de elementaire deeltjes en de oorspronkelijke quantumtoestand van het heelal (Murray Gell-Mann)'.
Speculatief is de visie van Brandon Carter. De regelmatigheden aan het begin van het heelal zijn zo tot stand gekomen dat de mens wel te voorschijn moest komen. Het toeval is geketend (Reeves). Het heelal is er zoals het er is omdat er mensen zijn die in staat zijn het waar te nemen.

> Wat wij kunnen verwachten waar te nemen, is noodzakelijk beperkt door de voorwaarden die noodzakelijk zijn voor onze aanwezigheid als waarnemer (Carter).

Het visje wordt volgens de aanhangers van de quantumfysica pas zichtbaar (en daarmee werkelijk) als het bijt of als het boven water komt en wordt waargenomen. Dit in tegenstelling tot de klassieke fysica (linker voorbeeld) waar een vis ('deeltje') niet afhankelijk is van activiteiten als meten (zoals het quantummaterialisme stelt) of van de menselijke waarneming (de opvatting van het quantum-idealisme).

> Men kan zich voorstellen dat zwaartekracht iets is dat constant is in een bepaalde quantumtak, maar dat het in verschillende quantumtakken verschillende waarden kan hebben. De sterke visie van het antropische principe zou dan uitleggen waarom in ons heelal de zwaartekracht juist de waarde heeft waarmee wij vertrouwd zijn (Carter).

Als men de loop van de geschiedenis van het heelal bekijkt, ontdekt men dat de organisatiegraad ervan, ondanks de vele toevalligheden, wel zeer hoog is. Dat er bewuste en denkende wezens ontstaan is te danken aan een strategie die aan deze ontwikkeling ten grondslag ligt. Alles lijkt erop dat de ontwikkeling van de mens zo is verlopen dat hij juist op tijd is verschenen om zijn plaats in te nemen.

> Het is een feit dat wij juist op tijd zijn gekomen. Waren we maar met de halve snelheid geëvolueerd, dan zou de zon zijn uitgebrand voordat wij er konden zijn (Carter).

In dit heelal draait alles om de mens. Het is niet verwonderlijk dat deze sterke 'kosmologische' visie van het antropische principe vaak een sterk teleologische uitleg krijgt. Reeves spreekt in dit verband van een kosmisch bewustzijn dat de basis vormt van een diep gevoelde verantwoordelijkheid voor dat wat er op deze planeet gebeurt: wij mogen het kosmische proces niet verstoren!

---

[a]Technisch spreekt men van de reductie van een golfpakket. Een golffunctie wordt 'gedwongen' één positie in te nemen. Deze dwang kan niet plaats vinden door de communicatie van twee afzonderlijke golffuncties: zij vullen elkaar aan en vormen een complexere eenheid. Reductie tot één positie moet dus óf door meting ('materialisme') óf door bewuste waarneming tot stand komen ('idealisme'). Het materialisme gaat ervan uit dat de meetapparatuur functioneert op macro-niveau en van daaruit zo'n beslissende invloed uitoefent op micro-niveau dat een golfpakket wordt gereduceerd.
De discussies rond deze quantumfysische problemen worden op ingenieuze manier weerspiegeld in het gedachtenexperiment van Schrödinger over het dubieuze, halfslachtige (voort)bestaan van zijn kat.

7.5.4. Instrumentalisme

(1) Een theorie is een mathematisch-logisch systeem, waarbinnen men berekeningen kan maken en succesvolle voorspellingen kan doen over de gang van zaken in de werkelijkheid, zonder dat aan hun begrippen zelf werkelijkheid behoeft te worden toegekend. Theorieën met hun begrippen behoeven de werkelijkheid niet te weerspiegelen. Als men spreekt van zwaartekracht, gen, proton of zwart gat, betekent dit niet dat dit soort theoretische begrippen werkelijk of feitelijk is. Het zijn wiskundige formuleringen, die functioneren binnen een zuiver formeel systeem. Men spreekt van instrumentalisme: theorieën zijn alleen instrumenten om voorspellingen te doen, hun uitspraken hebben geen werkelijkheidswaarde. De moderne atoomtheorie wordt vaak instrumentalistisch geïnterpreteerd: kernenergie via 'splitsing van atoomkernen' betekent nog niet dat er atoomkernen *bestaan*. De uitkomsten van de experimenten tellen, de theorie blijft niets anders dan een formule.

(2) Een visie die scherp wordt bestreden door hedendaagse natuurkundigen. Zij zien haar eigenlijk alleen maar als filosofische prietpraat: juist uit het gegeven dat met atomen bv via deeltjesversnellers wordt geëxperimenteerd, kan worden geconcludeerd dat die deeltjes wel moeten bestaan. Geen instrumentalisme, maar realisme.
Hiertegenover stelt Van Fraassen dat het in een theorie niet gaat om een letterlijk verslag van wat er zich in de werkelijkheid afspeelt, maar om een wiskundige constructie die uit de voeten kan met de waarneembare verschijnselen

> Dat betekent dat zo'n model, te meer daar het soms moet concurreren met alternatieve modellen die net zo goed met de verschijnselen raad weten, zaken kan bevatten die losstaan van de werkelijkheid, dat je de mogelijkheden open moet laten dat niet- waarneembare zaken als elektronen, quarks en zwarte gaten slechts theoretische constructies zijn die ons helpen om tot een coherent beeld te komen. Hun waarheidsgehalte laat de constructieve empirist in het midden.

(3) Instrumentalistisch is de visie van de RK Kerk op het nieuwe astronomische model van Galileï. Kardinaal Bellarmino, de hoogkerkelijke opponent van Galileï, erkent dat het heliocentrische systeem geschikter is dan het geocentrische om binnen de sterrenkunde berekeningen te maken en voorspellingen te doen, maar dan *zonder dat dit betekent dat het nieuwe systeem ook de werkelijkheid weerspiegelt*. De werkelijkheidsclaim moet Galileï laten vallen.
Ook Newtons theorie van de zwaartekracht kan instrumentalistisch worden geïnterpreteerd. Van belang is alleen dat zij nauwkeurige voorspellingen mogelijk maakt. Het is niet nodig de zwaartekracht als een werkelijk bestaande kracht te accepteren. Reeds Huygens heeft grote bezwaren tegen zo'n speculatief, middeleeuws idee als 'kracht'.

7.5.5. Beschrijving, verklaring en voorspelling

> De natuurkunde geeft geen beschrijving van de natuur. Zij beschrijft regeltmatigheden onder gebeurtenissen en *alleen* maar regelmatigheden onder gebeurtenissen.
>
> Wigner

> Het is nogal verrassend dat de mens alleen werkelijk zeker van zijn zaak is als hij zich met het geloof bezighoudt, niet als hij wetenschap bedrijft.
>
> Weaver

> Toeval is de maat van onze onzekerheid.
>
> Poincaré

> Inderdaad, hoe kan een spel met betekenisloze tekens (*symbolen) als de wiskunde in een intrinsieke en betekenisvolle relatie staan tot de processen van de fysische wereld?
>
> Browder

1. CAUSALE SAMENHANG

(1) Het ligt in de lijn van de wetenschap *allesomvattende* beschrijvingen te geven die een theoretische *verklaring* vormen van de verschijnselen. Overal op aarde ziet men het water van zeeën en oceanen dagelijks stijgen en dalen, een beweging die na empirisch onderzoek wiskundig wordt vastgelegd in universele beweringen (U). Na deze beschrijving komt de vraag op waarom eb en vloed plaats vinden. Hoe kunnen deze gebeurtenissen worden verklaard? Newton gaf met zijn theorie van de zwaartekracht het antwoord: de wederzijdse aantrekking van zon en maan is de oorzaak van de getijden. De verklaring

lijkt gegeven.
Toch moet men ook hier voorzichtig zijn. Als men beweert iets te verklaren, bedoelt men dat men de samenhang van oorzaak en gevolg aangeeft. Maar het is de vraag of dit wel mogelijk is. Newton geeft aan dat men de bewegingen van zon en maan (p) niet kan waarnemen zonder dat men tegelijkertijd opmerkt dat op aarde eb en vloed (q) optreden: $-(p \wedge -q)/p \rightarrow q$. Maar of men vanuit een *gelijktijdigheid* als deze een sprong mag maken naar een vast verband van oorzaak en gevolg lijkt, zoals Hume aantoont, op zijn minst twijfelachtig: geen objectieve verklaringen, maar verwachtingen, geloof en vertrouwen kenmerken de wetenschap[a].

(2) Goblot wijst erop dat causaliteit binnen de wetenschap alleen maar deductief kan worden gebruikt: vanuit wetenschappelijke wet- ten kunnen de dingen worden verklaard.

> Het is niet waar dat experimenteel onderzoek ons oorzaken doet ontdekken waaruit wij wetten afleiden. Zij doet ons de wetten ontdekken waaruit wij de oorzaken afleiden. Wij weten dat een feit oorzaak is van een ander als wij de wet kennen die hen verenigt: de overgang van wet naar oorzaak is een syllogisme.

Dat de stand van zon en maan oorzaak is van de eb en vloed is binnen de theorie van Newton een vanzelfsprekendheid. Maar Newton vindt dit causale verband niet op grond van experimenteel onderzoek. Galileï komt met zijn experimenteel onderzoek naar de val van stenen geen stap in de richting van een (causale) verklaring van deze gebeurtenis.

2. SYNCHRONICITEIT

Als je iets toevalligs meemaakt, lijkt het er, objectief gezien, sterk op dat de wereld niet wetmatig is geordend. Voor jezelf betekent het onzekerheid, je stuit op iets onverwachts en onvoorspelbaars. Je broer en jij gaan ieder, zonder iets van elkaars plannen te weten op reis. Hij vanuit India op weg naar huis, jij vanuit Hilversum richting Midden Oosten. Je ontmoet elkaar maanden later vóór de Hagia Sofia[b]. Toeval? En wat bedoel je dan met dit woord?
Vanuit de analytische psychologie van Jung wordt verondersteld dat er bij toevallige gebeurtenissen -en die zijn er in overvloed: tel ze maar!- sprake is van een niet-causale orde. Zij staan blijkbaar met elkaar in verband, maar dan buiten de orde van de tijd en buiten de samenhang van oorzaak en gevolg. Op onbewust niveau ordenen mensen hun innerlijke waarnemingen en uiterlijke ervaringen tot kennis die zich uit in voorgevoel en telepathie en die in overeenstemming is met de diepere eenheid van microkosmos (mens) en macrokosmos (wereld). Wat toeval schijnt te zijn, is een vorm van diepere kennis. Jung omschrijft haar als *synchroniciteit*. Een principe dat volgens hem een plaats verdient binnen de wetenschap naast het beginsel van de causaliteit.

3. COMPLEXITEIT

In de natuurwetenschap wordt de theorie van Jung beschouwd als een aantasting van het principe van enkelvoud: de ontmoeting van zuster en broer kan niet worden voorspeld -in die zin is er sprake van onzekerheid en toeval-, maar zij is wel gedetermineerd. Er is geen nieuw principe nodig om haar te verklaren.
Veel processen zoals menselijk gedrag, het spelen met dobbelstenen, het weersverloop, de stroming van een beekje of het leeglopen van een ballon kunnen worden beschreven in natuurkundige termen als luchtdruk, zwaartekracht en traagheid, maar zijn te ingewikkeld om ze in detail te voorspellen.

> Misschien is het opgooien van een geldstuk wel het meest eenvoudige en meest bekende voorbeeld van dit soort gevallen. Er lijkt geen wezenlijk mysterie te bestaan rond de vraag waarom een geldstuk met 'munt' of 'kruis' boven komt te liggen. De exacte plaats van het geldstuk boven de tafel, de snelheid van beweging en rotatie die de vingers aan het geldstuk geven, de luchtweerstand enz. - men kan precies zeggen over welke gegevens men moet beschikken om door middel van bekende dynamische wetten te berekenen of er kruis of munt wordt gegooid. Een dergelijk onderzoek zou evenwel bijzonder gecompliceerd zijn en zou zeer exacte en uitgebreide kwantitatieve gegevens vereisen (Warren Weaver).

---

[a]Deze uiteenzetting is een aanvulling van 7.3.2.1, waar wordt gesteld dat q op logische gronden kan worden los gezien van p.

[b]Dezelfde broer ontmoette jaren later op de terugweg uit India zijn jongere broer in de draaideur van een hotel in Moskou. Beiden waren, zonder iets van elkaar te weten, na de val van De Muur uit nieuwsgierigheid naar Moskou gegaan.

Menselijke kennis heeft zijn beperkingen en is lang niet altijd tegen de complexiteit van een situatie opgewassen.

> Een heel kleine oorzaak die aan onze aandacht ontsnapt, heeft een aanzienlijk gevolg dat we niet over het hoofd kunnen zien, en dan zeggen we dat het gevolg aan het toeval is te wijten. Als we de natuurwetten en de situatie van het heelal op het eerste ogenblik precies kenden, konden we de situatie van datzelfde heelal precies voorspellen. Maar zelfs als het zo was dat de natuurwetten geen geheimen meer voor ons hebben, dan konden we de situatie alleen maar bij benadering kennen. Als we de volgende situatie daarmee met dezelfde benadering konden voorspellen, is dat alles wat we nodig hebben en zouden we zeggen dat het verschijnsel was voorspeld, dat het wetmatig is. Maar het is niet altijd zo: het kan gebeuren dat kleine verschillen in de beginvoorwaarden heel grote verschillen voortbrengen in de uiteindelijke verschijnselen. Een kleine afwijking in het ene zal een gigantische afwijking in het andere teweegbrengen. Voorspellen wordt onmogelijk en we krijgen een toevallig verschijnsel (Jules Henri Poincaré).

→ 7.5.6. Kader: de chaostheorie

Niet alleen complexiteit is een probleem, maar ook het feit dat een meting nooit geheel nauwkeurig kan zijn. Een kleine afwijking heeft voor het vervolg soms grote gevolgen: de fouten stapelen zich op en groeien exponentieel.

4. STATISTISCHE WETMATIGHEID

> De natuur, zoals wij die vandaag begrijpen, gedraagt zich op zo'n manier dat het *fundamenteel onmogelijk* is om een nauwkeurige voorspelling te doen van *dat wat zal gebeuren* in een gegeven experiment.
>
> Richard Feynman

Onzekerheid en toeval heersen op atomair micro-niveau. In de wereld van de quanta kan een voorspelling alleen worden gedaan op statistische gronden. Bovendien zijn volstrekt onverwachte gebeurtenissen niet uitgesloten.

> Een voorbeeld is water dat kookt. Het aantal watermoleculen is zo ontzettend groot dat de 'statistiek regelmatig is' en de ketel bijna altijd gaat koken als hij op een hete kachel staat. - 'altijd' in de betekenis van elke keer tot nu toe, maar met de beperking dat één op de miljarden en nog eens miljarden keren het water zou kunnen bevriezen in plaats van koken.
> De positie van de moderne natuurkunde komt in feite eenvoudig hier op neer: *alle* individuele gebeurtenissen (en per definitie hebben deze betrekking op het gedrag van één, twee of een zeer klein aantal elementaire deeltjes) worden uitsluitend geregeerd door de wetten van de waarschijnlijkheid. *Men kan niet zeggen wat een elektron zal doen, alleen wat het waarschijnlijk zal doen* (Weaver).

5. DE PLAATS VAN DE WISKUNDE

> Rationaliteit helpt, maar zij is geen voorschrift om ontdekkingen te doen.
>
> H.Harris

Volgens sommigen bestaat er een mysterieuze band tussen de zichtbare wereld met haar natuurwetten en de wiskundige werkelijkheid, waarbinnen de wetenschappelijke beschrijving plaatsvindt. De praktijk nu en in het verleden wijst uit dat de wiskunde zeer effectief is geweest binnen de wetenschap. Wigner spreekt van de *unreasonable effectiveness of mathematics.* Deze effectiviteit leidt ertoe dat men al gauw gaat spreken in termen van een pythagorische samenhang van natuur en geest ('het identiteitsprincipe'). Deze visie berust op een misvatting. Wiskundige theorieën zijn menselijke constructies, die dienst doen binnen een bepaald bereik van wetenschappelijk onderzoek en berusten niet op één universele mathesis die alles draagt.

> Wiskundigen spreken noch één allesomvattende eenheidstaal, die de verbeelding doodt en die geen speelruimte laat aan hun ideeën, noch maken zij met behulp van hun formele systemen werktuigen die geschikt zijn voor de behandeling van alle problemen (Walter Fuchs).

Je komt in de wetenschap alleen verder als er wiskundes worden ontwikkeld die als instrument kunnen dienen om consistente hypothesen (H) en theorieën (Θ) op te stellen, berekeningen te maken en experimenten uit te voeren. Met zijn uitspraak

> Maxwell had, na vele jaren van onderzoek in stille afgeslotenheid, een succes dat wij moeten rekenen tot de allergrootste wonderen van de menselijke geest, want het gelukt hem door zuiver nadenken geheimen aan de natuur te ontfutselen die eerst een kleine honderd jaar later door middel van scherpzinnige en moeizame experimenten konden worden bewezen. Dat zo'n prestatie ooit mogelijk was, zou onbegrijpelijk lijken indien men niet zou willen erkennen dat er tussen de wetten van de natuur en de wetten van de geest zeer nauwe betrekkingen bestaan.

trekt Max Planck dan ook voorbarige conclusies. Was er werkelijk een verband tussen natuur en geest dan zou Maxwell veel gemakkelijker zijn doel hebben moeten bereiken. Dat hij succes heeft, komt omdat er een wiskundig systeem aanwezig is waarbinnen hij zijn hypothese kan formuleren. Dat er pas zo laat experimenten konden worden gedaan heeft met zijn prestatie niets te maken. Alle wetenschappelijk hypothesen komen op dezelfde manier -los van toetsing- tot stand (Galileï, Newton).[a]

Wiskunde is een constructie[b], een instrument in dienst van de wetenschap[c], maar dit betekent niet dat de wetenschap zelf ook een constructie is. Zij heeft een quantum-fysische basis en wordt gemeten naar haar voorspellende kracht en naar haar experimentele effectiviteit.

→ De natuurwetenschap als sociale constructie: Exc.XXXIX.5.3.1.

---

[a]Nozick heeft zo zijn bedenkingen tegen de gedachtenexperimenten die in de geschiedenis van de natuurwetenschappen opduiken. Met de vraag of het echt mogelijk is feiten te ontdekken door puur na te denken. 'We horen van en doen verslag van succesvolle gedachtenexperimenten, die leiden tot hypothesen die vervolgens werden bevestigd, en we horen in het algemeen niet van gedachtenexperimenten die leiden tot voorspellingen die proefondervindelijk niet houdbaar bleken. Het is onduidelijk of gedachtenexperimenten meer succesvol zijn geweest dan de kans(berekening) zou voorspellen.'

[b]Pickering geeft een prachtige beschrijving van de wijze waarop de wiskundige Hamilton zijn theorie(en) over de complexe getallen construeerde. Dit op grond van een combinatie van machinale, dwingende methoden afgewisseld met een tastende, associatieve manier van doen die Ryle *thinking* noemt en die Pickering omschrijf t als *dansen.*

[c]Hoe belangrijk de wiskunde is voor de wetenschap blijkt uit de supersnaartheorie. Zij is een wiskundige constructie, die als hypothese (voorlopig) niet kan worden getoetst, maar die wel als denkconstructie de wetenschap tot activiteiten dwingt. Maar ook het omgekeerde geldt: het natuurkundig onderzoek is een uitdaging voor de wiskundige en biedt haar bovendien inzicht in haar eigen mogelijkheden en beperktheden.
Dit alles leidt tot een vermenging van beide gebieden: 'Je bouwt een structuur met behulp van componenten die volstrekt verschillend lijken. Ze behoren tot verschillende werelden (van wiskunde en natuurkunde). Maar dan bouw je die schitterende brug, die ze tot één geheel maakt, één samenhangende structuur. Dat is wat ik de hoogste vorm van wiskunde noem' (Dyson).

7.5.6. kader. De chaostheorie

Kan het fladderen van de vleugels van een vlinder in Brazilië een orkaan doen losbarsten in Texas?

Edward Lorenz

Wolken schrijven geen notulen, ze vergaderen niet en telefoneren niet, en toch zijn ze even zovele bewijzen voor het uitbundige zelforganiserende vermogen van de natuur.

Henk Tennekes

Waarom zou er een oneindige hoeveelheid logica nodig zijn om erachter te komen wat een minuscuul stukje ruimte of tijd gaat doen?

Richard Feynman

1. Theorie

(1) Binnen de reguliere natuurwetenschap ben je op zoek naar regelmatigheden en wetmatigheden om vervolgens aan de hand hiervan voorspellingen te kunnen doen over gebeurtenissen die zich in de toekomst afspelen. Verstoringen ('ruis') neem je op de koop toe. Als je dat niet doet, kom je geen stap verder. In dit verband zijn er voorstellen gedaan om op redelijke manier met dit soort wanorderlijke processen om te gaan (Landau, Feynman).

Een klassiek voorbeeld. Staat een pan met water op laag vuur dan zal de warmte via geleiding naar boven worden getransporteerd en daar worden afgevoerd ('conductie'). Het proces heeft een rustig en stabiel aanzien.
Wordt het vuur opgestookt, dan gaan de vloeistofmoleculen zelf bewegen en brengen de warmte over ('convectie'). Er komt een periode van instabiliteit en turbulentie[a], die later overgaat in een geordend gebeuren. Door de beweging van de moleculen ontstaat er een nieuwe vorm van warmtetransport *met een eigen, nieuwe structuur*: zij bewegen in kolommen, in het midden ervan naar beneden, aan de zijkant naar boven. Van bovenaf zie je een zeshoekig patroon. Zo ontstaan uit orde wanorde en turbulentie, die vervolgens overgaan in een nieuwe orde. Deze orde is vanuit de klassieke benadering niet te voozien.

(2) Het blijkt dat sommige systemen zeer vatbaar zijn voor kleine afwijkingen. Een kleine verstoring zorgt er al voor dat de gevolgen in de toekomst niet zijn te overzien. De groei wordt exponentieel groot en de veranderingen zijn te fijn om te kunnen waarnemen. Voorspellingen kunnen niet meer worden gedaan. En op dit punt komt de chaostheorie in het geweer. Zij bestudeert systemen die een sterke afhankelijkheid vertonen van de beginvoorwaarden: minuscule verschillen in de invoer veroorzaken catastrofale veranderingen ('het vlindereffect'). Heel kleine invloeden kunnen niet worden verwaarloosd.

(3) Het nieuwe onderzoek richt zich op de aard van het chaotische gedrag zelf. In veel gevallen zal een systeem na een kleine verstoring zich weer richten naar zijn gemiddelde. Een klok zal na een tik tegen de slinger al gauw zijn oude ritme weer opnemen.
Maar aan de andere kant veronderstelt men dat de gebeurtenissen binnen een groot aantal systemen, zoals die binnen een populatie, geen convergentie naar een gemiddelde vertonen en zich dus in de grond van de zaak wanordelijk gedragen.[b] Er bestaat dus geen stabiliteit, zo'n systeem is aperiodiek, je treft er geen herhalingen aan. Dit houdt in dat kennis beperkt blijft. Je hoeft alleen maar te denken aan het klimaat. De weerssituatie is veel te complex om ver in de toekomst nauwkeurige en kleinschalige voorspellingen te kunnen doen. Het weer vertoont -in technische termen- *chaotisch* gedrag.
Juiste voorspellingen zijn dus niet mogelijk. Maar -daar ligt de kern- er komt wel een bijna-herhaalbaarheid voor, die zich uit in een fijnmazige wiskundige structuur. Wanorde kan universeel worden vastgelegd in wiskundige termen.

(4) Er zijn een aantal manieren om je je de orde binnen de wanorde voor te stellen. Het meest bekend is de fractal, een meetkundige figuur waarin eenzelfde motief zich op steeds kleinere schaal herhaalt. Het draait om het beginsel van gelijkvormigheid.

---

[a] Technisch: de Bénard-instabiliteit.

[b] Zelfs een slinger heeft bijna niet waarneembare afwijkingen, die binnen de reguliere natuurkunde worden omschreven als ruis.

De fractal kan worden beschouwd als de kernwaarde van de chaostheorie. Zij ligt ten grondslag aan een nieuwe kijk op de werkelijkheid. Met de kustlijn als klassiek voorbeeld, een lijn die krom is en moeilijk te meten. Globaal kun je de lengte van de Engelse kust in het aantal kilometers aangeven, desnoods aangevuld met een meting in meters.
Maar stel je je een mierenkolonie voor, die ergens aan de kust van Engeland is gelegen en waar mierenverspieders zijn uitgetrokken om voor hun hoofdman de plaats te achterhalen waar de tegenstanders zich bevinden. De afstand, die zij meten, zullen zij dan rapporteren in mierenmaten. En als deze hoofdman tijdens het lange wachten naar de piepkleine miertjes tuurt die voor zijn voeten op de grond rondkruipen, zal hij zich misschien ook afvragen hoe deze hun in zijn ogen minuscule afstanden zullen meten. Over de kustlijn van Engeland gaat het dan in ieder geval al lang niet meer. Wel is de moraal duidelijk: meten is afhankelijkheid van grootte en positie. Hoe kleiner het metende wezen is, hoe groter de afstand van de kustlijn wordt, tenminste gezien vanuit het standpunt van de grotere.

(5) Het probleem van de kustlijn kun je uittekenen en wiskundig formuleren op de wijze waarop Koch dat heeft gedaan (afb.7.6). Je neemt een gelijkzijdige driehoek waarvan de lengte op 1 wordt gesteld. Op de helft van iedere zijde plaats je een nieuwe gelijkzijdige driehoek. Vervolgens herhaal je de handeling en zo tot in het oneindige. De omtrek neemt steeds toe: 3 x 4/3 x 4/3/ enz. Dit geldt ook voor de lengte tot de kustlijn.[a]

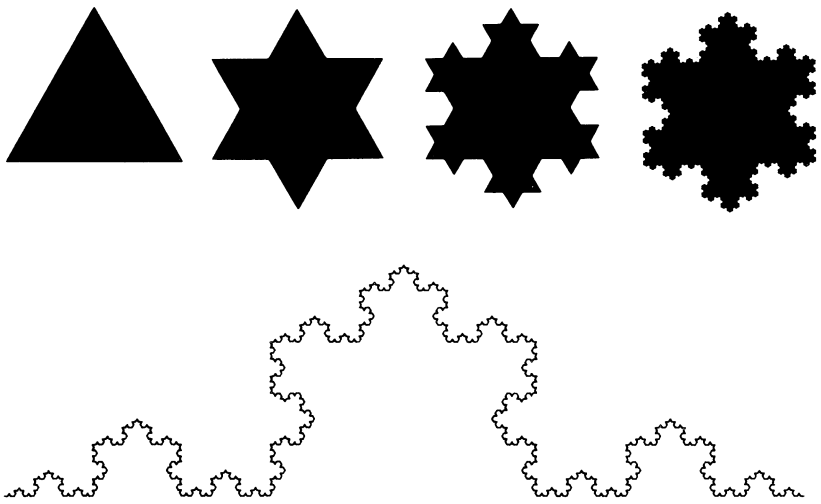

afb. 7.6. De Koch-kromme. Een kromme zonder raaklijn.

(6) Belangrijk is het werk van Lorenz en Feigenbaum omdat zij juist de (oneindige) bijna-herhaalbaarheid bestuderen. Feigenbaum heeft via de computer een wiskundige formule ontdekt die dit principe universeel weergeeft. De Lorenz-attractor geeft het beginsel weer in een lijnenpatroon dat binnen een beperkte ruimte een oneindige baan suggereert, die zichzelf nooit raakt en zich ook niet herhaalt. [b]

---

[a]Met de aantekening dat de lengte van de kustlijn zijn grens heeft op atomair niveau. Daar wordt door aanhangers van de chaostheorie vaak aan voorbijgezien. Zij zijn gefascineerd door en kunnen zich diep verheugen in de oneindige oneindigheden die hun door de fractale wiskunde worden voorgespiegeld, zonder zich te bekommeren om de grenzen die de materie nu eenmaal stelt.

[b]Complexe, dynamische systemen, zoals die binnen de chaostheorie worden onderzocht, gaan uit van nieuwe wiskundige inzichten. En zo kom je terecht in de wereld van het reële (en het imaginaire getal), met Cantors begrip van overaftelbaarheid als leidend beginsel en de fractalen als illustratie. Dit in tegenstelling tot de reguliere natuurkunde. Hier pas je differentiaalvergeijkingen toe die de werkelijkheid weergeven als een continuüm met zijn gelijkmatige veranderingen in ruimte en tijd, zonder enige discretie. Je zoekt naar integralen in gesloten vorm. Maar het probleem is dat de meeste differentiaalvergelijkingen niet kunnen worden opgelost. Je hebt een andere wegen nodig om met de ruis, oneffenheden en plotselinge veranderingen af te rekenen. [→ Het reële getal/overaftelbaarheid: Exc.XIII.1.2.4.]

Het is duidelijk dat een chaotisch proces als convectie, zoals het in 1.1. werd beschreven, om een andere benadering vraagt.[a] Dit geldt ook voor sommige ecologische gebeurtenissen. Roger May onderzocht via de computer de ontwikkelingen van dierlijke populaties. Wat gebeurt er als een wildpopulatie aan verstoringen van buitenaf wordt blootgesteld? De normale geleidelijke ontwikkeling gaat dan over in een chaotisch proces: op grond van kleine verstoringen voltrekken zich voortdurende gelijkvormige vertakkingen ('bifurcaties') die binnen een bepaald kader voortdurende schommelingen te zien geven met verschillende waarden. Chaos met een deterministisch patroon.

Chaotische processen zijn dus niet toevallig van karakter. Toevallig is een gebeurtenis pas als zij zonder oorzaak plaatsvindt.[b] En dat is bij chaotische processen niet aan de orde. Zij zijn deterministisch van aard, maar *menselijkerwijs* niet te voorspellen omdat ze bijzonder complex zijn[c] en omdat onderzoekers de invloeden uit de omgeving, en de ordeverstoringen die daaruit voortkomen, niet kunnen overzien.[d]
Aan de andere kant meent Progogine juist dat onder gegeven, specifieke omstandigheden de uitkomsten wel bijna voorspelbaar zijn.

(7) Mandelbrot tenslotte heeft de verschillende denkbeelden op dit gebied verenigd in zijn theorie van de fractals. Zijn werk heeft enorm bijgedragen tot de populariteit van de chaostheorie.

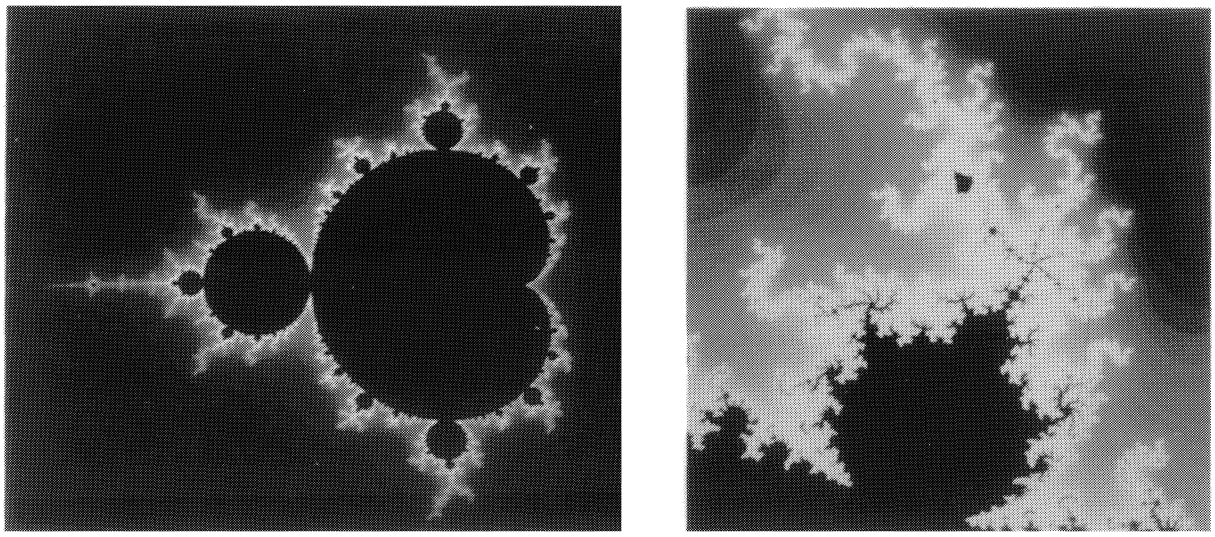

Afb.7.7. Fractal van Mandelbrot en een detail ervan. Een belangrijk kenmerk van de fractal is dat je in de details een oneindige herhaling aantreft van de motieven. Belangrijk is ook dat de losse eilandjes -voor het oog maar stofjes- op onzichtbare manier met elkaar zijn verbonden door lijnen die minuscuul klein zijn. De grenslijnen zijn bovendien fractalverzamelingen en de stof-eilandjes zelf blijken op hun beurt weer continenten te zijn. [e]

---

[a]Libchaber heeft de convectie vertaald in de pure termen van de chaostheorie.

[b]Echt toeval komt (alleen) voor op micro-niveau met de waarschijnlijkheid als leidraad. Maar ook hier rijst twijfel. Gross en Levit melden dat Dür, Goldstein en Zabghi hebben bewezen dat een belangrijk deel van de quantumfysica een volstrekt deterministische basis heeft.

[c]Het is onmogelijk voor een superintelligent wezen vanuit de begintoestand op meta-niveau, dus vanuit een positie buiten het heelal, te voorspellen hoe de gang van zaken zich in de toekomst binnen dit heelal zal zijn, maar dit niet op grond van chaotische, maar alleen van quantumfysische overwegingen.

[d]Het is dan ook zeer de vraag of je van *chaos* mag spreken. Een chaos houdt immers in dat iets volledig onbepaald, structuurloos en toevallig is. Daarom is er ook binnen de groep van aanhangers van de chaostheorie bezwaar aangetekend tegen het gebruik van dit begrip. Het is het beste *chaos* als een louter technische term te beschouwen. In de woorden van Gleick: *'Chaos was de verzameling inzichten die al deze wetenschappers ervan overtuigde dat ze deelnemers waren aan een gezamenlijke onderneming. Natuurkundige, bioloog of wiskundige, ze geloofden allemaal dat eenvoudige, deterministische systemen complexiteit voortbrengen; dat systemen die te complex waren voor de gewone wiskunde toch aan eenvoudige wetten konden gehoorzamen; en dat het, ongeacht hun specifieke vakgebied, hun taak was de complexiteit zelf te begrijpen.'*

[e]Fractals worden meestal beeldschoon op glossy-papier technicolor weergegeven. Dat roept suggesties op van mysterieuze, esthetische werelden. Ten onrechte.

(8) De vraag komt op of de chaostheorie -naast de constatering dat gebeurtenissen complex kunnen zijn- op hoger niveau voor nieuwe experimentele vernieuwingen heeft gezorgd die haar kijk bevestigen. Dat lijkt vaak niet het geval te zijn. In de biologie bv zijn hersenen en hart terreinen waarnaar vanuit de chaostheorie onderzoek wordt gedaan. Hier is achteraf gezien sprake van een normale stochastische gang van zaken die wordt omschreven in termen van biologische ruis[a]. Deze is gebaseerd op statistische berekeningen. Het is niet noodzakelijk deze lichamelijke processen als *chaotisch* te beschrijven.
Dat geldt ook voor het beeld dat wordt gegeven van het ontstaan van termietenheuvels. Op een bepaalde plaats wordt bouwmateriaal door een aantal mieren neergelegd. Door de verspreiding van een geurstof die ze achter laten worden ook andere mieren aangetrokken die op hun beurt hun materiaal neerleggen. Uit deze chaos van materiaal ontstaat dan een orde met pilaren die op regelmatige afstand naast elkaar verrijzen. Of dit een chaotisch proces is, is zeer de vraag. Een andere oplossing ligt veel meer voor de hand: de termieten volgen domweg een algoritme.

2. Speculatie

> De fractalkromme imlpiceert een organiserende structuur, die verborgen ligt onder de verschrikkelijke complexiteit van vormen die onregelmatig, gefragmenteerd, gerafeld of gebroken zijn - vormen variërend van de kristallijnen krommen van sneeuwvlokken tot de discontinue stofwolken van melkwegen.
>
> James Gleick

(1) Chaotische systemen, zo wordt gesteld, bezitten een *zelforganiserend*, *scheppend* vermogen: in een systeem dat instabiel en verre van ordelijk is, ontstaat via een spontane, toevallige sprong een nieuwe orde[b]. Deze sprong zelf is onvoorspelbaar omdat een minimale fluctuatie voldoende is om haar te laten ontstaan: de vlinder van Lorenz.
Dit biedt een nieuwe kijk op de werkelijkheid in haar complexe samenhang, waarin chaos en zelforganisatie samengaan. Men spreekt wel van de derde revolutie: de chaostheorie als superparadigma naast relativiteitstheorie en quantumfysica.
Zo beschouwt men organisaties, maar ook samenlevingen, als zelforganiserende, creatieve systemen, die men hun gang moet laten gaan en niet moet proberen te beheersen. Men zal juist moeten leren open te staan voor nieuwe ordeningen die zich spontaan aanbieden.
Bovendien wordt de plaats van individuen in zulke systemen als uiterst belangrijk gezien, omdat juist zij de aanzet kunnen zijn voor plotselinge veranderingen: '*De handelingen van individuen zijn dus niet gedoemd tot onbetekenende spartelingen*' (Prigogine en Stengers).
Maar dit niet alleen, in het proces van convectie duikt ook het beginsel van coöperatie op: de vloeistofmoleculen werken met elkaar samen en communiceren met elkaar. Denk ook aan de bouw van een termietenheuvel.

(2) In bredere zin is de chaostheorie dus een speculatieve filosofie. In haar verzet tegen een reductie zoals positivisten die voorstaan, hangt zij een holistische visie aan, die Goethe met een gevoel van diepe dankbaarheid zou hebben omarmd. De natuur teruggebracht tot de zintuiglijke waarneminng van alledag, geïnspireerd door het wonder van de fractal als zichtbare vorm en geformuleerd in eenvoudige wiskundige formules.[c] Bovendien wordt in de structuur van de fractals de immense schoonheid en harmonie van de natuur openbaar. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat een chaosgeleerde als Libchaber verwijst naar Goethe's leer over de metamorfose van planten.

→ Goethe: 7.0.4.

---

[a] Aanhangers van de chaostheorie zullen hiertegen inbrengen dat juist deze ruis een chaotisch proces is.

[b] Een systeem dat niet in thermodynamisch evenwicht verkeert heet dissipatief, het is 'niet-conservatief': de energie in het systeem wordt niet behouden. De processen zijn onomkeerbaar ('irreversibel'). De inktdruppel in een kopje water. Een destructief proces, dat lijkt op de warmtedood die het heelal wacht.

[c] Zo is voor de Mandelbrotverzameling de berekening heel eenvoudig: neem getal, vermenigvuldig met zichzelf en tel het oorspronkelijke getal er bij op. Bovendien brengt de wiskunde verassende structuren voort die zich tot in het oneindige voortplanten.

(3) De chaostheorie loopt uit op een alles-omvattende theorie. Zij krijgt een status van universaliteit en wordt zonder enig voorbehoud toegepast op terreinen als het klimaat, de economie, de sociologie, de geologie, de astronomie, de natuurkunde en de biologie.[a] Dit soms gekoppeld aan vérgaande morele gevolgtrekkingen: laat de zaken maar gewoon hun loop volgen, verzet of ingrijpen is toch onmogelijk. Een gedachte die dicht in de buurt komt van de Tao Te Tsjing komt: *wei woe wei*.

→ Tao Te Tsjing: 11.1.

3. Analyse. De computer

Wanorde en complexiteit hangen theoretisch direct met elkaar samen en worden vaak onder één noemer gepresenteerd als *chaoplexiteit.* Analyses op dit gebied worden mogelijk omdat computers ('the instruments of creation') in staat zijn steeds ingewikkelder problemen op te lossen:

> Precies zoals de telescoop het heelal opende en de microscoop de geheimen van de microcosmos openbaarde, opent de computer nu een opwindend nieuw raam op de natuur van de werkelijkheid. Wegens zijn vermogen wat te complex is voor een menselijke geest zonder hulp te onderzoeken stelt de computer ons voor de eerste keer in staat de werkelijkheid te simuleren, modellen te creëren van complexe systemen als grote moleculen, chaotische systemen, neurale netwerken, het menselijk lichaam en brein, en patronen van evolutie en bevolkingsgroei (Pagels).

Maar de resultaten blijven beperkt en onttrekken zij zich aan de empirische cyclus die de natuurwetenschap kenmerkt:

> Door geleerden meer kracht te geven om met verschillende tekens op verschillende manieren een natuurlijk verschijnsel te simuleren kunnen computers het geloof van geleerden ondermijnen dat hun theorieën niet alleen waar zijn, maar ook Waar, exclusief en absoluut waar. Als computers tot iets in staat zijn dan is het het einde van de empirische wetenschap verhaasten. Christopher Langton had gelijk: in de toekomst zal de wetenschap meer iets hebben van poëzie (Horgan).

Een harde conclusie, die alleen maar wordt bevestigd bij het lezen van *De Quark en de Jaguar* van Gell Mann, een van de goeroes van deze stroming. Een lang verhaal, gelardeerd met lange, vage definities, dat alle kanten opdwarrelt en waarvan eigenlijk niets blijft hangen waarvan je achteraf zegt dat je er ook maar iets wijzer van bent geworden (zelfs niet op die terreinen waarop de schrijver goed thuis is). Het is duidelijk: wetenschap wordt onvangbaar. Zij wordt verhaal, essay, poëzie, speculatie.
Op dit multi-disciplinaire gebied wordt veel onderzoek gedaan in Santa Fé. Met nadruk op verschijnselen als complexiteit, toeval en entropie. De vragen die hieruit voortkomen zijn in de ogen van de onderzoekers vaak duizelingwekkend.

---

[a]Voor *chaos* geldt hetzelfde als dat wat in Exc.V.3.0. wordt geschreven over de term *informatie*. Hier wordt een verband gelegd tussen het speculatieve gebruik van dit begrip en van termen als *Geist* en *Tao*.

7.6. Het positivisme

Waarnemingen die wij in het leven van alledag doen, openbaren, evenals de meer systematische waarnemingen van de wetenschap, in de buitenwereld bepaalde herhalingen en regelmatigheden. De dag volgt altijd op de nacht; de seizoenen komen in dezelfde volgorde terug; vuur geeft altijd een gevoel van verbranding; voorwerpen vallen als we ze loslaten enz. De natuurwetten zijn niets meer dan uiteenzettingen die op een zo nauwkeurig mogelijke wijze deze regelmatigheden formuleren.

Rudolf Carnap

De experimentele methode bewijst zich bijzonder vruchtbaar op de gebieden waar kwantitatieve begrippen bestaan, die corresponderen met grootheden die gevoelig zijn voor nauwkeurige meting.

Rudolf Carnap

Het uiteindelijke doel van de moderne beweging binnen de biologie is inderdaad de *gehele* biologie uit te leggen in termen van natuurkunde en scheikunde.

Francis Crick

Het positivisme is sterk in haar beweringen, zwak in haar ontkenningen.

Stephen Pepper

(1) De wetenschap is een menselijk bedrijf. Zonder van haar te hoge verwachtingen te koesteren, zonder haar te verheerlijken als de menselijke rationele onderneming bij uitstek (Kant, Carnap, Popper), mag men toch stellen dat haar methode redelijk, geloofwaardig en betrouwbaar is.
En met het positivisme kan men volhouden dat het wezen van de wetenschap ligt in haar experimentele kracht, in het ontdekken van nieuwe, wetenschappelijke feiten. In dit opzicht is er sprake van een vooruitgang binnen de wetenschap.

Het positivisme is een filosofische stroming, die zich in zijn uitgangspunten richt op de moderne natuurwetenschap. Vanuit zijn sceptisch uitgangspunt kant het zich tegen speculatieve interpretaties en verklaringen. Zonder toetsing aan de feiten heeft denken geen vat op de werkelijkheid. Substanties als god en ziel, innerlijke en uiterlijke krachten -binnen de traditionele filosofie een uitgebreid gebied van onderzoek- zijn zonder betekenis.
Een eerste aanzet tot het positivisme vindt men bij Bacon, die de inductieve methode invoert en Hume, die de nadruk legt op de noodzaak van verificatie. Zijn eerste vertegenwoordigers zijn St Simon, Comte, Stuart Mill, Spencer en Mach. Deze hebben ieder de positivistische beginselen in eigen richting en op verschillend gebied uitgewerkt.
Een belangrijke stroming binnen het moderne positivisme ontstaat in de jaren twintig in Wenen (de 'Wiener Kreis'). Zij legt vooral nadruk op logisch en theoretisch onderzoek (Carnap).

(2) Operationalisme en reductie[a] zijn belangrijke positivistische criteria. Bij de beschrijving van de verschijnselen mogen uiteindelijk alleen die begrippen worden gehanteerd, die teruggaan op verrichtingen ('operaties') als meten en berekenen. Het spreken over de beweging van een vallende steen heeft

---

[a]Men kan een onderscheid maken tussen een ontologische en een methodologische reductie. Ontologische reductie houdt in dat uiteindelijk alle biologische en psychologische processen kunnen worden teruggevoerd tot materiële processen en daarmee tot natuurkundige uitspraken, de methodologische dat de wetten van ene wetenschap (biologie) kunnen worden teruggebracht binnen die van een meer elementaire (de biochemie), zonder dat de begrippen uit de gereduceerde wetenschap behoeven te worden vervangen (begrippen als gen, neuron en gedrag houden hun eigen specifieke, vakwetenschappelijke waarde).
Nu stelt Sober dat binnen de biologie een begrip als *fitness* nooit in natuurkundige termen kan worden gevat, het valt niet te reduceren. Er is sprake van conceptuele onafhankelijkheid. Maar is dat wel waar? *Fitness* is een functioneel begrip en in die betekenis valt de gang van zaken te beschrijven. Deze beschrijving gebeurt op een hoger niveau, maar dit betekent nog geen anti-reductionisme. Uiteindelijk gebeurt de beschrijving alleen maar op grond van dat wat natuurkundig is opgebouwd. Terecht merkt Dawkins op dat de biologie altijd werkt binnen het kader van de wetten van de fysica, maar dan wel op grond van een eigen begripskader en eigen methodiek. Hij spreekt van hiërarchisch reductionisme.
Ook binnen de gedrags-analyse is er sprake van conceptuele onafhankelijkheid. Denk aan een term als *operant*. Maar ook hier is het de vraag of je niet van methodologische reductie moet spreken.
Mary Midgley keert zich tegen deze manier van reductief redeneren. Zij stelt dat een complexe werkelijkheid als de onze op vele manieren kan worden beschreven, ieder naar eigen bereik en op specifieke wijze. Maar het gaat aan haar voorbij dat alleen de natuurwetenschappelijke taal in staat is op objectief-afstandelijke wijze verschijnselen te beschrijven. De andere vakwetenschappelijke talen zijn daar metaforische varianten op, die in de praktijk van alle dag een zeker belang bezitten, zonder dat zij evenwel tot echte, experimentele kennis voeren. Dit geldt bv voor psychologie, economie en sociologie met toegepaste begrippen als vrijheid en subjectiviteit, (sociale) rol of (economische) waarde.

wetenschappelijk pas zin als men aan de hand van experimenten metingen verricht en wetmatigheden vaststelt.[a]
Ook op het gebied van biologie en psychologie handhaaft het positivisme dit strenge standpunt. Men moet aangeven hoe een (theoretisch) begrip experimenteel kan worden ondersteund[b]. Een term als angst, binnen psychologie en filosofie vaak omschreven als een existentiële oerervaring, blijft een vage, speculatieve term indien zij uiteindelijk niet meetbaar en berekenbaar is: zij wordt gekenmerkt en gedefinieerd in termen van bloeddruk, zweetafscheiding en reflexen. Deze reductie van innerlijke belevingen (vreugde, pijn) en van psychische-mentale eigenschappen tot biologische en vervolgens tot biochemische processen is een belangrijke voorwaarde om wetenschappelijk over mensen te spreken.
Hetzelfde geldt voor de biologie. Deze wetenschap heeft sterk de neiging levensprocessen te omschrijven in termen van innerlijke doelmatigheid ('entelechie').
Het positivisme wijst dit standpunt af: levensprocessen kunnen in biochemische termen worden beschreven, een strategie moet ze op grond van het principe van eenvoud worden onthouden..

> Naar onze mening voegt het begrip entelechie niets toe. Zoals het geen nieuwe wetten openbaart, verklaart het ook niets meer dan de algemene wetten, die ons reeds ter beschikking staan. Het helpt ons niet om tot nieuwe voorspellingen te komen. Daarom kunnen wij niet zeggen dat zij onze wetenschappelijke kennis bevordert. Het kan in eerste instantie lijken dat het iets toevoegt aan onze verklaringen, maar bij nader inzicht blijkt zij nutteloos te zijn. Het is een pseudo-verklaring (Carnap).

(3) Het positivisme is terughoudend op het gebied van theorievorming: theorieën zijn in de eerste plaats van belang wegens hun experimenteel-voorspellende kracht. Een instrumentalistisch uitgangspunt. De werkelijkheid van de atomaire wereld staat niet vast, de vele, uiteenlopende uitspraken op dit terrein kunnen niet op hun waarheid worden getoetst: de discussies erover zijn filosofisch-speculatief van aard en hebben weinig of niets met de wetenschap van doen.

Toch is er een belangrijk verschil tussen een speculatieve en een wetenschappelijke theorie. Democritos leert dat de zichtbare wereld is opgebouwd uit een ontelbaar aantal onzichtbare en ondeelbare bouwstenen, de atomen. Deze bestaan alle uit dezelfde stof, maar verschillen onderling in vorm, zwaarte, grootte en ligging. Zij bewegen eeuwig, volgens de wetten van oorzaak en gevolg en vormen complexen, die daarna weer worden afgebroken. Ook de ziel bestaat uit -zeer fijne- atomen. Deze atoomtheorie is een briljante denkconstructie, die vooruitloopt op de mechanistische opvattingen van Kepler, Galileï en Newton en, in zekere zin, op de moderne atoomtheorie. Maar het blijft speculatie, zonder steun in de werkelijkheid en zonder enig praktisch gevolg. Wetenschappelijke theorieën hebben hun waarde juist te danken aan het feit dat zij experimenteel kunnen worden bevestigd of weerlegd. Belangwekkend is dit verband de controverse tussen Mach en Boltzmann rond de wisseling van negentiende en twintigste eeuw. Mach stelt dat atomen niet bestaan omdat je ze niet kan zien. Een positivistisch uitgangspunt. Bolzmann van zijn kant neemt het atoom als werkelijkheid ernstig, ontwikkelt een statistische theorie over deze deeljes door een wiskundige beschrijving te geven van een gas in termen van de onderlinge werking van atomen.Volgens velen een louterr wiskundige constructie, maar het was er dan wel een die achteraf gezien juist was en die vooruitliep op de latere atoomtheorieën.

→ Anaximandros' idee over evolutie: 7.8.1.
→ Maxwell: 7.5.5.5.

(4) Het positivisme is een filosofische richting, die haar uitgangspunten kiest in de natuurwetenschappen en er van overtuigd is dat alleen empirisme, operationalisme, reductie en een pragma(tis)tische aanpak kunnen voeren tot een passende kennis van de verschijnselen.

---

[a]Meting verbindt wetenschap en wiskunde (en wetenschap en werkelijkheid). Je kent op exact gedefinieerde wijze cijfers toe aan de dingen om zo de eigenschappen ervan tot uitdrukking te brengen.

[b]Veel hedendaagse, modieuze begrippen voldoen niet aan deze eis, zij blijven hangen binnen speculatieve modellen, die niet in staat zijn experimentele aansluiting te krijgen bij de werkelijkheid. Voorbeelden: de begrippen *onbewuste* uit de psychoanalyse, *geest als IPS* uit de cognitieve psychologie, *'zelfzuchtig gen'* uit de sociobiologie, *'grammaticale competentie'* uit de taalfilosofie van Chomsky, *chaoplexiteit* uit de anti-moderne wetenschapsfilosofie en *symbiosis* uit de Gaia-theorie van Margulis. Zulke begrippen hebben een quasi-wetenschappelijke, zuiver speculatieve status en hebben eerder de kracht van reclameslogans dan van doorwrochte wetenschappelijke hypothesen en theorieën.

7.7. Metafysica contra wetenschappelijke analyse

Het geheel van de wetenschap is niets meer dan een verfijning van alledaags denken.

Einstein

(1) Ook al verricht de natuurwetenschap op theoretisch en praktisch gebied grootse prestaties, toch blijft dit voor vele metafysische denkers werken in de marge, omdat men zich beperkt tot dat wat binnen de wetenschap wordt omschreven als de experimentele feiten. Mensen zijn meer dat een wetenschappelijke analyse vanuit haar relativistische overtuiging kan toegeven. Zij bezitten mogelijkheden via ratio en intuïtie de verschijnselen te overschrijden ('transcenderen') om zo een absolute samenhang en orde te ontdekken, de waarheid over mens en wereld te doorgronden en dit alles in een visie vast te leggen. Deze reikt verder en gaat dieper dan welke kritisch-wetenschappelijke benadering ook.

Daaruit volgt dat het absolute alleen door de *intuïtie* kan worden begrepen, al het overige is een kwestie van *analyse*.
Men noemt intuïtie dat soort van geestelijk aanvoelen, waardoor men zich verplaatst in het innerlijk van een voorwerp om zich te identificeren met dat wat het aan unieks en daarom onuitdrukbaars heeft.
Daartegenover is de analyse de verrichting die het voorwerp herleidt tot reeds bekende elementen, tot dat wat gemeenschappelijk is aan dit en aan andere voorwerpen. Analyseren bestaat dus in het weergeven van een ding door middel van dat wat het ding zelf niet is. Iedere analyse is dus een vertaling, een uiteenzetting in tekens (*symbolen), een beeld genomen van opeenvolgende gezichtspunten, van waaruit men evenzo vele verbindingen vast stelt tussen het (nieuwe) ding dat men bestudeert, en de andere dingen, die men reeds meent te kennen.
In haar eeuwig onvoldaan verlangen het voorwerp, waar rond zij is gedoemd te cirkelen, te omvatten, vermenigvuldigt de analyse zonder einde de gezichtspunten om de altijd onvolledige voorstelling volledig te maken; verandert zij zonder ophouden de tekens om de altijd onvolmaakte vertaling te vervolmaken. Zij gaat dus tot in het oneindige voort. Maar de intuïtie is, indien zij mogelijk is, een handeling uit één stuk.
Als dit is gesteld, ziet men zonder moeite in dat de gewone werkwijze van de positieve wetenschap bestaat in analyseren. Zij werkt dus hoofdzakelijk met tekens. ./.
Indien er een middel bestaat om iets absoluut te bezitten, in plaats van het alleen relatief te kennen, om zich erin in te denken, in plaats van gezichtspunten ervan in te nemen, om ervan een intuïtief begrip te hebben in plaats van het te analyseren, ten slotte: om het te begrijpen vrij van alle uitdrukking, vertaling of weergave via tekens, dan zal dit de metafysica zelf zijn. *De metafysica is dus de wetenschap, die beweert van alle tekens af te kunnen zien* (Henri Bergson).

(2) De wetenschapsman schudt meewarig zijn hoofd: een metafysicus zoekt innerlijke zekerheden, wordt daardoor overmoedig en uit zich vervolgens in vage, ondefinieerbare en zelfgenoegzame begrippen die leiden tot valse vormen van diepzinnigheid.

De wegen die worden begaan door de filosoof, die kritisch-wetenschappelijk denkt en de metafysicus (*metaempiricus) gaan steeds verder uit elkaar naarmate zij dieper in het oerwoud van de filosofische problemen doordringen. Deze polarisatie is vaak vruchtbaar geweest voor de filosofische discussie. Want de filosofie komt pas goed tot ontwikkeling als er een antithese is, als van verschillende kanten alle denkbare posities kritisch worden ingenomen en uitgewerkt. Alleen door meningsverschillen kan geestelijke vooruitgang plaatsvinden.

> Het eigenlijk enige en diepste thema van de geschiedenis van mens en wereld, waar al het overige ondergeschikt aan is, blijft het conflict tussen geloof en ongeloof (Goethe).

Terwijl de filosoof, in de enge zin van het woord, dat wat de metafysicus doet, voor theoretisch zinloos houdt, zijn gedachtenspinsels als een theoretische illusie beschouwt (zoals bv Freud het religieuze wereldbeeld beoordeelt), er een verzonnen verheffing van de geest boven het stukwerk van de kennis in ziet (F.A.Lange) en de metafysische problemen als schijnproblemen ontmaskert, klampt de metafysicus zich des te steviger vast aan de door hemzelf geschapen droomwereld, die hij als de allerzekerste werkelijkheid beschouwt, terwijl hij zich met de ervaringswereld, zoals die nu eenmaal is, juist niet tevreden kan stellen. De grote natuurkundige Bolzmann noemde de metafysica een 'geestelijke migraine'. Zeker, '*de waarheid doet pijn, omdat het een geloof vernietigt*' (Nietzsche), maar daarmee breng je niets in tegen de waarheid. De 'kritische' filosoof erkent bescheiden de grenzen van al het menselijk doen en laten. Hij voelt zich sterk genoeg om het leven aan te kunnen in een wereld waarin alles betrekkelijk is, hij kan er zelfs van houden.
De metafysicus daarentegen geeft niet toe dat hij zoekt naar een absoluut aanknopingspunt, dat hij in eerste instantie probeert om met de filosofie zijn psychische behoeften te bevredigen, zijn hartstochten te stillen, zijn wensen te vervullen, zich probeert te bevrijden van de druk van de realiteit. Hij meent zelfs, zeer pretentieus, verachtelijk op het 'flauwe gedoe' van de niet-metafysicus neer te moeten kijken.
'Toch is het', zo stelt Hoche, 'een nutteloos spel om de duisternis met beelden te bezielen die voortspruiten uit een fantasie die buigt voor verlangens. En het is aanmatigend harde woorden toe te voegen aan hen die niet met dit spel mee willen doen'.
De manier van denken van de metafysicus geeft zich over aan de blinde hoop dat het onmogelijke toch

> mogelijk is. Hij helt over naar de mystiek, naar het kritiekloos overnemen van het traditionele gedachtegoed. En niet in de laatste plaats neigt hij naar waandenkbeelden, doordat hij begrippen voor realiteiten houdt, of doordat hij denkt dat de metafysische hogere en andere wereld op een mythologiserende manier van gepersonifieerde machten of onpersoonlijke krachten is voorzien. Voor zinvolle filosofieën komen zinloze mythologieën in de plaats. Het 'theorogene' denken, dat voortkomt uit de verbazing over de feiten, wordt vervangen door het 'pathogene' denken, dat wortelt in het schuldgevoel, een denken dat ook verward en op hol geslagen ('glossogeen') is (Stöhr). Wie namelijk de zin van het leven niet in het leven, in het vervullen van de levenstaak kan vinden en daarom aan het leven lijdt, zoekt het buiten de wereld en het leven (Austeda).

(3) Bij zo'n commentaar halen speculatieve denkers op hun beurt de schouders op: er spreekt arrogantie en eenzijdigheid uit. Aanvallen als deze zijn vijandig en retorisch van toon, zij raken niet de kern van de discussie en gaan voorbij aan wezenlijke, existentiële vragen. De empiricus heeft oogkleppen voor en durft niet buiten zijn gebied te treden.

7.8. Samenvattende analyse: de evolutietheorie

7.8.0. Inleiding

In deze paragraaf een poging de posities van wetenschap, metafysica en theologie te verduidelijken aan de hand van een van de belangrijkste en meest vanzelfsprekende begrippen van de moderne tijd: de evolutie. Het gaat om de grote lijnen. Details van het wetenschappelijk onderzoek en van de interne, biologische en paleontologische discussies laat ik terzijde.
Op de achtergrond gaat het om de vraag of de wetenschap wel goed kan functioneren zonder dat ze wordt aangevuld door omvattende, speculatieve hypothesen en theorieën, zeker als het gaat om het ontstaan van heelal, natuur en menselijke cultuur.

7.8.1. De vraag naar de oorsprong

Vragen over de oorsprong van mens en natuur worden reeds in de mythe beantwoord. Haar antwoorden komen voort uit existentiële vragen, niet zozeer uit weetgierigheid of wetenschappelijke belangstelling. Binnen de Griekse filosofie overheerst een speculatieve benadering, sterk beïnvloed door mythen en mysteriën: mensen bezitten een onsterfelijke ziel, hun oorsprong ligt elders. Zo Pythagoras en Plato. Maar er worden ook al pogingen gedaan de mens te verklaren uit de natuur. Bij Anaximandros komt de evolutietheorie al voor in een notendop: de aarde, aanvankelijk vloeibaar, valt droog en daarop ontstaan levende wezens, waaronder de mens, die zich uit de vis heeft ontwikkeld. Het leven op aarde wordt beheerst door de strijd om het bestaan. Maar ook de hypothese van Anaximandros is zuiver speculatief, zij bezit geen enkele overtuigingskracht.
Pas in de negentiende eeuw maakt de evolutietheorie grote opgang en behoort daarna, tot op dit ogenblik, tot de meest verbreide wetenschappelijke leerstellingen.

7.8.2. Evolutie als wetenschappelijke hypothese

> Het probleem van de bioloog is het probleem van de complexiteit. Hij probeert in termen van eenvoudiger dingen uit te leggen hoe complexe dingen werken en ontstaan. Hij kan deze taak als volbracht beschouwen wanneer hij eenheden heeft bereikt die zo eenvoudig zijn dat hij ze veilig kan overdragen aan de natuurkundige.
>
> Richard Dawkins

De moderne evolutietheorie gaat ervan uit dat er een samenhang bestaat tussen alle levende wezens, dat er een ontwikkeling is geweest van eenvoudige levensvormen naar meer ontwikkelde en dat deze ontwikkeling op grond van wetenschappelijk onderzoek kan worden beschreven en verklaard. Zij beroept zich op twee belangrijke wetenschappelijke feiten:

- -De biologie toont aan dat alle leven bestaat uit een verbinding van chemische elementen als zuurstof, koolstof, waterstof en stikstof. Als basisgrondstof functioneren eiwitten en de nucleïnezuren (DNA en RNA), die in verbinding met elkaar in ieder levend wezen aanwezig zijn.
- -Onderzoek naar resten aan sporen van planten, dieren en mensen -en de ouderdom daarvan- wijzen eensluidend in de richting van een ontwikkeling van de soorten uit elkaar.

Steun vindt de evolutiegedachte in een tweetal aanwijzingen ('indices'):

- -Lichaamsdelen van dieren van verschillende soort vertonen overeenkomsten in bouw, hoewel ze verschillende functies uitoefenen, zoals de borstvin van de walvis en de arm van de mens.
- -Er zijn oude, nutteloze overblijfselen van lichaamsdelen bij de ene soort, die nog volop werken bij de andere.

Dit alles leidt tot de conclusie dat er sprake is van een (genetische) erfenis van gemeenschappelijke voorouders.

Soms is het mogelijk een 'beschrijving' te geven van het ontstaan van een nieuwe soort. Deze dient dan als hypothese voor verder onderzoek. De droogte tijdens het Mioceen en het Plioceen is er de oorzaak van dat de wouden inkrompen. De primaten worden gedwongen de bomen, waarin zij leven, te verlaten en op de grond hun bestaan te zoeken. Ze nemen nu een opgerichte houding aan om beter te kunnen zien en gaan hun handen gebruiken voor andere doeleinden. Zo ontstaat de directe voorvader van de mensen.[a]

7.8.3. De natuurlijke selectie

> De natuurlijke selectie is, evenals de interpretatie van de Tweede Wet (van de entropie), een van de mooiste wetenschappelijke theorieën omdat zij zo economisch en toch zo krachtig is.
>
> P.W.Atkins

> Als het zou kunnen worden bewezen dat er enig complex orgaan bestond, waarvan het niet mogelijk zou zijn dat het is gevormd door talrijke, opeenvolgende, lichte veranderingen, dan zou mijn theorie absoluut in elkaar storten.
>
> Darwin

> Ik voorspel dat als er ooit in een ander deel van het heelal een vorm van leven wordt ontdekt, hoe buitenissig en vreemd die vorm van leven in détail ook moge zijn, het in één centraal aspect zal blijken overeen te stemmen met het leven op aarde: het zal zijn ontwikkeld door een soort van darwinistische natuurlijke selectie.
>
> Dawkins

> In de natuur is de gewone selecterende bewerker direct, sterk en eenvoudig. Natuurlijk, de *redenen* voor overleving zijn allesbehalve eenvoudig - dat is waarom de natuurlijke selectie dieren en planten van zo'n ongelooflijke complexiteit kan opbouwen. Maar er is iets bijzonder bruuts en eenvoudigs aan de dood zelf. En een niet-toevallige dood is alleen maar nodig om fenotypen te selecteren, en daarmee de genen die zij binnen de natuur bevatten.
>
> Dawkins

(1) Veranderingen en ontwikkelingen komen volgens de evolutietheorie tot stand doordat de voorraad genen, die binnen een groep aanwezig is, zich voortdurend aanpast aan de omgeving waarin de groep leeft of moet gaan leven.
Binnen een vlindergemeenschap hebben enkele leden in plaats van een lichte een donkere kleur meegekregen als erfelijke eigenschap. Deze biedt hun tegenover een lichte achtergrond van bv witte huizen en berken minder bescherming zodat zij gemakkelijk het slachtoffer worden van hun natuurlijke vijanden en weinig kans hebben op een groot nageslacht. Verandert nu de omgeving en wordt ze zwart als gevolg van milieuverontreiniging, dan krijgt deze groep plotseling de beste kansen om te overleven, terwijl de lichtkleurige vlinders dreigen uit te sterven.
De lichtkleurige vlindergemeenschap kan ook worden gered wanneer door een toevallige mutatie binnen de genen bij toeval een zwarte vlinder ontstaat. Deze zou in de oorspronkelijke omstandigheden weinig kans hebben gehad te overleven, maar is nu in staat als enige de uitdaging van de nieuwe omstandigheden aan te kunnen.[b]
Dit aanpassingsmechanisme beheerst de gehele evolutie: individuen, die binnen de groep minder voorkomende erfelijke eigenschappen bezitten of die geboren worden met een toevallige afwijking van de genetische structuur, kunnen in veranderende omstandigheden voor een gunstige aanpassing zorgen en ook de aanzet zijn voor geleidelijke en ingrijpende veranderingen. In de loop van de tijden is zo het

---

[a] Je moet dus een onderscheid maken tussen feiten op grond van experimenteel onderzoek, de hypothese die daaruit voortkomt en vervolgens *een interpretatie* van de gegeven feiten binnen het kader van de hypothese. Deze helpt het onderzoek en verschaft de wetenschap *een mogelijk scenario* (Palmer). Dit is vooral van belang als de verschijnselen complex zijn. Een interpretatie kan verkeerd zijn, maar dat betekent nog niet dat de hypothse ernaast zit of de feiten niet kloppen.

[b] De laatste waarvan ik weet dat hij zich met nadruk op dit argument beroep,t is Dawkins. En ja, zo zou het gebeurd kunnen zijn. Het voorbeeld geeft op heldere wijze de mogelijke gang van zaken binnen de evolutie weer. Maar, jammer genoeg, in werkelijkheid heeft zich dit alles niet voorgedaan. De bioloog Kettlewell, die dit voorval met de motvlinders beschreef, nam een loopje met de feiten.

menselijke oog ontstaan. In de loop van de tijden is zo het menselijk oog [a] [b], maar ook het echogedrag van de vleermuis ontstaan.
Met een technische term wordt dit proces omschreven als *de natuurlijke selectie*.

(2) 'Natuurlijke selectie' is een ongelukkige term, omdat zij een strategie suggereert: de natuur selecteert (op een doelmatige en gerichte manier). Maar niets is minder waar: de evolutietheorie ziet de ontwikkeling van het leven als een proces, als iets dat nu eenmaal toevalligerwijs dit verloop heeft: 'Een grove besmetting van de reductionistische ethiek is het begrip doel. Wetenschap heeft geen behoefte aan doel. Alle gebeurtenissen op moleculair niveau, dat beneden al onze daden, activiteiten en gedachten ligt, zijn zonder doel en worden verklaard door het ineen vallen van energie en materie tot een steeds toenemende wanorde. De rijkdom van de gebeurtenissen van de wereld gaat terug op de verbinding van de ineenstorting met het netwerk dat, hier en daar, zoals in jou en mij, een plaatselijke vermindering aan chaos kan bieden en die we interpreteren als een actie of een daad. Gedrag is uiteindelijk ook een ineenstorting tot wanorde, zelfs als dat gedrag zo nu en dan voortreffelijk kan zijn (P.W.Atkins)'. Entropie, geen teleologie.

7.8.4. Metafysica: Élan vital

(0) Velen zijn van mening dat de wetenschap niet in staat is een volledige visie te ontwikkelen op de evolutie. Zo blijft het onverklaarbaar hoe uit de materie ooit deze wereld kan zijn ontstaan zonder dat aan de evolutie ervan een plan of doel ten grondslag ligt.

(1) Volgens Bergson is in de evolutie *een levensbeginsel* aan het werk: het *élan vital*.[c] Dit vormt de materie op scheppende en bezielende wijze om. Het stuwt de evolutie in een bepaalde richting, naar een uiteindelijk doel. Dit is bereikt in de mens, het wezen dat tot (zelf)bewustzijn is gekomen[d].

> Het gehele leven, van de aanvangsimpuls af, die het in de wereld slingerde, zal aan de intuïtionistische wijsbegeerte als een opstijgende stroom voorkomen, die wordt tegengestreefd door de neerdalende beweging van de materie.
> Over het grootste gedeelte van haar oppervlakte en op verschillende hoogten is die stroom door de materie veranderd in een plaatselijke wervelbeweging. Op een enkel punt verschaft hij zich vrijelijk een doorgang en voert met zich mee wat hem in de weg stond en wat hem zijn verdere tocht wel zal verzwaren, maar die hij niet zal stuiten.
>
> Op dit punt bevindt zich de mensheid; daarin bestaat onze bevoorrechte positie. Daar komt bij dat die opstijgende stroom bewustzijn is en evenals ieder bewustzijn ontelbare mogelijkheden heeft, die elkaar doordringen. Hierop zijn de categorieën veelheid en eenheid, die uitsluitend voor de levenloze materie zijn gemaakt, niet van toepassing. Slechts de materie, die door de levensstroom wordt meegevoerd, en in wier tussenruimten de stroom binnendringt, kan hem in afgescheiden individualiteiten splitsen. De stroom vloeit dus door de opeenvolgende geslachten van de mensen heen en splitst zich daarbij in individuen: die onderverdeling was in de stroom zelf reeds vaag aangeduid, maar zou zich zonder de materie niet duidelijk hebben afgetekend. Aldus worden onophoudelijk zielen geschapen, die evenwel in zekere zin daarvóór reeds bestonden. Zij zijn

---

[a] Het is juist de enorme, voor ons verstand volstrekt onoverzienbare hoeveelheid tijd die het mogelijk maakt dat in miljarden jaren van generatie op generatie de evolutie van bv organen in kleine stapjes heeft kunnen plaats vinden. Dawkins: 'Wat we weten is dat de geologische tijd ontzaglijk lang is. Om je een idee te geven van de orde van grootte waarover we spreken, het aantal van generaties dat ons scheidt van onze vroegste voorouders is met zekerheid gemeten in de duizenden miljoenen. Gegeven, laat ik zeggen, een honderd miljoen stapjes, dan zouden we in staat zijn een aannemelijke serie van minuscule, bijna onmerkbare overgangen te construeren die het menselijke oog met wat dan ook verbindt!'

[b] De aanpassing loopt niet altijd even volmaakt. Zo lopen bij zoogdieren de zenuwen die de verbinding vormen tussen de cellen van het netvlies en de hersenen voor het netvlies langd en vormen een handicap die we met *blinde vlek* omschrijven.

[c] Binnen de evolutietheorie is de vraag naar het ontstaan van het leven eigenlijk een secundair probleem: het is er gewoon. De kans dat we ooit (experimenteel) zullen weten hoe de overgang van een anorganische naar organische situatie tot stand kan komen, lijkt nihil. Wel zijn er enige denkbeelden over de oorsprong van het leven: het ontstond vele miljarden jaren geleden in een oersoep bv door een blikseminslag. Veel aandacht is er ook voor de theorie van Graham Cairns-Smith, die stelt dat de reduplicatie, de kern van leven, zich al ontwikkelde via kristallen die te vinden zijn in modder en klei.
Belangwekkend is nog de tegenstelling tussen Monod, die stelt dat leven volstrekt toevallig tot stand is gekomen en Prigogine die denkt dat het op chaotische en creatieve wijze is ontstaan als een vorm van zelforganisatie (→7.5.5.3.kader). Met als commentaar dat de kans dat het leven toevallig zou kunnen ontstaan wel bitter klein is en dat het denkbeeld van een creatieve zelforganisatie van de materie zuiver speculatief van aard is.

[d] In de natuurwetenschap wordt de mens niet beschouwd als het uiteindelijke doel van het ontwikkelingsproces: de evolutie is niet een ladder waarvan de hoogste trede door de mens wordt ingenomen. Gould bv stelt dat bacteriën, niet mensen, de succesformule van leven zijn. Niet complexiteit, maar diversiteit -er zijn miljoenen soorten bacteriën, die zich in de meest extreme situaties kunnen handhaven- is de dominante maat binnen de evolutie.

niet anders dan de kleine beekjes, waarin de stroom van het leven, die door het grote lichaam van de mensheid heen vloeit, zich splitst.

(2) Dit levensbeginsel staat boven de waarneembare feiten en kan niet worden onderworpen aan experimenteel onderzoek. Alleen door *intuïtie* zijn mensen in staat de evolutie *van binnenuit* te leren begrijpen. Absolute en volmaakte kennis is gebaseerd op innerlijke, gevoelsmatige ervaring en krijgt men door zich te concentreren op de feiten en deze diep te overdenken.

Want wij kunnen het niet genoeg herhalen: het verstand en het instinct zijn in tegenovergestelde zin georienteerd, het eerste naar de levenloze materie, het tweede naar het leven.
Het verstand zal ons door bemiddeling van zijn product, de wetenschap, hoe langer hoe vollediger de fysische werkwijzen ontraadselen. Maar van het leven verschaft het ons niet meer dan een weergave in de taal van het levenloze en het wil ook niet meer dan dat doen. Het verstand draait om zijn object heen, bekijkt het van zoveel mogelijk kanten, die verschillen aan de buitenzijde, trekt het tot zich in plaats van er binnen te dringen.
Wat ons in het binnenste van het leven zelf zal voeren, is de *intuïtie*, en wel het instinct, eenmaal belangeloos en zelfbewust geworden en in staat over zijn object na te denken en het onbegrensd uit te breiden.

7.8.5. Theologie: het punt Omega

(1) Teilhard de Chardin, priester en paleontoloog, gaat in zijn beschouwingen uit van de feiten, zoals die door de wetenschap zijn vastgelegd, maar hij probeert ze tegelijkertijd vanuit zijn christelijk geloof diepte en betekenis te geven van.

Schijnbaar is de moderne wereld uit een anti-godsdienstige beweging geboren. De mens is zichzelf genoeg; de rede neemt de plaats in van het geloof. Ons geslacht en de twee voorafgaande geslachten hebben over niets anders horen spreken dan over het conflict tussen geloof en wetenschap.
Zodat het een ogenblik heeft kunnen schijnen dat de wetenschap voorgoed bestemd was om in de plaats van het geloof te treden. Naarmate deze spanning langer duurt, schijn het conflict zich echter duidelijk in een andere vorm van evenwicht te moeten oplossen, niet door eliminatie, niet door dualisme, maar door synthese. Na bijna twee eeuwen van hartstochtelijke worsteling, zijn wetenschap noch geloof er in geslaagd elkaar van het voetstuk te stoten. Integendeel, het blijkt dat zij zich zonder elkaars hulp niet volmaakt kunnen ontwikkelen, en wel om de eenvoudige reden dat beide door eenzelfde leven worden bezield. De wetenschap kan onmogelijk tot de grenzen van haar kunnen gaan, haar uiterste geven -niet in oorspronkelijke aandrift, en niet in haar gedachtenconstructies-, zonder een mystieke tint aan te nemen, en zich met geloof te laden.
Zodra de wetenschap het lagere, inleidende stadium van analytisch onderzoek te boven komt, en overgaat tot de synthese -een synthese die natuurlijk haar hoogtepunt vindt in de verwerkelijking van een hogere staat van de mensheid- bevindt zij zich in de noodzaak om vooruit te grijpen en een inzet te doen op de toekomst en op het Al; waarmee zij tegelijk zichzelf overstijgt, en boven zichzelf uit verder gaat als *keuze* en *aanbidding*.

(2) Teilhard wil, evenals Bergson, een aantal vragen, die de wetenschap laat liggen, opnieuw aan de orde stellen:

-Welke plaats nemen mensen in binnen de evolutie van het heelal?
-Wat is de betekenis van hun leven?
-Wat kunnen zij van de toekomst verwachten?

Ook in zijn visie ontwikkelt de materie zich in één grote stroom voorwaarts, op weg naar een doel. Materie en leven kunnen niet worden gescheiden: in atomen en moleculen liggen reeds leven en bewustzijn opgesloten. Materie is leven van een lagere orde. Naar het goddelijk scheppingsplan ontstaat eerst de kosmos, vervolgens het leven en tenslotte, als laatste, de mens, een zelfbewust en redelijk wezen, dat de verantwoordelijkheid voor de verdere loop van de evolutie -ook buiten deze aarde- op zich moet nemen.

Thans dient men zich er rekenschap van te geven dat zelfs de positivistische voorstelling van het heelal, wil zij bevredigen, de binnenkant zo goed als de buitenkant der dingen moet bestrijken, de geest zo goed als de stof. De echte fysica is die, welke er te eniger tijd in zal slagen de totale mens geheel te vatten in een samenhangend beeld van de wereld.
Moge ik hiermee het besef wekken dat een dergelijke poging mogelijk is, en dat daarvan het behoud van de moed en de vreugde tot handelen afhangt, voor wie wil en kan doordringen in de grond der dingen.
Ik geloof werkelijk dat er voor een denkend wezen geen beslissender ogenblik is dan dat waarop hem de schellen van de ogen vallen en hij ontdekt dat hij geen element is dat verloren loopt in de kosmische eenzaamheid, maar dat een universele levenswil in hem samenkomt en in hem *mens wordt*. De mens dus niet als onbeweeglijk middelpunt van de wereld, zoals men hem lange tijd heeft gemeend; maar als as en spits van de evolutie, wat wèl zo indrukwekkend is.

Na de lagere sfeer van de planten en dieren verschijnt met de mensen de noösfeer, een denksfeer waarin al het menselijke denken uiteindelijk op bovenpersoonlijke manier aan elkaar wordt gekoppeld, voortdurend groeit en steeds verder zijn invloed uitstrekt.

> Door de werking van de het nadenken ('reflectie') en de ombuiging die daarmee gepaard gaat, sluiten de schakels en de ketens zich; de noösfeer streeft naar de vorming van een enkel afgesloten systeem - waarvan elk deel op zich dezelfde dingen ziet, voelt, verlangt, ondergaat, als alle andere op datzelfde ogenblik.[a]

(3) De stroom van de evolutie zal haar einddoel hebben bereikt in het punt *omega*[b]. Dan zullen de mensen in solidariteit en gedreven door liefde deze planeet bevolken: één in Christus, die allen zal omvatten.

> Aan wie het Christendom alleen van de buitenkant kent, komt het wanhopig ingewikkeld voor. Wanneer men het echter in zijn hoofdlijnen beschouwt, blijkt het een uiterst eenvoudige en verwonderlijk stoutmoedige oplossing van de wereld te bevatten
>
> Uit een valse evangelische vroomheid meent men dikwijls het Christendom recht te doen door het tot een zachtaardige mensenliefde terug te dringen. Men begrijpt echter niets van zijn 'geheimen', wanneer men in het Christendom niet het meest realistische en meest kosmische geloof en hoopvol verlangen ontdekt. Het rijk van God een grote familie? In zekere zin, ja; maar in een andere zin ook een ontzaglijk biologisch proces: dat van de verlossende Incarnatie.
>
> De Christus is het universele beginsel van de levenskracht; omdat Hij is opgestaan als mens onder de mensen, is Hij in de gelegenheid, en is Hij altijd bezig, om de algemene opstijging van de bewustzijns waarvan Hij zich deel gemaakt heeft, onder Zich te buigen, te zuiveren, te richten en overdadig te bezielen. Door een eeuwige daad van gemeenschap en verheffing verbindt Hij het totale psychische leven van de aarde aan Zich. En wanneer Hij alles verzameld en omgevormd zal hebben, keert Hij met een alles besluitende beweging terug naar het goddelijk middelpunt dat Hij nooit verlaten heeft, en sluit Hij zich weer om Zichzelf en om zijn veroveringen.
>
> Het heelal voltooit zich in een synthese van middelpunten, volstrekt in overeenstemming met de wetten van vereniging. God: middelpunt der middelpunten. In dat eindvisioen vindt het christelijk dogma zijn hoogtepunt. Dit is volkomen het punt Omega, zozeer dat ik het nooit gewaagd zou hebben dit punt als hypothese te zien of op redelijke gronden te verklaren, als ik niet in mijn gelovig bewustzijn niet slechts het theoretisch voorbeeld, maar ook de levende werkelijkheid daarvan gevonden had.

Teilhards toekomstbeeld: een mensheid, die geheel vergeestelijkt en in mystieke eenheid met Christus, in broederlijke gemeenschap een leven leidt vol vreugde en liefde.

7.8.6. Conclusie

Gezien vanuit de criteria die binnen de natuurwetenschap worden toegepast staat de evolutietheorie volgens de tegenstanders niet bijzonder sterk: zij valt niet nauwkeurig te beschrijven noch te toetsen en voorspellingen op korte termijn kunnen niet worden gedaan. Ook krijgt men te maken met begrippen als groei, ontwikkeling, tijd, complexiteit en structuur die -zeker in samenhang- moeilijk zijn te definiëren en vaak een speculatieve trek hebben. Bovendien is de paleontologische bewijsvoering vaak erg krakkemikkig.

---

[a]Het valt niet te verwonderen dat in postmoderne tijden al gauw een overeenkomst van noösfeer en cyberspace wordt ontdekt. Teilhards opvattingen zijn dan ook weer erg in.

[b]Natuurkundig, niet theologisch is het betoog van Tipler. Ook dat gaat uit van het punt *Omega* als het goddelijk eindpunt van de geschiedenis. Mensen zullen als informatieverwerkende systemen binnen korte tijd kunnen worden getransformeerd in computers. Deze zullen het heelal worden ingestuurd. Een hypothese die wordt gedeeld door Minsky en Kaku. Door het heelal te koloniseren, zich te ontwikkelen en zich te dupliceren zullen zij tegen het einde der tijden het heft in het gehele universum in handen nemen en bij het begin van de grote ineenstorting ('The Big Crunch') de vrijgekomen, oneindige hoeveelheid aan energie zo sturen dat zij heden en verleden in zich opneemt, individuen herschept en een eeuwig goddelijk leven verspreidt: 'Op het moment dat alle materie in één punt bijeenkomt is ook alle informatie die ooit heeft bestaan in dat ene punt aanwezig. Het Omega Punt kan die informatie waarnemen en is dus alwetend. Bovendien omvat het Omega Punt het hele universum, met andere woorden, het is alomtegenwoordig. Het Omega Punt kan verder met die informatie alle mogelijke scenario's simuleren. Het Omega Punt is dus ook almachtig. Daar heb je dus de drie eigenschappen van de God van de Bijbel'. Maar deze God staat aan het einde van de geschiedenis en stuurt het heelal vanuit de toekomst.

Van vele kanten wordt aangevoerd dat de door de wetenschap aangevoerde feiten niet *automatisch* leiden tot een ontwikkeling naar een zo ingewikkeld en doelmatig geheel van verschijnselen. De wetenschappelijke verklaring op grond van een natuurlijke selectie schiet te kort, en dat zal zij volgens sommigen ook blijven doen[a]. Men moet gaan inzien dat er andere dan materiële factoren in het spel zijn. Toch wordt de evolutietheorie binnen natuurwetenschappelijke kringen aanvaard: zij is vanuit de gegeven feiten de enig mogelijke hypothese. Bovendien ontbreken concurrerende theorieën.[b]

---

[a]Zo stelt Behe dat de complexiteit van een proces als de bloedstolling of het systeem van immuniteit nooit het gevolg kan zijn van een evolutie. Met een beroep op het aloude teleologische godsbewijs van Paley voert hij zelfs opnieuw de complexiteit van het oog aan als reden om aan te nemen dat er een ontwerp achter de evolutie schuil gaat.
Veel belangwekkender is het geval dat Dawkins vermeldt. Er bestaan drie soorten krekels die zich ieder onafhankelijk van elkaar ('convergent') op eigen wijze hebben ontwikkeld. Binnen ieder van deze drie soorten bestaan er weer twee soorten, waarvan de larven van de ene 13, van de andere 17 jaar ondergronds gaan om daarna en masse tot leven te komen (en een plaag veroorzaken). Wat moet je nu met die 13 en 17 jaar? Ook Dawkins komt er niet uit. Maar aan God kun je zo'n creatieve (mis)stap evenmin toeschrijven. In die zin wordt Dawkins noch de evolutietheorie geraakt.

[b]Duidelijk is in ieder geval wel dat het begrip *theorie* in deze samanhang niet in overeenstemming is met eisen die er binnen bv de natuurkunde aan worden gesteld. Er wordt dan ook geprobeerd een andere, passende omschrijving ervan te geven ('de evolutiuetheorie als een collectie modellen'). Maar overtuigend is ook dat nog steeds niet.

7.9. POSITIVISME
een kritiek

Het positivisme geeft aan de hand van de natuurwetenschappen uitleg van de situatie waarin mensen zich binnen natuur en samenleving bevinden. Het gaat -dat ligt in zijn naam opgesloten- uit van de feiten. Dit betekent dat je bij de beschrijving van de verschijnselen alleen waarde mag toekennen aan gecontroleerde beweringen die slaan op waarneembare standen van zaken of voorvallen in de buitenwereld. Objectiviteit en intersubjectiviteit zijn de uitgangspunten van elk onderzoek en van iedere analyse. Feitelijke beweringen zijn in eerste instantie gebonden aan een bepaalde taal en zijn daarom aan discussie onderhevig. Of het om een plant, een struik of een boom gaat, is soms moeilijk uit te maken. Maar dat er sprake is van een objectief verschijnsel, waarop deze bewering betrekking heeft, is voor een positivist onloochenbaar. Je kunt er immers naar toelopen, het aanraken en waarnemen[a]. Zo'n verschijnsel in samenhang te beschrijven is de opdracht van de wetenschap. Met operationalisme en instrumentalisme als methodologische wapens bij uitstek.

Vanuit zijn materialistische visie wijst het positivisme iedere idealistische of spirituele benadering op voorhand af: illusie en hallucinatie worden tot wet verheven en dat voert tot absurde redeneringen. Lees er Plato, Samkara, Berkeley en Hegel maar op na. Nee alleen het reïsme biedt de waarborg voor een betrouwbare kijk op de werkelijkheid. Het is immers redelijker te beweren dat je niet kunt ontkennen dat je bepaalde verschijnselen, die je waarneemt, ook echt waarneemt, dan dat je het tegendeel beweert. Het is een feit dat je verschijnselen kunt waarnemen, hoe je die dan ook vervolgens benoemt en uitlegt. Als een god je een illusie zou voortoveren, dan is het nog altijd een illusie waarbinnen jij waarneemt. Een illusie die er bovendien behoorlijk geordend uitziet en die weinig lijkt op de chaotische wereld van bv de droom.

Velen zullen niet bestrijden dat het positivisme op het terrein van de pure natuurwetenschappen een zekere logica niet kan worden ontzegd -aan de kritiek van Popper en Kuhn bv hoeft het zich, gezien zijn pragmatische aanpak niets gelegen te laten liggen-, maar dat betekent wel dat het zich op de gebieden van biologie, psychologie en sociologie gedeisd behoort te houden. Daar gelden andere, vaak veel complexere wetten en redeneringen. Van een reductie naar puur natuurwetenschappelijke uitspraken kan geen sprake zijn.
Maar dat is de vraag. Neem je afstand en laat je je niet leiden door de vaag speculatieve afwegingen die in neo-rationalistische kring opgang doen (Rawls, Searle, Nagel, Habermas, Finkielkraut), dan is het mogelijk op zakelijke en nuchtere manier een visie te ontwikkelen die minstens evenveel slagkracht heeft, maar die wel is ontdaan van haar idealistische omhulsel.
Neem de term bewustzijn, een kernbegrip binnen de hedendaagse filosofische discussie. Bewustzijn is niet een soort substantie, het is niet iets dat 'bestaat' en dat inwerking heeft op zijn omgeving, maar 'bewustzijn' moet worden gezien als een complex-beschrijvend begrip dat verwijst naar biologische en gedragswetenschappelijke aspecten.
Grondslag vormt de taal, een ingewikkeld en gevoelig instrument binnen de menselijke communicatie. Via associaties leren mensen langzamerhand taalklanken te koppelen aan verschijnselen in de buitenwereld en deze in een syntactische samenhang te plaatsen. Binnen dit proces ontstaan er in de dagelijkse praktijk bovendien begrippen als hier, nu en ik. Abstracta, waarvan het gebruik mensen als persoon plaatst in een ruimtelijke en tijdelijke wereld. En zo vindt er een eerste bewuste scheiding plaats van subject en object. Deze wordt versterkt door het referentiële karakter van de taal.[b]
Nog belangrijker is de stap waarin de mensen leren in en tot zichzelf te spreken. Zij plaatsen zich in een verhaal, zij verwerken hun herinneringen en emoties. Maar zij maken ook afwegingen, beramen plannen en beargumenteren die. Het feit dat zij zo doelgericht aan hun toekomst werken, geeft hun een gevoel van vrijheid en verantwoordelijkheid. Deze innerlijke communicatie -en dat is verrassend- onderscheidt zich in weinig van de communicatie die zich in het leven van alledag tussen mensen onderling afspeelt.

---

[a] *Feiten bestaan niet onafhankelijk van de taal, zoals heel vaak, ook vanuit de natuurwetenschappen, wordt beweerd. Nee, het zijn juist taaluitingen in de vorm van gecontroleerde beweringen. De verschijnselen staan wel los van de taal en worden binnen de taal beschreven.*

[b] *Het is de vraag of je buiten de taal om wel van bewustzijn kan spreken. Is een vogel die zijn eigen gefluit kan onderscheiden van dat van andere een bewust wezen? Het lijkt ver gezocht, ook al wordt er in zo'n geval van een primair bewustzijn gesproken.*

Bewustzijn uit zich in zelfkennis en in de sturing van het eigen gedrag binnen de groep. Het is een vorm van kennis en aandacht, die vooral te danken is aan de verfijnde structuur van de menselijke hersenen. Verder valt er weinig over te zeggen. In ieder geval is het niet nodig het te omschrijven als de structurele samenhang van geest, psyche, subjectiviteit en intentionaliteit die op haar beurt aan de basis zou staan van de menselijke cultuur. Integendeel, het bewustzijn komt juist voort uit de cultuur.

Het is zonneklaar dat de speculatieve benadering alleen maar dient om een vooral ethisch nihilisme te ontlopen. Het is in de eerste plaats een poging om de menselijke persoonlijkheid en waardigheid te redden en de menselijke vrijheid en verantwoordelijkheid veilig te stellen. De (zelf)bewuste mens als schepper van zijn eigen leven en van zijn eigen, grootse cultuur.
Nu is nihilisme onontkoombaar: het heelal wacht een kille dood, de evolutie voltrekt zich volstrekt willekeurig en zonder doel. Voor mensen valt er weinig eer te behalen en is er weinig om zich op te verheugen. Het enige wat baat is in te gaan op de eis van Nietzsche om je absolute vrijheid op je te nemen of op de roep van bv een positivist als Skinner om het leven zo in te richten dat mensen hun korte leven in vrede en solidariteit kunnen leiden. Iedere andere weg, zoals een vlucht in spiritualiteit of hedonisme moet worden beschouwd als een diepe, gevoelige en pijnlijke nederlaag in de toch al vernederende situatie waarin mensen doorgaans verkeren. Het is een nederlaag in het niets, je hoeft er niet om te talen. Maar dat is niets dan een schrale troost.

INDIVIDU EN SAMENLEVING
de ethiek

8.A. INLEIDING

8.0. Persoonlijke en sociale ethiek

8.0.0. Psychologie, sociologie, literatuur

(1) Mensen maken bijna zonder uitzondering deel uit van een omvattend sociaal systeem. Als individuen hebben zij hun persoonlijke wensen en beweegredenen, als leden van groep en samenleving zijn zij gebonden aan gedragscodes en aan de regels die daaruit voortvloeien. Om enig inzicht te krijgen in de problemen die zich voordoen op dit complexe gebied is het nodig zich een beeld te vormen van de psychologische en sociologische vraagstukken, van de oplossingen die op deze gebieden worden geboden en van de ethische consequenties die daaruit kunnen worden getrokken. Psychologie en sociologie liggen dus ten grondslag aan de overwegingen die men binnen de ethiek doet.

Het is bv belangrijk om te weten hoe mensen zich gedragen binnen groep en gemeenschap, of zij van uit zichzelf aan hun eigenbelangen en hun persoonlijke wensen voorrang geven boven de sociale eisen en plichten of dat zij juist vanuit zichzelf geneigd zijn zich sociaal op te stellen en zich in te zetten voor het algemene belang. Belangwekkende aanzetten voor nader onderzoek liggen in de gedragswetenschap, de speltheorie, het model van Tönnies, de experimenten van Milgram, de roltheorie en de systeemtheorie. Met als leidraad de vraag of sociale systemen zich niet anders gedragen dan als andere natuurlijkje processen of dat zij juist strategieën ontwikkelen zoals je die in de levende natuur terugvindt.
Zulke overwegingen zijn een onderdeel van de *sociale filosofie*. Deze doet een meta-onderzoek naar dat wat binnen de sociologie aan de orde wordt gesteld en naar dat wat er binnen de westerse filosofische traditie aan denkbeelden is ontwikkeld. Met macht, vrijheid en menswaardigheid als kernvraagstukken.

(2) In de ethiek komen twee kernvragen op. De ene in de persoonlijke sfeer: wat betekent het een goed leven te leiden? De ander in de sociale sfeer: wat houdt een rechtvaardige samenleving in?
In de *persoonlijke* ethiek wordt een onderzoek gedaan naar de omstandigheden en voorwaarden waarbinnen een optimaal bestaan voor individuen mogelijk is, in de *sociale* ethiek bestudeert men de bestaande moraal en toetst die aan haar mogelijkheden mensen een rechtvaardig bestaan te waarborgen.[a] De grenzen tussen sociologie, sociale filosofie en sociale ethiek zijn vaag.

→ 8.0.0.kader: literatuur en ethiek.

[a] In de ethiek wordt gewoonlijk een onderscheid gemaakt tussen een descriptieve en een normatieve tak. In de eerste wordt de moraal beschreven en wordt onderzocht hoe zij binnen een groep of samenleving functioneert, in de tweede wordt een kritische analyse van de bestaande moraal gegeven en worden algemene normatieve beginselen (bv gelijkwaardigheid) en regels (bv *do ut des*) geformuleerd, die een behoudend of een revolutionair karakter kunnen hebben. Op grond hiervan kunnen bijstellingen en herzieningen worden voorgesteld van de bestaande moraal.

8.0.0 kader Ethiek: literatuur tegenover filosofie als meta-activiteit.

Soms bestaat er bij de bestudering van de moraal en van het mensbeeld dat daarmee onlosmakelijk is verbonden (→8.1.1) de neiging de filosofie te laten opgaan in de literatuur. In dit kader de weerlegging van dit standpunt: filosofie en literatuur zijn elkaars antipoden. Een stellingname die ook inhoudt dat de ethiek als (filosofische) meta-activiteit zich binnen de literatuur niet thuisvoelt.

Gedragscodes worden bestudeerd in de ethiek. Het is een misvatting om -met de antimoderne mode mee- te stellen dat literatuur een specifieke weg opent om ethiek te bedrijven.
Zo beschouwt Nussbaum de auteurs Dickens, Foster en Whitman als dichterlijke rechters omdat zij gelijkheid en strijd tegen onderdrukking hoog in hun vaandel voeren. Maar zij spreekt niet van een Nietzsche, een Bataille, een Genet, een Pynchon die meer dan anderen de rechters van hun tijd zijn en die een geheel andere 'publieke rationaliteit' -óók gebaseerd op oude westerse tradities- op het oog hebben dan de auteurs die door Nussbaum worden ingebracht en die bovendien hun stem met meer kracht laten spreken.

Literatuur moet als literatuur worden beoordeeld en niet als pamflet worden gebruikt. Kunst, het kan niet genoeg worden benadrukt, staat los van de ethiek. Bovendien staat een auteur als Dickens los van zijn werk. Niet hij, maar de narrator is verantwoordelijk voor de visie binnen het verhaal (→ 10.9.1). Je kunt dus niet zeggen dat Dickens een dichterlijk rechter is.
Natuurlijk, ieder verhaal kan worden gebruikt om nieuw materiaal aan te dragen of om een morele code aan de orde te stellen en aan te bevelen. Zo'n verhaal kan heel goed zijn geschreven en daarmee kunstzinnige trekken bezitten. Maar het feit dat erover als over een kunstwerk wordt gesproken voegt niets toe aan het de morele kracht van dit verhaal. Met andere woorden: een willekeurig verhaal verschilt in dit opzicht in niets van een verhaal dat is geschreven door Vestdijk.

Zeker, in een literair werk komt een aantal gedragscodes direct of indirect ter sprake, maar dat gebeurt ook, maar dan meestal in iets minder gestileerde vorm, tijdens het eerste het beste kroeggesprek. Op dat punt is voor de schrijver en zijn werk geen unieke status weggelegd .[a]
De ethiek verschijnt pas als gedragscodes uitdrukkelijk worden geanalyseerd [b], en dat kan alleen buiten het werk om. Anders geformuleerd: literatuur beoogt de kunstzinnige ordening van de taal als esthetisch medium tot een eenheid van inhoud en visie. Deze visie is onderworpen aan een bepaalde gedragscode, die op haar beurt kan worden onderworpen aan een ethisch onderzoek.
Nu is het onmogelijk de moraal binnen het kunstwerk zelf op meta-niveau te analyseren. Of dit moet uitdrukkelijk gebeuren, maar dan krijgt het werk een filosofische inslag en dat is volgens Nelleke Noordervliet een slecht paspoort voor de eeuwigheid. Filosofie kan voor een auteur naar de mening van Kees 't Hart dan ook alleen maar een inspiratiebron zijn. Filosofische romans hebben, zoals M.Februari zegt, een bepaalde 'onderneming', ze proberen iets te achterhalen: hoe kun je vorm geven aan meervoudigheid, welke meerwaarde ontleen je aan literaire constructies, wat is de cognitieve functie van literatuur? Een (filosofische) meta-activiteit dus.

Nu zijn de verschillen tussen filosofie en literatuur immens. Niemand is op dit punt duidelijker dan Désanne van Brederode, zelf schrijfster en filosoof.Tegenover de hartstocht en vrijblijvendheid van de literatuur staat de zuiverheid van de filosofie: *'Filosofie moet koud zijn, kritisch, wreed en letterlijk een paardenmiddel; zo weinig lichaamseigen dat het je afweersysteem ontregelt.'* En schrijven, dat is zwembaddenken op papier: '*Ik trek baantjes van letters over het beeldscherm, kalm, emotieloos, ongestoord, niet gehinderd door mijn belangen, door vragen als Wat zou een ander daarvan vinden? Hoewel minder regelmatig, minder ritmisch dan het uitvoeren van de schoolslag, lijkt schrijven nog het meest op zwemmen. Het is dodelijk saai werk*'. Maar ook: *'Ik denk in het Sportfondsenbad evenwichtiger, milder, origine-*

---

[a]Wel mag je, volgens Bas Heijne, van een auteur verwachten dat hij het moralisme achter zich laat, en dat hij vanuit een moreel besef '*een scherp oog heeft voor de morele dilemma's waarvoor mensen zich gesteld zien, dat hij zijn lezer kan laten zien dat er achter iedere werkelijkheid nog weer een andere werkelijkheid ligt*'. Met natuurlijk de vraag of achter deze visie op haar beurt niet weer een typisch westers moralisme schuilgaat.

[b]Ethiek verschijnt niet als er deugden en ondeugden worden geëtaleerd: deze zijn ook in een kunstzinnig werk gebonden aan een gedragscode (en een mensbeeld), en juist bij de analyse daarvan begint de ethiek.

ler, positiever, ruimer en in kleuriger beelden dan daarbuiten.'

Reden genoeg om het oneens te zijn met de stelling van Rorty dat het een illusie is in filosofie meer te zien dan een manier van (literair) schrijven. De oproep van Peirce om het goede schip van de filosofie te redden uit de handen van de wetteloze zeerovers van de literatuur is dan ook nog steeds behartenswaardig. Filosofie veronderstelt naar zijn mening een wetenschappelijke houding in de zin van een -vooral ook alledaags- belangeloos zoeken naar de waarheid. Met alle nadruk op het gewone menselijke verstand.
En die wetteloosheid van de literatuur? Je zou kunnen denken aan de het grote gevaar dat auteurs voor amateur-psycholoog of -ethicus gaan spelen met de schijn van analyse en diepzinnigheid als hun belangrijkste wapens.
Aan de andere kant dreigt juist het gevaar van een slaafse navolging binnen romans van allerlei modieuze psychologische en ethische theorieën. Zo heeft men lange tijd de psycho-analyse en Jungs analytische psychologie geabsorbeerd. Wat leidt tot een sterke tijdgebondenheid: '*Literaire werken waarin de auteur geheel of voor een groot deel op onveranderde analytische visies ('analytics') vertrouwt lijken steeds banaler naarmate de theorie deel wordt van een hoofdstuk in de geschiedenis van ideeën'* (E.David). De enige mogelijkheid ligt in een afweging van wetenschappelijke psychologie en alternatieve visies, die betwisten wat eigenlijk onbetwistbaar is (David: 'constantly dispsuting the indisputable').
Conclusie: literatuur en filosofie, de ethiek ingesloten, behoren hun eigen weg te gaan. Het spanningsveld ligt alleen daar waar filosofie in een literaire vorm wordt gegoten.

8.0.1. Wensen en behoeften

(1) Er bestaan een aantal voorwaarden, waaraan *moet* worden voldaan opdat mensen in natuur en groep kunnen blijven leven[a]. Onontbeerlijk zijn de behoeften[b]:

(biologisch:)	zuurstof, voedsel, slaap
(psychologisch:)	zekerheid, orde, rust
	afwisseling, nieuwsgierigheid
(klimatologisch:)	kleding, onderdak
(maatschappelijk:)	geld.

Men kan spreken van primaire behoeften, hoewel een zwerver er anders over zal denken: geld, onderdak, zekerheid en nieuwsgierigheid lijken hem een zorg te zijn.

(2) Om een onbezorgd en plezierig leven te leiden zal ook aan een aantal secundaire behoeften moeten worden voldaan. Deze kunnen onderling sterk verschillen -zoals de bijlage aantoont- en zijn, hoewel ze als persoonlijk worden beleefd, grotendeels gebonden aan tijd en omstandigheden. Zeker in de moderne tijd wordt een welvarend bestaan door velen als een ideaal gezien.

8.0.2. Waarden

(1) Van dingen kan men plezier hebben én men kan ze waarderen. Plezier is een beleving, men ondergaat het zonder erover na te denken, maar een waarde kent men toe, men spreekt een oordeel uit: 'Dat feestje was leuk!', 'Deze roos is mooi!', 'Dat pindarotsje was lekker!'.
Waardeoordelen zijn in de eerste plaats een uiting van goedkeuring en afkeuring, maar ze geven vaak ook een norm aan en komen dan tot stand na overweging, vergelijking en keuze: 'Ik ben blij dat ik in een democratie woon!', 'Dat is een goede roman!', 'Die maatregel is billijk!, 'Dit is een efficiënte methode', 'Dat overhemd is duur!'[c].

(2) Waarden kunnen, na afweging, worden geselecteerd uit wensen en behoeften om vervolgens als doel te worden nagestreefd: een vakantie in de USA, het gezinsleven, de bescherming van de natuur. Waarden in de subjectieve sfeer gaan terug op nut en belang en worden gedefinieerd in termen van plezier ('hedonè') en geluk ('eudaimonia'). Zij zijn sterk gebonden aan de omstandigheden.

Waarden worden vaak toegekend op grond van schaarste: water, land, arbeid, tijd, geld. De waarde stijgt naarmate er minder van iets is. Handel wordt dan een middel de schaarste te verdelen (ruilwaarde, homo economicus). Waarde heeft in dit vlak -denk aan geld- een instrumentele betekenis: zij is een middel om iets te bereiken.

(3) Het is binnen de ethiek gewoonte de term *intrinsieke waarde* te gebruiken als men wil aangeven dat iets een doel, een waarde in zichzelf bezit. Je beschouwt iets als onontbeerlijk, je hebt er veel of zelfs alles voor over, bv werk, gezondheid, een vriendschap, een auto, bezit, de muziek van Mozart.

Waarden kunnen intrinsiek én instrumenteel zijn. Een wandeling, een studie, een huwelijk een concert kunnen alle doel op zich zijn of middel om iets anders na te streven.

---

[a] In meer abstracte zin is het mogelijk de voorwaarden van het (menselijke) bestaan te definiëren in termen van informatie (→ 8.3.3) en energie. Menselijke cultuur is pas mogelijk geworden door het gebruik van vuur en zij heeft pas haar kracht gekregen door mondelinge en schriftelijke cultuuroverdracht. De psychologische instelling van mensen wordt bovendien beheerst door informatietheoretische wetmatigheden (→ Exc.V).

[b] Het is de meest veilige weg om behoefte niet te omschrijven in psychologische of biologische termen: er is geen sprake van een innerlijke drang naar bv zuurstof, voedsel, kleding. Alleen omdat zij als plezierig en gemakkelijk worden ervaren, worden ademhalen, eten en kleden tot gedragspatronen. Levensbehoeften zijn niets anders dan (uiterlijke) voorwaarden om te kunnen voortbestaan.

[c] Waarden kunnen ook worden ingevoerd: de waarheidswaarden in de propositielogica, een munteenheid in de economie, de meter als maat, het systeem van Celsius als graadmeter voor de temperatuur. Waarden worden dan 'objectief', zij liggen vast.

(4) Om goed te functioneren wordt van leden van een groep of samenleving verwacht dat zij zich aan de regels houden en zich sociaal opstellen. In dit verband wordt aan deugden als gehoorzaamheid, loyaliteit, verantwoordelijkheid, plichtsbetrachting, coöperatie, moed en opofferingsgezindheid een bijzondere -zelfs intrinsieke- waarde toegekend. Dit op dubieuze gronden: in feite wordt er geëist je als vanzelfsprekend aan te passen, je rollen te spelen en je positie in te nemen.
Zelfs traditionele deugden als oprechtheid, eerlijkheid, liefde en vriendelijkheid zijn uiteindelijk geen intrinsieke, maar instrumentele waarden: zij zijn alleen waardevol in een bepaalde context en gebonden aan eigen (morele en ethische) codes. Stirner, Nietzsche, Marinetti en Genet (→ 8.7) hebben een volstrekt andere visie op dat wat een waardevol en deugdzaam leven is.

→ Dispositities: Exc.XIV.7.
→ Virtus/arete: KCF.4.1.
→ Sociale autoriteit, de machtigingspositie: KCF.5.2.4.

(5) De term waarde is via Lotze in de (Duitse) filosofie binnengedrongen en krijgt een overstijgende ('transcendente') status. Er bestaat een objectief Rijk van Waarden (Plato, Von Hartmann), dat buiten de stoffelijke werkelijkheid om en buiten het bewustzijn om bestaat. Dit kan via rede of intuïtie worden gevonden. Kernwaarden zijn de platonische ideeën waarheid, goedheid, schoonheid (en rechtvaardigheid). Tegenover deze speculatieve visie stellen anderen dat alle waarden in laatste instantie kunnen worden afgeleid uit persoonlijke wensen en behoeften. Zo bv Epicurus (→ 8.6) en de utilaristen(→ 8.7).

→ Waarden: 4.3.2.3, Exc.XXI.3.1.1.

8.0.3. Persoonlijke ethiek. Het goede leven

(1) In de persoonlijke ethiek worden de waarden aan de orde gesteld die het leven voor een mens de moeite waard maken. Over deze intrinsieke waarden wordt in de loop van de geschiedenis op uiteenlopende manier gedacht. Op grond van de verschillende historische en moderne opvattingen stelt William Frankena de volgende lijst samen:

-leven, bewustzijn, activiteit.
-gezondheid en kracht.
-plezier en bevrediging van allerlei soort ('hedonisme').
-geluk, gelukzaligheid, tevredenheid.
-waarheid.
-kennis, overwogen oordeel, begrip, wijsheid.
-esthetische ervaringen (schoonheid, harmonie, evenwicht).
-kunstzinnige ervaring.
-moreel goede aanleg en deugden.
-wederzijdse genegenheid, liefde, vriendschap, samenwerking.
-eerlijke verdeling van goed en kwaad.
-harmonie en evenwicht in eigen leven.
-macht en de ervaring iets bereikt te hebben.
-zelfexpressie.
-vrijheid.
-vrede, zekerheid.
-avontuur en het nieuwe.
-goede reputatie, eer, achting.

Toegevoegd kunnen worden: humor, extase en roes, religieuze ervaring.

(2) Aan het einde van zijn *Ethics* geeft Frankena een analyse van *het goede leven* [a], zoals dat door hem (en anderen) als ideaal wordt beschreven.

> Het goede leven zal, zoals Plato zei, een 'gemengd leven' zijn. Het bestaat uit activiteiten en ervaringen van de soorten die ik (boven) al eerder heb gerubriceerd : activiteiten en ervaringen die prettig zijn of prettig én in zekere mate uitmuntend. Deze activiteiten en ervaringen, kunnen we stellen, maken de *inhoud* uit van het goede leven.
> Met zijn gebruikelijke inzicht stelde Plato evenwel met klem dat het goede leven ook *vorm* moet bezitten. Hiermee bedoelde hij *patroon* en dacht dat een leven, wil het goed zijn, ook harmonieus moet zijn.
> Het kan wenselijk zijn zijn opvatting van patroon iets uit te breiden, maar hij had zeker gelijk toen hij er melding van maakte. Ieder leven zal onvermijdelijk een of ander patroon
> bezitten en het is redelijk aan te nemen dat sommige patronen beter zijn dan andere.
> D.H.Parker, die dicht bij Plato staat, dacht dat iemands leven trekken moest bezitten als eenheid in verscheidenheid, evenwicht, ritme en hiërarchie. A.N.Whitehead, meer verwant
> met romantiek en evolutionisme, dacht dat het patroon naast continuïteit en traditie, ook het nieuwe en avontuurlijke moest insluiten, en dat het deze factoren in een bepaald soort afwisselingsritme moest omvatten.
> In onze tijd is er, sinds de Romantiek, een zienswijze opgekomen, die afgeeft op (het zoeken naar) bevrediging en uitmuntendheid ten gunste van autonomie, authenticiteit, betrokkenheid, creativiteit, vastberadenheid, je eigen gang gaan, vrijheid, zelfexpressie, inspanning, strijd enz.
> In elke letterlijke of extreme vorm is deze zienswijze naar mijn mening onhoudbaar, maar zij bevat een belangrijke waarheid: het beste leven is een leven dat bij zijn vorming niet alleen vatbaar is voor patronen, maar dat ook wordt geïnspireerd door een zekere attitude, houding of 'stijl van leven'.
> Whitehead noemde dit de 'subjectieve vorm' en dacht dat 'reverence' (eerbied en bewondering) de overheersende stijl in ons leven moest zijn, hoewel hij andere noemde. Ook autonomie lijkt mij hier van pas te komen, naast andere dingen, die al zijn opgesomd. Maar zelf zou ik er ook rationaliteit, en de daarmee verbonden houdingen als objectiviteit en intellectuele verantwoordelijkheid, aan toe willen voegen. En misschien is dit het moment dat je opnieuw de liefde zou moeten noemen.
>
> We kunnen de discussie verbinden met dat wat reeds is gezegd door twee opmerkingen te maken. De eerste: de ethiek ('morality') staat of behoort, zoals al het andere, ten dienste te staan van het goede leven in de hier gegeven betekenis.
> De andere: de ethiek staat niet louter ten dienste van iemands eigen goede leven, maar ook even goed van dat van anderen, en daarom kan zij iemand beperken in zijn streven naar wat goed is -op grond van de beginselen van weldoen ('benificence') en rechtvaardigheid.
> Deugd, zegt Socrates in de *Meno*, is niet de kracht om het goede te bereiken of goede dingen te verwerven: het is je rechtvaardig, eerlijk, gematigd en, moeten we er aan toevoegen, welwillend ('benevolently') gedragen.

Een tekst die duidelijk maakt dat de persoonlijke ethiek vooral gaat over de vormgeving van het eigen leven. Daarbij verwaarloost zij wel het overweldigende belang van *de sociale vorm*: mensen worden voor een belangrijk deel, of zelfs wel helemaal gevormd (en gecontroleerd) door hun omgeving.
Aan de andere kant brengt het onderscheid tussen vorm en inhoud de ethiek in de kunstzinnige (informatie-theoretische) sfeer: vanuit een creatieve levensinstelling kunnen mensen op verrassende wijze vorm geven aan hun eigen leven om zo de strijd aan te binden met sleur, verveling en conformisme. In deze zin spoort Stuart Mill aan tot een excentriek bestaan.

> Tegenwoordig is alleen al het voorbeeld van non-conformisme, alleen al de weigering om zich te buigen voor het gangbare, een verdienste. Juist omdat de tirannie van de publieke opinie van excentriciteit een verwijt maakt, is het nodig dat mensen excentriek zijn, om deze tirannie te doorbreken. Excentriciteit is altijd rijkelijk aanwezig geweest in tijden en op plaatsen waarin sterke karakters ruim zijn vertegenwoordigd; en de mate van excentriciteit in een samenleving is in het algemeen evenredig geweest aan de mate van genialiteit, geesteskracht en morele moed die deze samenleving bezat.

Dit zonder de uitwassen van een 'Übermensch'.

> Ik houd hier geen pleidooi voor het soort 'heldenverering' dat het toejuicht als een sterke, geniale man zich met geweld van het bestuur over de wereld meester maakt en deze tegen haar zin in dwingt om zijn wil te doen. Het enige waar hij recht op heeft, is de vrijheid om de weg te wijzen.

---

[a] *Goed* heeft in eerste instantie niet een moreel-ethische, maar een technisch-functionele en waarderende betekenis: een goede zet, goed Nederlands, het goede der aarde, een goede speler, goed van lengte (voor de situatie in het klassieke Grieks → Exc.IX.1.2.2.3n.).

BIJLAGE: BEHOEFTEN EN WENSEN

Als oriëntatie een lijst van voorwaarden ('behoeften'), waaraan voldaan zou moeten worden om je leven dragelijk te maken, je voldoening te geven of je zelfs gelukkig te maken. D e primaire behoeften (→ hoofdtekst) zijn niet opgenomen, maar moeten wel in de commune/woongemeenschap overwegingen worden meegenomen.

1. gezondheid
   lichamelijke schoonheid
   lichamelijke kracht
2. seksualiteit
3. vriendschap
   genegenheid/liefde
4. huwelijk/samenwonen
   kinderen
   gezin
5. waardering
   respect
   aanzien/status
   invloed
   macht
6. gevaar/spanning (avontuur)
   conflict/spanning (ruzie/twist)
7. werk/arbeid
   prestatie
8. vrije tijd
   vakantie
9. minimum inkomen
   welvaart
   rijkdom
10. sieraden
    cosmetica
    lichamelijke versiering
    mode
    etikette
11. snoepen
    lekker eten
    drugs (bv hasj, prozak, alcohol)
12. fiets
    auto
13. televisie
    radio
    video
    muziekinstallatie
14. wasmachine
    afwasmachine
15. computer
16. opleiding/scholing
    wetenschappelijk inzicht
    kunstzinnige beschouwing
    sociaal, politiek en economisch inzicht
17. natuur
18. sport zien
    TV
    lezen
    muziek luisteren
    humor
    kunst (theater, museum, filmhuis)
19. sport doen
    uitgaan
    dansen
    wandelen
    varen
    reizen, trekken
    hobby (bv knutselen, verzamelen)
    kunstzinnige expressie (bv beeldhouwen, piano-spelen, ballet,)
    gokken
20. de democratie en zijn waarden
21. sociale instelling
    politieke instelling
22. religieuze instelling
    godsdienstige instelling
23. ...
    ...
    ...

Iedereen zal een meer of minder bewuste keuze maken tussen de gegeven behoeften, waarbij de waardering zich beweegt tussen de polen volstrekt misbaar & misbaar naar onontbeerlijk & volstrekt onontbeerlijk.

8.0.4. Sociale ethiek (1). Rechtvaardigheid

In het dagelijks leven wordt het begrip rechtvaardigheid in verband gebracht met godsdienstige voorschriften, oeroude vermaningen als de Gulden Regel, met politieke leuzen als vrijheid, gelijkheid en broederschap of gedachten over onpartijdigheid en menselijke waardigheid. Binnen de filosofie wordt dit alles niet als vanzelfsprekend aanvaard. Er wordt gestreefd naar een heldere vraagstelling en een duidelijke scheiding van de verschillende soorten problemen. In het onderzoek stuit men dan op drie kernvragen:

-Zijn regels willekeurig en is een begrip als rechtvaardigheid cultuurgebonden óf bestaan er absolute waarden, die binnen de sociale ethiek als norm kunnen dienen?
-Welke plaats neemt het individu in binnen een samenleving, hoe ligt de verhouding tussen zijn persoonlijke inbreng, zijn vrijheid en de sociale controle? [a]
-Regels lijken onmisbaar, maar hoe kan men garanties inbouwen die het misbruik ervan voorkomen?

Inhoudelijk wordt het begrip rechtvaardigheid in de moderne tijd vooral verbonden met vragen naar de eerlijke verdeling van macht en bezit, en met de vraagstukken rond menselijke (gelijk)waardigheid en vrijheid.

8.0.5. Sociale ethiek (2). Pragmatische contra ideële ethiek.

> Wat zijn de gevolgen van de formalisering van de rede? Gerechtigheid, gelijkheid, geluk en verdraagzaamheid, al deze begrippen, die in vroegere eeuwen inherent waren aan de rede, of door deze gesanctioneerd moesten worden, hebben haar ideële wortels verloren. Weliswaar dienen zij nog als richtsnoer, maar er is geen rationele instantie meer die de competentie heeft ze een bepaalde waarde toe te kennen. Geruggensteund door eerbiedwaardige historische documenten, genieten ze nog een zeker prestige en zijn sommige in de grondwet van verschillende landen opgenomen. Ze worden echter niet meer gelegitimeerd door de rede. Wie kan zeggen dat een van deze idealen nauwer op de waarheid betrokken is dan haar tegendeel? Volgens de filosofie van de doorsnee intellectueel bestaat er slechts één autoriteit, namelijk de wetenschap in de zin van classificatie van feiten en berekening van waarschijnlijkheden. De constatering dat gerechtigheid en vrijheid als zodanig beter zijn dan ongerechtigheid en onderdrukking is wetenschappelijk niet verifieerbaar en nutteloos. Ze klinkt even zinloos als de constatering dat rood mooier is dan blauw of een ei beter dan melk.
>
> Max Horkheimer

(1) Cruciaal binnen de ethiek is de tegenstelling tussen positivisten, die van een samenleving verwachten dat ze goed *functioneert* (Skinners 'Walden Two') en speculatieve denkers, die stellen dat het gedrag van groep en individu moet worden getoetst aan *ideële waarden* als goedheid, waarheid en rechtvaardigheid (Plato's 'Politeia'). In de ogen van de positivisten is een samenleving 'rechtvaardig' als ze goed draait en de leden ervan tevreden zijn, terwijl hun tegenstanders menen dat een samenleving pas goed functioneert als ze rechtvaardig is.
Positivisten zijn pragmatis(tis)ch[b] van instelling en neigen naar een nihilistische kijk, zij zien geen waarden, hoogstens nuttigheden en belangen. Naar hun opvatting bestaan er geen ingeboren normen of absolute doeleinden die als fundament kunnen dienen voor het menselijk gedrag.
De ideële ethiek ziet mensen als wezens met een eigen ethische inbreng, wezens die zich in hun handelen richten op waarden van een hogere orde. Mensen kan men niet, zoals de positivisten geloven, natuurwetenschappelijk verklaren en louter getalsmatig beschrijven. Je kunt hen niet leren kennen en begrijpen door hen louter op hun biologische en gedragsmatige kenmerken te beoordelen. Ze spelen niet enkel hun sociale rollen, zij worden in hun morele gedrag niet alleen gestuurd door de gedragscodes, maar zij zijn vooral ook zelfbewuste wezens, die als persoon in vrijheid kunnen handelen en hun eigen,

---

[a] De ethiek heeft zich vanaf de antieke periode geconcentreerd op de plaats die mensen innemen binnen samenleving en kosmos. Pas met de opkomst van de technologie komt in alle ernst de vraag op naar de verhouding die zij hebben aangenomen en moeten aannemen tegenover de natuur. De milieu-ethiek doet zijn intrede (→10.9.6.4).

[b] Het begrip *pragmatisch* verwijst naar een levenshouding, het begrip *pragmatistisch* naar een filosofische stroming die deze houding een theoretisch kader probeert te geven. De term *pragmatisme* dekt in feite beide begrippen.

innerlijke verantwoordelijkheid dragen.

→ Rol of zelf?: KCF.6.1.
→ Scepsis contra beschouwing: Exc.XXXIX.4.2.

(2) Nog steeds actueel is de felle kritiek uit neo-marxistische hoek op de pragmatische visie van de positivisten. Deze benadering van sociale en politieke problemen schiet te kort, omdat niet wordt ingezien dat het pas op grond van een kritische analyse mogelijk is om misstanden te doorzien en aan de kaak te stellen. Daarvoor is het gebruik van ethische termen als uitbuiting, onderdrukking en vervreemding onontbeerlijk (Marcuse). Naast de socio-analyse en de socio-kritiek is het bovendien noodzakelijk een nieuwe visie op de toekomst te ontwikkelen. Soms zal deze visie de vorm krijgen van een utopie, een blauwdruk, waarin de toekomstige mogelijkheden creatief worden verbeeld.

De Frankfurter Schule (1923-1950) verwijt de moderne sociologie haar positivistische inslag: zij beschrijft de maatschappij oppervlakkig, zonder een oordeel te willen vellen over de sociale toestanden, die er heersen en over de morele en ethische waarden die er leven. Dit betekent in feite dat zij het huidige, kapitalistische systeem bevestigt en versterkt, en dat zij zo medeplichtig is aan de onderdrukking en uitbuiting binnen en buiten deze samenleving.
Het positivisme voert in zijn ogen een abstracte-formele analyse uit zonder weerga, met reductie en extensie[a] als kernbegrippen. Maar de rede is meer dan zuivere wetenschap, meer dan een reeks wiskundige en statistische formules, meer dan een 'objectieve', 'neutrale' beschrijving van 'de feiten'. Zij biedt ook een analyse van de negatieve kanten van het menselijk bestaan, zij doet onderzoek naar de tegenstellingen en tegenstrijdigheden binnen een samenleving, zij ontwikkelt vanuit de geschiedenis en de maatschappij een totale visie, waarin zij streeft naar een verzoening van de conflicten. De rede beschrijft niet alleen, zij schrijft ook voor wat rechtvaardig is.
Voor positivisten onaanvaardbaar uitgangspunt. De Frankfurter Schule ontloopt een mondige discussie, niet alleen omdat zij gebruik maakt van een oncontroleerbaar (= speculatief) begrip als rede maar vooral ook omdat zij een beschrijving geeft van de sociale werkelijkheid vanuit wensen en waardeoordelen met het doel de maatschappij te veranderen en een nieuw normenstelsel in te voeren. De mand overheerst het referentiële taalgebruik dat de wetenschap juist vooropstelt. Op grond van een (subjectieve) beschrijving worden anderen overreed, overtuigd en overgehaald een nieuwe handelwijze aan te nemen. Er vindt een vermenging plaats van waarden en feiten, van retorica en argumentatie.
Neem een reactionair. Deze wenst een zuivere, reine cultuur -een natuurlijk gegeven!-, hij beschrijft op dialectische wijze een gewelddadige wereld van sterken en zwakken, van Germanen naast Joden, zigeuners en homoseksuelen, van blanken naast zwarten -dit alles op basis van wetenschappelijk, bv statistisch en sociobiologisch feitenmateriaal- en roept vanuit historisch perspectief op tot verdrijving en uitroeiing van de zwakken. Wat gebeurt. Ook dit is ideologie: de beschrijving ('to be') wordt ingebed binnen de morele waarden ('to ought') en gefundeerd op een totale, biologische en historische, visie.
Duidelijk is dat er geen kritische instantie naar voren kan worden geschoven, die een beslissing afdwingt en een keuze mogelijk maakt tussen bv liberalen, historisch-materialisten en fascisten. Daarom eisen positivisten op zijn minst een strikte scheiding tussen de verschillende terreinen van onderzoek.
Dit neemt niet weg dat de kritiek op de positivistische menswetenschappen overeind blijft staan: zij zijn maar al te vaak bevooroordeeld ('ideologisch'). Bij veel systeemtheoretici, economen, psychologen, sociologen en biologen is de wens de vader van de gedachte: hun theoretische uiteenzettingen zijn vaak een bevestiging van dat wat zij als positief ervaren en waarderen in het liberaal-kapitalistische systeem. Denk vooral aan het bijna pathologische verlangen het denkbeeld van de persoonlijke (wils)vrijheid te verdedigen.

→ Herbert Marcuse, eendimensionale filosofie: 4.6.5 kader.
→ Marcuse's kritiek op het positivisme: Exc.XVIII.3.3.2.
→ Het radicaal-revolutionaire tegenmodel: Exc.XXII.3.3.

EXCURSUS XX. DE ONTWERPEN VAN PLATO EN SKINNER

[a]Dezelfde soort bezwaren worden ook ingebracht tegen de analytische filosofie. In haar poging de alledaagse, gewone taal te zuiveren en te hervormen doet zij, volgens haar critici, de concrete, gevoelsmatige en sociale werkelijkheid geweld aan (→ 4.6.5. kader).

8.B. PERSOONLIJKE ETHIEK

8.1. Het mensbeeld

De menselijke natuur, die berucht rekbare constructie, moet worden ontdekt aan elk eind van het theoretiserende proces: het komt als een premisse binnen en gaat er, aanzienlijk versterkt, weer als een conclusie uit - een cirkelredenering die niet ongewoon is bij de studie van menselijke aangelegenheden maar tegen de waarschijnlijkheid waarvan het goed is zich van tevoren wapenen.

Marcel Gutwirth

8.1.1. Het belang van het mensbeeld voor de ethiek

(1) Een van de belangrijkste vragen binnen de ethiek is de vraag hoe mensen hun leven persoonlijk behoren in te richten. Het antwoord hierop hangt direct af van het beeld dat men van zichzelf heeft: welke plaats neem ik in binnen kosmos, natuur en groep? Iemand met een religieuze visie heeft een heel andere kijk op het dagelijkse menselijk gedrag dan materialistisch[a] ingestelde burgers binnen een westerse samenleving. De één zoekt heil voor zijn ziel of een eenvoudig leven dicht bij de natuur, de ander streeft een welvarend bestaan na. Dit betekent dat het nodig is eerst het mensbeeld te analyseren voordat men in een discussie iets zinnigs kan zeggen over ethische kwesties. In het beeld dat men heeft van de mens, bv als homo religiosus of als homo economicus, ligt de ethiek automatisch opgesloten. Botsen mensbeelden, dan botsen ook de eisen die men persoonlijk aan het leven stelt.

In AD.V. wordt het mensbeeld geanalyseerd aan de hand van vijf thema's: de ziel, de geest, de psyche, het instinct en het puur uiterlijke gedrag. Daarnaast is de existentiële benadering van een Heidegger (→ XXXVI.1) en een Sartre (→ Exc.XII.2) van belang voor het begrip van de huidige filosofische situatie.

(2) Het is vaak moeilijk een nieuw mensbeeld op zijn verdiensten te beoordelen, omdat de ethische waarden die voortkomen uit de oude visie, een onbekommerde kijk op de nieuwe belemmeren. Niet de (wetenschappelijke) feiten, maar ethische waarden bepalen dan de visie op de mens. Psycho-analyse en behaviorisme worden in de eerste plaats afgewezen op grond van de ethische consequenties van deze mensbeelden, niet op grond van de mensbeelden zelf[b]. Wanneer aan de andere kant Maslow de veronderstelling uit dat mystieke piekervaringen behoren tot de hoogste motivaties van de mens, zullen vele religieus ingestelde mensen zonder veel bezwaar -en kritiekloos- ook Maslows mensbeeld aanvaarden, waarin zonder enige bewijsgrond een aangeboren hiërarchie van waarden wordt geproclameerd.

(3) Bij de discussie over het mensbeeld gaat het over de vraag hoe mensen in elkaar zitten, wat hun capaciteiten zijn, welke mogelijk heden zij hebben en aan welke beperkingen ze zijn gebonden. Zijn zij spiritueel van aard, hebben zij een ziel en ligt hun bestemming in een andere wereld of zijn zij puur stoffelijk en ligt de zin van het leven alleen in een aards bestaan?
Als men dit laatste standpunt aanvaardt, komt een tweede discussie op gang: welke plaats nemen mensen in binnen de natuur? Bezitten zij geestelijke eigenschappen die hen verheffen boven dieren of bestaat er in de kern geen kloof tussen beide(n)? Vooral de vraag of mensen als bewuste wezens vrij zijn en autonomie bezitten neemt een belangrijke plaats in in de discussies binnen de westerse traditie..
Dit alles is bijzonder interessant, ware het niet dat het hele debat tot weinig lijkt te leiden. Mensen hangen aan hun mensbeeld, het wordt niet zozeer bepaald door een objectieve kijk, maar eerder door de culturele en persoonlijke omstandigheden, waarin zij verkeren. Bovendien is ieder doordacht mensbeeld afhankelijk van een aantal veronderstellingen die niet zijn waar te maken en die vaak berusten op traditie ('volkspsychologie'), intuïtie ('GV') of geloof. Neem je, zoals sociobiologen, aan dat genen er doelbewust op uit zijn zich te vermenigvuldigen, dan zul je overal in de natuur 'de feiten' kunnen vinden, die je hypothese bevestigen, hoe absurd deze anderen ook mag toeschijnen.
Over het mensbeeld zal het nooit tot een fundamentele discussie kunnen komen, omdat de uitgangspunten onwrikbaar vastliggen. Freud claimt het bestaan van een onbewuste, dat een ongeëvenaarde invloed uitoefent op het menselijke gedrag. Wijs je deze claim af, dan stokt en stopt de discussie met zijn aanhangers. Zij laten zich niets gelegen liggen aan de niet aflatende en doorslaggevende kritiek op diens mensbeeld en de invulling daarvan. In sommige academische kringen lijkt het cartesiaanse mensbeeld van Chomsky onaantastbaar, terwijl voor de afstandelijke buitenstaander zijn claims volstrekt niet overtuigen. Het behaviorisme lijkt

---

[a] *Materialisme* is de leer die inhoudt dat het heelal louter is opgebouwd uit stof ('atomen'). Het bestaan van een spirituele wereld van ziel en geest wordt ontkend. In moreel opzicht betekent het dat mensen zich hechten aan aardse, stoffelijke zaken als welvaart en bezit met afzien van religieuze en filosofische waarden.

[b] Een sprekend voorbeeld biedt de volgende 'argumentatie' van McGinn. De ontkenning dat er een bewustzijn bestaat 'kan tot gevolgen leiden die je misschien niet zou willen accepteren. Het eindigt ermee menselijke wezens tot niets te reduceren. Zij duwt je in de richting van extreem materialisme, tot behaviorisme'. Alsof je binnen een filosofische analyse iets hebt te accepteren en alsof het behaviorisme een (ethische) ramp zou zijn!

op grond van het principe van enkelvoud wetenschappelijk het gelijk aan zijn zijde te hebben, maar voor velen is dit uitgangspunt veel te naïef. En nooit hoort men in discussies zo vaak het evidentie-argument: *niemand die redelijk nadenkt kan toch ontkennen dat...*, dit vaak vergezeld door het existentiële argument: *als dat waar is, heeft het leven geen zin, dus is het niet waar.* Het is toch duidelijk dat mensen boven het dier staan en als dat niet waar is, lijkt het leven leeg en dat kan niet juist zijn.
Zinvolle discussies over het mensbeeld spelen zich altijd af aan de randen en ook daar zonder doorslaggevend resultaat: geeft de 'bijna-dood-ervaring inzicht in het bestaan van de ziel, zijn agressie en intelligentie aangeboren, is het leven van mensen gedetermineerd? Maar ook de antwoorden op zulke vragen liggen van te voren vast, ingebakken als zij zijn in het mensbeeld dat men van te voren inbrengt. Een EO-lid zal dan pas wetenschappelijke argumenten in overweging kunnen nemen als zijn geloof gaat tanen, vóór die tijd heeft hij zijn eigen 'bijbelse' feiten, waaraan hij geen ogenblijk twijfelt. Een positivistisch ingestelde academicus of een hedonistische vrijbuiter zal pas oog krijgen voor de inzichten van New Age als hij plotseling wordt overrompeld door existentiële problemen.
Betekent dit de nederlaag van de filosofie? Misschien wel. Filosofie lijkt meer een afspiegeling te zijn van wat men denkt over de mens en een rechtvaardiging van wat men toch al aanneemt, dan dat zij een bijdrage levert die leidt tot tot een diepere en omvattende kennis op grond van een open argumentatie. Toch is alleen dit inzicht al winst.
Bovendien is het in een open samenleving goed te weten waar de kern van de meningsverschillen ligt: het kan er toe bijdragen om compromissen te vinden op moreel gebied. Vrijheid kan vanuit het mensbeeld op verschillende manieren worden geïnterpreteerd, door deze interpretaties te vergelijken is het misschien mogelijk op sociaal gebied een gemeenschappelijke definitie op te stellen. Denk aan euthanasie en abortus waar persoonlijke vrijheid een belangrijk onderwerp van discussie is.

(4) Een analyse van ethische vraagstukken is vaak ingewikkeld omdat met het mensbeeld ook de kentheorie een belangrijke rol speelt: is de mens in staat buiten zijn zintuigen om op redelijke of intuïtieve wijze meer te weten te komen over de werkelijkheid, over zijn plaats op aarde en over de taken die hem hier wachten? Bij Plato bestaat er een diepe samenhang tussen zijn ontologie (de wereld van de Ideeën), een religieus mensbeeld (de reïncarnatie), een rationele psychologie (prioriteit van de geest), een ethiek die oproept tot redelijke wijsheid en gematigdheid, en een visie op de samenleving, die de intellectuelen alle macht toedicht

→ Plato's Politeia: Exc.XVII.1.

(5) In dit hoofdstuk zal eerst vanuit verschillende soorten mensbeeld de persoonlijke ethiek worden afgeleid: tot welke ethische eisen roept een religieuze, rationele of materialistische visie op? Daarna komt de sociale filosofie aan de orde: hoe werken sociale systemen, wat is hun functie en welke invloed oefenen ze uit op de leden die er deel van uitmaken. Sociaal ethisch zijn dan bv vragen naar de verhouding van individu en groep of maatschappij, naar orde en vrijheid. Tenslotte volgt binnen het kader van een ethische argumentatie een eerste aanzet tot het formuleren van een ethische code en een basismoraal.

8.1.2. Het religieuze mensbeeld

In hoger ontwikkelde religies wordt geleerd dat de ziel zich moet verlossen uit het aardse bestaan. De aarde is een doorgangshuis, het doel van de mens ligt elders. Geëist wordt dan dat men zijn leven verzaakt, afziet van lichamelijk plezier en afstand neemt van de wereld. Zo is voor Samkara de mystieke eenwording met Brahman het hoogste dat mensen in hun leven kunnen bereiken.
Binnen de Christelijke leer wordt de mens gedefinieerd in termen van zonde, dood, schuld, lijden, en eeuwige straf. Alleen in Christus is verlossing mogelijk, maar dan moet men wel tot inkeer komen en zich bekeren. In het Christendom ontwikkelen zich binnen het kader van dit mensbeeld vele vormen van persoonlijke ethiek: van een ascetisch en ingetogen bestaan tot een dynamisch en actief leven. Voor Thomas van Aquino, een van de belangrijkste christelijke theologen, ligt het hoogste goed ('summum bonum') in de liefde voor God en in de kennis van Hem.

→ De Vedanta: KCF.11.2.

8.1.3. De mens als animal ratione. Aristoteles

0. INLEIDING

(0) In de Helleense filosofie wordt het begrip *geest ('noös', 'noes')* als leidend principe ingevoerd door Anaxagoras. Hij maakt een onderscheid tussen geest en spermata. De laatste zijn bouwstenen, zij dragen alle eigenschappen in zich, maar onderscheiden zich van elkaar door één overheersend kenmerk. Goud bestaat uit spermata die goud heten omdat ze ieder 'goud' als dominante eigenschap bezitten. De zaden/kiemen zijn onveranderlijk en onbeweeglijk en worden door de geest tot leven gewekt ('bezield'). De geest zelf bestaat uit de fijnste stof, uit *denkstof* en is de eerste beweger, hij ordent de spermata tot een harmonieus geheel.

> De geest is oneindig en alleenheerser over zichzelf, niet vermengd, alleen zichzelf. Over alles heerst hij, onverdeeld in zichzelf, terwijl alle dingen verder verdeeld zijn.

Deze rationele kijk op mens, natuur en kosmos verbreidt zich in vele, soms afgezwakte vormen binnen de antieke filosofie (Parmenides, Plato, Stoa), binnen de nieuwe (Descartes, Leibniz, Kant) en de moderne (Popper, Chomsky, Fodor, Th.Nagel).

1. GEEST EN ZIEL

Bij Aristoteles is de geest ('noes') een functie van de ziel ('psychè'). De ziel geeft vorm aan de materie, zij is de levenskracht en verwerkelijkt zich in beweging en verandering, zij stuurt in overeenstemming met een innerlijk doel de materie in een gegeven richting: *ziel = leven = entelechie ('entelecheia').* De ziel is de vorm van het lichaam, het lichaam is het werktuig ('organon') van de ziel. In de natuur werkt de ziel op drie manieren als:

-vegetatieve ziel.	Zij uit zich ibinnen het plantenrijk n voeding, groei en voortplanting.[a]
-animale ziel.	Zij zorgt ervoor dat lichamen zich van hun plaats kunnen bewegen. De lichamelijke beweging wordt opgeroepen door instinct en begeerte. Deze richten zich naar het hedonistische principe: zij streven naar plezier en ontlopen pijn. De dierlijke ziel wordt ook omschreven als de *sensitieve*, omdat zij berust op zintuiglijke gewaarwording en gevoelens.
-rationele ziel.	Deze uit bij mensen zich in het discursief-logische én in het beschouwend-contemplatieve denken.

> De rationele ziel bestaat uit twee delen: een actief en een passief deel. De passieve geest ('noes pathètikos') is bij de geboorte leeg ('tabula rasa') en wordt tijdens het leven gevuld met waarnemingsmateriaal. Zij is het fundament van de creatieve geest ('noes poiètikos'). Deze bewerkt niet alleen het materiaal, maar gaat het ook te boven en voert tot de hoogste, metafysische kennis[b].

2. FRONESOS

Mensen functioneren ook op lager niveau: zij bezitten instinct, begeerten en opwellingen als eerzucht, vechtlust, vrijheidsdrang en zelfhandhaving. Deze worden op rationeel niveau aangevuld door de wil ('bouleusis'). Mensen hebben de mogelijkheid op vrije wijze en met inzicht te kiezen, een keuze ('proairesis') die evenwel vaak wordt gedwarsboomd en geremd door de omstandigheden en door hartstochten ('patheia') als schaamte, woede, haat, ijverzucht en vreugde.
Dit gebied, waar het rationele op het irrationele botst, wordt onderzocht binnen de praktische filosofie ('fronèsos').[c]

---

[a]Beweging is een centraal thema in Aristoteles' filosofie. Ook voor de veranderingen in de anorganische natuur gebruikt hij de term *entelechie* als de innerlijke verwerkelijking van een doel (→7.0.3.3).

[b]Of Aristoteles aan de creatieve geest onsterfelijkheid heeft toegedacht, wordt door de meeste geleerden betwijfeld. Wel ziet hij haar als een aangeboren eigenschap, waardoor mensen zich kwalitatief onderscheiden van dieren. De mens als animal ratione.

[c]In dit boek valt de praktische filosofie samen met de praktische argumentatie Hierin worden ook de irrationele elementen ingetoomd en gestuurd door een verstandelijke benadering (→ 9.10).

3. EUDAIMONIA

Het doel van het menselijke leven is de eudaimonia als hoogste goed. Dit wordt bereikt door de actieve vervulling van de (psychische) mogelijkheden die mensen bezitten en waarnaar zij van nature streven ('arete'[a]). Eudaimonia is niet zozeer een geluksgevoel, maar zij uit zich in het concrete handelen op langere termijn (als gewoonte). Hoe gelukkig men daarbij is, hangt ervan af hoe de ziel functioneert, in hoeverre haar werkzaamheid ('energeia') gehoorzaamt aan haar redelijke aspecten. De rede vormt dus het fundament van de praktische filosofie, zij is het sturend beginsel voor het menselijk handelen.
Handelingen zijn pas dan deugdzaam als zij in overeenstemming zijn met de rede: instinct ('fusis'), begeerte ('epithumia'), opwelling ('thumos') en hartstocht ('pathos') moeten onder controle worden geplaatst van de rede[b]. Mensen behoren bewust, na afweging (D/M:E) en overleg, hun (rationele) keuzen te maken[c] en bovendien de volle verantwoordelijkheid daarvan te dragen. Als ethisch criterium bij de overwegingen geldt de weg van het midden: moed als midden tussen waaghalzerij en lafheid[d].

4. DEUGDZAAMHEID

Over de inhoud van specifieke deugden is het oordeel van Aristoteles voorzichtig. Nergens beroept hij zich, zoals Plato, op het Goede als absolute norm. Het alledaagse gedrag is gebonden aan persoonlijke aanleg, karakter en aan de wisselende omstandigheden: concrete regels kun je niet geven. Wel is het mogelijk via een kritisch onderzoek van de traditie en van de overtuigingen, die er binnen de groep leven, inzicht te krijgen in wat deugdzaamheid inhoudt en hoe zij kan worden geformuleerd. Aristoteles benadert het menselijk handelen descriptief en inductief, niet normatief en deductief, hij analyseert, weegt af en geeft vaak niet meer dan suggesties. Verder dan een schets wil hij niet gaan. Toch lijken vasthoudenheid en een actief bestaan voor hem onmisbare deugden om in het leven geluk te vinden

5. MENSEN: REDELIJKE EN POLITIEKE WEZENS

Maar hoe open, voorzichtig en ondogmatisch hij ook te werk gaat, hoe sterk hij zich ook op traditie en conventie richt, op de achtergrond staat voortdurend zijn mensbeeld met als vaste pijler de veronderstelling dat de mens een redelijk en sociaal wezen ('animal ratione' en 'zoön politikon') is. Ook bij hem worden de feiten gestuurd door de theorie en zijn de culturele feiten een bevestiging ervan.

Zo wordt vriendschap ('filia') gekenmerkt door een sterk redelijk element. De ratio ordent de instinctmatige gevoelens van sym-pathie die mensen en dieren delen. Vriendschap is een vorm van eigenliefde. Het hoogste goed dat mensen kennen is immers in henzelf -in het redelijke deel van de ziel- gelegen en de keuze voor dit 'ik' wenst men ook toe aan een ander: je vriend is het andere zelf. Ware eigenliefde brengt altruïsme voort.

6. THEORIA

Tenslotte, mensen kunnen persoonlijke, diepe gevoelens van voldoening alleen vinden in een *geestelijke, intellectuele houding*, in een bezinning die is gericht op een doordachte, allesomvattende kennis van het wezen van de wereld, ja op het schouwen van God als pure vorm ('theoria'):

> Is, met de mens vergeleken, de geest iets goddelijks, dan is ook een geestelijk leven vergeleken met een menselijke leven, iets goddelijks.

In een filosofische, zuiver geestelijke activiteit ligt de diepste gelukzaligheid ('eudaimonia') verborgen, in haar verwerkelijkt de redelijke ziel zich geheel en voldoet zij aan haar innerlijke doel ('entelecheia').

---

[a]Het begrip deugd ('arete') geeft binnen de Helleense traditie aan dat iemand functioneert in overeenstemming met zijn aard. Het is Aristoteles die aan dit begrip zijn theoretische grondslag geeft (→ KCF.4.1).

[b]Dit zonder dat de lust ('hèdonè') als louter negatief wordt afgewezen, zoals door Plato. Aristoteles beschouwt haar juist als begerenswaardig. Zelfs de hoogste deugd gaat gepaard met gevoelens van lust.

[c]In het alledaagse leven moeten mensen voortdurend wikken en wegen om uit te vinden welk gedrag zij zullen volgen, dit met gewoonte als uitgangspunt en het ontlopen van pijn of ongenoegen als sturend criterium. In dat opzicht is Aristoteles' ethiek erg pragmatisch.

[d]In de Helleense traditie bv weergegeven met het 'niet te zeer' ('mèdèn agan').

Terecht roemt men Aristoteles vaak om zijn wendbaarheid en openheid. Maar hij blijft -dat blijkt ook op dit punt- hoe dan ook een metafysicus, die de rede centraal stelt. Wijsgerig relativisme blijft hem hoe dan ook vreemd (De Rijk).

→ Aristoteles, Vriendschap: Exc.XI. 4.3 kader.
→ Aristoteles, Entelechie: 7.0.3.
→ Aristoteles, Eerste filosofie: KCF.4.2.2.2.

8.1.4. De materialistische invalshoek. Het epicurisme

> De mens die zijn leven als zinloos beschouwt is niet alleen ongelukkig, maar hij is ook nauwelijks in staat om te leven.
>
> Albert Einstein

> Uit de aanvaarding van de zinloosheid van het leven volgt niet dat we geen initiatieven meer kunnen nemen om het bestaan een beetje aardig in te richten. Alles om niets. Dat verleent aan het fatsoen een belangeloos aspect. Ieder die geboren wordt, heeft het eigenaardige voorrecht even op deze wereld te zijn, het raadselachtige ervan te aanvaarden en er iets prettigs van te maken. Zo'n kans krijg je maar eens. Het gaat erom die kans optimaal te benutten en daarvoor zijn in de loop der jaren toch heel aanvaardbare ideeën ontwikkeld. Maar de zin van het leven hoort daar niet bij. Gelukkig niet.
>
> Jaap van Heerden

1. DE MENS ALS NATUURLIJK WEZEN

In de wetenschap zal men op puur reïstische en materialistische gronden[a] de mens beschouwen als een wezen dat uit de natuur voortkomt en dat zich niet kan beroepen op geestelijke kwaliteiten die hem boven het dier verheffen. Hij onderscheidt zich van zijn soortgenoten, de mensapen, door leervermogen, technische vaardigheid en cultuuroverdracht, en niet door aangeboren redelijke vermogens. In hun persoonlijke leven zullen mensen dan ook streven naar aards plezier en geluk. Dat zo'n leven mogelijk is, ligt voor de hand: menselijke ervaringen kunnen immers goed zijn en ze zijn alleen goed als ze plezier doen (→ 8.6).

2. TWEE ETHISCHE BEGINSELEN

Reeds in de antieke filosofie worden vanuit het materialisme twee ethische beginselen genoemd die mensen in hun persoonlijk leven sturen:

-Het hedonistische principe	mensen streven hun leven lang naar plezier en genot ('hedonè') en proberen pijn en narigheid te vermijden. Dat zij dit doen is ethisch gezien hoogst waardevol en goed. Een overtuigd hedonist zal ieder ogenblik van de dag de kans grijpen om, vooral lichamelijk, van het leven te genieten. Kijk niet achterom, kijk niet vooruit, zo stelt Aristippos, want je leeft *nu*!
-Het eudaimonistische principe	Het is verstandig en hoogst waardevol geluk na te streven. Richt je leven op grond van het hedonistische principe afgewogen en evenwichtig in! Geluk ('eudaimonia') is een rationeel begrip: men geeft *op verstandige wijze* richting aan het genot ('hedonè') en doet *doordachte* keuzes. Voor het eudaimonisme is het aardse geluk het enige doel en het hoogste goed.

[a] In de Lokayata, het leerboek van de Tsjârvaka, een gemeenschap van Indische materialisten (± 500 v.Chr.), wordt reeds gesteld dat alleen de zintuiglijk waarneembare wereld bestaat. Al het andere -goden, de ziel, de reïncarnatie- is priesterlijk bedrog. Neem daarom het leven zoals het is, geniet ervan. Streef niet naar verlossing, want die is schijn. Ascese en onthechting hebben niets op het lijf (→ KCF.4.2.3).

3. GELUK

Om gelukkig te kunnen zijn moet er, zo wordt reeds vanaf de oudheid gesteld, minstens aan een viertal voorwaarden worden voldaan:

-Een gezonde lichamelijke conditie en een krachtige geestelijke instelling.
-Een veelzijdige ontwikkeling.
-Een vreugdevolle houding, ook naar anderen toe.
-Een leven zonder zorgen, waarin is voldaan aan alle primaire behoeften.

4. HET EPICURISME

Het eudaimonisme wordt vaak vereenzelvigd met het epicurisme. Voor Epicurus betekent geluk dat men in lengte van dagen en temidden van een groep van gelijkgestemde vrienden van het leven geniet in al zijn lichamelijke en geestelijke facetten.
Niet de groep met haar regels, maar het individu, in al zijn kracht en levenslust, behoort de spil te zijn van filosofische overwegingen. In de ethiek draait het om de vraag naar de aard ('virtus', 'arete') van de mens[a]. Deze ligt niet in de wil tot macht (de Sofisten), niet in de strijd om een rechtvaardig bestaan (Plato), maar in het zoeken naar genot. *Arete = hedone!* Epicurus is een hedonist, maar hij geeft aan het begrip hedonè meer inhoud en verfijnt het. Toch stelt ook hij voorop dat puur zinnelijke genoegens onontbeerlijk zijn om goed te leven.

> Het begin van de wortel van al het goede is het genot van de maag. Ik zou niet weten wat goeds er overblijft als het genieten van lekkere sauzen, vleselijk samenspel, aangename geluiden en bekoorlijke gestalten worden weggenomen.
> Het schone, de deugden en dergelijke moet je eren als ze je genot verschaffen, doen ze dat niet, geef ze dan de groeten!

Maar tegenover het pure ('grove') hedonisme -'Grijp het genot onmiddellijk, ieder moment dat het mogelijk is'- stelt Epicurus een meer doordacht en bezonnen standpunt:

> Wij bedoelen niet de lusten van liederlijke mensen en de lusten die in het genieten zelf liggen. Dit wordt beweerd door lieden die niet beter weten en door tegenstanders, maar ook door hen die met opzet een verkeerde opvatting naar voren brengen.
> Wij moeten vrij zijn van lichamelijk verdriet en van verstoring van onze gemoedsrust. Niet drinkgelagen en hospartijen maken het lustvolle leven uit, ook niet de omgang mat knapen en vrouwen, evenmin kostelijke maaltijden van vis en andere gerechten, maar een nuchtere verstandelijkheid, die zorgvuldig telkens de gronden onderzoekt van dat wat men verkiest of verwerpt, en die de waanvoorstellingen verdrijft, die de voornaamste oorzaak zijn van de verstoring van de ziel. Om dit te bereiken is inzicht ('fronèsis') het eerste en belangrijkste.

Geniet temidden van je vrienden van dit aardse leven, op lichamelijk en geestelijk vlak. Leef beheerst, wees bescheiden. Weeg dat af wat op den duur het meeste plezier, maar vooral ook wat de minste onlustgevoelens bij je zal opwekken. Laat je niet door je hartstochten meeslepen of je door de dingen van buiten verontrusten. Laat je innerlijke en uiterlijke rust niet verstoren. Wees niet bang, hoed je vooral voor de vrees voor de dood.

> Laten we ons vertrouwd maken met de gedachte dat de dood voor ons van geen belang is, omdat de werkelijkheid van elk goed en elk kwaad in het gevoel ligt dat men ervan heeft: sterven is immers verstoken zijn van gevoel.

Genot kun je via herinnering oproepen (zelfs in tijden van ellende en pijn) en je kan vooruitlopen op het plezier dat je in de toekomst te wachten staat. In dit opzicht is geestelijk genot dus omvattender en verstrekkender dan het lichamelijk genot van het moment.
De regels van de gemeenschap kun je maar het beste volgen, niet uit plichtsbesef, niet om de innerlijke waarde van de moraal- rechtvaardigheid berust louter op afspraak[b]- maar omdat je anders narigheid

---

[a]Epicurus is een empiricus: zintuiglijke waarneming is de bron van betrouwbare kennis, lichamelijk plezier is het doel van het menselijke bestaan.

[b]Epicurus: 'Rechtvaardigheid bestaat niet op zich, maar bij het verkeer met elkaar over plaatsen van verschillende grootte is zij het verdrag over het niet schaden noch geschaad worden.' Rechtvaardig is dus dat wat nuttig is in de omgang met elkaar. Het

krijgt.[a] Wel is het verstandig voor je gemoedsrust je te onthouden van het politieke bedrijf en teruggetrokken te leven: leef verborgen ('Lathe biosas!')!
Voor Epicurus is filosofie een zoektocht naar praktische wijsheid: geniet, maar met verstand, in alle rust en onverstoorbaarheid ('ataraxeia').

5. HET POSITIVISME

Voor positivisten is het hedonisme een vanzelfsprekend antwoord op de vraag waarom mensen een bepaald gedrag vertonen: zij doen iets omdat het hun plezier doet of omdat zij minder aangename situaties zo ontlopen. Niet de plicht, niet het geweten en niet hogere doelstellingen als vrijheid en waardigheid, maar het genot is de enige beweegreden voor het menselijk doen en laten ('het hedonistisch principe'). Moritz Schlick voegt hieraan toe dat niet alleen het plezier als direct doel, maar ook de gedachte eraan of de voorstelling ervan aanzet tot gedrag. Het denkbeeld van een lekkere maaltijd is op zich al prettig en maakt dat men ertoe overgaat haar te bereiden.
Nog een aanvulling van Schlick is van belang: hij ziet geluk als een rustige en vreugdevolle instemming, die alle menselijke activiteiten kan en zou moeten begeleiden. Zo spelen kinderen. Geluk is, gevoelsmatig en intellectueel, een levenslange jeugdigheid.[b]

→ Positivisme: 7.6.
→ Virtus/Arete: KCF.4.1.

EXCURSUS XXI. VRIJHEID EN WAARDIGHEID ALS HUMANISTISCHE WAARDEN
pico - skinner - ryle

8.1.5. Kritiek op de wetenschappelijke reductie. De Wijsgerige Antropologie

(1) In de negentiende eeuw wordt de mens meer en meer voorwerp van wetenschappelijk onderzoek. Het positivisme begint humanistische en idealistische stromingen terug te dringen. Om het tij te keren ontwikkelt Dilthey zijn *wetenschap van de geest ('Geisteswissenschaft')*, een filosofische methode die ook nu nog veel aanhangers heeft.
Met deze methode keert men zich tegen denkbeeld dat mensen kunnen worden begrepen op grond van gedragskenmerken als reflexen en versterkers of van biologische factoren als genen, neuronen en hormonen. Inductie, causale verklaringen en getalsmatige beschrijvingen van de 'feiten' maken van mensen een abstractie, een fysiologisch systeem. Dit reageert louter op prikkels, kan alleen worden beoordeeld op zijn functie en vindt zijn motivatie in genot.
Werkelijk begrip ('Verstehen') komt pas tot stand als de mens wordt beschouwd als een concreet en uniek wezen, een totaliteit, die leeft vanuit innerlijke, persoonlijk doorleefde ideeën, waarden en doelstellingen. Hij wordt gekenmerkt door bewustzijn en geest, beide eigenschappen, die alleen van binnenuit, via intuïtie en introspectie, kunnen worden gekend.

→ Reductie: 7.6.2 noot.
→ Dilthey: KCF.3.2.2
→ Introspectie: 6.1.4.

---

menselijk geluk wordt het meest bedreigd door de angst dat je medemensen je kwaad kunnen doen. Daarom is het van belang een verdrag te sluiten en wetten te maken om zo te voorkomen dat mensen elkaar benadelen en onrecht aandoen. Een voorloper van de moderne contract-theorie.

[a]Een aangenaam leven is alleen mogelijk als je je verstandig, betamelijk en rechtvaardig gedraagt - doe je dat niet dan krijg je problemen. Omgekeerd zul je alleen maar verstandig, betamelijk en rechtvaardig leven als dat je het leven veraangenaamt.

[b]In dit boek wordt het begrip geluk in de alledaagse, materialistische betekenis opgevat, met voorwaarden zoals die in 8.1.4.3. worden gegeven. Andere -'hogere' en 'diepere'- vormen van welbevinden worden omschreven in termen van gelukzaligheid (Samkara, Aristoteles).

(2) In de twintigste eeuw komt een nieuwe stroming op: de Wijsgerige Antropologie, met namen als Scheler, Plessner, Portmann en Laing. Zij staat onder invloed van de existentiële filosofie en doet een beroep op de methoden van 'Geisteswissenschaft' en fenomenologie.
De instelling is anti-intellectualistisch: om mensen te begrijpen kan men zich niet beroepen op rede en verstand. Gevoel, intuïtie en verbeelding zijn de belangrijkste bronnen van kennis: men moet zijn ervaringen beleven en doorleven. Daarom haar verzet tegen de wetenschap, die mensen reduceert tot abstracties en meetbare grootheden. Zij worden teruggebracht tot een machine of zij worden beschouwd als dieren die worden beheerst door hun instincten (Freud). Vrijheid en het bezit van geestelijke capaciteiten worden hun geheel ontzegd.
Nee, men kan niet weten wat de mens is, hij is en blijft een ondoorgrondelijk raadsel, een mysterie. Hij is uniek, 'sui generis'. Biologisch gezien staat hij open voor de wereld en voor de toekomst: hij is niet gespecialiseerd, zoals het dier, maar plastisch, vitaal en creatief. Hij is in staat doelbewust te handelen, zich als persoon ('Ik') te zien en zijn innerlijk leven tot uitdrukking te brengen.
Mensen zijn vrij uit een oneindig aantal mogelijkheden keuzes te maken en hun waarden te bepalen. In deze zin zijn zij *authentiek*. De invloed van de driften wordt ingetoomd door hun vermogen te abstraheren, door hun bewustzijn, hun inzicht en hun taalgebruik. Biologische tekorten overwinnen ze door cultuur te scheppen, haar vast te houden en over te dragen.
De Wijsgerige Antropologie heeft een subjectief en existentieel uitgangspunt. In de maatschappij gaan mensen nooit op in hun rol (Mounier) of functie (Marcel), integendeel zij weten als individu er juist afstand van te nemen. De mens is een persoon en dit 'Ik', dit 'Zelf' kan door de wetenschap niet worden beschreven of verklaard. Het is de oorsprong van de menselijke vrijheid, en daarmee van een persoonlijke ethiek.

(3) Betekent het dat deze kijk op de mens tot subjectiviteit en morele willekeur leidt? Door sommige ethici uit deze kring wordt dit ontkend. Zo stelt Scheler dat de waarden goedheid en rechtvaardigheid intuïtief als algemeen en noodzakelijk worden aangevoeld. Mensen streven van nature het goede na.
In de visie van Hartmann bezitten mensen een moreel orgaan. Zij hebben gevoel voor waarden, zij kunnen goed en kwaad intuïtief kennen. In de praktijk blijkt dit uit de werking van het geweten, dat mensen concreet voorhoudt hoe te handelen. Maar zedelijk is een handeling pas als deze persoonlijk en in vrijheid wordt voltrokken. De ethiek bezit een opvoedende taak. Zij 'kan mensen werkelijk leren wat zedelijk goed is, zoals de meetkunde kan leren wat geometrisch waar is'. Zij heeft de opdracht mensen bewust te maken van en gevoelig voor de werkelijke waarden in dit leven en de rijkdom die ze inhouden.

→ De existentiële analyse: Exc.XII.
→ De fenomenologie: KCF.1.2.

8.1.6. Kader. Ziekte en gezondheid

0. Inleiding.

Gezondheid en lijden als ervaringen zijn verschijnselen die mensen van dieren onderscheiden.

Illich

Als afsluiting van het gedeelte over de persoonlijke ethiek, een nadere analyse van de opvattingen over gezondheid als onderdeel van het goede leven en over ziekte als aanwijzing van een diepere, vollere vorm van bestaan. Dit geplaatst in het ruimere verband van de moderne gezondheidszorg.

1. Gezondheid als doelstelling

Gezondheid is een hype binnen de laat-moderne, westerse cultuur. Ziekte, pijn en lichamelijk ongemak belemmeren je geluk in hoge mate. *Gezond* krijgt bovendien de betekenis van sterk. Invaliden en mismaakten zijn niet ziek, maar of ze gezond zijn, kun je betwijfelen. Gezondheid wordt beschouwd als een intrinsieke (lichamelijke) waarde. Geestelijke gezondheid lijkt op de tweede plaats te komen en wordt pas onderwerp van zorg als er sprake is van geestelijke invaliditeit, neurose, psychose of dementie.

2. Gezondheidszorg

2.0. Inleiding

Dat de gezondheidszorg in deze tijd zo'n centrale rol speelt binnen het openbare debat is na het voorafgaande niet verwonderlijk [a]. Mensen zijn op dit punt buitengewoon gevoelig en stellen de hoogste eisen. Hierbij doet zich een moeilijk probleem voor. De gezondheidszorg is gefundeerd in het wetenschappelijke mensbeeld en laat alternatieve geneeswijzen links liggen zolang zij niet hun effectiviteit hebben bewezen. Wat praktisch nooit gebeurt. Een deel van de alternatieve groep vindt het ook helemaal niet belangrijk wetenschappelijke bewijzen te leveren omdat zij een andere visie op de mens heeft en op wat voor hem van waarde is. In het onderstaande een discussie rond dit vraagstuk, met de antroposofie van Rudolph Steiner in de hoofdrol.

2.1. Reductionistisch tegenover spiritueel mensbeeld. Illich

(1) Zoals steeds in dit boek begint een ethische discussie met het mensbeeld dat op de achtergrond daarvan staat. Tegenover elkaar worden twee uitersten geplaatst:

-Het moderne *reductionistische mensbeeld* met zijn biologische en gedrags-analytische visie. Dit mensbeeld vindt zijn weerslag in de reguliere geneeskunde met haar eigen farmacologie. Deze is gefundeerd in fysiologie, biochemie en een genetische biotechnologie.

---

[a] Is de huidige medische wereld een technocratisch bolwerk dat een bedreiging vormt voor de mensen die aan haar worden onderworpen? Het is een vraag die vanaf de jaren zeventig (Zola, Carpentier, Illich) de discussie rond de gezondheidszorg sterk heeft beziggehouden.
Zo oefenen volgens de critici artsen grote invloed uit op het persoonlijke leven van mensen, zij bepalen wie er gezond, ziek of afwijkend is (en beslissen daarmee dus bv ook over werken of niet-werken, over het gebruik van medicijnen), zij oordelen op het terrein van leven en dood (abortus, euthanasie, eugenetiek, seksuele manipulatie, ivt, het sterfproces en het levenseinde).
De hele medische wereld is bovendien sterk hiërarchisch en bureaucratisch georganiseerd, en daarmee ontoegankelijk. De benadering van mensen is institutioneel en daarmee afstandelijk. Invloed op je eigen behandeling wordt je daarnaast vaak ontzegd op grond van je ondeskundigheid: je wordt zo een object zonder eigen inbreng en verantwoordelijkheid. Ook krijgt een steeds meer verfijnde technologische aanpak de overhand, waardoor een persoonlijke benadering nog meer op de achtergrond raakt. Tenslotte is er een mythe ontstaan rond de moderne geneesmiddelen die de mens de ervaringen van pijn en lijden ontzegt, en die ervoor zorgt dat hij de doodsproblematiek uit het oog verliest. Tot overmaat van ramp is de medische wereld zelf verstrikt geraakt in het web van politiek en commercie.

-Het *religieus-spirituele mensbeeld* met zijn vaak animistische en gnostische invloeden: de ziel op doortocht naar andere oorden. De alternatieve geneeswijze die daar voortkomt, gaat terug op een niet-wetenschappelijke, primitieve visie op de geneeskunde met haar eigen methoden (PSS) en haar dynamistische gedachtenwereld.[a] De arts wordt beschouwd als een sjamaan, zijn doel is heelheid.[b]

→ Heelheid en verlossing: AD.VI.3E..

(2) Het mensbeeld achter de reguliere wetenschap is materialistisch en pragma(tis)tisch van aard, het leidt tot een eudaimonistische ethiek. Dit betekent: het bestrijden van ziekte en pijn, een leven tot in lengte van jaren zonder al te veel lichamelijke problemen, een rustige en waardige dood. Op de achtergrond staat het schema van de praktische argumentatie.
Dit leidt tot het verwijt dat men binnen de moderene samenleving met een boog om existentiële problemen als invaliditeit, pijn, verval en dood heenloopt. Illich:

> Traditionele culturen vatten pijn, ziekte en dood op als een uitdaging, als situaties die een gepast antwoord eisten van het individu; de medische beschaving maakt er eisen van die de individuen aan de economie moeten stellen, problemen die geregeld kunnen worden of weggeproduceerd.

Dit is een misstap.

> Wanneer de mens bewust leeft met zijn broosheid, zijn individualiteit, zijn verbondenheid met anderen worden de ervaringen van pijn, ziekte en dood een essentieel deel van het leven. Het vermogen om met dit drietal te kunnen leven is fundamenteel voor zijn gezondheid.

En dit leven op een heel eigen manier:

> Geduld, lijdzaamheid, moed, berusting, volharding en zachtmoedigheid geven stuk voor stuk uitdrukking aan verschillende wijzen waarop pijngevoelens werden aanvaard, omgezet in de beleving van het lijden, en gedragen.[c]

Gebrek. lijden en pijn zijn een teken van de volheid van het leven.

2.2. Subjectieve en objectieve kanten van ziekte. De holistische heelwijze.

(1) Tussen de voor-wetenschappelijke en de moderne zienswijze staat de holistische benadering van de mens. Zij gaat uit van de eenheid van lichaam en ziel, en legt de nadruk op een omvattende aanpak. Evenals de primitieve geneeskunde definieert zij ziekte niet alleen in termen van lichamelijkheid, maar ook 'van wanorde, onzuiverheid, gebrek aan evenwicht, afwijking of sanctie'. Zij kan psychisch van aard zijn: stress als oorzaak van een leveraandoening. Veel ziekten zijn in ogen van holisten psychosomatisch van aard. Maar ook sociale omstandigheden spelen een rol: ziekte kan sterk samenhangen met de normen en waarden die er bv op het gebied van de seksen en klassenverhoudingen heersen. Als arbeider of vrouw heb je vaak een ziekte die specifiek met jouw maatschappelijke ervaringen is verbonden.

---

[a] De geneeskunde is een onderdeel van de gezondheidszorg. De laatste richt zich ook op preventie, bv via het treffen van hygiënische maatregelen, via inentingen of baarmoederonderzoek. In dit verband is het van belang dat de WHO gezondheid niet alleen definieert als de afwezigheid van ziekte en gebrek, maar in brede zin ook als lichamelijk, geestelijk en maatschappelijk welzijn. Een definitie die in het verband van deze AD als te breed wordt beschouwd.

[b] Een vreemde eend in de bijt is ook hier weer de op de Franse School geënte anti-moderne filosofie. Vanuit begrippen als textualiteit en discours komt zij niet verder dan tot een afwijzing van de huidige stand van zaken inclusief de holistische en spirituele aanpak, dit zonder maar ook één stap te kunnen doen in de richting van een oplossing, noch in praktisch, noch theoretisch opzicht. Wel wordt je geconfronteerd met raadselspreuken als '*Ook hier betekent een doorbraak van de subjectiviteit een semiologische verschuiving van teken-referent naar betekenaar-betekende. Daarmee ontstaat ruimte om binnen het proces van de ziekte het ziek zijn te waarderen vanuit het verlangen. Het verlangen naar de Ander, naar zingeving en wellicht lotsberusting*' (Van Leeuwen). Dat dit citaat niet alleen maar warrig lijkt omdat het uit zijn verband is gerukt, wordt duidelijk bij lezing van het geheel. Bovendien blijkt bij exactere analyse dat het hier eigenlijk om niets anders gaat dan om een meer of minder holistische visie op ziekte.

[c] Illich was uiterst consequent in zijn opvattingen. Een gemakkelijk te behandelen kankergezwel op de wang werd hem noodlottig: hij zag op aanraden van een Pakistaanse arts af van de reguliere beehandeling en stierf vroegtijdig en mismaakt Ironisch is de toestand ook als je bedenkt dat de vertaling van een van Illich' boeken *De grenzen van de geneeskunde* heet.

Dit doet sterk denken aan de opvattingen die je terugvindt binnen primitieve samenlevingen. Hier kan vreemd gaan, dat immers een bedreiging vormt voor de gezinsverhoudingen en voor de vruchtbaarheid, leiden tot ziekten bij bv je kind of vrouw. Een onregelmatige menstruatie bij je echtgenote of een stevige diarree bij je dochtertje kan een aanwijzing of bewijs zijn van overspel (zie Devisch).
Hoewel men bij een holistische aanpak in eerste instantie gebruik maakt van de reguliere geneeskunde, zal men -dat zal na dit alles duidelijk zijn- eerder van heling dan van genezing willen spreken, De arts is als heler in de eerste plaats een psychotherapeut, die zich als leidsman en raadsman opstelt. De zieke is in zijn ogen meer dan louter een patiënt, de mens meer dan lichaam alleen. Lichamelijke ziekte behoort bij het leven en kan een reinigende functie hebben. Dit laatste wordt door de reguliere geneeskunde ontkend: ziekte en pijn behoren niet bij het leven en moeten als iets noodlottigs worden beschouwd.

(2) Nu staat het vast dat er aan ziekte twee kanten zitten: een objectieve, je bent lichamelijk ziek en een subjectieve, je voelt je niet lekker, je voelt je ellendig. Je kunt ziek zijn en/of je ziek voelen.
Ziek voelen is ingebed in een persoonlijk verhaal, het is een constructie, waarbij emotionele aspecten als verveling, ruzie, leed, angst en verdriet een belangrijke rol kunnen spelen. Dit soort ziekte is lichamelijk soms niet aantoonbaar. Denk aan klachten als pijn, misselijkheid en moeheid die juist in deze situatie een belangrijke factor lijken te spelen.
Voor ziek zijn ligt dit heel anders. Je lichaam functioneert niet normaal. Van ziekten als longontsteking, tbc, aids, malaria, kinkhoest, griep is de oorzaak bekend. Virussen, bacteriën en genetische defecten spelen bij de medische diagnose een belangrijke rol. Met als voornaamste indicatie koorts, naast vele andere meetbare factoren.
Met psychische aspecten hoeft een medicus in eerste instantie geen rekening te houden: de psyche oefent immers geen invloed uit op een lichamelijke ziekte zelf.[a] Wel wordt het beeld dat je van je eigen ziekte hebt sterk bepaald door de situatie waarin je verkeert en door de persoonlijke beleving die je daarvan hebt. Een arts krijgt dan ook vaak te maken met een mengeling van deze twee. Hij staat daarmee voor een onbegaanbare weg. Hij kan nooit de taken verrichten van medicus, psychotherapeut en pastor tegelijk. De enige oplossing lijkt te liggen in samenwerkingsverband van medicus, fysiotherapeut en gedragsanalist. Met een psycho-therapeut en/of geestelijke op de achtergrond.

3. De antroposofie van Rudolph Steiner

3.1. Het mensbeeld

Uit de ontwikkeling van Saturnus via de zon naar de maan ontstaat er een chaos, een kosmische schemering. Een nieuwe kosmos komt tot stand: de aarde[b], waaruit op hun beurt de planetenwereld en de zon zich afsplitsten.
Doel van dit alles: het ontstaan van de mens. Zijn oorsprong lag in de maanfase, een schemerbestaan, waarin alle mensen met elkaar, ook met hun voorouders, waren verbonden (als een soort groepsziel). Het is de fase van het dierlijk-etherische en grof-stoffelijke bestaan, waarin dood ook echt dood betekende. In de aard-fase ontstaat de fijn-stoffelijke, astrale mens, de mens met zijn individualiteit, met zijn ik dat ook na zijn dood blijft voortbestaan.[c] Dit ik is het vaste punt binnen een wetmatig, geestelijk ('adrsta') en ethisch proces dat mensen voert in de richting van een verlossing ('moksa'), die zich openbaart in onthechting en zelfontplooiing. Dit voert tot verlichting en brengt een diep geestelijk weten

---

[a] In deze sfeer ligt ook het placebo-effect. Hoe meer een arts zich met een patiënt bemoeit en hoe meer hij hem vertrouwen inboezemt, hoe groter de kans dat medicijnen, echt of nep, zullen helpen. Bovendien werkt een medicijn ook als arts en zieke *geloven* dat het medicijn effectief is, of dit nu just is of niet. Maar dat placebo's echt lichamelijke ziekten kunnen genezen is nog nooit aangetoond. Zij werken alleen in de subjectieve sfeer.

[b] Zon, maar en aarde zijn in deze fase niet stoffelijk van aard, maar moeten worden beschouwd als kosmische elementen en krachten. Saturnus staat voor verstarring.

[c] Na de dood wordt het fysieke lichaam, als puur stoffelijk instrument, afgelegd, het etherische lichaam, als organisme, blijft achter. Dit is nog steeds met het astrale lichaam en dus met het ik verbonden. Pas later wordt het etherische lichaam ook afgeworpen op een extract na: '*Dit extract bevat als het ware de essenties van wat in de loop van het leven het etherlichaam is binnengekomen, bijvoorbeeld door een onmatig leven of als het resultaat van een juist of onjuist denken, handelen en voelen. Dat zit in het etherlichaam, en de mens neemt dat mee in de tijd tot aan zijn nieuwe geboorte.*'

('vydia'). Zo ontstaat de geestesmens als een geheel omgevormd fysiek lichaam.[a]

> De mens zelf wordt er in dit rijk zich steeds duidelijker van bewust dat hij overeenkomstig zijn eigenlijke wezen tot de geestenwereld behoort. Hij neemt zichzelf waar als geest onder geesten, als behorend tot de oergeesten, en hij zal in zichzelf de woorden van de oergeest voelen: 'Ik ben de oergeest'. De Vedanta wijsheid zegt: 'Ik ben Brahman' dat wil zeggen: ik maak deel uit van het oerwezen waaruit alle mensen stammen.

3.2. Vertroebelingen

Het proces van bewustwording[b] komt tot stand in vele levens en in de periodes daartussen ('kahaloka'), en wordt daarin gestuurd door het karma. Dit is het geheel aan ervaringen dat is opgedaan in de loop der tijden en dat op zijn beurt voortdurend wordt beïnvloed door de gevolgen van dat wat ik nu doe. Dit proces zelf wordt begeleid door storingen, vertragingen en vertroebelingen. De oorsprong ervan ligt in de Luciferische wezens die zijn achtergebleven uit de maanfase en die de mens vrijheid en hartstochten hebben gegeven, maar die daarmee ook het proces van bewustwording ondermijnen.[c]
In een tussenperiode leert de ziel in te zien dat haar fouten aankleven uit een vorig leven en zij beseft dat zij deze misstappen alleen kan goedmaken door in een volgend leven een ongeluk over zich af te roepen. In dit leven zelf ontgaat het haar dat dit noodlottige ongeluk , bv in de vorm van een ernstige ziekte, voor haar geestelijke bestwil is.

> Wat dus volledig *ongewild* lijkt vanuit het gezichtspunt van het aardse leven, heeft de ziel *gewild* in de bovenzinnelijke wereld: 'Vanuit de eeuwigheid bepaalt de mens zijn toekomst'.
> Hoe vreemd het ook mag lijken: individualiteiten die met het karma zijn belast, zodat ze met het aangeduide streven ter wereld komen, zoeken bij voorbeeld gelegenheden op om met een epidemie als cholera in aanraking te komen; want die biedt hun de gelegenheid de weerstanden (om zo hun zelfgevoel te behouden) te ontmoeten [d].

3.3. Ziekte

Ziekte heeft een stoffelijke en een geestelijke kant. Zoals planten ziek kunnen zijn, geldt dat ook voor mensen: stoffelijke oorzaken zijn daar de schuld van. Dit soort ziekten moet je op deskundige wijze proberen te voorkomen en te genezen. Maar dat is niet alles. Ziekten kunnen ook worden gepland tijdens een kahaloka en hun oorsprong hebben in het karma: de ziekte is dan geestelijk van aard. En dat eist een eigen aanpak. Zo heeft het geen enkele zin een lichamelijke oplossing te zoeken: alleen het geestelijke telt. Dit gaat zo ver dat als een zieke weet dat hij aan zijn opdracht heeft voldaan en hij intuïtief voelt dat hij zich in dit leven geestelijk niet kan verder ontwikkelen de dood mag zoeken.

> Dat wil zeggen dat zo'n individualiteit de dood zoekt, om tussen de dood en een nieuwe geboorte te verwerken, wat ze in in het leven tussen geboorte en dood niet verwerken kan. Zo'n ziel doorloopt dan het leven tussen dood en nieuwe geboorte, om nu met toegenomen krachten die hij door het overwinnen van de ziekte heeft opgedaan, haar organisme verder te ontwikkelen, zodat het ze in het volgende leven des te meer kan bereiken. [e]

---

[a]Deze mens leeft in twee werelden, in de fysieke, waarin de wetenschap telt en in een geestelijke met haar eigen kennis. Zo is een aura voor de wetenschap onderwerp van een experimenteel onderzoek (dat negatief zal uitvallen), maar voor de geestesmens wordt het aanvaard als een geschenk, dat alleen binnen een groep van gelijkgestemden -door een geestelijke impuls bij elkaar gebracht- tot eenzelfde inzicht zal leiden. Een geheel eigensoortig experiment, dat alleen mogelijk is omdat de geestesmens de beschikking heeft over een helderziende blik.

[b]*Bewustwording* moet letterlijk woorden genomen: we komen te weten wat we allang weten.

[c]Het wezen van het luciferische is in mij ingeplant, zodat mijn blik wordt vertroebeld. Ik zie louter schijn ('maya'), wordt verstrikt in de uiterlijke-zintuiglijke wereld en overgeleverd aan mijn hartstochten. Geef ik daar aan toe dan levert me dat in een volgend leven ziekten op.

[d]Dat inenting dus uit den boze is, wordt zo duidelijk. Nadruk ligt op zelfgenezing, omdat die loutering brengt. Ziekte is niets anders dan levensscholing en opvoeding.

[e]Van de kant van de antroposofie wordt soms afstand genomen van de rigide en esoterische stellingnamen van Steiner cs en in feite aansluiting gezocht bij de holistische visie. Verbrugh: *"'De antroposofische geneeskunde" past naadloos bij wat de reguliere medische wetenschap leert. Niks "mierengeesten" en aanverwante onzin: de antroposofie geeft een aanvulling,*

Het leven staat geheel in dienst van het toekomstig heil. Daar ligt de gelukzaligheid.

4. Esoterische lifestyle en kwakzalverij

Naast de reguliere en de esoterische geneeskunde bestaat een breed schemergebied dat van jongs af aan werd omschreven als kwakzalverij, maar nu is ingeburgerd onder de term alternatieve geneeswijze.[a] Vooropgesteld, het is begrijpelijk dat mensen in een ondraaglijke of uitzichtsloze situatie wanhopig op zoek gaan naar alternatieve genezers, zeker als de reguliere geneeskunde hen heeft opgegeven. In zo'n existentiële situatie komt zo'n irrationele houding niet onverwacht. Een oordeel van buitenaf lijkt ongepast. Anders en ernstiger wordt het als men niet alleen ieder wissewasje alternatief laat behandelen, maar ook denkt dat kanker en aids via bv maretak en gestampte kamelenkeutel kunnen worden gestopt. Dit alles onder het motto *Baat het niet, het schaadt ook niet.*
Allerlei vage, vooral niet-westerse geneeswijzen, omgeven als ze zijn door een geur van mystiek en heiligheid, worden in onze cultuur binnengehaald. Reiki, acupunctuur en haptonomie zijn in staat geblokkeerde energiebanen weer te openen, de aura weerspiegelt onze zonden, karakterzwakten en kwalen, het PSS geeft verrassende verbanden aan tussen ziekten en medicijn. Chaneling en helderziendheid bieden een dieper zicht in de aard van je psycho-somatische klachten en levensleed.
Frivoler is het spirituele shoppen. Je richt je leven in in een mystische sfeer, met je wierookaltaar, je orakelboek (I Tsjing), je specifieke krachtbronnen (half-edelstenen), je raadgevers (sterrenbeelden, runen, tarotkaarten), je huisinrichting (Feng Shui), je eigen lichaamsverzorging (met esoterische olieën). Dit alles volkomen vrijblijvend, zonder enige hang naar onthechting en verlossing. Een oppervlakkige leefstijl, die een ieder is gegund, ware het niet dat in tijden van nood de overgang naar de kwakzalverij voor de hand ligt.

---

verruiming, verbreding, verdieping van wat de reguliere kennis leert over ziekte en gezondheid. Voorwaarde om dit te zien is alleen dat men die medische wetenschap verstaat in de context van haar historische ontwikkeling en dat men niet de thans in deze wetenschap geldende theorieën verabsoluteert als voor altijd geldige waarheid.' Zeker is in ieder geval dat antroposofische artsen, evenals hun homeopathische collega's, een afgeronde, reguliere medische opleiding krijgen voordat zij zich op hun alternatieve studie mogen toeleggen.

[a]Het is belangrijk om in de eerste plaats een onderscheid te maken tussen de esoterische en de reguliere wetenschappelijke geneeskunde. Zij hebben ieder hun eigen uitgangspunten: een materieel en een geestelijk. Discussie tussen beide is onmogelijk. Anders ligt het bij de confrontatie tussen reguliere en alternatieve geneeskunde. Hier bestaat wel een discussie, maar die biedt maar één uitweg: de alternatieven tonen experimenteel aan dat hun geneeswijzen effectief zijn -en worden dan als vanzelfsprekend in de wetenschappelijke stand verheven-, of dit lukt niet en dan is er louter sprake van kwakzalverij. Een term die na de kwestie *Sylvia Millecam* (inclusief *Jomanda)* publiekelijk weer in ere is hersteld, en onder meer wordt gebruikt om homeopathie en acupunctuur mee te kwalificeren.

8.C. SOCIALE FILOSOFIE

In dit gedeelte wordt binnen het kader van de sociale filosofie aandacht geschonken aan de plaats die individuen innemen binnen hun groep, hoe de groep hun leven organiseert. Kern vormt de systeemtheorie en interpretatie ervan in termen van roltheorie, collectivisme, holisme en foutvriendelijkheid. In dit verband wordt verwezen naar de speltheorie, naar de experimenten van Milgram, naar analyses van macht, maar ook naar de politieke theorie met haar beschouwingen over democratie en aristocratie.
Pas in de sociale ethiek (8.D) komt de visie op rechtvaardigheid binnen zulke systemen aan de orde. Tenslotte volgt in 8E een aanzet tot een ethische analyse en argumentatie.

8.2. De groep en haar regels

(0) Mensen leven in hun groep omdat deze hun veel heeft te bieden: onderlinge zorg, hulp en aandacht, bescherming tegen de buitenwereld, de mogelijkheid het nageslacht veilig te stellen, de organisatie van opvoeding en scholing, de mogelijkheid werk en taken te verdelen. Sociale groepen zijn nuttig. Zij leveren gemak en voordeel op.
Ook sociaal-psychologisch zijn ze van belang: de leden kunnen zich met groep of gemeenschap identificeren en krijgen een sterk gevoel van saamhorigheid ('wij-gevoel'). Dit maakt het leven en werken in groepen vanzelfsprekend.

Sterk negatieve kanten van de identificatie en van het wij-gevoel uiten zich in het *zondebok- en in het barbaroi-complex*. Het eerste richt zich, vooral in tijden van spanning en rampspoed, emotioneel en onberedeneerd op randgroepen binnen de gemeenschap, het tweede op volken en landen erbuiten. Gedurende het hoogtepunt van de koude oorlog in de VS vindt men beide gecombineerd en samengebald in de haat tegen de communisten als verraders en tegen de USSR als vijand. In ideologische, meer doordachte zin komt het verschijnsel voor als *etnocentrisme*: de verheerlijking van eigen waarden en idealen naast de afwijzing van (en de minachting voor) die van de anderen.
Men kan ook vervallen in xenocentrisme: men identificeert zich met een ander volk of met een andere cultuur, stelt zich negatief op tegenover de eigen beschaving *zonder zich goed in haar achtergronden te verdiepen*. Useem wijst erop dat antropologen nogal eens xenocentrisch zijn, de primitieve cultuur verheerlijken en de westerse afwijzen.

(1) Mensen worden binnen een groep gebonden zich te houden aan de regels en geboden die daar gelden en die zich uitstrekken over alle gebieden van het leven. De onderlinge gezagsverhoudingen liggen vast, binnen de samenleving als geheel en binnen kleinere instellingen als het gezin. De relaties tussen de leden onderling, bv die tussen ouders en kinderen of man en vrouw zijn geregeld, de functies zijn vastgelegd. De groep controleert de seksuele gedragingen, houdt mogelijke conflicten nauwkeurig in het oog en bepaalt hoe werk en bezit worden verdeeld.
Iedere groep kent een gedragscode, een moraal, die bestaat uit een geheel van regels, rechten en plichten. Hierin wordt voorgeschreven hoe mensen zich behoren te gedragen. Het gezag van de moraal wordt in de meeste gevallen ontleend aan haar heilig karakter en berust op goddelijke openbaring via de mythe. Zij is dwingend: wie er zich niet aan houdt, vertoont afwijkend gedrag en wordt bijgestuurd, (licht) gestraft en in uiterste gevallen uitgestoten of gedood (en heilig verklaard)[a].

(2) In moderne samenlevingen worden de meeste regels als vanzelfsprekend aanvaard, omdat zij functioneel zijn en berusten op een afgewogen systeem van rechten en plichten. Zij zorgen voor orde, rust en regelmaat[b].

---

[a] In primitieve samenlevingen speelt misdaad zich vaak af op het grensgebied van het heilige en het profane. Wanneer een overtreder van de wet de grens overschrijdt, kan hij wegens de ernst van zijn misdrijf soms ter dood worden veroordeeld, maar tegelijkertijd wordt hij ook gezien als iemand die behoort tot die andere, niet menselijke wereld van het sacrale handelen. Zijn daad is taboe, zij is afstotelijk, maar tegelijkertijd ook vervuld van heilige kracht ('mana').

[b] Een moeilijk maar belangrijk onderscheid ligt er tussen *regels*, *normen* en *waarden*. Regels geven richting aan menselijk gedrag, zij zijn procedureel van aard. Het zijn voorschriften waarvan mag worden verwacht dat zij zonder veel nadenken worden nagekomen. Hun belang en betekenis liggen in het gebruik ervan.
Waarden vormen het fundament en zijn zo het richtsnoer (de norm) van de regels: het *leuk en eerlijk* spelen van het voetbalspel, het *gemakkelijk en veilig* door het verkeer komen, een *goede en rechtvaardige* verhouding met je medemensen hebben.
Een sociale waarde als hulpvaardigheid is in moderne samenlevingen in wetten gegoten die, uitgewerkt in regels, als procedure werken: de medische zorg en de ouderenzorg zijn geheel geformaliseerd. Voor sommigen is dit een doorn in het oog omdat de persoonlijke zorg en daarmee een oeroude waarde als zorgzaamheid wegvalt. Aan de andere kant moet je wel bedenken dat zorgzaam gedrag voortkomt uit vanzelfsprekende gedragspatronen die pas later door mensen in regels zijn vastgelegd, waarbij zij zorgzaamheid tot een ethische norm verhieven. Ook dieren zijn 'zorgzaam' en uiten dat regelmatig in hun gedrag, maar zij kennen geen regels, waarden en normen.

Daarbij: regels zullen vaak niet al te streng worden toegepast, altijd zullen lichte afwijkingen worden *getolereerd ('gedoogd')*. Dit kan uiteindelijk leiden tot een versoepeling van de regels[a], of juist tot een roep om 'law and order'.
Bij het inprenten van regels wordt binnen de groep gebruik gemaakt van *psychologische* middelen. Men zorgt er voor dat de uiterlijke controle van de groep wordt vervangen door een interne instantie, die de morele code als norm hanteert en handhaaft. Het geweten spreekt, men krijgt schuldgevoelens als men zich niet aan de regels heeft gehouden. Plichtsbetrachting en verantwoordelijkheidsgevoel worden belangrijke kenmerken van moreel gedrag (→ 8.8.1).

→ Automatische goedheid: Exc.XXI.1.2.3.

(3) Schaarste zet mensen vaak aan tot onderlinge wedijver en conflicten. Er ontstaat tussen individuen en tussen groepen binnen een gemeenschap strijd om bezit en macht. Door de overwinnaars worden daarna met harde hand wetten opgelegd om hun verkregen belangen te verdedigen. Onderdrukking en uitbuiting volgen. Sociale regels die het gedrag binnen een groep leiden en sturen worden vervangen door geboden en verboden, die het bestaan inperken en beknotten. Met dwang en straf als middel om de orde te handhaven en de macht te consolideren. Reeds vroeg in de menselijke geschiedenis worden zo samenlevingen omgevormd tot autocratische systemen, waarin het recht van de sterkste zegeviert.

→ Macht: KCF.5.2.
→ De natuurlijke staat (Rousseau contra Hobbes): KCF.3.5.

[a] In dit verband het argument van het hellende vlak (het 'slippery-slope-argument'): Begin je met iets op goede gronden toe te staan, dan zul je zien dat het heel gauw tot een damdoorbraak komt en dat de nieuwbakken handelingen in vanzelfsprekende, ondoordachte vorm gemeengoed worden (abortus, drugsgebruik).

8.3. De samenleving als sociaal systeem

8.3.1. Het FT-systeem

(1) Mensen leren zich vanaf oude tijden in groepen te organiseren omdat deze hen beschermen en hun zekerheid bieden. Groepen gaan zich vervolgens als een eenheid gedragen: zij houden zichzelf in stand en maken zich sterk tegenover de buitenwereld. Van het individu wordt geëist zich aan te passen, zich te beheersen en gehoor te geven aan autoriteiten.

(2) Groepen en gemeenschappen kan men beschouwen als *een sociale systemen*, die in voortdurende wisselwerking staan met hun omgeving. Zij treden blijkbaar op als een zelfstandige, hiërarchische eenheid en sturen zichzelf bij. Daarmee worden zij een studieobject binnen de systeemtheorie en kunnen als structuur worden vergeleken met systemen op uiteenlopende terreinen. Een drietal voorbeelden.

> -Binnen een cv-systeem wordt stroom geleid naar de verbrandingsmachine, zodat het water in de ketel kan worden verwarmd. De leiding kan op twee plaatsen door regelaars (de thermostaten) worden onderbroken. Deze winnen informatie in over de temperatuur, de één van de ketel, de ander van de lucht binnenshuis. Worden water of lucht te warm, dan wordt de stroom onderbroken totdat de normen zijn hersteld.
> -Als het suikergehalte in het bloed te laag is, gaat er een bericht naar de alvleesklier ('de eilandjes van Langerhans'), waar vervolgens insuline wordt aangemaakt, zodat het evenwicht kan worden hersteld.
> -Bij een agressieve prikkel van buiten af wordt het lichaam gereed gemaakt zich te weer te stellen.

(3) Deze drie voorbeelden kunnen alle worden weergegeven in één schema:

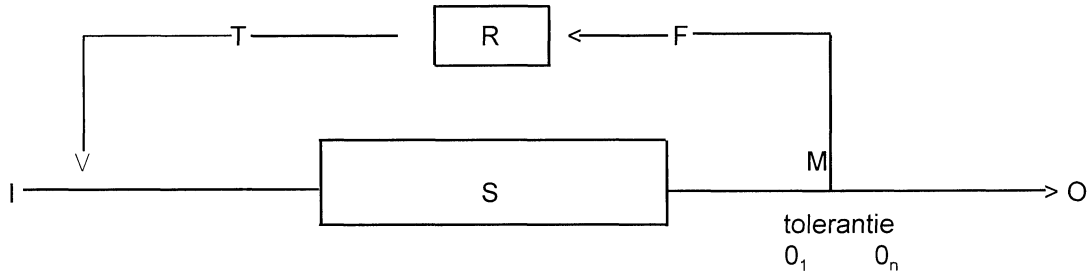

Uitleg:

I: input	-informatie van buiten, die het systeem binnenkomt.
S: systeem	-georganiseerde, hiërarchische eenheid.
O: output	-bericht dat uitgaat.
0_1 - 0_n	-toegelaten afwijking van de norm, de tolerantie binnen het systeem.
M: tolerantiemeter	-orgaan dat meet of de tolerantie wordt overschreden[a].
F: feedback	-berichten van M naar R.
R: onafhankelijk regelorgaan	-treedt corrigerend op via T indien de tolerantiemaat wordt overschreden.
T: terugkoppeling	-corrigerende handeling. Ook: tegenkoppeling.

Afb.8.1. Het FT-systeem

---

[a]Bij een CV worden de normen er door mensen van buitenaf opgelegd, binnen een organisme ontstaan zij gedurende de evolutie en dienen het in de strijd om het bestaan. De normen binnen menselijke groepen ontstaan in de loop der tijd en zijn afhankelijk van de positie van het sociale systeem binnen de natuur en van de positie ten opzichte van andere sociale systemen. Ook zij bevorderen de overlevingskansen van de groep.
Dat het begrip norm in deze drie gevallen op heel verschillende manier wordt gebruikt, maakt duidelijk dat men erg moet oppassen de resultaten van de informatie-theorie ondoordacht op verschillende, uiteenlopende gebieden toe te passen.

(4) Sociale systemen kunnen worden beschreven als FT-systemen, systemen die functioneren via feedback (F) en tegenkoppeling (T). Zo worden in moderne samenlevingen afwijkingen in gedrag en opinie via pers en publieke opinie aan de kaak gesteld (F), door justitie beoordeeld (R) en vervolgens aangepakt (T: straf, censuur, opname).[a b]
Dit geldt ook voor inbreuken van buitenaf: in de oude USSR, maar ook in het huidige Frankrijk wordt het sociale systeem beschermd tegen de platvloerse media-invloed uit de VS, die de cultuur ondermijnt en voor onrust zorgt. De instroom van vluchtelingen en het verblijf van allochtonen in een land ('systeem') kunnen ook in systeem-theoretische begrippen worden beschreven en begrepen.
Sociale systemen kunnen dus van buiten af en van binnen uit worden gestoord.[c] De wanorde, die de storingen veroorzaken, wordt gemeten aan de maatschappelijke norm (de VGO) en daarna, indien nodig, aangepakt: het systeem stuurt bij -de problemen worden opgelost- of vernieuwt zich door nieuwe normen in te stellen en nieuwe zekerheden te aanvaarden.

→ Censuur: 10.11.3, Exc.XX.1.4.2.

(5) De kern van het sociale leven ligt in *de verwerving van informatie*[d]. Deze wordt geselecteerd en beperkt door de tolerantie-maat. Dit omdat sociale groepen, en dus de mensen die daarbinnen leven, zich machteloos weten tegenover de complexe omgeving: zij zijn lang niet altijd in staat alle informatie, die op hen afkomt, in zich op te nemen en te verwerken. Daarom maken zij hun keuzes en leren zij beetje bij beetje de werkelijkheid te kennen en er betekenis aan te geven (Luhmann). Zo blijft ook de orde bewaard en valt de zekerheid niet weg.

(6) Sociale systemen zijn *ultra-stabiel*, zij bewaren een labiele evenwichtstoestand ('steady state'): er bestaan vele evenwichtspunten binnen het systeem als geheel en tussen de elementen onderling. Geen sprake dus van de onverstoorbare vastheid, die het begrip systeem oproept.

Een school is bv als geheel een steady state: zij bestaat uit groepen als directie, docentencorps, niet-onderwijzend personeel en klassen met leerlingen. Dit alles gewoonlijk in een evenwichtige orde. Ook de groepen zijn opgebouwd uit kleinere eenheden ieder met haar eigen positie en status.
Een school als geheel is in voortdurende beweging maar kan als 'systeem' worden beschouwd omdat er bepaalde processen voorkomen die regelmatig terugkeren en haar een stabiel uiterlijk geven. Maar er hoeft maar weinig te gebeuren of men merkt hoe de schijn bedriegt.

Als FT-systeem verwerkt een samenleving bovendien voortdurend informatie van buiten en stelt zich daarop iedere keer weer opnieuw op in. Een sociaal systeem wordt door zijn omgeving in stand gehouden, het is steeds in beweging en verandert voortdurend.
De sociale stabiliteit kan dus gemakkelijk worden verstoord, soms ontstaan er zelfs onvoorspelbare, chaotische toestanden. Negatieve terugkoppeling (T) in de vorm van ordehandhaving brengt vaak de rust terug, maar positieve terugkoppeling (T) -er wordt juist niet ingegrepen- kan zorgen voor een langdurige paniek, omdat de situatie uit de hand loopt en steeds ordelozer wordt ('Er gebeurt maar wat', 'Alles is blijkbaar toegestaan'). Pas op langere termijn herstelt zich de rust en ontstaat er een vernieuwde orde. Denk maar weer aan dat wat er in een klas kan gebeuren.

(7) De beschrijving van een samenleving aan de hand van het FT-systeem is neutraal. Je doet een poging maatschappelijke processen gemakshalve te vangen binnen een schema zonder dat je een diepere verklaring biedt voor de werking van het systeem. Je geeft dus enkel een nauwkeurige en systematische beschrijving van dat wat er zich in een samenleving voor je ogen afspeelt.

---

[a]Het onderscheid tussen systeem en regelkamer wordt in het schema (afb.8.1) gemakshalve gemaakt: in werkelijkheid staat R niet buiten S, maar is er een onderdeel van. S staat voor het geheel als samenleving.

[b]Belangwekkend is dat het FT-systeem direct kan worden teruggevonden in Plato's model van de samenleving: filosofen en wachters bemannen de regelkamer, nemen besluiten en zorgen voor de terugkoppeling. Het volk ondergaat lijdzaam deze machtsuitoefening en past zich aan (→ Exc.XX.1.4-5).

[c]De ernstigste vorm van verstoring is de gewapende interventie van buiten af, maar het doel is dan de onderwerping van de groep en de annexatie of kolonisering van haar gebied. Daarom voortdurend de roep om een sterk leger (Plato, Macchiavelli).

[d]De systeemtheorie kan worden beschreven in termen van de informatietheorie (→ Exc.V). *Informatie* is een kwantitatief begrip. Het geeft de maat van onzekerheid aan en wordt gebruikt om vele soorten van boodschappen, opgesloten in dode en levende materie, energie, woorden en beelden, te analyseren en te vertalen in begrippen als input, codering, ruis, decodering en output. De in dit gedeelte voorkomende woorden *complex* en *wanorde* staan gelijk aan informatie (= onzekerheid), *orde* komt overeen met redundantie (= zekerheid).

Voor veel sociologen ligt dit anders. Zij zien een groep of samenleving als een samenhangend geheel dat onderworpen is aan eigen wetten en strategieën. Deze kunnen worden beschreven in informatietheoretische en cybernetische termen. En daarmee ontbrandt de strijd tussen atomisten aan de ene, collectivisten, functionalisten en holisten aan de andere kant. Daarover meer in de volgende paragrafen.

8.3.2. Functionalisme. Systeem en rol

(1) Een belangrijke aanvulling op de beschrijving van sociale systemen als FT-systeem berust op *een functionele analyse* (Merton). Een samenleving functioneert vanuit deze visie als een harmonieuze, hiërarchische eenheid, waarbij de onderdelen ('subsystemen') er op zijn gericht het geheel doelmatig te laten werken[a]. Een efficiënt georganiseerde samenleving als de onze werkt met verschillende, goed op elkaar ingestelde subsystemen ('instituties'), ieder met hun eigen arbeidsterrein:

-Wetten worden opgesteld (het parlement).
-Plannen worden gemaakt, doelen worden gesteld (vele commissies).
-Wetten worden gehandhaafd (rechterlijke macht).
-De openbare orde wordt gehandhaafd (de politie)
-Afwijkend gedrag wordt bijgesteld (gevangenis, psychiatrische instellingen).
-De bevolking wordt geschoold en gevormd (onderwijssysteem).
-Ziekten worden bestreden (de gezondheidszorg).
-Het systeem wordt beschermd tegen dreiging en gevaar van buitenaf (het militaire apparaat).
-Het systeem wordt beschermd tegen afwijkende, culturele invloeden van binnenuit en van buitenaf (negatieve T: censuur, selectieve vorming).

(2) Binnen het sociale systeem functioneren nog vele andere subsystemen, zoals kerken, sportverenigingen, gezinnen, café's, buurtverenigingen, Oranjeverenigingen, bedrijven, vakbonden, massamedia, ieder met hun eigen hiërarchische structuur en met hun eigen inbreng. Zij dragen bij tot de instandhouding van het systeem. Faalt een subsysteem hierin, dan is er sprake van een disfunctie.

(3) De leden van een samenleving krijgen, al naar gelang de subsystemen waar zij deel van zijn, *specifieke rollen en posities toebedeeld*. Als de voorzitter van de toneelvereniging zijn eigen dochter een prijs uitreikt, speelt hij op dat moment twee rollen en bezet hij hiërarchisch twee (dominante) posities. Aan deze posities is een bepaalde status verbonden, die wel of niet respect afdwingt.

De sociale functie en het ideaal van de menselijke waardigheid kunnen gemakkelijk met elkaar in botsing komen. Aan het maatschappelijk nut van werk aan de lopende band en van prostitutie kan niet worden getwijfeld, toch worden beide vaak als mensonwaardige arbeid beschouwd. Pornografie wordt door een Amerikaanse regeringscommissie (1986) verworpen met een beroep op het beginsel van de menselijke waardigheid[b].

→ De roltheorie: KCF.6.1.
→ De opvoedingsinstanties: KCF.6.2.
→ De massamedia: Exc.XXX.
→ Waardigheid: Exc.XXI.

8.3.3. Sociologische feiten

(1) In de jaren zestig van de vorige eeuw ontwikkelt zich binnen de sociale filosofie *een discussie tussen atomisten en collectivisten*. De collectivisten keren zich tegen het atomistische principe dat inhoudt dat al het sociale gedrag vanuit het individu kan worden verklaard en stellen dat juist het onderlinge gedrag van mensen wordt gestuurd door specifieke sociale wetten. Zo gauw twee mensen bv met elkaar

---

[a] In deze analyse ligt de nadruk op de interne samenhang van een sociaal systeem. In het voorafgaande wordt de nadruk vooral gelegd op het systeem als onderdeel van een geheel van andere systemen die elkaar onderling beïnvloeden (de input en de reactie daarop).

[b] Hetzelfde geldt voor de botsing van economische belangen en het beginsel van de menselijke waardigheid. Zo achtte het hoogste rechtscollege in de oude BRD reclame *niet* in strijd met dit beginsel.

vriendschap sluiten of iets met elkaar ruilen is er sprake van sociaal gedrag. Dit gedrag wordt gekenmerkt door eigen regelmaat en wetmatigheid: als men nauwkeurig observeert hoe mensen met elkaar omgaan, ontdekt men *sociologische feiten*, feiten waaruit blijkt dat mensen zijn onderworpen aan regels die het individu te boven gaan. Zo spreekt men van het gezin en van riten als sociologische feiten.[a]
Ook het gegeven dat in iedere groep de leden hun rollen spelen en hun posities innemen toont aan dat er sprake is van sociologische feiten, die passen binnen een samenhangend geheel van wetten, waaraan geen enkel individu kan ontkomen. Mensen maken niet hun samenleving, maar de samenleving maakt hen.
Dit in de traditie van Durkheim die stelt dat de samenleving individuen beschouwt als haar materiaal dat zij als het ware met eigen handen kneedt om zo naar haar behoeften te kunnen handelen. Voor hem bestaat het individu niet.

(2) De atomisten menen dat het sociale gedrag, met zijn regelmatigheden en wetmatigheden, uiteindelijk door individuen zelf wordt voortgebracht. Er bestaan geen autonome sociale wetten, waaraan het individu is gebonden. Sociaal gedrag moet in laatste instantie worden beschreven in gedragswetenschappelijke (en psychologische) termen als versterkers, motieven, disposities en attitudes. Het uit zich in gewoonten en gebruiken, dus in gedragspatronen. Zo trouwen mensen om allerlei redenen, maar niet omdat het onontkoombaar sociaal noodlot is, dat iemand tegen zijn wil meesleept. Mensen spelen rollen omdat het gemakkelijk en nuttig is. Maar rolpatronen kunnen worden doorbroken, vaak op heel persoonlijke gronden en de wetten waaraan zij zouden zijn onderworpen, worden voortdurend overtreden. Algemeen geformuleerd: mensen maken hun eigen samenleving (Homans), sociale systemen komen tot stand door de interacties van individuen die in hun relaties onderling op elkaar zijn gericht (Swanson), menselijke instituties zijn theoretisch gezien louter gedachtenconstructies (Popper).

(3) Dit alles overtuigt de collectivisten niet. Er zijn feiten en wetten aan de hand waarvan men het leven van individuen kan beschrijven en voorspellen. Vanuit het individu zelf zijn deze beschrijvingen en voorspellingen niet mogelijk, het is daarom *redelijk* vanuit de samenleving -en in collectieve begrippen- het menselijk sociale gedrag te analyseren.

Collectivisten verdedigen hun standpunt soms vanuit een *sociaal-psychologische* invalshoek: seksuele betrekkingen, het 'wij-gevoel', de groepsextase tijdens kerkdiensten, ceremonieën, popconcerten en houseparty's, gewelddadige uitbarstingen van een massa, dit alles wijst op een alles overheersende invloed van het collectief op het individu.

8.3.4. Conclusie

Bij het onderzoek naar sociaal gedrag ontkomen veel sociologen er niet aan groepen en samenlevingen als eenheden te beschouwen die zelf strategisch op de wereld inwerken en zelf hun levenslot bepalen. Dit betekent dat zij een speculatieve oplossing op het oog hebben die gaat in de richting van holistische opvattingen.

---

[a]Er bestaat een belangrijk onderscheid tussen een sociaal feit en een sociologisch feit. Godsdienst is volgens H.en W.Goddijn een sociaal feit. Dit houdt in hun ogen in dat godsdienst 'in en van de wereld is', zij heeft een sociale dimensie. Maar zij beweren nergens dat er sprake is van een onontkoombaar sociaal verschijnsel. Was dat wel zo, dan zou er sprake zijn van een sociologisch feit: godsdienst maakt dan automatisch deel uit van het menselijk gedrag en heeft daarbinnen alleen maar een sociale functie.
Het is duidelijk dat wat binnen de sociologie feiten worden genoemd in de meeste gevallen eigenlijk constructies zijn, die zijn afgeleid uit speculatieve hypothesen over de verhouding die er zou bestaan tussen groep en individu.
Eenzelfde soort onderscheid kan men maken tussen psychisch en psychologisch: het menselijk bewustzijn is een alledaags psychisch feit, maar de wil wordt door psychologen tot feit gebombardeerd. Maar ook zij is niet meer dan een constructie die op geen enkele manier kan worden geverifieerd of gefalsificeerd. Zij wordt alleen als 'feit' geaccepteerd binnen een speculatieve, bv humanistische psychologie (→ 6.2.2.4).

8.4. Holisme

8.4.0. Inleiding. Allesomvattende verklaringen

De menswetenschappen worden maar al te vaak gekenmerkt door *speculatieve, alles omvattende verklaringen*. Zo stelt Kondratieff dat het economisch gedrag is onderworpen aan een cyclische regelmaat, aan een golfbeweging van economische opgang en neergang, die voorspellingen van crises mogelijk maken. Spengler meent dat de ontwikkeling van een cultuur, bv de Romeinse, cyclisch verloopt en identiek is aan de vegetatieve processen van geboorte, groei, bloei, ouderdom en dood. Anderen ontdekken, al naar gelang hun vakgebied, biologische, historische, sociale en culturele *ritmen*, die het menselijke bestaan of de menselijke cultuur sturen en stuwen.

→ Spengler: Exc.II.C.2.1

8.4.1. Het geheel is meer dan de som van de delen

(1) *Holisme* is binnen wetenschap en filosofie de gangbare term waarmee wordt aangegeven dat natuurlijke en culturele systemen als geheel worden gestuurd door een omvattende strategie. Deze werkt doelgericht in op de delen en organiseert ze. Met als doel: groei en evenwicht.

(2) Holisme, als theoretisch begrip, stamt uit de biologie en geeft een omschrijving van levende systemen.

> Het organisme is inderdaad een kleine levende wereld waarin wet en orde heersen, en waarin ieder deel samenwerkt met ieder ander deel en dienstig is aan de gemeenschappelijke doeleinden van het geheel. Dit als regel met de meest volmaakte regelmaat. Deze perfecte gemeenschap van functies en eenheid van handeling in een systeem, dat bestaat uit ontelbare delen en de meest complexe structurele schikkingen, maakt van het organisme zo'n opvallend type van geheel (J.C.Smuts).

Nu kan men deze definitie ook toepassen op een systeem als een computer waarin de delen eveneens op ordelijke en ingenieuze wijze samenwerken. Wat ontbreekt zijn de gemeenschappelijke doeleinden. De computer heeft geen innerlijke strategie, een plant blijkbaar wel: groei en bloei.

(3) Holisten breiden het bereik van hun leer vaak uit: niet alleen individuele systemen als planten, dieren en mensen, maar ook mierenhopen[a] en bijenvolken worden als biologische eenheden beschouwd die strategisch handelen.

> Een bij is een ademend organisme, maar ook de korf vertoont een zekere ademhaling, die overigens geheel losstaat van de ademhaling van de afzonderlijke dieren. Is de lucht in de korf namelijk aan verversing toe, dan kruipt een bepaalde groep, de werkers, door het vlieggat naar buiten om met de vleugels een luchtstroom op te wekken die het inwendige van de korf ventileert. ./.
> Bij bijenvolken kan men spreken van een collectief geheugen en een collectieve intelligentie, wat geheel in overeenstemming is met het feit dat een collectief meer en andere eigenschappen bezit dan de afzonderlijke elementen.[b]

---

[a]Wilson: 'Een kolonie mieren kan worden opgevat als een soort superorganisme, een geweldig amoebe-achtig wezen dat als een deken over het gebied ligt.' Er is sprake van een totaliteitsgedachte. Raignier: 'Het levende individu, de sociale inrichting van een mierenstaat, het zijn niet langer toevallige aggregaten van zelfstandige factoren. Hun werking is meer dan de algebraïsche som van de activiteit van hun afzonderlijke componenten. Organisme en maatschappij moeten als een eenheid van veelheden, niet als een veelheid van eenheden worden gedacht. De onderdelen kunnen slechts begrepen en gewaardeerd worden vanuit het geheel, niet omgekeerd.'
Jammer genoeg blijkt uit recent onderzoek dat insecten bv bij de bouw van hun nest zelfstandig werken via een vast (wiskundig) patroon en zonder op elkaar te letten. Dat er een geheel tot stand komt is afhankelijk van de ruimte waarbinnen wordt gebouwd. Van een holistische samenhang is blijkbaar geen sprake. Ook blijkt dat leergedrag zelfs bij de kleinste insecten van zeer groot belang is: de synaps is belangrijker dan de genen.

[b]Holisme wordt vaak gekarakteriseerd met de leuze 'Het geheel is meer dan de som van de delen'. Maar deze uitspraak slaat ook op een gebouw en een auto, die beide zijn opgebouwd uit hun verschillende delen en materialen. Het is dus niet kenmerkend voor organismen alleen. Met de stelling wordt gesuggereerd dat men het geheel met zijn kenmerken niet kan kennen als men alleen de afzonderlijke delen met hun kenmerken kent.

Men ziet het: het geheel is meer dan de delen.[a] Je kunt het biologische proces niet verklaren door alleen naar de samenwerking van de delen te kijken. De delen gedragen zich naar het systeem hun ingeeft, zij verliezen hierbuiten hun eigenschappen en functie, zelfs zijn zij buiten het geheel om niet meer levensvatbaar. [b]

→ De wet van de structurele totaliteit: 6.8.2.
→ Holisme: Exc.XXIV.1.3.

(4) Het holisme vindt steun in de *cybernetica,* een onderzoeksterrein dat door Wiener en Rosenbleuth wordt gedefinieerd als 'een wetenschap van besturing ('controle') en communicatie in dier en mens'. Systemen bezitten een zelfbesturingsmechanisme (FT), zij streven ernaar het innerlijk evenwicht te bewaren en zich in de buitenwereld te handhaven. De terugkoppeling zorgt ervoor dat de norm binnen een systeem wordt gehandhaafd.[c]
Daarmee is de trend gezet: de wetten die gelden voor de zelfbesturing van organismen gelden ook voor anorganische systemen en zijn universeel. Dus ook voor sociale systemen. Een speculatief uitgangspunt dat op geen enkele manier valt te toetsen.[d]

(5) De sprong van insectenmaatschappij naar menselijke samenleving is nu gemakkelijk gemaakt. Van de holistische terminologie zijn bv in het collectivistische programma voorbeelden te vinden(→ 8.3.3) . Ook een functionalist als Parsons beschrijft maatschappijen in holistische termen: sociale systemen zoeken naar evenwicht ('homeostasis'), zij werken via strategieën van socialisatie en sociale controle.

→ Evenwicht (Parsons): Exc.1.2.2.
→ Systeem-theoretische overwegingen: Exc.XXX.3.4.

8.4.2. Kritiek

(1) Dit alles natuurlijk begeleid door de kritische vraag of een aantal verrassende overeenkomsten tussen mens, dier en machine niet te gemakkelijk worden omgezet in een identiteit. Het ligt bv voor de hand te stellen dat de regels die machines en menselijke samenlevingen sturen er door de mens zijn ingelegd. Voor organismen geldt dit niet. Aanvaardt men de gelijkstelling en neemt men aan dat het zoeken naar evenwicht en aanpassing ingebakken normen (en doelen) zijn, dan moet men ook wel aanvaarden dat zij alleen het product kunnen zijn van een niet-fysische inbreng en strategie.

→ De natuurlijke selectie: 7.8.3.2.
→ Het teleologische godsbewijs: 6.5.5.1.
→ Een drietal analogische modellen: Exc.II.2.2.

(2) Met de komst van de cybernetica wordt een oud vraagstuk weer op scherp gesteld: is er binnen de natuur sprake van processen of van strategieën? Biedt bij een menselijk lichaam of een mierenhoop de onderlinge samenwerking van de delen een voldoende verklaring van de gedragingen van het geheel

---

[a]Ernst Mayr: '*Het holisme zegt alleen maar dat er in complexere systemen nieuwe eigenschappen opduiken ('emerge'). Met andere woorden: een systeem is meer dan de som van de delen omdat de interacties ook tellen. ./. Te denken dat je biologische verschijnselen ooit kunt reduceren tot natuurkunde is een idée fixe. Het baltsgedrag van een vogel of de keuze van een nestplaats zullen nooit te verklaren zijn in termen van louter fysische wetten. Te geloven dat dat wel kan, is belachelijk.*' Mayr gaat er vanuit dat er bij biologisch holisme geen sprake is ven een speculatieve teleologie, maar van een causale beschrijving. De doelgerichtheid is niet iets vaags metafysisch maar het product van een genetisch programma. Toch lost deze toevoeging het probleem van de doelgerichtheid natuurlijk niet op. De taal van de biologie blijft ook in dit geval meta-forisch van aard : er is iets dat iets met een bepaald doel doet (→ 7.6.2, → 7.8.3). Bovendien heeft Mayr het speculatieve begrip emergentie nodig om uit te leggen waar de nieuwe eigenschappen vandaan komen, die in zijn ogen niet in een fysische taal kunnen worden beschreven. Is emergentie (→ Exc.XV.0.3.) werkelijk te verkiezen boven (methodologische) reductie (→7.6.2n).

[b]Maar toch, een mier, geëxporteerd via een koffer uit Frankrijk naar Nederland, bleek zich in een aquarium met zand goed in leven te kunnen houden en bouwde zijn eigen gangensysteem..

[c]De cybernetica gaat uit van strategieën die systemen sturen, maar het is ook mogelijk systemen te zien als stochastische eenheden, die op grond van waarschijnlijkheid zo functioneren zoals ze nu eenmaal doen. Dit dus zonder daar een innerlijke doelmatigheid aan vast te koppelen.

[d]Het is niet onbegrijpelijk dat men om speculatieve antwoorden à la Wiener te ontlopen de cybernetica op dit moment liever op meer neutrale manier definieert als 'de wetenschap van effectieve organisatie' (Stafford Beer). En daarmee wordt de beschrijving van een samenleving als cybernetisch (FT)-systeem acceptabel.

Het principe van enkelvoud eist de eerste uitleg: een bloem richt zich naar de zon, niet omdat zij vanuit een innerlijke strategie het licht opzoekt, maar omdat de zon haar aantrekt. Het gedrag van mensen in een grote stad is vanuit hun onderlinge relaties geheel te begrijpen. Een mier, losgemaakt van zijn groep en geïsoleerd in een aquarium, leeft en graaft er in zijn eentje lustig op los. De delen staan op zich en zij bepalen het geheel.[a] Een atomistisch uitgangspunt.

[a]A.Fellendans: 'Een organisch geheel wordt dus wel degelijk voortdurend en volkomen door de delen bepaald als men de wederzijdse invloed van alle delen in de totaaltelling méételt. Het organisch geheel behelst zelfs zoveel aan interactie dat het is alsof het geheel de delen bepaalt. Het helpt om dit te begrijpen als men inziet dat de som niet méér dan de som van de delen, maar er exact gelijk aan is, mits men alle interacties van de delen ook meetelt.'

8.5. Foutvriendelijkheid

8.5.0. Inleiding

Binnen sociale systemen kunnen er subsystemen bestaan of ontstaan die niet goed functioneren of zelfs als gevaar worden gezien voor de gevestigde orde. Deze disfuncties zullen worden gereorganiseerd of uitgerangeerd. De maffia wordt bestreden, kinderporno gecensureerd, homoseksualiteit geweerd, getto-vorming tegengegaan. Een beroep op de biologie lijkt hierbij op zijn plaats: ook in de natuur wordt alles wat niet functioneert uitgeroeid.
Toch moet men juist op dit punt voorzichtig zijn. Wat op het eerste gezicht een disfunctie lijkt, kan bij nader inzien een systeem ook ten goede komen. Een stelling die wordt verdedigd door Christine en Ernst Ulrich von Weiszäcker.

8.5.1. Fitness

Om te overleven moeten biologische systemen zijn aangepast aan de omgeving. Zij bezitten *fitness*:

-zij zijn goed georganiseerd,
-zij spreiden de risico's,
-zij hebben gevarieerd materiaal (cellen, individuen) ter beschikking om zich te kunnen herstellen.

Aan de afzonderlijke elementen wordt ieder zijn duidelijke, geïsoleerde plaats toegekend om op verschillende wijze, al naar gelang de situatie, op negatieve prikkels van buitenaf te reageren en zo de schade te beperken. Biologische systemen moeten er dus op verdacht zijn nare verrassingen ('fouten') te verwerken om zo de stabiliteit te waarborgen. Zij zijn fout-gericht ('fout-vriendelijk').

Ook voor menselijke sociale systemen is het gevaarlijk alles op een en dezelfde kaart te zetten en de risico's niet te spreiden. Door bv dammen of kerncentrales te bouwen handelt men fout-vijandig: men verhoogt de risico's op onverantwoorde manier. Aan de andere kant zijn decentralisatie van bestuur, planning van communes en economische mededinging foutvriendelijke principes.

8.5.2. Zwakten en afwijkingen

(1) Het verschijnsel foutvriendelijkheid komt ook op een tweede belangwekkende wijze naar voren. Biologische systemen creëren mutaties ('fouten') en deze afwijkingen een geïsoleerde leefwijze aan de randen van het systeem, waar ze een eigen ontwikkeling meemaken. Hoewel zulke afwijkingen voor het systeem van geen direct nut, of zelfs van onnut zijn, zorgen zij in tijden van verandering voor aanpassingen en voorkomen in perioden van rust dat het systeem inslaapt.
De orde ('fitness') is dus beperkt. Foutvriendelijkheid betekent dat het systeem een inherente verzwakking voor lief neemt, maar, paradoxaal genoeg, maakt juist deze foutvriendelijkheid het systeem ook veerkrachtig en dient zijn haar evolutie op langere termijn.

(2) Ondanks haar biologische achtergrond -samenlevingen worden vergeleken met levende systemen- biedt deze analyse voor de sociale filosofie belangwekkende aanknopingspunten.
Over een 'fout' als krankzinnigheid wordt verschillend geoordeeld.[a] Sommigen denken aan een biologi-

---

[a]Krankzinnigheid, gekheid, waanzin zijn begrippen voor geestelijke ziekten die in de moderne tijd vallen onder de technische termen schizofrenie en manische depressiviteit. Met deze termen wordt veel geschermd zonder dat de er ook maar enige duidelijkheid is, wat eronder moet worden verstaan en zonder dat er therapieën zijn ontwikkeld die ook maar enige voorspellende kracht hebben. Er bestaat enkel een 'psychiatrische folklore' die zich ook binnen wetenschappelijke handboeken handhaaft (Bentall).
Daarom een nieuwe aanpak. Men spreekt nu over één gebied dat alle symptomen omvat en dat valt onder de naam *schizo-affectieve wanorde*. Dit gebied bestaat uit drie onafhankelijke clusters, kenmerkend voor de eerste zijn hallucinaties en waandenkbeelden, voor de tweede een apathische houding, verlies aan emotionele beleving en een teruggetrokken bestaan, voor de laatste aandachtsproblemen, bizar denken en chaotisch taalgebruik. Met in het algemeen vaak een volstrekt gebrek aan zelfvertrouwen: je hebt het gevoel dat wat je doet dat niet door jezelf is gedaan.
Vele oorzaken zijn al aangevoerd (overactiviteit van het dopamine-systeem, vitaminegebrek, virussen, gezinssituaties), maar

sche afwijking (vroege Freud), anderen aan een 'sociale ziekte' (late Freud, Szasz, Watzlawick c.s.). Maar hoe dit ook zij, vanuit het begrip foutvriendelijkheid is het duidelijk dat een samenleving krankzinnigen kans behoort te geven een eigen leven te leiden. In primitieve samenlevingen functioneren zij als priester, profeet, nar en ziener.[a]
De sociobioloog Wilson stelt dat homoseksualiteit een erfelijke dispositie is -dit op twijfelachtige gronden[b]-, en hij benadrukt dat juist deze afwijking van het normale patroon voor de menselijke cultuur vaak van het grootste belang is (geweest).
Ruth Benedict wijst, evenals trouwens Wilson, op de Indiaanse 'berdache', man-vrouwen, die een eigen rol speelden en vaak aanzien verkregen omdat zij zowel in vrouwelijke als manlijke eigenschappen uitblonken.
Van veel (experimentele) kunstenaars -vaak beoordeeld in termen van onnut en abnormaliteit- kan worden gezegd dat zij aan de randen van het systeem dit systeem van commentaar voorzien en zo uiteindelijk grote invloed blijken uit te oefenen. Ook de aanwezigheid van allochtonen kan in termen van foutvriendelijkheid worden uitgelegd.
Zwakten en afwijkingen maken een sterk systeem sterker. Een hiërarchische standenmaatschappij met een starre machtsstructuur is op den duur, zeker in een tijd van snelle veranderingen, zwakker dan een democratische samenleving. Deze is tegen nieuwe situaties opgewassen, juist omdat ze verscheidenheid toestaat en zelfs aanmoedigt. Ook hier geldt dat de soepelheid van het systeem, met zijn grote tolerantie-maat, de veerkracht vergroot en stilstand tegengaat.

(3) Dit betekent wel dat de subculturen zich aan de randen van het systeem ophouden en geen directe bedreiging betekenen voor het democratische systeem zelf. Daarom worden fundamentalistische groepen met argwaan bekeken.
Nu werd in 5.2.3.2. gesteld dat psycho-analyse en psychotherapie zich voordoen aan de randen van het moderne leven en zich aanbieden als doordachte systemen van persoonlijke en universele verlossing. Maar wat als zij proberen zich in het centrum te nestelen[c] en wat als dan bovendien blijkt dat hun uitgangspunten irrationeel zijn en hun methoden een bedreiging vormen voor de geestelijke volkgezondheid?
De aandacht richt zich in dit verband vooral op de therapeutische hulp aan MPS[d]-patiënten en aan mensen die zouden leiden aan verdrongen herinneringen. Deze hulp is zeer goed georganiseerd, is geïnfiltreerd in de hoogste medische organen en heeft een vaste stek bemachtigd binnen de universiteiten.
Toch zijn de resultaten uiterst negatief: er vallen heel veel slachtoffers, niet alleen onder de patiënten zelf, die na jarenlange

---

geen voldeed. Benthal concludeert: *'Het lijkt erop dat schizofrenie een ziekte is die niet wordt gekenmerkt door bijzondere symptomen, die geen bijzondere uitkomst heeft en die niet beantwoordt aan een bijzondere behandeling. Geen wonder dat het onderzoek heeft uitgewezen dat het geen bijzondere oorzaak heeft'*. Wat overblijft zijn patiënten die een aantal symptomen hebben waarnaar in ieder individueel geval een onderzoek kan worden gedaan. Diagnoses blijken moeilijk te stellen, deze variëren soms (zeer) sterk van land en plaats. Het gaat dus niet om één samenhangend ziektebeeld
Voor de wetenschap blijft de taak te onderzoeken waar de oorzaak van bepaalde ziektebeelden (hallucinatie, waanidee, apathie) ligt. Schizofrenie is geen genetische ziekte in de strikte betekenis, dan zou ze al lang zijn uitgeroeid. Wel is er misschien sprake van een genetische aanleg. Zo wordt geopperd dat een toevallige menging van een paar risico-genen de vatbaarheid bepaalt. Maar dat blijft speculatie (Kahn).

[a]Benedict: 'Uit dit alles blijkt dat een bepaalde samenleving hoge prijs kan stellen op hoogst onstabiele types en deze daardoor zelfs sociaal dienstbaar kan maken. Wanneer de gemeenschap hun eigenaardigheden als de meest waardevolle varianten van menselijke gedragingen wil beschouwen dan zullen deze personen deze kans ten volle aangrijpen en hun sociale rol vervullen geheel onafhankelijk van de denkbeelden die we er op nahouden over de karakters die wel of niet in de maatschappij kunnen opklimmen.' Maar ook hier: voor een belangrijk deel aan de randen van het systeem.

[b]Homoseksualiteit heeft vanuit de evolutie gezien geen kansen op overleving. Toch lijken er op grond van tweelingen-onderzoek aanwijzingen te zijn dat zij toch een sterk erfelijke component bezit. Hames denkt dat de overerving plaats vindt via de vrouwelijke lijn: het homo-gen zou juist de vrouw betere kansen geven op vruchtbaarheid of haar in staat stellen haar kinderen beter te voeden. Toch stokt het onderzoek in deze richting.
Andere opvattingen komen voort uit het gegeven dat je eerder kans hebt homo te zijn als je oudere broers hebt. De oorzaak hiervan zou liggen in het immuunsysteem van de moeder dat bij iedere geboorte van een zoon sterker wordt. Dit betekent ook -want dat is het neveneffect- dat tegelijkertijd de vermannelijking van de hersenen wordt afgeremd.

[c]Zo worden er aan Amerikaanse universiteiten opleidingen gegeven in bv transcendentale meditatie, rebirthing, fetal therapy en gestalt-therapie met een academische graad als beloning (Psy.D). Hierbij ligt alle nadruk op de klinische praktijk. Wetenschappelijk inzicht in bv de werking van de herinnering ontbreekt bijna geheel. Zo weet men vaak niet dat kinderen vóór het eerste jaar geen herinneringen, dus ook geen trauma's kunnen hebben.

[d]MPS: multi-personality syndrome, nu meestal: multi-personality disorder (MPD).

behandeling[a] vaak van de regen in drup terecht komen, maar vooral ook binnen gezinnen waarbinnen zij zijn opgegroeid en waarvan leden zonder enige aanleiding en zonder enig bewijs worden beschuldigd van de meest afschuwelijke misdaden als verkrachting, incest en satanisme (en waarvoor zij kunnen worden veroordeeld tot jarenlange gevangenisstraffen).
Voorstanders zijn niet onder de indruk: *'Incest is de uiterste uitdrukking van een patriarchale samenleving. Het brengt de jonge slachtoffers vanaf het begin zo groot dat hun plaats/doel/functie in de maatschappij er is voor de behoeften van anderen, speciaal voor mannen'* (Kathy Swink). En daarom: eigen schuld, dikke bult[b] De aanpak van dit probleem betekent bovendien een genezing en zuivering van de hele wereld.
Tegenstanders zullen eerder spreken van inquisitie, exorcisme, heksenjacht en massahysterie. Uit de achtergrond van deze benadering wordt duidelijk dat het hier gaat om een anti-moderne beweging. Waarheid is voor haar iets persoonlijks. Je hoeft niet uit te gaan van de feiten, alleen emoties als verdriet en woede tellen. Het is onredelijk bewijs te vragen als iemand echt voelt dat zij in het verre verleden is misbruikt. Bovendien zulke gevoelens kunnen nooit het product zijn van fantasie. Als je sex hebt gehad en je *voelt* je verkracht, moet je dat volgens Catherine MacKinnon politiek gezien ook verkrachting noemen.
Er is sprake van pseudo-wetenschap als je stelt dat je alleen je vertrouwen moet stellen op intuïtie en geloof, dat je logische vormen van redenering moet omzeilen (Bass/Davis) en gebruik moet maken van verhalen, metaforen en symbolen, dat er geen feiten bestaan, maar enkel interpretaties.
Dit alles maakt deze therapeutische stroming ook meer dan een nevenverschijnsel, meer dan een soort romantisch overblijfsel[c] dat zich aan randen van het systeem heeft genesteld, nee, zij is een reëel gevaar voor dit systeem en behoort dan ook met alle middelen te worden bestreden.

→ Anti-moderniteit: : Exc.XXXIX.5.1.
→ Psychotherapie als magische techniek: 5.2.3.2.
→ Lemma *Onbewust* in begrippenlijst.

(4) Het holisme wordt snel geassocieerd met een conservatieve kijk op de maatschappij als gesloten systeem: 'law and order', eigen volk eerst, hiërarchische structuur. Uit de visie van de Von Weiszäckers blijkt dat vanuit biologisch oogpunt ook een verdediging kan worden gegeven van open, democratische samenlevingen.

8.5.3. Conclusie

Er zijn op aarde enige democratische, vaak multiraciale samenlevingen, waarbinnen sociale vrijheid en verdraagzaamheid regel zijn. Zij zijn in de termen van de Von Weiszäckers foutvriendelijk. Binnen zulke samenlevingen is een kritische houding vanzelfsprekend, je hebt je eigen politieke verantwoordelijkheid. Milgram komt niet voor niets tot de conclusie dat blinde gehoorzaamheid de grootste bedreiging vormt voor het voortbestaan van de menselijke soort.
Holisten hebben vaak een conservatieve inslag. Zij zijn weinig onder de indruk van dit soort, in hun ogen, slappe betogen. Om een sociaal systeem -dat leren geschiedenis en natuur- goed te laten functioneren is innerlijke zwakte fataal. Je moet je als individu aanpassen, je rol spelen en gehoorzaam zijn. 'Law and order' en 'Befehl ist Befehl' zijn de grondbeginselen van iedere gezonde samenleving. Wanneer Marcel benadrukt dat hulp aan zwakken en hulpbehoevenden het wezenlijke kenmerk is van de menselijke waar digheid, kan zo'n bewering worden afgedaan met het argument dat alleen sterke groepen overleven (zo bv Plato). Het is in hun ogen een misvatting disfuncties te vertalen in termen van foutvriendelijkheid.

→ Het nature-culture debat: KCF.3.5.2 (c).
→ De pragmatische paradox: Exc.III.4.
→ Foucault: KCF.3.4.1.2.
→ Milgram: KCF.5.2.4.
→ Conservatisme: Exc.III.B.
→ De Politeia: Exc.XX.1.

EXCURSUS XXII: DE DEMOCRATIE

---

[a]Dat de patiënten langdurige incest en andere gruwelen blijven ontkennen tijdens de therapie is nogal logisch: de herinneringen aan een vaak onbekommerde en onbedorven jeugd wordt hun plotseling ontnomen. En dat je na die tijd ook nog de neiging hebt te ontkennen wat er met je aan ellende is gebeurd, bevestigt juist dat deze ervaringen waar zijn. Aldus de therapeuten.

[b]Schuldig ben je als incestpleger trouwens totdat je onschuld is bewezen.

[c]Met haar drang naar het perverse en het satanische, haar nadruk op kwetsbaarheid en lijden, haar psychologie van gevoel en emotie.

8.D. SOCIALE ETHIEK

8.6. Het utilarisme

De enige reden om een handeling eerder dan alternatieve handelingen uit te voeren, is dat zij meer geluk brengt -of meer in het algemeen: betere gevolgen heeft- dan de alternatieve handelingen.

J.J.C.Smart

8.6.0. Inleiding

Het utilarisme biedt een overgang van een persoonlijke naar de sociale ethiek. Het beroept zich op het hedonistische en op het eudaimonistische beginsel, maar breidt dit laatste uit naar de sociale wereld via het principe van het grootste geluk (PGG). Dit zonder ethische begrippen als rechtvaardigheid, gelijkheid of solidariteit te hanteren. Het utilarisme is atomistisch, het neemt zijn uitgangspunt niet in het sociale systeem, maar houdt het individu in ere. Mensen streven hun eigen belangen na en nemen hun eigen beslissingen.
Er bestaat op dit punt een groot verschil met de sociale ethiek van Aristoteles. Deze stelt dat het iemand pas goed gaat (dus dat hij *eudaimonia* bezit) alshij zich weet gedragen door zijn gemeenschap ('polis'): hij is een politiek wezen ('zoön politikon') [a] dat pas gelukkig kan zijn als hij zich richt op de normen en waarden van het sociale systeem waar hij deel van uitmaakt. Voor Aristoteles is dit de democratie.
Tegen deze sociale dwang nemen epicuristen en utilaristen stelling.

8.6.1. Nut

Bij de utilaristen vindt men het hedonistische[b] en het eudaimonistische beginsel in iets gewijzigde vorm terug in *het utiliteitsprincipe*, het beginsel van het nut. Dit kan op zijn beurt worden opgesplitst in twee afzonderlijke, maar ook onlosmakelijk met elkaar verbonden regels: het maximalisatieprincipe en het principe van het grootste geluk (PGG).

-***Het maximalisatieprincipe***: alle mensen streven ernaar zoveel mogelijk geluk te verkrijgen. Dit is nuttig en (dus) goed.

Geluk wordt omschreven in termen van nut ('utility'). Nu is dat nuttig wat voordeel brengt en dus plezier geeft. Ook hier het hedonistische beginsel als uitgangspunt:

> De natuur heeft de mensheid geplaatst onder het bewind van twee soevereine meesters: pijn en plezier. ./. Deze beheersen ons in alles wat wij doen, in alles wat wij zeggen, in alles wat wij denken: iedere poging hun juk af te werpen zal enkel dienen om juist onze onderworpenheid te bewijzen en te bevestigen. In woorden zal iemand kunnen voordoen of hij hun rijk afzweert, maar in werkelijkheid zal hij er intussen voortdurend aan worden onderworpen (Bentham).

In de grond van de zaak worden binnen het utilarisme nut, plezier en geluk aan elkaar gelijkgesteld. Goed is dan dat wat geluk bevordert.

> Het geloof dat nut ./. als fundament van het zedelijk gedrag aanvaardt, houdt in dat handelingen juist zijn naarmate zij erop zijn gericht geluk te bevorderen, verkeerd naarmate zij het tegendeel van geluk bevorderen. Met geluk wordt plezier bedoeld en de afwezigheid van pijn, met ongeluk pijn en het gebrek aan plezier (Stuart Mill).

Ethisch gedrag komt tot stand op grond van nuttigheidsoverwegingen. Geluk is *het* goede in het leven, het is het uiteindelijke doel dat ieder mens voor ogen staat, *goed* acht en zoveel mogelijk nastreeft

---

[a]Mensen onderscheiden zich van dieren door hun zorgzame en redelijke instelling, in hun persoonlijke leven maken zij zich vrienden, in het sociale leven binnen de polis staat de vergadering centraal. Hier nemen zij hun besluiten. Belangrijk is ook dat zij vreemdelingen erkennen. Een visie die door utilaristen zeker niet zal worden afgewezen, hoewel zij de vanzelfsprekendheid van dit alles niet kunnen aanvaarden.

[b]De basis van de ethiek ligt volgens Stuart Mill in de psychologie: mensen zijn uit op lust, en indien ze haar verkrijgen beschouwen ze dat als waardevol.

('maximaliseert'). Maar dit wel met een kanttekening: als het goed is geluk te bevorderen, hoeft dat niet alleen op mij te slaan. Mijn geluk is meer dan mijn persoonlijk geluk. Dit is voor Bentham reden het eudaimonistische beginsel uit te breiden tot

> -***Het principe van het grootste geluk (PGG)***: het is nuttig en (dus) goed zoveel mogelijk geluk te verspreiden onder zoveel mogelijk mensen.

Een groep bestaat uit *individuen*, die stuk voor stuk menen dat zij meetellen en die allen hun eigen belang nastreven. Een atomistisch uitgangspunt.
Nu is het voor iedere persoon van belang te weten dat alle mensen, net zoals hij, geluk nastreven. Het inzicht in deze *wederkerigheid* maakt het PGG een vanzelfsprekende en nuttige norm. Een handeling van welke persoon of groep ook is blijkbaar alleen van nut als zij ook de bedoeling heeft het geluk binnen de gemeenschap te vermeerderen. De gevolgen ervan zullen positief uitvallen. Goed is dus een handeling als het goede -in termen van algemeen belang- het overwicht behoudt over het kwade.

→ Nut en belang: 9.8.2-3.

8.6.2. Welwillendheid

(1) Geluk is naar de overtuiging van de utilaristen geen individueel gebeuren. Mensen bezitten naast hun eigenliefde (Butler: 'cool selflove') een aangeboren belangstelling voor het plezier en de welvaart van de gehele mensheid (welwillendheid/'benevolence'). Stuart Mill spreekt van 'de sociale gevoelens van de mensheid' die gelijkstaan aan

> Het verlangen één te zijn met onze medeschepselen, een verlangen dat reeds een machtig beginsel is van de menselijke natuur en een van de beginselen die gelukkig de neiging heeft sterker te worden -zelfs zonder uitdrukkelijke inprenting- door de invloed van een moderne beschaving.
> De sociale entourage ('the social state') is zo natuurlijk, zo noodzakelijk en tegelijk zo gewoon voor de mensen dat zij -ongebruikelijke omstandigheden of een poging tot vrijwillige abstractie daargelaten- zichzelf nooit anders kunnen voorstellen dan als lid van een groep.

Maar dit alles wel met een duidelijke inperking. Mensen zijn niet egoïstisch, van nature zullen zij niet leven ten koste van anderen, maar zij zullen zichzelf ook niet zonder meer wegcijferen. De oplossing van deze tegenstelling ligt in het begrip 'benevolence' (Hume, Butler): zonder hun eigenbelang uit het oog te verliezen, zullen mensen voortdurend rekening houden met het algemeen belang. Hoe graag je ook rookt, in gezelschap doe je dat niet! Hamsteren behoor je te laten![a]

(2) Toch valt het utilaristische oordeel in het geval van het hamsteren genuanceerder uit dan een botte afwijzing. Leg je in crisistijd voor jou en je gezin een noodvoorraad aan, dan vallen de motieven, die je ertoe brengen te hamsteren, te prijzen. Maar de daad zelf kan op grond van het PGG niet worden goedgepraat.
Het onderscheid tussen motief en handeling, gemaakt door Sidgwick, is een belangrijke versterking van het utilarisme.

(3) Utilaristen zullen benadrukken dat algemene belangen nooit te koste mogen gaan van het individu[b], maar individuen kunnen op hun beurt binnen een maatschappij niet onbeperkt economische voordelen

---

[a]Utilaristen wijzen vanuit het algemeen belang verplichte identificatie niet af: je eigen belangen worden met deze maatregel immers ook gediend en je komt bovendien niets tekort. Humanisten zullen hiertegen inbrengen dat de menselijke waardigheid ('onze persoonlijkheid') wordt aangetast. Utilaristen zullen oog hebben voor dit bezwaar, dit ondanks het wat vage taalgebruik: emotioneel hebben humanisten geen ongelijk, de motieven zijn zeker te waarderen, maar in de praktijk liggen de zaken nu eenmaal anders. En dat weegt zwaarder. Op dezelfde gronden mag een overheid verdachte personen van te voren oppakken om zo rellen te voorkomen.

[b]Een onschuldige opofferen om zo een bloedig oproer te voorkomen (een voorbeeld van Van Peperstraten en anderen bij hun behandeling van het utilarisme) is ***niet*** in overeenstemming met de utilaristische uitgangspunten. Zelfs een schuldige behoort als individu te worden beschermd. Het utilarisme keert zich dan ook tegen de doodstraf.
In utilaristische ogen is het ook absurd één gezonde, bv een wat oudere mens op te offeren om zo vele ten dode opgeschreven patiënten, die nieuwe organen nodig hebben, te redden. Zulke karikaturen begeleiden de discussie rond het utilarisme voortdurend.

najagen. Algemene preventie wordt dan ook afgewezen, progressieve belasting aanbevolen.
Het maatschappelijk nut zal nooit de beslissingsgrond mogen zijn bij de selectie van zieken voor de 'intensive care', voor een nierdialyse of voor een wachtlijst. Maar het is zeker van algemeen belang bv demente ouderen te onderwerpen aan proeven met nieuwe medicijnen, maar dan alleen als zij in volle vrijheid -vooraf, per codicil- daar toestemming voor hebben gegeven.
Bij een analyse van kosten en baten zal moeten worden uitgegaan van het individu en zijn persoonlijke verantwoordelijkheid. Dus geen (kostbaar) landelijk baarmoeder onderzoek! Verzekeraars mogen alcoholisten, rokers, druggebruikers en vegetariërs hogere premies laten betalen.

8.6.3. Meetbaarheid

Het utilarisme baseert zijn visie op wetenschappelijke overwegingen. Dit houdt in dat alleen over morele problemen kan worden gesproken als het gedrag en zijn uitkomsten meetbaar zijn. *Nut* kan worden gemeten. Ieder mens is in staat na enig nadenken zijn wensen en voorkeuren (getalsmatig) te rangschikken, en niet alleen zijn lichamelijk ('uiterlijk') plezier, maar ook zijn innerlijke genoegens en geluksbelevingen. De werking van een muziekstuk of borrel -hun nut- kan in principe worden gemeten naar duur, inwerking en nawerking, ook op langere termijn (Bentham).

→ Nut: 9.8.2.

8.6.4. De sociale implicaties

(1) Het PGG geeft als algemeen beginsel zelfs geen aanwijzing over de verdeling van het geluk onder de mensen. En met reden. Het utilarisme is geen politiek-economische theorie, maar een ethiek, die mensen persoonlijk bindt. De staatsman met utilaristische opvattingen zal handelen aan de hand van het PGG, doordacht, met het oog op het belang van allen, experimenterend en bedacht op mislukkingen.

Utilaristen wijzen een zuiver kapitalistische markteconomie af. Hogere inkomens bv zijn alleen gerechtvaardigd als de mensen, die ze genieten, het algemeen belang dienen en ervoor zorgen dat de algemene welvaart stijgt.

(2) Utilaristen voelen zich niet aan gewoonten, regels of wetten gebonden. Wel zullen zij zich er gemakshalve aan houden -en ze verdedigen- als ze in overeenstemming zijn met hun eigen principes en ze in de praktijk blijken te voldoen.
Veel utilaristen deinzen ervoor terug zelf regels op te stellen als richtlijn voor sociaal gedrag[a]. Niet dat zij zullen ontkennen dat hun persoonlijke beslissingen ook van toepassing kunnen zijn voor anderen die elders in de gelijke omstandigheden verkeren: mijn handeling kan in algemene termen worden beschreven, zij kan worden *gegeneraliseerd* (Hare). Maar voor het gedrag van anderen kunnen mijn beslissingen niet meer dan suggesties zijn.

8.6.5. Doel-ethiek en deugd-ethiek

(1) Het utilarisme is een *doel-ethiek*. Men beoordeelt de gevolgen van het gedrag: bevordert dit het nut in het algemeen, dan is het verantwoord. De persoonlijke gezindheid van mensen wordt buiten beschouwing gelaten.
Dit brengt traditionele -morele en ethische- waarden in gevaar. Je mag je belofte breken[b] of onwaarheid

---

[a]De enige richtlijn die algemeen van toepassing wordt geacht, gaat over het probleem van de straf en wordt door Stuart Mill zo geformuleerd: '*Het enige doel waar geweld rechtmatig kan worden toegepast tegen welk lid van een beschaafde gemeenschap dan ook tegen zijn wil, is te voorkomen dat anderen schade ondergaan.*' Een ogenschijnlijk simpele stelregel, die evenwel bij enig nadenken vérgaande gevolgen heeft.

[b]Een oude man vraagt mij op zijn sterfbed zijn vermogen te schenken aan een ook al zeer welgestelde tante. Ik knik ja, maar geef het geld aan het Rode Kruis. Voorbeeld van Smart. Is dit gedrag gerechtvaardigd? Kant stelt dat je nooit in redelijkheid kunt stellen dat het breken van een belofte als algemene regel aanvaardbaar is. Of in termen van het ethisch intuïtionisme: je kunt toch niet ontkennen dat het *goed* is je belofte te houden?

spreken als je daarmee het goede doel dient. Velen menen dat men zo terecht komt in een wereld van bedrog, leugen en verraad. Maar dit klinkt huichelachtig: zulk gedrag is blijkbaar nodig in een samenleving die zich nog erger gedraagt.

(2) Het utilarisme is ook een *deugd-ethiek*. Kent men de aard ('arete'/'virtus') van de mens, dan kan men daar conclusies uit trekken over het gedrag dat (ethisch) noodzakelijk is. Dat men een deugdzaam leven leidt, betekent dat men zijn 'arete' volgt. Voor de utilarist houdt de 'arete' van de mens in dat hij

-naar plezier en geluk streeft,
-een rationeel wezen is, dat weldoordacht en weloverwogen zijn keuzes doet,
-een sociale instelling (welwillendheid/'benevolence') bezit en dat hij bovendien inziet dat zijn eigen belangen samenvallen met het algemeen belang (PGG).

Hieruit kan de gedragsregel voor een gelukkig en 'deugdzaam' leven worden afgeleid. Deze luidt: pak de zaken redelijk aan, denk bij je beslissingen aan de anderen, volg de uitgestippelde weg zonder tegendraads en emotioneel gedrag want dat is 'onnatuurlijk' en dom.

→ Virtus/arete: KCF.4.1.

(3) Voor *de plicht-ethiek* liggen de zaken anders. Mensen overschrijden op ethisch gebied de natuur (Kant). Het goede is van een bovennatuurlijke orde en mensen weten intuïtief wat het goede is: hun geweten spreekt, hun plicht roept (→ Scheler: 8.1.4.3).
Maar naar de opvatting van de utilaristen is dat wat lijkt voort te komen uit intuïtie en geweten niets anders dan een aangeleerd en ingeslepen geheel van morele regels (→ 8.8.1). Zij maken het mensen gemakkelijk om snel en zonder nadenken, dus automatisch en 'intuïtief' op efficiënte (= 'goede') wijze te reageren. Indien mensen afwijken van de gebaande paden, gaat hun geweten spreken, wat hen behoedt voor verder eigengereid en dom gedrag.
De morele 'intuïtie' is in de praktijk een betrouwbaar instrument omdat zij overeenkomt met de VGO. Problemen en conflicten komen pas op als het verstand op grond van bv maatschappelijke en technologische veranderingen mensen voorhoudt dat nieuwe gedragsregels noodzakelijk zijn geworden (emancipatie, abortus, euthanasie, milieu).

→ Automatische goedheid: Exc.XXI.1.2.3.

8.6.6. Kritiek en weerwoord. Eutuchia

(1) Vanuit de traditie, maar ook vanuit de filosofie, is het utilarisme vaak op een emotionele en dus ondoordachte manier bestreden. Aan die kritiek, bv die van Nietzsche, ga ik voorbij. Meer overtuigend zijn de volgende argumenten:

-Het ethischebegrip *goed*'valt niet te omschrijven in termen van nut.
-Geluk kan niet getalsmatig worden vastgelegd.
-Innerlijke belevingen en waarden kunnen niet worden gereduceerd tot uiterlijke prikkels.
-Het is onmogelijk de gevolgen van menselijk gedrag -*het* criterium van een doelethiek- te voorspellen. Zij blijven onzeker.

(2) Het weerwoord is nuchter:

-Het utilarisme gaat uit van de feitelijke situatie ('eudaimonisme'), het maakt zo de morele en ethische werkelijkheid zichtbaar en bevrijdt mensen op deze wijze van veel dogmatische en speculatieve diepzinnigheden.
-Hoewel nut niet nauwkeurig is vast te stellen en te meten, blijkt het wel een *bruikbaar* begrip te zijn.
-De reductie van innerlijke, gevoelsmatige kwaliteiten tot meetbare eenheden staat velen tegen, maar is wetenschappelijk niet onaannemelijk (en bovendien niet weerlegd)[a].
-De gevolgen van menselijk gedrag zijn moeilijk te overzien, maar in de toekomst zal men op grond van experimenteel onderzoek zeker in staat zijn een beter inzicht te krijgen in de vraagstukken op dit terrein

(3) Binnen een doel-ethiek als het utilarisme worden begrippen als goed, nut, plezier en geluk vaak door elkaar gebruikt. Tegen de gelijkschakeling van (ethisch) goed met de andere drie tekenen veel ethici bezwaar aan. Er is volgens hen sprake van een drogredenering: de ethisch goede handeling is lang niet altijd voordelig of nuttig. Ethische oordelen kunnen niet worden afgeleid uit alledaagse ervaringen, die worden omschreven als plezierig of voordelig. Moore spreekt van de *naturalistische drogredenering*[b]. De stellingen

-A is plezierig (p), dus is het ethisch goed (q)
-B maakt gelukkig (r), dus is het ethisch goed (q)
-C is nuttig (s), dus is het ethisch goed (q)
-D dient het algemeen belang (t), dus is het ethisch goed (q)

lijken inhoudelijk dan ook voor principiële kritiek vatbaar.

Toch is er logisch gezien weinig aan de hand. q is een stelling die wordt geponeerd met p, r, s, en t als veronderstellingen. Deze kunnen willekeurig worden ingevuld, p met bv marteling (A) en t met zelfopoffering (D). Beide zijn binnen de logica pas een waarborg voor q als ze waar zijn. Dit betekent dat een utilarist bij iedere ethische bewering die hij poneert eerst zijn vooronderstellingen moet waarmaken. En dit komt overeen met een belangrijk uitgangspunt van het utilarisme: goede handelingen komen voort uit een doordachte en overwogen beslissing, die wordt genomen in overeenstemming met de omstandigheden. Van een automatische sprong van plezier, nut en algemeen belang naar (ethisch) goed kan geen sprake zijn.

(4) Om verschillende redenen zou het utilarisme ermee zijn gediend als het de term *eudaimonia* -voorlopig- zou vervangen door *eutuchia*: schep de omstandigheden in natuur en samenleving, die het (alle) mensen mogelijk maakt gelukkig(er) te worden.

(5) Het utilarisme weegt persoonlijke en algemene belangen af en houdt rekening met beide. Het geeft een aantal algemene regels, die niet opgaan in extreme, existentiële situaties, waarin een nuchtere bezinning het in veel gevallen zal laten afweten. Leven in blijvende slavernij, in tijden van onderdrukking en armoede, tijdens oorlogen en in concentratiekampen roept irrationele, sterk emotionele reacties op als verraad én zelfopoffering. Hier gelden andere ethische normen. Juist om deze reden achten velen het utilarisme te beperkt of zelfs stuitend.

Het is dit verband goed naar Socrates te verwijzen. Ook deze pleit voor een praktische benadering van ethische problemen. Zoals een bekwaam en handig handwerksman een deugdelijk product aflevert, zal de man, die met inzicht te werk gaat, op doelmatige wijze voordeel brengen en het goede (= deugdelijke) leven bevorderen. *Slecht* kan dan worden geformuleerd als onredelijk en dom, en daarmee als nadelig en schadelijk. Aan de andere kant eist hij dat het, als je voor de keuze staat, ethisch beter is zelf onrecht te ondergaan dan het een ander aan te doen. Het lijkt er niet op dat een utilarist, in extreme situaties geplaatst, Socrates'

---

[a]Ook binnen het utilarisme zelf bestaat er kritiek op het strikt kwantitatieve uitgangspunt van Bentham. Stuart Mill maakt een onderscheid tussen uiterlijke ervaringen en innerlijke belevingen, de laatste met hun eigen waarden (→ 8.8.1).

[b]Zoals lichtprikkels niet gelijk zijn aan een kwaliteit als *geel*, zo is ook de kwaliteit *goed* niet gelijk te stellen aan ervaringen als lekker en plezierig. Aldus Moore (→ 8.8.0).

advies naast zich neer zou kunnen leggen[a].

→ Socrates: KCF.4.1.1.

EXCURSUS XXIII. VIER POLITIEKE THEORIEËN liberalisme - conservatisme - socialisme - marxisme

[a]Het utilarisme geeft zich in een ethische afweging altijd rekenschap van de persoonlijke en van de algemene belangen. Dit criterium kan problemen opleveren, zoals in het geval waarin een bedrijfsleider met gevaar voor eigen leven in Hitler-Duitsland gedurende de Tweede Wereldoorlog joodse medewerkers probeert te behoeden voor overplaatsing naar werkkampen. Nu is voor een utilarist de politieke situatie zelf al onaanvaardbaar: de persoonlijke belangen worden opgeofferd aan de algemene, het begrip welwillendheid wordt genegeerd. Hij kan zich in deze extreme omstandigheden alleen maar aan het systeem onttrekken of er tegen in verzet komen. Als hij dan toch in de gegeven situatie terecht komt, is het vanzelfsprekend dat hij zijn joodse landgenoten te hulp zal komen en hun persoonlijke belangen verdedigt, ook met inzet van eigen belangen.

8.7. Regels: een beperking van de persoonlijkheid

8.7.0. Inleiding. Stirner

Wat goed? Wat kwaad? Beide hebben voor mij geen betekenis.

Stirner

(1) De sociale controle perkt de menselijke vrijheid en voorkeur in. Regels zijn een bedreiging, ze zijn onnatuurlijk en op z'n minst onplezierig. De overeenkomst tussen de richtingen die zich fel en dramatisch of gematigd en laconiek verzetten tegen de druk van de moraal, ligt in de opvatting dat mensen *zelf* hun leven moeten leiden: Volg je natuur!, Geniet van het leven! Dit kan voeren tot de gematigde levensvisie van de Epicuristen, maar ook tot een diep nihilisme (Stirner, Nietzsche en Genet).

(2) *'Mir geht nichts über mich'*: niets gaat me boven mezelf, stelt Stirner en daarmee raakt hij de kern van het morele vraagstuk. Ik houd van mensen omdat het *mij* gelukkig maakt, omdat *ik* van ze geniet. Ik doe wat ik wil: plichten, wetten, trouw, aanhankelijkheid en zedelijkheid zijn een teken van bekrompenheid, het geweten is een blijk van zwakte. Ik moet mezelf bevrijden van de taboes, van de heilige almacht van staat en instellingen, die me dwingen me op te offeren. Ik moet mezelf inrichten. Dit alles zonder enig uitzicht: *'Ich habe meine Sache auf nichts gestellt'*. De uitkomst is het nihilisme.

8.7.1. De Sofisten: het recht van de sterkste

Regels die binnen de groep zijn ontstaan en waaraan de leden worden gebonden, zijn schadelijk voor het individu. Zij houden een beperking in van zijn *natuurlijke* gaven. Dit is het standpunt van de meest radicalen onder de Sofisten.
Mensen zijn egoïstisch van aard, zij zoeken hun voordeel en zijn uit op eigenbelang. De sterke, die in natuurlijke omstandigheden de macht uit zou oefenen, wordt nu, vooral door politieke regelingen, in zijn mogelijkheden geschaad. Hij is niet in staat zijn capaciteiten te ontplooien. De zwakken en slaven maken de dienst uit en beroepen zich op de kreet dat alle mensen gelijk zijn. Maar juist dit idee van de gelijkheid, via afspraken tot norm verheven, is *onnatuurlijk* en *onrechtvaardig*. Naar de woorden uit Kallikles' rede bij Plato:

> ./. Inderdaad, volgens de natuur ('fusei') is dat het lelijkste, wat het slechtste is, zoals onrecht ondergaan, maar volgens de wet ('nomooi') is onrecht doen het lelijkste. Onrecht ondergaan is trouwens niet iets wat een echte man overkomt: dat is goed voor een slaaf voor wie het beter is dood dan levend te zijn en die, als hij onrecht heeft te ondergaan en wordt bezwadderd, niet bij machte is zichzelf of anderen, die hem nauw aan het hart liggen, te hulp te komen.
> Wetten worden naar mijn mening gemaakt door de zwakken en de grote massa. Met het oog op zichzelf en op het eigen voordeel vaardigen dezen dan ook wetten uit, loven en laken zij, en terroriseren zo het krachtiger deel van de mensheid dat bekwaam is de anderen te overvleugelen.
> Om te beletten dat het hèn zou overvleugelen, zeggen ze dat het lelijk en onrechtvaardig is op voordeel uit te zijn, en ze definiëren onrecht plegen als het streven om anderen te overvleugelen. Zij zijn immers erg tevreden, denk ik, als ze persoonlijk, ondanks hun minderwaardigheid, toch op gelijke hoogte staan.
> Dat is dan ook de reden waarom het streven anderen te overvleugelen conventioneel ('nomooi') voor onrechtvaardig en lelijk wordt verklaard, en waarom ze daaraan de naam 'onrecht-plegen' geven.
> Maar de natuur ('fusis') zelf, denk ik, stelt de rechtvaardigheid daarvan in het licht: dat de betere de minderwaardige overvleugelt, en de meer bekwame de onbekwame. Dat dit het geval is, toont ze op veel gebieden aan, én in het dierenrijk, én bij de mens. Van hoog tot laag, in staten en families is het een uitgemaakte zaak: als rechtvaardig staat omschreven dat de sterkere de baas is over de zwakkere en deze overvleugelt

→ De discussie Socrates-Thrasumachos: Exc.XX.1.1.

8.7.2. Nietzsche's nihilisme

Kan men niet *alle* waarden omdraaien? en is goed niet misschien kwaad? en God alleen maar een uitvinding en een grapje van de duivel? Is alles misschien uiteindelijk vals?

Want, geloof me, het geheim van het grootste succes en het grootste plezier in het bestaan is: gevaarlijk te leven. Bouw je steden onder de Vesuvius. Zend je schepen naar zeeën die nog niet in kaart zijn gebracht.

Het bestaan heeft geen doel of einde; ieder begrijpelijke eenheid binnen de veelheid van gebeurtenissen ontbreekt; het karakter van bestaan is niet waar, het is *vals*. Iemand mist eenvoudig welke reden dan ook om zichzelf te overtuigen dat er een *ware* wereld is.

Ik betwijfel of een hevig lijden beter maakt, maar ik weet dat het dieper maakt.

Moedig, zorgeloos, spottend en gewelddadig - zo wil het de wijsheid: zij is een vrouw en houdt altijd alleen maar van een krijgsman.[a]

"Alles is vals! Alles is toegestaan." [b]

De nieuwe Verlichting - de oude was er voor de democratische kudde. De gelijkschakeling van iedereen. De nieuwe Verlichting heeft de bedoeling de heersende karakters de weg te wijzen - in zoverre dat alles is geoorloofd wat niet open staat voor kuddewezens.

Wat is het grootste dat je kunt beleven? Dat is het uur van de grote verachting. Het uur waarop je ook van je geluk moet walgen, van je gezonde verstand en van je deugd.

1. HEREN EN SLAVEN

Leven is *wil tot macht*, het roept op tot avontuur, strijd en overheersing.

Leven is in wezen toeeigening, krenking, overweldiging van wat anders is en zwakker, onderdrukking, hardheid, het opleggen van je eigen vormen, inlijving, en op zijn minst, in zijn meest milde vorm, uitbuiting .. leven *is* eenvoudigweg wil tot macht.

Wil je een naam voor deze wereld? Een oplossing voor al haar raadsels? Deze wereld is de wil tot macht -en daarbuiten: niets!

Wat is goed? Alles wat het gevoel van macht, de wil tot macht, de macht zelf in de mens versterkt. Wat is slecht? Alles wat uit zwakheid voortkomt.

Voor een vol, natuurlijk leven zijn alleen de sterken, de *'Herren'* bestemd. Zij scheppen in vrijheid steeds hun eigen waarden. De zwakken, de *'Sklaven'*, voelen wrok, komen in opstand tegen het voorname, het schone, het machtige en brengen hun eigen regels tot stand: de *slavenmoraal*. Met orde, vrede, geluk en welvaart als haar doeleinden, naastenliefde, medelijden (→ 8.12.2), soberheid als haar deugden en kwaad, zonde, schuld als haar basisbegrippen. De hemel wordt onze beloning, God de behoeder van de moraal.

Onze goede moraliteit is oorzaak van deze jammerlijke beschaving. Onze zwakke, verwijfde sociale opvattingen van goed en kwaad, hun reusachtig overwicht op lichaam en ziel hebben tenslotte alle lichamen en zielen verzwakt en de onafhankelijke, autonome, onbevooroordeelde mensen, de ware pijlers van een sterke beschaving, gebroken.

2. DE HEERSER

Deze ontwikkeling, dit verval eist in Nietzsche's ogen een omzetting van alle waarden ('Umwertung aller Werte'): weg met de nieuwe elite van zieken, zwakken, lijdenden en mismaakten, weg met de middelmaat en met het conformisme, weg met god, die de afkeer van het leven weerspiegelt, weg met het geweten, de geestelijke ziekte van onze tijd (→ 8.12.1).

---

[a] Elders is wijsheid volgens Nietzsche vragen om verkracht te worden.

[b] Let op de aanhalingstekens! →De semantische paradox, Exc.III.3.

De Heerser op zijn beurt leeft als een roofdier, dapper en trots, geheel uit zijn instincten. Boosaardig als hij is, bedriegt hij, onderwerpt hij en doet hij lijden. En dat vol vreugde. Zijn wil tot macht is de wil tot vernietiging, tot onderdrukking en uitbuiting van de zwakken, tot uitroeiing van de kuddemens.

> De zwakken en misvormden moeten te gronde gaan; eerste stelling van onze mensenliefde; en men moet hen daarbij een handje helpen.

Toch kent ook de Machtige in zijn roes geen geluk, maar alleen verlatenheid en leed.[a] Nietzsche spreekt dan ook van de (grote) geesten 'die door oorlogen en overwinningen zijn versterkt, en voor wie de verovering, het avontuur, het gevaar, de smart zelfs tot een noodzaak zijn geworden.'

3. DE ÜBERMENSCH

Tegenover zekerheid en orde, gelijkheid en nut, burgerdom[b] en christendom, moraal en god stelt Nietzsche *het niets*. Het leven kent geen doel, geen waarheden[c], het is chaos, zinloosheid. Als nieuwe waarde daarbinnen schept hij de *Übermensch*.

Zo sprak Zarathustra tot het volk:

> Ik leer de Übermensch. De mens is iets dat moet worden overwonnen. Wat hebben jullie gedaan om hem te overwinnen?
> Alle wezens schiepen tot dusverre iets dat boven hen uitging: en jullie wilt de eb zijn van de grote vloed en nog liever terugkeren tot de dieren dan de mens overwinnen?
> Wat is de aap voor een mens? Gelach of pijnlijke schande. En dat moet de mens eveneens zijn voor de Übermensch: gelach of een pijnlijke schande.
> Jullie hebben de weg afgelopen van worm naar mens, en veel in jullie is nog worm. Eens waren jullie apen, en ook nu nog is de mens meer aap dan welke aap ook.

---

[a] Om in deze context van *Übermensch* te spreken, lijkt eerder een verkeerde dan een eenzijdige interpretatie van het begrip te zijn. Niet dat deze gedachten niet bij Nietzsche voorkomen, maar zij vallen eerder onder het kopje *Wil tot macht* en worden onderstreept door het begrip *Die blonde Bestie*, het blonde beest dat als een roofdier op zoek is naar buit en overwinning. De koppeling met *Übermensch* kan men in dit verband maar beter niet maken. Zo veroordeelt Zarathustra een edele die anderen hoont of vernietigt.
Maar ook de wil tot macht wordt beperkt door dat wat Nietzsche een positief ascetisme noemt. Hij keert zich juist tegen roofdier-gedrag en eist een gematigde en verlichte omgang met de driften, die er zelfs toe kan leiden dat je jezelf ontberingen en beproevingen oplegt. Toch stelt hij aan de andere kant zonder omwegen vast dat het voor de nieuwe adel nodig is velen op te offeren om nieuwe waarden te scheppen. '*De ellende van moeizaam levende mensen moet nog worden vergroot om het mogelijk te maken dat een kleiner aantal olympische mensen de kunstwerken maakt.*'
Steeds staat hem een hogere, aristocratische cultuur voor ogen en van daaruit is in de strijd tegen de cultuur van de middelmaat een oproep tot *barbaarse* actie onontbeerlijk: leven, cultuur, geweld en wreedheid gaan dan samen (Reschke). Hoe hoger een cultuur, hoe wreder hij is. Medelijden is een teken van weekheid. Ook voor de Übermensch lijkt zo'n gedachte onontkoombaar
Het blijft dus de vraag of de komende Übermensch ooit buiten de machtstrijd zal kunnen, of hij ooit buiten de Herrenmoral om kan worden gedefinieerd. Zal de komende tijd misschien worden gekenmerkt door het bestaan van een nieuwe menselijke soort die de vroegere mens in zijn tweespalt te boven is gekomen en hem vanuit een nog hogere dimensie van machtswil als soort niet eens meer ziet? De mens als demiurg? Van een strijd in de oude zin kan dan geen sprake meer zijn, alleen van een willekeurig en creatief machtsspel met alles wat hem in handen komt.

[b] Tegen alle verwachting in zijn er binnen het werk van Nietzsche plaatsen te vinden waarin hij, ondanks zijn donderspeechen elders, een meer nuchtere kijk op de politiek ontwikkelt. Zo zijn naar zijn mening democratie en utilarisme -in zijn ogen meestal verwekelijkte producten van de kuddegeest- in staat een nieuwe moraal op te bouwen mits zij worden gekoppeld aan de creatieve, experimentele krachten die kenmerkend zijn voor de grote geesten. Democratie ziet hij dan in een meer formele, poltieke betekenis, losgemaakt van haar ideologie van de gelijkheid: mensen zijn in een democratie juist in staat in overeenstemming met hun eigen wensen hun eigen wegen uit te stippelen. Zo komt Nietzsche -lijkt het- dicht in de beurt van Stuart Mill (→8.0.3.2), maar zijn bedoelingen zijn minder vreedzaam: juist in zo'n samenleving zullen de heersers de heersers blijven, en de kudde hun kudde. Mill maakt hij dan ook uiteindelijk uit voor een domkop.

[c] Met natuurlijk de vraag of je met het poneren van begrippen als *Übermensch* en *Wil tot macht* toch niet weer waarheden binnenhaalt. Ook een nihilist kan blijkbaar niet zonder ordenende ('speculatieve') begrippen. Maar van een metafysica is geen sprake omdat er geen samenvattende uiteenzetting plaats vindt waarbinnen de begrippen in een systeem worden ondergebracht. Dit tegen Heidegger.
Bovendien stelt Nietzsche dat ook het discours niets anders is dan strijd en dat de betekenis van (zijn) begrippen tot stand komt door haar poetische kracht ('poiesis') met haar subjectieve karakter: een beroep op waarheid kan je niet doen. En de filosofie dan? Die lijkt voor Nietzsche soms niet veel meer te zijn dan provocatie (Pippin). →Kader 2, Interpretatie.

> Maar wie de wijste van jullie is, die is ook niet meer dan een tweespalt en tussenwezen van plant en spook.
> Maar beveel ik jullie spoken of planten te worden?
> Zie, ik leer jullie de Übermensch!
> De Übermensch is de zin van de aarde. Jullie wil zegge: de Übermensch moet de zin van de aarde zijn!
> Ik bezweer jullie, mijn broeders, blijf de aarde trouw en geloof hen niet die jullie van bovenaardse hoop spreken! Gifmengers zijn het, of zij het weten of niet.
> Verachters van het leven zijn het, zij sterven af en vergiftigen zichzelf, de aarde is hen moe: mogen zij er binnen gaan!
>
> De mens is een koord, gespannen tussen dier en Übermensch, - een koord over een afgrond.
> Een gevaarlijke overgang, een gevaarlijk onderweg, een gevaarlijk achterblijven, een gevaarlijk huiveren en blijven staan.
> Groot is aan de mens dat hij een brug en geen doel is: geliefd kan worden aan de mens dat hij een overgang en een ondergang is.
>
> Ik houd van allen die, als zware droppels zijn, één voor één vallend uit de donkere wolk, die boven de mensen hangt: zij verkondigen dat de bliksem komt, en gaan als verkondigers te gronde.
> Ziet, ik ben de verkondiger van de bliksem en een zware druppel uit de wolk: maar deze bliksem heet de Übermensch.

4. *De nieuwe mens*

Het enige wat blijft is *het leven*, dat in eeuwige herhaling steeds verder stroomt en dat je, als onderdeeltje ervan, geheel moeten leren aanvaarden. Niet door het te ontkennen of te ontlopen, maar juist door het te bevestigen en er in op te gaan. Ook al is dit leven keihard en kent het zijn verschrikkingen.

> De mens is beest en boven het beest verheven; de hogere mens is onmenselijk en bovenmenselijk: deze horen bij elkaar. Bij iedere toename in grootheid en hoogte in de mens is er ook een toename in diepte en verschrikking: je behoort niet het één te wensen zonder het ander - of liever: hoe radicaler je het één wenst, hoe radicaler je het ander bereikt.

De nieuwe mens gaat de strijd aan. Hij schept nieuwe wetten en waarden, geeft betekenis aan de aarde en bepaalt haar toekomst. Maar vooral schept hij zichzelf, en dit binnen de horizon van een kleine groep aristocratische heersers. Met de wil om te heersen als enige inzet en met de instincten als bron van actie. Hij is een '*heel* wezen', wat betekent dat hij ook 'meer heel beest' is, barbaars van aard, een roofdier, in het bezit van een ongebroken sterkte van wil en lust tot macht.
En zo ontstaat er een nieuw ras van machtigen dat niet alleen de taak heeft te heersen, maar dat zijn eigen levenssfeer kent vervuld door een uiterste kracht aan schoonheid, moed, cultuur en met manieren die reiken tot aan de hoogste geestelijke top. De nieuwe mens is heerser/strijder, kunstenaar/dichter en filosoof[a] tegelijk.
Deze nieuwe mens is de tegenpool van de zelfbewuste, vrije en verantwoordelijke humanistische mens. Als nietzschiaanse mens leef je in een roes waarin je jezelf juist vergeet: 'Om te weten wat je bent, moet je niet de flauwste notie hebben van wat je bent.' Toch komen juist in die roes de creatieve krachten naar boven.

> Het gevoel van roes, in feite in overeenstemming met een toename van kracht; het sterkst in het paringsseizoen: nieuwe organen, nieuwe vaardigheden, kleuren, vormen; "mooier worden" is een gevolg van *vermeerderde* kracht. Mooier worden als de uitdrukking van een *zegevierende* wil, van toegenomen coördinatie, van een harmonizering van al de sterke wensen, van een onfeibaar loodrechte spanning.

→ Positief ascetisme: 8.7.2.noot.
→ Nietzsche, nihilisme, 6.4.2.2.
→ Dionysisch/Apollinisch: KCF.3.4.1.
→ Tragedie: KCF.2.3.3.
→ Nietzsche's project: Excursus XXXIX.4.4.2.1 kader.

---

[a]Van de *nieuwe filosofen* wordt veel verwacht. Zij zullen prikkelen tot tegendraadse waardeoordelen en zij zullen de 'eeuwige waarden' van weleer herwaarderen en op hun kop zetten. Zij zijn de wetgevers en de dokters van de cultuur. Zij zijn scheppers van waarheid en taal. Vooral zijn zij ook zieners en vrije geesten. Deze nieuwe filosofie heeft ook sterke politieke implicaties: '*De nieuwe filosofoof kan alleen opkomen met een heersende klasse als zijn hoogste vergeestelijking. Grote politiek, heerschappij over de aarde, zijn op handen.*'

8.7.2. Kader. Nietzsche: drie kernbegrippen

0. Inleiding

Nietzsche's filosofische begrippen zijn vaak moeilijk te begrijpen, hij schrijft op een dichterlijk-visionaire, essayistische en/of fragmentarische manier. Bovendien definieert hij in principe niet. Dat zou immers betekenen dat begrippen op een bepaalde manier zouden zijn te vatten en teksten zouden kunnen worden uitgelegd. Juist op dit punt heeft hij een radicale opvatting, wat blijkt uit zijn kijk op waarheid en interpretatie.
In dit kader worden ook twee andere termen uit zijn werk nader onder de loep genomen: *Wil tot macht* en *De eeuwige wederkeer*. Zij worden vormen de kern van zijn leer, maar worden vaak verkeerd uitgelegd.

1. Interpretatie

> Er zijn geen feiten, alleen maar interpretaties. Kennis is wezenlijk schijn.
>
> Wat is waarheid? Een bewegelijk meer van metaforen, metonymia's, antropomorfismen, kortom een som van menselijke verhoudingen, die dichterlijk en retorisch worden versterkt, overgedragen en opgesmukt, en die na langdurig gebruik een volk vaststaand, canonisch en bindend acht. Waarheden zijn illusies, waarvan men heeft vergeten wat ze zijn: metaforen die zijn uitgewerkt ('abnützlich') en inhoudelijk ('sinnlich') krachteloos zijn geworden, munten die hun beeld hebben verloren en nu als metaal niet meer als munten in aanmerking komen.

Goed begrip van een tekst vereist een *analyse* naar bv de opzet of structuur, een *uitleg* ('exegese') van de begrippen en een *interpretatie*: je bent op zoek naar de betekenis van de tekst in haar geheel. Hoewel er natuurlijk grote verschillen zijn in aanpak, geldt deze driedeling voor alle soorten teksten, zoals voor wetenschappelijke, literaire en filosofische. Je bent op zoek naar de betekenis van de teksten.
Voor wetenschappelijke teksten is de betekenis gefundeerd op de feitelijke waarheid van hun uitspraken, voor metafysische teksten op de evidentie van hun beweringen. Filosofische en literaire teksten ontrekken zich in het algemeen aan een waarheidscriterium.
Analyse, uitleg en interpretatie veronderstellen bovendien een verstandelijke aanpak, die is gebaseerd op argumenten. Dit geldt in beginsel voor alle teksten, ook voor bv profetieën en raadselspreuken. Nietzsche breekt radicaal met deze benadering van teksten:

> Interpretatie, geen uitleg. Er zijn geen werkelijke feiten ('Thatbestand'), alles is vloeiend, ongrijpbaar, wijkend. Het meest blijvend zijn alleen onze meningen. Het er inleggen van betekenis ('Sinn-hineinlegen') - in de meeste gevallen een nieuwe interpretatie over een oude interpretatie heen, die zelf onbegrijpelijk is geworden en die zelf niets anders is dan een teken.

Interpretatie is constructie. Je schept orde door in een wereld, waarin geen ding aan elkaar gelijk is, toch dingen aan elkaar te gelijk te maken[a]. Het resultaat van dit proces noem je de feitelijke toestand ('Thatbestand'). Alles wat werkelijkheid wordt genoemd is dus niet meer dan een constructie. En omdat je bij de identificatie van de verschijnselen bepaalde aspecten weglaat, vervals je daarmee het beeld. Je bent bezig met interpreteren en dat is niets anders dan 'verkrachten, zwendelen ('zurechtschieben'), afkorten, weglaten, opvullen, verdichten ('ausdichten'), vervalsen.' Dat je tot kennis zou kunnen of waarheid zou kunnen vinden, berust op niets anders dan een vergissing.[b] De wereld kun je vanuit verschillende

---

[a]Het inductie-principe, waarmee ook wordt gegeneraliseerd. Maar dan met het reïsme op de achtergrond en effectiviteit als doelstelling. Nietzsche vraagt zich van zijn kant af of onze wereld niet een fictie zou kunnen zijn (wat nog niet betekent dat zij schijn zou zijn). Ook spreekt hij over de wereld als eeuwige chaos, als een wereld zonder orde, opbouw, vorm, schoonheid, wijsheid. Met natuurlijk weer de onontkoombare vraag of deze uitspraak nu ook alleen maar interpretatie is.

[b]Zolang het over filosofische teksten gaat, is Nietzsches standpunt onschuldig (en juist). Maar als hij stelt dat er louter vele 'waarheden' zijn, en daaruit concludeert dat er geen waarheid is, komt hij terecht in een regelrechte paradox: is er geen waarheid, dan spreekt ook hijzelf geen waarheid en is zijn opmerking over waarheid ook geen waarheid enz.

gezichtspunten ordenen, schematiseren enz.[a] Nietzsche spreekt van *perspectivisme.*
Bovendien kan worden gesteld dat taal in het algemeen alleen maar subjectieve gevoelens en meningen[b] overdraagt en bovendien oorspronkelijk metaforisch van aard is. Daarom ook dat poëzie boven de filosofie staat en de retorica boven redelijke vormen van argumentatie.
De moeilijkheid is natuurlijk dat Nietzsche's eigen werk -met al zijn innerlijke tegenspraak- dan ook onder dit regime valt. Door zijn aanhangers wordt vaak betoogd dat je binnen Nietzsche's werk *wel* een onderscheid moet maken tussen verschillende soorten teksten en tussen niveaus van interpretatie. Sommige interpretaties hebben dan blijkbaar meer kracht dan andere. Detwiler:

> Nietzsche's teksten worden inderdaad gekenmerkt door een ongebruikelijke graad van onbepaaldheid die het onwaarschijnlijk maakt dat er ooit een enkele definitieve interpretatie van zijn gedachten of zelfs over zijn politieke inzichten zal zijn. Toch volgt daar niet uit dat onbepaaldheid alles is of dat alle interpretaties even aannemelijk zijn.

Dat zo'n benadering Nietzsche's perspectivisme volkomen ondermijnt is ernstig, dat zij bovendien tot willekeur leidt, maakt de toestand onhoudbaar. Maar goed, als de Nietzschianen zo de boodschap glad willen strijken, is dat hun zaak, als dan ook maar duidelijk wordt dat in ieder geval de kernboodschap (het onderscheid tussen herenrecht en slavenrecht) als volstrekt nietzschiaans moet worden *geïnterpreteerd.*.

2. De wil tot macht

Wil tot macht is voor Nietzsche veel meer dan een sociaal-psychologische of politieke term. Zij stamt uit zijn persoonlijke ervaring dat grote mensen ('genieën') voortdurend weerstanden overwinnen en op creatieve manier nieuw werk maken. *Macht* dus in de betekenis van *(be)heersen.*
De Wil is niet zoals bij Schopenhauer een allesomvattende levensdrift, maar een scheppingsdrift die alleen vanuit de menselijke ervaringswereld kan worden begrepen. Het is een onverzadigbaar verlangen om macht uit te oefenen. Dit gebeurt op alle terreinen van het leven, in de kunst, in de politiek, in de wetenschap, overal daar waar mensen scheppend in vrijheid hun weg kunnen gaan. In de *Übermensch* vindt Nietzsche uiteindelijk dit ideaal belichaamd. De zuiverste Wil bestaat er, volgens Zarathustra, in dat je al scheppend jezelf overtreft ('Über-sich-hinaus-Schaffen-Wollen'). En het is deze scheppende kracht die je verlost van het lijden ('Scheppen - dat is de grote verlossing van het lijden'). En zo ontstaat het beeld van de kunstenaar-strijder-filosoof die zijn weg tot het uiterste vervolgt.

3. De eeuwige wederkomst

De gedachte van de gedachte: de eeuwige wederkomst van het gelijke. Alles is er al eens geweest, maar ontstaat toch op ieder moment weer als nieuw.

> Kijk, wij weten wat je leert: dat alle dingen eeuwig wederkeren en wij met ze, en dat we reeds eeuwige malen er zijn geweest, en alle dingen met ons. Je leert dat er een groot jaar van het Worden is, een enorm aantal van

---

[a] *'Het redelijke denken is een interpreteren volgens een schema dat we niet kunnen afwerpen'*. Dit betekent dat mensen kunnen analyseren volgens logische principes, zoals ze ook hun taal gebruiken op grond van een grammaticale structuur. Het is meer de semantiek die voor de chaos zorgt.
Denken is volgens Nietzsche alleen maar een werktuig bij de uitoefening van macht. Het is niet in staat boven zichzelf uit te stijgen: *'Een werktuig kan niet zijn eigen deugdelijkheid kritiseren: het intellect kan niet zijn eigen grenzen, ook niet zijn deugdelijkheid of ondeugdelijkheid bepalen.'* Een pragmatistisch, maar bepaald niet anti-modern standpunt. Redelijkheid is in de eerste plaats een kritisch wapen tegen domheid en blindheid.

[b] Het gaat niet om de gevoelens *van een subject*, want een *' "subject" is de fictie alsof vele gelijke toestanden in ons het gevolg zouden zijn van een dieperliggende eenheid ('substraat'), maar wij hebben eerst de "gelijkheid" van deze toestanden geschapen.'*
Ook het subject blijkt niets anders te zijn dan een constructie: *'"Alles is subjectief", zeggen jullie: maar reeds dat is interpretatie, het "subject" is niet gegeven, maar het is iets dat erbij verzonnen, erachter is gezet. - Is het tenslotte nodig om de interpretator nog achter de interpretatie te zetten? Reeds dat is verzinsel, hypothese.'*
Het begrip *subject* wordt volgens Nietzsche binnen de menselijke soort ontwikkeld omdat een individu zo gemakkelijk kan worden aangesproken op zijn handelingen en daarvoor verantwoordelijk kan worden gesteld. Het is in feite een machtsmiddel.

> grote jaren: dit moet zich als een zandloper altijd maar weer opnieuw omdraaien, opdat het opnieuw wegloopt en uitloopt: - zo dat al deze jaren zichzelf gelijk zijn, in het grootste maar ook in het kleinste, -zo dat wij in ieder groot jaar onszelf gelijk zijn in het grootste en in het kleinste.

Volgens Nietzsche is dit denkbeeld van de eeuwige wederkomst van hetzelfde de meest extreme vorm van nihilisme (→6.4.2.2): alleen voor de Übermensch is de gedachte ervan verdragelijk, hij zal ernaar kunnen leven. Zelf heeft Nietzsche er in ieder geval weinig of niets zinnigs over weten te zeggen. Het blijft bij wat vage influisteringen.[a]
Een probleem is dat critici het vaak hebben over de weder*keer* ((Eng: recurrence) van het gelijke in de betekenis van een (oppervlakkige) herhaling en dat zij aan dit begrip vervolgens allerlei diepzinnige interpretaties verbinden. Zo bv in termen van een *trauma* als tijdloze gebeurtenis die vervolgens wordt gekoppeld aan het Andere/het Sublieme als iets dat alle ervaring en begrip te boven gaat. De eeuwigheid wordt hier en nu in alle diepe intensiteit beleefd (Lingis). Maar dan wel als een dodelijke strijd. Nietzsche: 'Alle trekken van de kosmos worden onbeweeglijk, een bevroren doodsstrijd.' Of juist als een diepe vreugde aan het leven ook in zijn meest verschrikkelijke facetten. 'De vreugde wil', volgens Nietzsche, 'zichzelf, wil eeuwigheid, wil wederkeer, wil alles eeuwig hetzelfde.' Zo Detwiler.
Een uitleg wordt ook bemoeilijkt door het gegeven dat Nietzsche meestal niet het gelijke/identieke (das Selbe) laat weerkeren/terugkomen, maar het overeenkomstige (das Gleiche). Een gedachte die je al bij Schopenhauer tegenkomt.
Bij zo'n weerkeer van het overeenkomstige val je al gauw terug op oude mythische, speculatieve of theologische zienswijzen. Je kunt bv denken aan de *temps sacré* als doorbreking van de duur (Éliade), en dan gekoppeld aan de visie van Lingis. Het is ook mogelijk in het gebeuren der dingen een voortdurende herhaling te zien van dezelfde structuren, maar met verschillende inhoud (Pautrat) of met de theoloog Origenes te veronderstellen dat God na zijn eerste schepping wel door moest gaan met de creatie van nieuwe, licht afwijkende werelden wilde hij zich niet tomeloos gaan vervelen. In die zin is ook God een slaaf en slachtoffer van de oneindige tijd en vervalt hij in eeuwige (informatie-theoretische) herhaling.
Waite wijst er tenslotte op dat een idee als de eeuwige wederkeer bij Nietzsche uiteindelijk niet anders is dan een (leeg) teken, een polemische veronderstelling, een verzinsel, dat maar één doel heeft: werkzaam te zijn om de beslissende missie (het uitroeien van de zwakken) te laten slagen.
Vanuit het postmodernistische perspectief van Virtual Reality/cyberspace -maar ook in algemene zin- kun je het met Waite in de zin van Pautrat ook nog spectaculairder formuleren:

> Eeuwige wederkeer van hetzelfde kan daarom *post*theologisch, *post*ontologisch, *post*historisch lijken te zijn; maar, als je daar de voorkeur aangeeft, is zij tegelijkertijd *pre*theologisch, *pre*ontologisch, *pre*historisch, enz. Als je niet geboren kan worden of laten geboren worden, kun je worden herboren of opnieuw laten geboren worden; als je niet kan sterven of doden, kun je opnieuw sterven en opnieuw doden. Je bent gedesoriënteerd, je raakt de klus kwijt in de sublieme matrix - verwachte dingen worden verschillend, onverwachte dingen blijven hetzelfde De rede wordt maar een softwarepakket onder andere, en crasht. Synapsen zijn voor een ogenblik geopend, kwetsbaar, doordringbaar, en voorbereid voor inlijving. [b]

---

[a] Het is op zich onbegrijpelijk dat er over dit idee van Nietzsche zo gewichtig wordt gedaan, vooral omdat het niet gaat om de vraag of de loop der dingen zich lineair of cyclisch voltrekt. Nee het gaat hier -ik neem het citaat serieus- om de absurde gedachte van de zich eindeloos herhalende film. Afgezien van de vraag of het het iets uitmaakt of ik deze zin nu voor de 800.000.000.01e keer opschrijf of dat ik dit voor de eerste en enige keer doe, kan Nietzsche niet duidelijk maken waarom en wanneer er een eind zou komen aan iedere individuele film (aan ieder *groot jaar*).
Waarom niet het denkbeeld dat de film wordt gedraaid in een spiegelpaleis met een ontelbaar aantal elkaar reflecterende spiegels, zodat ieder moment -eindeloos weerspiegeld- een eeuwig bestaan heeft, terwijl de geschiedenis toch verder gaat? Ik mag er dan vanuit gaan dat ik dit moment hier en nu op dit moment eeuwig beleef. Mijn echo weerklinkt eeuwig in de tijd, en dan niet in de toekomst, maar *hier en nu*. Worden en Zijn in één.

[b] Op de achtergrond van dit alles staat de opvatting dat de wereld een eeuwig speels krachtenveld is, een wereld die gelijk staat aan de wil tot macht. Deze wereld herhaalt zich eeuwig. En dan te bedenken dat dat de wil tot macht in Nietzsche's eigen woorden alleen maar een interpretatie is. Zo ontloopt hij een metafysica van het worden, maar ontneemt hij aan zijn filosofie ook ieder fundament. Alles wat hij zegt blijkt in de kern loos gepraat te zijn. En op dit punt grijpt Heidegger in en stelt zijn *Grundfrage* (→ 6.2.1.3).

8.7.3. De nawerking van Nietzsche. Verheerlijking van de oorlog

Oorlog en moed hebben meer grote
dingen gedaan dan de naastenliefde.

Nietzsche

(1) De invloed van Nietzsche op de generaties na hem is groot. Als voorbeeld de futuristische kunstenaar Marinetti. Zoals Nietzsche verheerlijkt ook hij de liefde voor het gevaar[a] en roept hij op tot een roekeloos be-staan vol avontuur en geweld: 'De mens moet elke dag zijn zenuwen prikkelen tot een roekeloze trots'.[b] Ook Marinetti wil een omkeer van waarden: tegen zachtheid, medelijden en liefde stelt hij de oorlog.

> Lafaards! Lafaards!...Waarom krijsen jullie als gevilde katten?...Zijn jullie soms bang dat we jullie hutjes in brand steken?...Nog niet!...We moeten ons de komende winter toch ook nog warmen?...Voorlopig nemen we er genoegen mee alle tradities in de lucht te laten vliegen als vermolmde bruggen!... Oorlog?...Ja zeker: dat is onze enige hoop, onze reden van bestaan, onze enige wil!...Ja, oorlog! Tegen jullie, die te langzaam sterven, en tegen alle doden die ons de weg versperren!...
> Ja, al onze zenuwen vragen om oorlog en minachten de vrouw, omdat wij vrezen dat smekende armen onze knieën zullen omklemmen op de ochtend van het vertrek!...Wat denken ze wel, de vrouwen, de lieden met een zittend leven, de invaliden, de zieken en alle voorzichtige raadgevers? Liever dan hun wankelmoedige leven, dat gebroken wordt door lugubere doodsangsten, sidderende slaap en hevige nachtmerries, kiezen wij een gewelddadige dood, en wij verheerlijken haar als de enige dood die de mens, een roofdier, waardig is.

Dit geheel in de trant van Nietzsche, die ook de oorlog verheerlijkt en de vrouwen[c] en andere zwakkelingen minacht. Voor Marinetti is de oorlog zelfs één groot esthetisch-kunstzinnig drama.[d]

In tegenstelling tot de napraters, die de moderne oorlog zwart maken en als onesthetisch afschilderen, stellen wij, futuristische dichters en schilders, die reeds 27 jaar verkondigen dat hij de 'enige gezondheidsmaatregel van de wereld' is, vast:

1. De oorlog is schoon omdat hij zijn grondslag vindt in de harmonie van Kracht en Goedheid.
2. De oorlog is schoon omdat hij de volmaakte mechanische mens tot een werkelijkheid maakt, dank zij het gasmasker, de schrik aanjagen de megafoon, de vlammenwerper en de kleine vechtwagen, die een symbool is van de heerschappij van de mens over de machine.
3. De oorlog is schoon omdat hij een begin maakt met de gedroomde 'staling' van het menselijk lichaam.
4. De oorlog is schoon omdat hij de bloeiende weide vervolmaakt door de vlammende orchidee en van de mitrailleurs.
5. De oorlog is schoon omdat hij geweervuur, kanonvuur, de ogenblikken van stilte, de geuren en de stank van de verrotting tot één symfonie verenigt.
6. De oorlog is schoon omdat hij dank zij zijn bezielde artillerie op geniale wijze het landschap weet te herscheppen.
7. De oorlog is schoon omdat hij nieuwe vormen schept als die van de grote tanks, die van de vliegende wiskundige figuren van de luchtmacht, die van de kronkelende rook van de in brand geschoten dorpen.

---

[a]Volgens Nietzsche maak pas *het grote gevaar* volken respectabel, 'het gevaar alleen leert ons onze hulpmddelen, onze deugden, ons wapentuig, onze *geest* pas kennen - en *dwingt* ons sterk te zijn.'

[b]In dezelfde trant Jünger met zijn kreet: *'Leben heist töten.'* De oorlog als oceanische oerbelevenis: 'De oorlog is onze vader, hij heeft ons als een nieuw geslacht verwekt in de gloeiende schoot van de loopgraven, en wij zijn trots op onze afkomst. Daarom zullen onze maatstaven ook heroïsch zijn, ook maatstaven van krijgers moeten zijn, en niet die van winkeliers, die alles met de duimstok willen meten.'

[c]Het is een dom cliché om man en vrouw tegenover elkaar te stellen in termen van sterk/zwak, slim/dom, beschermend/ verzorgend, avontuurlijk/meegaand. Nog erger wordt het als de vrouw zelf binnen deze denkwereld wordt omschreven in tegenstellingen van moeder en maagd, echtgenote en hoer, hulp voor de man en verslindend roofdier, gewilligheid en listigheid. Ook Nietzsche ontkomt niet aan deze pseudo-raadselachtigheid van het eeuwig-vrouwelijke, die schommelt tussen lust en onheil. Bijkans alles wat er aan negatiefs en positiefs in bv de literatuur over vrouwen werd en wordt verteld, is ook door hem - verspreid door zijn hele werk- aan de orde gesteld. Vaak spelen persoonlijke ervaringen daarbij een belangrijke rol.
Nu is het nog daar aan toe dat je spreekt over de vrouw als een gehoorzaam, beminnelijk, ontembaar, zondig en/of listig wezen. Maar als je haar het willoze eigendom van de man acht, haar de zweep toewenst en haar alle intellectuele ontwikkeling ontzegt (omdat zij dan tegennatuurlijk handelt en wordt onttoverd), toon je je wel een heel grote vijand van Verlichting en moderniteit. Hij spreekt bovendien niet alleen zijn diepe verachting uit over de emancipatie-beweging, maar komt ook naar voren met het puur seksuele beeld van een vrouwenleven, dat de kuisheid voorbij is en zich overgeeft aan de liefde: *'Liefhebben en ondergaan, dat gaat al sinds eeuwigheden samen. Wil tot liefde, dat betekent, ook gewillig zijn voor de dood.'* Liefde bedreven met oorlogsmiddelen en met haar diepste grond in de dodelijke haat van de geslachten.

[d]. Nietzsche spreekt van de geheimzinnige verbinding tussen staat en kunst, politieke roofzucht en kunstzinnige schepping, slagveld en kunstwerk.

8. De oorlog is schoon omdat hij er soms in slaagt in gewelddadigheid, enthousiasme en lyrische grootheid de aardbevingen en de gevechten van engelen en duivels te overtreffen.
9. De oorlog is schoon omdat hij de mensen voorgoed van de persoonlijke angst en de collectieve paniek bevrijdt door een verfijning en stilering van de heldenmoed.
10. De oorlog is schoon omdat hij een verjonging van het menselijk lichaam bewerkt en de betovering van het vrouwelijk lichaam versterkt.
11. De oorlog is schoon omdat hij de grootheid van het grote fascistische Italië dient.

(2) Oorlog brengt in vervoering. Velen zijn in de vorige eeuw door oorlog en strijd geobsedeerd Zo heeft volgens Van Creveld vechten een sterken fysieke aantrekkingskracht. En waar vind je dat heviger en grootser dan in de oorlog? Bovendien laat een frontsoldaat alles achter zich als hij in het oog met de dood staat. Het gevecht betekent vrijheid, delirium, extase, opwinding, maar vooral ook gevaar als ultieme test van iemands waarde.
Glover spreekt van het *Afghan Syndrome* en citeert een Russische Afghanistan-veteraan:

> We zullen nooit meer lopen, of beminnen, of worden liefgehad. Alles voelde als opgetild in de nabijheid van de dood: dood zweefde overal en altijd. Het leven was vol avontuur: ik leerde de reuk van het gevaar.

Hij voelde zich naar zijn zeggen vrij, ontkomen aan de burgerlijke controle thuis.

(3) Oorlog fascineert, zij heeft intrinsieke waarde. Zo schrijft Bataille:

> Ik stel mijzelf voor, overdekt met bloed, gebroken maar getransformeerd en in overeenstemming met de wereld, tegelijkertijd prooi en verslindende bek van de TIJD die onophoudelijk doodt en onophoudelijk wordt gedood.

Geweld, en daarmee de oorlog zijn in zijn ogen volstrekt menselijk.

> De zwakke: "Er is geen geweld, alles is zuiverheid en de wetenschap vormt er de redenering van". Maar de sterke: "Het kwaad is het onmogelijke dat op de bodem van de dingen bestaat, en deze bodem wordt via sluipwegen door de ondeugd, de misdaad en de oorlog geopenbaard.

Het Jungle-principe. Door dit te ontkennen, te verdringen en te sublimeren, wat vanaf de Verlichting gebeurt, roepen wij, zwakke modernen, haar juist des te sterker op. Met Auschwitz als resultaat. Daarmee is de geschiedenis veranderd: alleen door deze extreme gebeurtenis, deze grens in je op te nemen, te begrijpen en er mee te leren leven dat dood en geweld ons deel zijn, zal het mogelijk zijn een sacraal-mystieke gemeenschap op te bouwen, los van de moderniteit die juist deze grens ontkent. Denk in dit verband aan de levenswet en aan de dialectiek van goed en kwaad als kenmerk van het Heilige.

(4) Maar oorlog heeft nog een tweede ethische dimensie. Een soldaat stelt volgens Van Creveld ook instinctmatig zijn leven in waagschaal voor eer en *hogere waarden*: de verdediging van vrouw, huis en haard. Dit alles gevoed door de *barensnijd* van de man. Cultuur en oorlog zijn een sublimatie van het gegeven dat hij geen leven kan voortbrengen.
Dat afschuw en doodsangst het leven aan het front ook tot een nachtmerrie kunnen maken (Hoffenaar), daar wordt door de verheerlijkers van het oorlogsgebeuren geen gewag van gemaakt.

→ Paglia, De man, geweld en cultuur: KCF.3.4.3.

(5) De aanval van Nietzsche op de burgerlijke waarden, zijn oproep vrij te zijn en de maatschappelijke regels te tarten, vinden ook weerklank in de existentiële filosofie en literatuur. In Genets 'Querelle' is het verraad van je beste vriend een teken van opperste vrijheid (of van wanhoop?).

→ De overgang naar de anti-moderniteit. Nietzsche's project: Exc.XXXIX.4.5.

8.8. Kritiek op de traditionele, moralistische terminologie

In dit gedeelte wordt een aantal morele begrippen geanalyseerd die binnen de westerse cultuur als vanzelfsprekend functioneren maar waarvan de gebruikswaarde door filosofen vaak wordt betwijfeld. Gedacht wordt dan aan termen als geweten, schaamte, schuld, plichtsbesef en medelijden.

8.8.1. Geweten

> Geweten! geweten! goddelijk instinct, onsterfelijkke en hemelse stem, zekere gids van een onwetend en beperkt, maar met verstand begiftigd en vrij wezen; onfeilbare rechter inzake geod en kwaad, die de mensen aan God gelijvormig maakt, gij zijt het die de voortreffelijkheid van zijn natuur en het moreel gehalte van zijn handelingen bewerkt, zonder u neem ik niets in mij waar dat mij boven de dieren verheft dan het droevige voorrecht om van de ene in de andere dwaling te vervallen met behulp van een normloos verstand en beginselloze rede.[a]
>
> Rousseau

> Berouw is geen deugd -het heeft zijn oorsprong immers niet in de rede- en iemand die berouw heeft van wat hij heeft gedaan is twee maal ellendig en machteloos.
>
> Spinoza

> Ik sta vol argwaan en woede tegenover dat wat men 'ideaal' noemt: hier ligt *mijn pessimisme* dat ik heb onderkend hoe 'hogere gevoelens'[b] een bron van onheil, dat wil zeggen een verkleining en waarden-vermindering van de mens zijn.
>
> Nietzsche

> Het enige criterium is dat het geweten gekenmerkt wordt door de morele ernst die zich uit in de bereidheid nadelige consequenties te dragen.
>
> B.P.Vermeulen

1. ROUSSEAU

Traditioneel wordt aangenomen dat mensen een geweten meekrijgen: gevoelsmatig ('intuïtief') weten mensen wat goed en kwaad is [c]. Het is hun plicht de stem van hun geweten te volgen. Neem bv Rousseau:

> Er leeft diep in onze ziel een aangeboren beginsel van rechtvaardigheid en deugd. Naar dit beginsel beoordelen wij -ondanks onze eigen stelregels- de daden van onszelf en van anderen als goed of slecht. Dit principe noem ik geweten.

De mens is blijkbaar een zedelijk wezen dat een objectief en absoluut ethisch inzicht bezit. Het geweten

---

[a] In dit citaat van Rousseau ligt de gehele discussie rond het geweten binnen de westerse traditie opgesloten. Reeds Seneca spreekt van het geweten als een goddelijke vonk en over haar als een goddelijke instantie waarvoor je je als voor een gerechtshof moet verantwoorden. Met zijn nadruk op de intuïtie neemt Rousseau afstand van Kant die juist in de rede zijn vertrouwen stelt. Zo houdt de praktische rede je volgens hem voor wat je plicht is. Het geweten is dan een gerechtshof waar de mens zelf tegelijk aanklager, aangeklaagde, verdediger en rechter is en waar ik naga of ik plicht wel goed heb gedefinieerd en of ik er vervolgens in overstemming mee heb gehandeld.

[b] Op een andere plaats noemt Nietzsche deze hogere gevoelens de door mensen *geschapen waarden*.

[c] Bij Rousseau is dus sprake van intuïtisme. Om dit beter te begrijpen is het nodig een onderscheid te maken tussen *ervaring*, die zintuiglijk is gericht op de wereld én *beleving*, een innerlijk, zuiver persoonlijk proces. Als iemand van mij wil weten wat ultramarijn is, kan ik hem verschillende voorwerpen van die kleur aanwijzen. Vraagt hij verder, dan zal ik verwijzen naar kleurenleer en natuurkunde. Is hij nog niet tevreden en vraagt hij 'maar wat *zie* je nu?', dan is verdere informatie niet mogelijk. Ik kan alleen maar antwoorden in de trant van 'ik ben me van die kleur bewust, ik weet dat het ultramarijn is'. Kleur is een onmiddellijke, zintuiglijke gewaarwording ('quale'), waarvan ik geen nadere uitleg, bv aan een blinde, kan geven. Zij is een 'oergegeven' dat aan mijn kennis voorafgaat.
Russell spreekt van 'acquaintance', een intuïtief, persoonlijk weten. Dit weten omvat de aanwezigheid van mensen, dingen en plaatsen, wij zijn er bekend en vertrouwd mee. Het geldt ook voor universele begrippen, zoals getallen en hun verhoudingen. Schlick op zijn beurt maakt een onderscheid tussen beleving ('Erlebnis') en kennis ('Erkenntnis').
Wat nu voor kleur geldt, geldt dan ook voor goedheid. Volgens de aanhangers van het ethisch intuïtionisme is *goed*, evenals ultramarijn, een gegeven dat tot mijn intuïtieve belevingswereld behoort en dat op niet-fysische wijze werkelijk is, onafhankelijk van de omgeving. Ik weet intuïtief wat het inhoudt. Zo bv Moore. [→ Erkenntnis-Erlebnis: Exc.IV.4.2.3, →Bewustzijn als subjectiviteit: Exc.XV.5.2.1, → Het qualia-probleem: Exc.XV.2.0.2, Exc.XV.5.3.1.]

zal mensen oproepen voor anderen te zorgen, ze lief te hebben en ze met medelijden te omgeven. Verzaken ze hun plicht dan heeft dit heeft directe gevolgen: ze zullen worden geplaagd door gevoelens van schuld, schaamte, berouw en wroeging.

→ Het goede als kwaliteit: 8.8.6.3n.

2. FREUD

In de ogen van Freud stellen kinderen zich negatief en agressief op tegenover de gezagsdragers, en -als jongens- vooral tegenover hun vader, omdat zij door hem in hun libido worden beperkt (Oidipous-verhaal). Maar ook bewonderen zij autoriteit en wensen zij zichzelf de regels te stellen. Dit doen zij via een *ideale vader*, het superego ('Über-ich'), dat hun in hun verbeelding de geboden voorhoudt.
Later, als de verbeelding het verliest van de werkelijkheidszin, wordt het superego opgenomen in het onbewuste en controleert van daaruit als geweten het gedrag, en dat in de lijn van hun vader (en van de moraal in het algemeen). Gehoorzamen zij niet dan krijgen ze gevoelens van angst, schuld en berouw.

3. NIETZSCHE

Nietzsche begint zijn vertoog over het geweten met het begrip schuld. Schuld betekent van oorsprong dat jij, als je partner op iets langere termijn niet voldoet aan de eisen van een contract, recht hebt op een vergoeding voor de geleden schade: de schuldenaar staat bij de schuldeiser in het krijt. Is hij niet in staat aan zijn verplichting te voldoen, dan behoort hij de schuldeiser op andere wijze schadeloos te stellen.[a]
Nu valt het mensen moeilijk zich in een samenleving aan de regels en de geboden te houden, dierlijk en instinctief als ze nog zijn, maken ze zich voortdurend schuldig aan overtredingen. Om een niet nagekomen afspraak in de vorm van een schuld af te doen past men in de oertijd daarom wreedheid toe: men haalt zijn gelijk door de schuldenaar te martelen of agressief af te straffen. Dit wordt als *gerechtigheid* beschouwd. En zo wordt na een lange geschiedenis van straf, marteling en leed, de mens geconditioneerd om zijn verantwoordelijk te nemen en zijn beloften na te komen.
Toch helpt deze hardheid niet om de maatschappelijke orde te vestigen. Daarom leren de eerste mensen de wreedheid op zichzelf te richten en zichzelf de schuld te geven. Zo ontstaat *het kwade geweten* als een instantie die de mensen innerlijk pijnigt en afstraft bij (mogelijke) afwijkingen van de moraal.
Nietzsche ziet de verhouding van schuld en straf niet als een implicatie, maar als een equivalentie: niet alleen is een schuldenaar iemand die lijden moet ondergaan, maar ook is iedereen die lijdt of tekortschiet, een schuldenaar. Je lijdt toch niet zomaar zonder schuld te hebben.
Dit betekent natuurlijk ook dat de schuldeiser die martelt en straft, onschuldig is: de rijken en machtigen mogen en kunnen zich wreken bv op hen die hun schuldig zijn of hen niet genoeg hoogachten. Nietzsche spreekt van het *Herrenrecht*.
Toch, dat is duidelijk, zullen degenen die lijden, vooral als zij zich onschuldig achten, op wraak uit zijn. En zo onstaat in hun verbeelding de gedachte dat zij de eigenlijke schuldeisers zijn. Een nieuw moreel principe komt op: *rechtvaardigheid* met de eis dat de sterken moeten afzien van vergelding, clementie moeten kennen en mild moeten zijn. Tegenover de *Herrenmoral* de *Sklavenmoral*, de moraal van de wrok, van het ressentiment. De mislukten en misdeelden wensen zich te wreken zich op de macht en het geluk van de Heren.
Maar dan komen de priesters in het geweer en zorgen ervoor dat de mens de schuld bij zich zelf gaat leggen: hij is een zondig wezen, dat zijn lijden aan zichzelf heeft te danken. Zo ontstaat het schuldbesef en krijgt het lijden betekenis. Bovendien wordt de grote kudde in toom gehouden.
Maar ook de sterken lijden -ook zij worden beperkt in hun macht door hun gelijken-, maar zij zijn in staat zich -buiten een onderlinge strijd om- als roofdieren te wreken door zich op de lammeren te werpen.[b]

---

[a] Als de schuld niet op een gewone manier wordt vereffend, maar via straf wordt verrekend, is er geen sprake van een economische maar van een immateriële, een gevoelsmatige compensatie (het verschil tussen *debt* en *guilt*). Deze komt los te staan van de directe, persoonlijke verhouding tussen schuldenaar en schuldeiser. Zo kunnen God of overheid als schuldeiser en als straffende instantie gaan optreden. Het is de abstracte, immateriële vorm van schuld die uiteindelijk leidt tot ressentiment en wraakgevoelens.

[b] Het Jungleprincipe. De machtige die in de wildernis, los van de spanningen die een vreedzaam leven binnen de eigen groep oproept, zich terugtrekt in de onschuld die het geweten van roofdieren kenmerkt.

Dit op grond van pure macht, niet uit wat voor wrok dan ook. Dat er dan juist wraakgevoelens bij de kudde ontstaan is duidelijk.

4. HET POSITIVISME

Positivisten nemen een pragma(tis)tisch standpunt in. Mensen blijken de regels van de samenleving te aanvaarden omdat deze hun van jongs af aan zijn ingeprent en met veel sancties worden omgeven, maar vooral ook omdat ze zekerheid en geborgenheid bieden en vaak zo zijn opgesteld dat mensen zich er prettig bij voelen. Oorzaken van afwijkend en opstandig gedrag liggen niet in de mens, maar in de groep, die haar controle niet effectief uitvoert of in de regels van de groep, die niet (meer) aan hun doel beantwoorden. De moraal als onderdeel van de VGO is een praktisch en nuttig middel om mensen binnen het groepsverband in te passen. Als geweten wordt zij ingeprent en plichtsbesef wordt aangeleerd. Aan plichten wordt voldaan omdat men bang is voor straf, voor dat wat anderen zullen zeggen of voor het oog van God (zo bv Spencer).
Het begrip geweten wordt vanuit deze hoek dan ook op een nuchtere en sobere manier geanalyseerd. Wanneer ik een in mijn jaszak een bioscoopkaartje vind, kan ik het niet over mijn hart verkrijgen het te verkreukelen en het op straat te gooien. Ik zal omkijken naar een prullenbak of het propje weer in mijn zak steken. Mijn geweten spreekt. Maar is het propje kleverig, dan zal het waarschijnlijk automatisch, zonder enig nadenken in de goot verdwijnen. De negatieve consequenties winnen het van het ingebouwde fatsoen.
Een eenvoudig voorbeeld, maar dat in de kern niet veel verschilt van belangrijke zaken als leugen, bedrog en gewelddadig gedrag. Daarbij is het zelfs de vraag of, als je wordt weerhouden van ongewenst gedrag, je dit niet eerder doet uit gevoelens voor de ander of uit angst voor een afkeurende blik dan dat je geweten spreekt. Nog belangwekkender is de vraag of je niet pas later tot jezelf komt en je afvraagt wat je nu weer hebt gedaan. Spreekt het kwade geweten niet achteraf?
Nu doe je dingen omdat ze je plezier doen en je vermijdt gedrag dat negatief is. Tijdens de opvoeding wordt dit automatisme doorbroken. Je leert niet altijd je zin te krijgen. Een hard proces dat gepaard gaat met veel negatieve gevoelens. Soms zo hard dat deze gevoelens reeds opkomen bij de gedachte alleen al. En zo wordt een geweten gesmeed.
Op latere leeftijd zul je leren in gesprekken met jezelf je een oordeel te vormen en je eigen gedrag te beoordelen naar de normen en waarden van de groep waarbinnen je leeft. Je leert denken, redeneren en afwegen. En zo komt de autonome, gewetensvolle persoonlijkheid van het westerse humanisme in het vizier.[a]
Maar is dit wel zo? Of is het zo dat gedrag gewoon gedrag blijft en werkt op grond van straf en belonig, vaak ingeperkt door een aantal ingeprente, morele disposities - tenminste voor hoe lang het duurt. Zelfs geconditioneerde reflexen kunnen gemakkelijk uitdoven. Bovendien juist omdat we kunnen argumenteren, zullen we al snel nieuw -vroeger ongewenst- gedrag rationaliseren[b]. Of we nemen het zelfs gewoon zoals het is, zonder pijn in het hart. [c]
Alleen als de ingeprente, morele disposities ('het geweten') voortdurend door anderen worden bevestigd en nageleefd, zal er van een gewetensvolle samenleving sprake kunnen zijn, een samenleving waarin naar fatsoen en geweten wordt geleefd overeenkomstig conventies en tradities.
En de negatief-emotionele reacties die worden omschreven als schuldgevoel, schaamte en wroeging? Die zijn niet zozeer op de 'verkeerde' gedragingen zelf gericht -op zich heb je daar vaak weinig of geen

---

[a]Piaget meent dat iedere mens een morele ontwikkelingsfase meemaakt. Zo komen kinderen ertoe zelf morele oordelen te vellen vanuit de gedachte dat je dient samen te werken en je je aan een contract moet houden. Deze ontwikkeling ist in eerste instantie het gevolg van de ontwikkeling van het verstand.

[b]Crombag veronderstelt zelfs dat verbale rationaliseringen dienen om de ingebakken angst te verminderen (te 'reduceren'), zodat ongewenst gedrag niet meer onoverkoombaar is: de ontstane angst- en schuldgevoelens worden binnen verdragelijke grenzen gehouden. Je bent voortdurend in jezelf bezig je eruit te praten en je gedrag goed te praten.

[c]Het is de vraag of mensen niet een ingebakken moreel programma bezitten. Zo spreekt Thomas van *synteresis*: een soort oergeweten waarop alle mensen, ondanks de zondeval, zijn georiënteerd. In de moderne tijd kun je dit -iets neutraler- in verband brengen met Hume's *calm passions* en de huidige biologische varianten daarvan. (→ 6.5.6).

berouw van- maar op wat je anderen hebt aangedaan en op wat de omgeving er wel niet van zal zeggen.

→ Geweten: 8.6.5.3.
→ Ryle: het ik als getuige: Exc.XXI.2.0.

8.8.2. Schaamte

Wat houdt een begrip als schaamte nu in? Je kunt schaamte als een aangeboren of als een ingeprente (pre)dispositie beschouwen. Voor de één is een mens zonder schaamtegevoelens een dier, volgens de ander is zij een gemakkelijk hulpmiddel voor opvoeders om kinderen, en niet alleen hen, in het gareel te krijgen, maar zij is zeker niet onontbeerlijk voor een normaal sociaal leven.
Nu kun je je schamen om allerlei zaken, bv om je in gezelschap van iemand die je niet intiem kent uit te kleden[a] of om in armoedige kleding rond te moeten lopen. In het eerste geval is het beter van schroom te spreken, je hebt geleerd dat naaktheid iets is om met een zekere aarzeling en voorzichtigheid om te gaan. Dit in tegenstelling tot veel mensen die, niet alleen beroepsmatig, met naaktheid weinig moeite blijken te hebben. In het tweede geval geef je aan dat je me in bepaalde situaties niet erg plezierig voelt omdat je denkt of weet dat de ogen van anderen op je zijn gericht. Je trekt je dat aan en gedraagt je ernaar.
In moreel opzicht, tenslotte, kan ik mezelf verwijten dat ik iets verkeerds heb gedaan, ik onderhoud mezelf erover en voel me er bedrukt onder. Ook dan is er sprake van schaamte. Vooral opvoedkundige instanties proberen kinderen deze negatieve, emotionele gesteldheid mee te geven ('Je moet je schamen!', 'Je weet hoeveel verdriet je ons daarmee aandoet!'). In deze schaamte komen pijn (Aristoteles), droefheid (Spinoza) en angst (Kant) samen.
Toch lijkt het er sterk op dat schaamte een sociaal gegeven is, zij wordt je opgelegd door anderen: je bekijkt je door de ogen van anderen (Sartre). Je schaamt je pas voor iets als anderen het weten.
Morele schaamte gaat samen met een slecht geweten en met schuldgevoelens: je weet dat je het anders had kunnen doen en je zou het willen goedmaken als het mogelijk was (Phillips). En daarmee is de circel weer rond.

→ Sartre: Exc.XII.2.4.2 (emoties als kwade trouw), Exc.XII.2.6.1 ('sleutelgat-scene').

8.8.3. Medelijden en naastenliefde

> Er is niemand die zich om een ander bekommert of het moet zijn ter wille van eigen voordeel.
>
> Epicurus

(0) De betrokkenheid op anderen kan zich uiten in het bewust waarnemen van en meevoelen met het leed dat anderen ondergaan of wordt aangedaan. Dit medelijden kan daadwerkelijk worden omgezet in hulp. Naastenliefde en hulpvaardigheid behoren tot de oudste geboden binnen oosterse en westerse religies.

(1) Nietzsche vat medelijden louter negatief op[b]: het is een uiting van nutteloze emotionaliteit, van domheid, van zelfontkenning en 'sadisme'. Wel stemt hij in met La Rochefoucault dat medelijden een belangrijk middel is om de massa ertoe te brengen hulp te bieden. En omdat domme mensen medelijden als het hoogste goed beschouwen, is het wel toelaatbaar medelijden *te tonen*. Maar voor de redelijke mens betekent medelijden *als een doorvoelde emotie* een ontkrachting van zijn geestelijke vermogens. Er is nog meer. Nietzsche verdenkt de lijdende en ongelukkige mens ervan dat hij met opzet medelijden *oproept* om zo macht over de ander uit te oefenen, en wel door hem pijn en verdriet te bezorgen. Hij vindt

---

[a]Volgens de Joodse en Christelijke overlevering onstaat na de zondeval het schaamtegevoel: 'Toen werden de ogen van Adam en Eva geopend en zij merkten dar ze naakt waren. Zij hechten vijgebladeren aan elkaar en maakten voor zichzelf schorten'. Hoewel aan het gedrag van kleine kinderen kan worden afgelezen dat zij geen schaamte kennen, wordt deze tekst als de basis gezien voor de opvatting dat mensen een meegegeven gevoel voor schaamte hebben.

[b]En richt zich daarmee niet alleen tegen de gangbare cultuur, maar vooral ook tegen Schopenhauer die in medelijden een ethisch oerverschijnsel ziet.Temidden van al het leed waarin ieder mens voortdurend wordt ondergedompeld, is de enige eis dat je het leed van anderen deelt. Je geweten gaat spreken als je niet met anderen in hun lijden meeleeft, maar hem juist leed hebt berokkend.

het leuk dat de ander zich ongelukkig voelt om hem. Het zoeken van medelijden is niets anders dan machtswellust.
Bovendien: medelijden is ten diepste een vorm van *zelfverachting*. De moderne, westerse mens lijdt immers zelf, maar in zijn ijdelheid wenst hij alleen maar met een ander 'mee te lijden'. Dit dus zonder aan zijn eigen verachtelijke toestand toe te geven.

(2) Naastenliefde ('agapè') uit zich in hulpvaardigheid: je bent niet zelfzuchtig en helpt anderen met opoffering van eigen belangen. Klassiek is het voorbeeld van de Barmhartige Samaritaan uit de gelijknamige nieuw-testamentische gelijkenis:

> Nu nam Jezus weer het woord en zei: Eens viel iemand, die op weg was van Jeruzalem naar Jericho, in de handen van rovers. Ze plunderden en mishandelden hem en toen ze aftrokken, lieten ze hem half dood liggen. Bij toeval kwam er juist een priester langs de weg; hij zag hem wel, maar liep in een boog om hem heen. Zo deed ook een leviet[a]: hij kwam daar langs, zag hem, maar liep met een boog om hem heen.
> Toen kwam een Samaritaan[a], die op reis was, bij hem, hij zag hem en kreeg medelijden; hij trad op hem toe, goot olie en wijn op zijn wonden en verbond ze; daarna tilde hij hem op zijn eigen rijdier, bracht hem naar een herberg en zorgde voor hem. De volgende morgen haalde hij twee denarieën te voorschijn, gaf ze aan de waard en zei: Zorg voor hem, en wat ge meer mocht besteden, zal ik u bij mijn terugkomst vergoeden.
>
> → Het ahimsa-principe: AD.IIID.

Vooropgesteld, Nietzsche en de zijnen. staan aan de kant van de rovers, Jezus aan de kant van het slachtoffer. Voor Nietzsche is hulp aan een halfdode niets anders dan een teken van zwakte[b], voor Jezus is de Samaritaan een lichtend voorbeeld. Nietzsche ziet in de naastenliefde een vorm van ziekelijke zelfverachting en zelfvernietiging, van martelaarschap en misplaatste opoffering. Binnen het christendom is zij het hoogste ideaal, geldt zelfs voor de vijand ('Heb je vijanden lief') en krijgt zo een 'extreme' lading. Tussen deze twee standpunten in staan de utilaristen, die zich eerder aangetrokken voelen tot de Gulden Regel dan tot een daad van zelfopoffering.[c] Of zij zouden helpen?[d] In ieder geval zou hun eerste gedachte zijn geweest dat men beter de rovers kan gaan bestrijden: zo wordt tenminste het probleem opgelost en het algemeen belang gediend!

(3) Het onderscheid tussen de begrippen *altruïsme* en *naastenliefde ('agapè')* kan de zaak misschien verhelderen. Altruïsme betekent dat je de belangen van anderen dient ten koste van eigen moeite, tijd en geld. Dit zonder je eigen belangen uit het oog te verliezen, maar ook zonder een directe tegenprestatie te verwachten. Altruïsme doorbreekt het alledaagse 'do ut des' van de Gulden Regel. Bij naastenliefde ('agapè') zie je af van je eigenbelangen, je geeft al je tijd, je spaart kosten noch moeite, je helpt met gevaar van eigen leven. Maar of je dit gedrag als onzelfzuchtig en onbaatzuchtig mag omschrijven is sterk de vraag: steeds wacht je een beloning in de vorm van voldoening, dankbaarheid en/of respect. Bovendien wacht de Christen ook nog Gods lof.

→ Drie morele basisbeginselen: 10.38.5.
→ Drie modellen: Exc.XXVII.3.1.2

---

[a] Levieten zijn helpers in de tempel te Jeruzalem, Samaritanen zijn de aartsvijanden van de Joden.

[b] Nietzsche: 'Als hun medelijden radicaal was dan zouden zij hun naasten uit het leven wegleiden. Slecht zijn - dat zou hun ware goedheid zijn.'

[c] Stuart Mill benadrukt dat het *do ut des* ('de Gulden Regel') de basis is van het utilarisme. Bovendien hebben mensen naar zijn opvatting het vermogen mee te leven met anderen in goede en slechte tijden. Dit alles in de trant van Hume.
Maar ook schrijft hij dat *'de utilaristische moraliteit in menselijke wezens de kracht erkent om hun eigen grootste goed op te offeren voor het goed van anderen. Het weigert alleen toe te geven dat het offer op zich een goed is.'* Hij bestrijdt het religieuze idee van het martelaarschap, maar zelfopoffering is een goed als zij het geluk van anderen doet toenemen.
Zo'n gedachtegang maakt dat er op zeker één universiteit in Nederland tijdens colleges wordt gesteld dat Mill -en daarmee ook zijn boek *Utilitarianism*- eigenlijk niet tot het utilarisme mag worden gerekend..! En zo krijgt men in de aanval op deze richting blijkbaar altijd zijn gelijk. Het is goed in dit verband een onderscheid te maken tussen de utilaristen en een positivist als Spencer die leert dat de mensen alleen handelen uit egoïsme en dat hulp verlenen en nood lenigen daden zijn die tegen de natuur ingaan.

[d] Langs de Amerikaanse highways gaan mensen pas helpen als zij hebben gezien dat anderen dat ook doen. Zij helpen dan ondanks de grote risico's, die zij lopen: het is nooit duidelijk of ongelukken niet in scene zijn gezet. Hulpvaardigheid is, dat blijkt ook uit ander onderzoek, een sociale vaardigheid die moet worden aangeleerd.

8.E. ETHISCHE ARGUMENTATIE

8.9. De noodzaak van analyse

8.9.0. Inleiding

De ethiek is vastgelopen in een uitzichtloze discussie. Speculatieve denkers beroepen zich op eeuwige of innerlijke waarden, Kant op de rede, Hume op het gevoel, de positivisten verdedigen een pragmatisme, dat de ethiek omschrijft in termen van functie en bruikbaarheid.
Om aan deze wirwar van tegenstrijdige meningen te ontsnappen is het raadzaam ethische problemen in alle nuchterheid en redelijkheid te benaderen, de dagelijkse praktijk, met haar morele begrippen en oordelen te analyseren en deze analyse te onderwerpen aan de criteria van een ethische code.

8.9.1. Retoriek en argumentatie

In een samenleving kunnen op moreel gebied de regels eenzijdig van boven af worden opgelegd óf na onderling overleg worden opgesteld. In het eerste geval is het nodig de anderen te overreden de regels aan te nemen (en na te volgen). Dit vereist een techniek die wordt ontwikkeld in de retorica: hoe kan men luisteraars, kijkers en lezers zo aanpakken dat zij bereid zijn instemming te betuigen? Of hoe kunnen ze, indien nodig, worden overdonderd en geïntimideerd? De oplossing is eenvoudig: richt je op de belevingswereld, op motieven als macht, bezit, status en prestige, op emoties als angst, haat en jaloezie, op gevoelens van saamhorigheid en vaderlandsliefde. Zo werkt propaganda.
In de praktische argumentatie vindt men niets van dit alles terug. Men beroept zich op de redelijke bekwaamheden van een mondig publiek. Sociaal-politieke en economische vraagstukken worden op rationele en feitelijke gronden besproken en opgelost. Uitgaande van de feitelijke situatie en de bestaande morele code stelt men de doeleinden vast, beoordeelt men of de middelen, die men wil toepassen, efficiënt zijn en gaat men na welke neveneffecten, risico's en gevolgen op langere termijn kunnen optreden. Technisch geformuleerd: D/M:E - nE - R - G. Deze formule wordt uitgewerkt binnen de praktische argumentatie.
Voorwaarde voor deze strategie is dat over de morele code eensgezindheid bestaat. Een analyse van deze code en de toetsing ervan aan een ideale code is de taak van de ethische argumentatie.

→ Praktische argumentatie: 9.9-10.
→ Retorica: 9.12.

8.9.2. De pragmatistische aanpak

(1) Pragmatisten zullen staande houden dat de bestaande morele code in functionele termen kan worden geformuleerd. Gewoonten en gebruiken binnen een gemeenschap kunnen op zakelijke wijze worden beschreven, het gedrag van de leden blijkt te voldoen aan de regels, die sociaal gezien nuttig zijn. Het heeft geen zin deze regels te rechtvaardigen en te vragen of ze voldoen aan ideale normen van goedheid en rechtvaardigheid: zulke ethische begrippen zijn speculatief van aard, zij zijn bovendien gebaseerd op gevoelens en daarom niet te operationaliseren. Zij bieden geen nadere informatie.
Om een oordeel te kunnen vellen moet men uitgaan van de feitelijke situatie, van de gegeven praktijk. En wanneer er tekenen van onrust zijn en zich crisisverschijnselen voordoen, zal men zich moeten beraden en zich afvragen hoe het komt dat de regels niet meer functioneren. Vervolgens zal men proberen de onvrede te bestrijden door de regels aan te passen of te veranderen.

(2) Maar stel nu een samenleving waar rust en orde het gevolg zijn van regels, die dwang en dreiging, en daarmee tirannie en wreedheid goed praten. Zouden pragmatisten niet tot nihilisme vervallen als zij verschijnselen van onlust en verzet binnen de gemeenschap zouden zien als een bedreiging voor het zittende bewind en het de leiders na analyse van de situatie zou aanraden de teugels strakker aan te trekken en de regels te verharden om zo de greep op de bevolking te behouden? Bij het geven van dit advies kunnen zij zich beroepen op de stelling dat regels nu eenmaal dienen om het voortbestaan van het sociale systeem te waarborgen.

Maar zelfs als zij tot een ander advies komen, zal dat niet gebeuren op grond van een ethische norm als rechtvaardigheid maar op grond van een functionele analyse: dwang en geweld kunnen nooit leiden tot een stabiele samenleving, samenwerking is de enige waarborg voor het behoud van een cultuur enz. Nooit zullen zij hun uiteenzettingen larderen met ethisch-negatieve termen als onderdrukking en uitbuiting, die zijn immers irrationeel van aard.

8.9.3. Rechtvaardigheid. Een rationeel-ethische code

(1) De pragmatistische argumentatie zal velen overtuigend in de oren klinken. Een functionele analyse lijkt de enige weg om op redelijke gronden uitwegen te zoeken in tijden van voorspoed en tegenspoed. Werken regeringen, parlementen en plaatselijke bestuurds eigenlijk niet altijd op deze manier?
Maar toch! Moderne sociale systemen maken gebruik van morele codes ('Vrijheid, gelijkheid en broederschap', 'menselijke waardigheid'), die niet alleen zijn vastgelegd in gewoonten, gebruiken en gedragsregels maar ook in meningen, overtuigingen en waardeoordelen. In het dagelijkse leven zal er in gesprekken en discussies voortdurend direct en indirect een beroep op worden gedaan. De morele code heeft een belangrijke functie binnen het systeem.
Een onderzoek naar deze gedragscode en een toetsing ervan kunnen helpen haar doorzichtig te maken en, indien nodig, zo bij te stellen dat zij meer gaat bijdragen tot het in stand houden van het sociale systeem. Zonder twijfel vergroot onderlinge solidariteit de samenwerking tussen mensen en geeft zelfrespect mensen meer vertrouwen en energie, zij versterken het systeem. Voor de gemeenschap is het dan goed dat er kan worden geconcludeerd dat de begrippen solidariteit en waardigheid ook als ethisch concept overwogen en doordacht zijn. Een gemeenschap die faalt haar morele overtuigingen ethisch te funderen, heeft haar leden uiteindelijk niets te zeggen.
Het is dus van belang op een redelijke en doordachte manier een ethische code op te stellen om daar vervolgens een basismoraal uit af te leiden die als toetssteen kan dienen voor hedendaags sociaal gedrag.

→ Poppers aanval op pseudo-rationalisme en irrationalisme: 9.1.2.

(2) Een code is gefundeerd op een aantal intrinsieke waarden, die samen het begrip rechtvaardigheid omschrijven. Ze wordt uitgewerkt en krijgt inhoud in een basismoraal. Op hun beurt worden hieruit praktische regels afgeleid, die in het dagelijkse leven dienst doen als richtlijn.

Een voorbeeld. In de christelijke oergemeente kent de code drie intrinsieke waarden: liefde voor God ('caritas'), naastenliefde ('agape') en geweldloosheid ('ahimsa'). Inhoudelijk leiden zij tot een basismoraal waarin zelfopoffering, liefde voor alle mensen (ook voor je vijand), onderlinge gelijkheid, gemeenschap van bezit en geweldloosheid voorop staan. Hieruit komt een groot aantal praktische regels voort, bv

-Als iemand je een klap geeft op je rechterwang, keer hem dan ook de andere toe.
-Wil iemand je een proces aandoen en jou je hemd afnemen, laat hem dan ook je mantel.
-Wie je dwingt een mijl lang je knecht te zijn, ga er twee met hem mee.
-Geef, als iemand je iets vraagt, en scheep hem niet af, wie van je wil lenen.

Het dagelijkse verkeer tussen de gemeenteleden zal door deze code ('de Bergrede') en haar afleidingen worden versterkt en bijgesteld, zeker als men bedenkt hoe vaak erover wordt gepreekt en welke rol zij speelt in het godsdienstonderwijs. Maar deze code heeft sterk irrationele trekken[a] en is alleen aanvaardbaar en haalbaar binnen kleine, gesloten gemeenschappen. Zij wordt dan ook al snel aangevuld met het meer verstandelijke en praktische *do ut des* ('de Gulden Regel').[b]

(3) Indien men na oriëntatie en analyse tot de gevolgtrekking is gekomen dat men de groep als een noodzakelijke en positief verschijnsel moet aanvaarden, kan men overgaan tot het ontwikkelen van een ethische gedragscode. Men zal zonder een beroep op mythe of speculatie, maar op redelijke gronden een antwoord moeten proberen te vinden op de vraag wat men als rechtvaardig kan beschouwen.

---

[a] In termen van het 'Dilemma van de Gevangene': door voortdurend wit te spelen wordt men in een zwarte wereld de grond ingeboord, maar in de witte wereld van de eigen groep zal de zachtmoedige (wit)speler altijd winnen (→ Exc.XXVII.3.2).

[b] In termen van de speltheorie: Tit fot Tat (TT). Voor de priesters, monniken en nonnen blijft het wit spelen nog steeds een verplichting (→ Exc.XXVII.3.2.3).

Het uitgangspunt van de bepaling van de code ligt in de objectiviteit: men neemt aan dat alle mensen aan de discussie deelnemen, dat iedereen zijn standpunt kan verdedigen en dat uiteindelijk de redelijkheid het wint. In zo'n discussie zal men het spoedig eens worden over de stelling dat het rechtvaardig is als regels en wetten binnen de groep worden opgesteld op grond van een aantal intrinsieke waarden: *ieders belang telt, onpartijdigheid en vrijheid.*
Regels en wetten hebben dan

1. het belang van alle mensen op het oog[a],
2. zij worden in dezelfde omstandigheden op dezelfde wijze toegepast,
3. zij worden in vrijheid aanvaard.

Deze invulling van de rationeel-ethische code roept veel vragen op: hoe definieer je 'belang' (in 1) en 'dezelfde' (in 2), hoe is vrijheid (in 3) te rijmen met de sturende kracht van regels? Maar juist haar 'vaagheid' en het algemene, abstracte karakter werken in het voordeel van de code, de basismoraal is de plaats waar zij *concreet* moet worden uitgewerkt.
Bovendien, indien men de code negatief formuleert, wordt haar kracht pas echt zichtbaar. Men gedraagt zich *onrechtvaardig* als

1. men bij het opstellen van regels het belang van een of meer individuen opzettelijk uit het oog verliest,
2. men bij de toepassing van regels een onderscheid maakt in behandeling tussen mensen die in gelijke omstandigheden verkeren,
3. men maatregelen treft om mensen te dwingen tegen hun wil de regels van de basismoraal te volgen.

(4) De laatste stelling is aannemelijker dan op het eerste gezicht lijkt. Velen zullen opmerken dat men een misdadiger mag dwingen de regels en wetten van een samenleving te volgen. Dit is juist, maar men kan dit alleen in redelijkheid doen indien de regels en wetten rechtvaardig zijn en zij ook de man die misdadiger is geworden kan verzekeren van een eigen, volwaardige plaats binnen de gemeenschap. Aan deze redelijke eis wordt meestal noch vóór de misdaad, noch na de bestraffing ervan voldaan. Van zijn belangen komt in de praktijk weinig terecht.
Wetten en regels moeten overtuigen, zij moeten op redelijke gronden kunnen worden verdedigd. Pas als de rationaliteit in de kern wordt bedreigd en ondermijnd, zal een samenleving dwingend mogen optreden, maar dan altijd in de wetenschap dat ze haar eigen idealen (nog) niet heeft kunnen verwerkelijken. In de dagelijkse praktijk zal alleen een zachte hand mensen ervan kunnen overtuigen dat zij ook in een onvolmaakte samenleving, waar de belangen van iedereen lang niet altijd op een volmaakt doordachte wijze worden gediend, een redelijk bestaan kunnen opbouwen.

8.9.4. De basismoraal

(1) De rationeel-ethische code geeft een definitie van rechtvaardigheid, die kan worden verdedigd op grond van haar objectiveit en redelijkheid[b]. Aan haar kan iedere gedragscode, ook de basismoraal worden getoetst.

(2) De basismoraal is een invulling van het begrip belang uit de ethische code. Als men inhoud wil geven aan een basismoraal moet men blijkbaar een oordeel vellen over dat wat het leven de moeite waard maakt[c]. Toulmin heeft voorgesteld niet uit te gaan van positief geformuleerde waarden als nut, plezier

---

[a]Rawls stelt dat een maatschappelijke ordening rechtvaardig is als ieder lid ermee kan instemmen, ook als hij niet tevoren zou weten welke positie hij binnen de gemeenschap zou gaan innemen.

[b]Neemt men aan dat de menselijke gedragscode genetisch is verankerd in bv zelfzucht (Dawkins) of altruïsme (Ruse) dan gaat de discussie een andere richting uit. Maar voor zulke omvattingen is weinig of geen experimentele steun te vinden. Ook de sociale verschijnselen wijzen in een andere richting.

[c]Voor de nieuwtestamentische basismoraal is dit niet nodig: daar wordt via het woord van Jezus apriori de inhoud aan de mensen meegegeven. Het utilarisme maakt zich er met een Jantje van Leiden af: via het PGG als code wordt de basis van het sociale ge-

en geluk, maar een negatief-kritisch waardebegrip te hanteren. Inhoudelijk kan *lijden* als negatieve waarde gemakkelijker worden aangewezen en moeilijker in twijfel worden getrokken dan een positieve waarde als geluk. Deze blijft in zijn omschrijving te abstract en te vaag of wordt te veel door cultuur of groep bepaald om iedereen, ook na een rationele discussie, aan te spreken. Dit in tegenstelling tot negatieve waarden als slavernij, honger, ziekte en armoede.

(3) Maar ook in positieve betekenis moeten mensen in staat zijn op grond van de code een basismoraal inhoud te geven. Een zinvolle discussie over de functionele aspecten en de doelstellingen van het menselijk bestaan, over een aantal fundamentele behoeften, ja zelfs over de aard van welvaart en welzijn, lijkt niet bij voorbaat uitgesloten. Is de menselijke cultuur eenmaal in het bezit van een basismoraal, dan kan iedere groep, zelfs ieder individu zijn lichamelijke, geestelijke en spirituele waarden op eigen wijze verwerkelijken en uitwerken.

8.9.5. Conclusie. De fatsoenlijke samenleving

> In een theorie van een rechtvaardige samenleving staat het juiste evenwicht tussen gelijkheid en vrijheid centraal. Maar daar geloof ik niet in. Ik denk dat er altijd een spanning is tussen die twee.
>
> Avishai Margalit

(1) De gegeven ethische argumentatie roept van verschillende kanten grote weerstand op. Zie je de mens als een redeloos en agressief wezen, dan is iedere rationele discussie tot mislukken gedoemd. Ga je uit van een intuïtistische kijk op mensen, dan mis je zedelijkheid, plichtsbesef en geweten als basisbegrippen. De uitgangspunten van de praktisch-redelijke benadering zal men naïef noemen: nodig is een diep, allesomvattend onderzoek naar de menselijke, zedelijke werkelijkheid.
Het positivisme op zijn beurt keert zich tegen de sprong van uitspraken over de empirische werkelijkheid in termen van functionaliteit naar het gebruik van ethische waardeoordelen als goed en rechtvaardig: de kloof tussen feiten en waarden kan niet worden overbrugd.

(2) De verdedigers van een praktische en ethische argumentatie menen dat hun methode de enige is om speculatie en nihilisme te ontlopen. Zij zijn er van overtuigd dat met de groei van de kennis ook vooroordelen en bijgeloof zullen verdwijnen en dat een algemeen en redelijk gesprek over gedragsregels mogelijk zal zijn.

→ Hume: 'to be'/'to ought': 6.5.6.1.
→ De rationeel-ethische code: 9.11.

(3) Maar toch, hoe meer je over deze vraagstelling nadenkt, hoe meer je tot de overtuiging komt dat het er sterk op lijkt dat het aanhouden van de ethisch-rationele code in laat-moderne staten een doekje voor het bloeden is. In gesloten samenlevingen, zoals die in eens bestonden in West- en Noord-Europa, voldeed zij prima als meta-code. Rechtvaardigheid kon in al zijn drie aspecten worden gebruikt als toetssteen van gedrag en beleid. Maar in opengebroken, multi-raciale samenlevingen lijkt de code een farce. Emoties laaien op, racisme sluimert, confrontaties blijven niet uit. Welwillendheid slaat om in wantrouwen, eigen belangen gaan zwaarder tellen, zeker als de economische situatie nijpend wordt. Rechtvaardigheid is dan ver te zoeken, omdat de sterkste groep -de economisch oppermachtige meerderheid met haar elites- nooit aan de eisen van een strikte nivellering en verdeling van invloed zal willen en kunnen toegeven. Met het gevaar van nog heftiger confrontaties. Het Jungle-principe steekt de kop weer op, wat betekent dat redelijkheid ver is te zoeken.[a]

---

[a]Op de achtergrond staat de visie van Carl Schmitt. Deze stelt dat in een sameleving die in krisis verkeert -en waarbij de democratische rechtsstaat in diskrediet is geraakt- de redelijkheid altijd wordt verdrongen door het vijandbeeld. Redelijke communicatie is dan niet meer mogelijk en de bloedige strijd wacht. Meer in het algemeen is Smitt van oordeel dat iedere samenleving of staat alleen dan kan bestaan als zij een dreiging construeert die valt te bestrijden. Niet voor niets hebben christenen het over heidenen en de oude Grieken het over de barbaren. Het politieke ('Das Politische') berust in feite op het onderscheid tussen vriend en vijand: de communisten bv als vijand van democraten en fascisten (visa versa).

(4) Een uitweg wordt geboden door Avishai Margalit. Hij pleit ervoor om het begrip rechtvaardigheid (voorlopig) terzijde te schuiven zonder de redelijkheid uit het oog te verliezen. Haal in ieder geval de emotionele angel eruit: vermijdt het om de ander te vernederen en met onverschilligheid te bejegenen. Erken hem als mens en persoon. Garandeer hem een redelijk bestaan. Kortom, ga wreedheid tegen.

> Wreedheid is het ultieme kwaad. Het voorkomen van wreedheid is het hoogste morele gebod. Vernedering is de verplaatsing van wreedheid van lichamelijke naar psychologische mogelijkheden van lijden. Vernedering is mentale wreedheid.[a]

Vanuit ethisch oogpunt gezien is het een stap terug, je spreekt niet meer van een rechtvaardige, maar van een fatsoenlijke samenleving ('decent society'). Dit betekent dat je afstapt van de hoge ethische waarden die politiek en bestuur vroeger in principe stuurden en dat je het gegeven aanvaardt dat mensen op dit moment lang niet altijd onbevooroordeeld met elkaar omgaan.[b] Maar wel wordt verwacht wel dat de maatschappelijke instellingen zich fatsoenlijk opstellen.
Beschaafd is een samenleving pas als ook de *individuele* burgers elkaar niet meer vernederen maar welwillend behandelen. Dus als vooroordelen, discriminatie en racisme uit het openbare leven zijn verdwenen.
Wel is het de vraag of je de rechtvaardigheidsclaims zomaar opzij kunt schuiven. Fatsoenlijke en beschaafde samenlevingen eisen alleen al uit eigenbelang een economische beleid dat is gebaseerd op de rationele code, omdat er anders tweedeling en tweespalt ontstaan met gewelddadige conflicten als gevolg. Wens je dus naast een fatsoenlijke ook een vreedzame samenleving dan kun je niet om rechtvaardigheidsclaims heen.
Nu is vrede als afsluiting van een conflict nooit rechtvaardig, stelt Margalit. Zij wordt opgelegd, eist compromissen die velen niet zullen bevallen en roept dus op tot gevoelens van uitsluiting en vernedering. Dat geldt niet alleen voor oorlogssituaties, maar ook voor conflictsituaties binnen democratische samenlevingen. En zo zijn we weer terug bij de fatsoenlijke samenleving, waar onderhuidse conflicten om de lieve vrede worden aanvaard.

- De postmoderne visie: Exc.XXXIX.7.5-7.6.

---

[a]Het probleem is dat Margalit de politiek in de sfeer van de emoties trekt. Vernedering is immers een psychologisch-religieus begrip en staat naast/tegenover het vage humanistische begrip zelfrespect, dat op zijn beurt wordt gekoppeld aan termen als eer en trots. Bovendien is vernedering iets strikt persoonlijks, het is niet mogelijk haar, zoals Margalit doet, op een meer objectieve wijze te koppelen aan de mensenrechten. Wanneer hij dan ook nog het begrip waardigheid definieert in termen van sartriaanse vrijheid als de mogelijkheid om je leven te veranderen, kom je terecht bij een mensbeeld dat weinig op heeft met een meer redelijke aanpak van de sociaal-politieke problemen. Strijd lijkt immers het enige middel je doeleinden te bereiken.

[b]Je zou kunnen spreken van een gedoogbeleid op het terrein van verborgen vormen van alledaags racisme (en seksisme). Een realistisch beleid, waar de politiek correcten zich fel tegen verzetten. Je kunt de rechtvaardigheidseisen in hun ogen niet opgeven.

8.10. kader. Normen en waarden. Het communitarisme

> Filosofische discussies hebben soms weinig met de maatschappelijke werkelijkheid te maken; ze vormen te vaak een tijdverdrijf voor mensen die niets beters te doen hebben. Dat geldt zeker voor de abstracte discussies tussen liberalisten en communitaristen over de voor- en nadelen van het individualisme
>
> Gerrit Manenschijn

8.10.0. Inleiding. De plaats van regels, normen en waarden binnen een gemeenschap

(0) In dit kader volgt een discussie die de media al lang beheerst. Dit vooral in verband met de plaats die allochtonen innemen en behoren in te nemen in een moderne samenleving, maar vooral ook met het grote ongenoegen dat in meer conservatieve kringen heerst over de slappe en hedonistische trekken die de huidige samenleving kenmerken. De discussie zelf wordt vaak gevoerd in termen van normen en waarden.

(1) Neem als voorbeeld het leven in een klooster. Als uitgangspunt van handelen geldt een norm (richtsnoer, code), die wordt uitgedrukt in intrinsieke waarden als liefde voor God ('caritas'), naastenaastenliefde ('agape') en geweldloosheid ('ahimsa'). De norm zelf is de Bergrede.[a]
Binnen het klooster leeft men daarnaast naar de gegeven procedurele regels (corvee, gebedstijden enz) en heeft men zo zijn gewoonten en gebruiken, die kunnen verschillen van wat in andere kloosters gebeurt. [b]
Op sociaal terrein zijn de waarden hiërarchisch van aard: je weet je plaats als bv gewone monnik tegenover de abt. De hiërarchie beheerst ook de sociaal-ethische waarden: respect wordt afgedwongen, de persoonlijke vrijheid is beperkt.

(2) Het klooster zelf heeft een belangrijke sociale waarde: het functioneert als centrum waar bv landbouw en wetenschap worden bedreven, onderwijs en (zieken) zorg voorhanden zijn. In die zin heeft het een belangrijke sociale functie en dient de overleving van een samenleving, maar dan in religieuze termen gedefinieerd: het staat vooraan in de strijd om de voortgang van het Rijk Gods op aarde. Het zal zijn bedoelingen nooit kunnen omschrijven in biologische termen van de strijd om het bestaan, geformuleerd in biologisch-evolutionistische termen.
Een klooster is ook een centrum van handel. Zo wordt het goede leven van de inwoners verzekerd en kan het als instelling tot volle bloei komen. Bovendien is het ook als eigendom van de kerk een economische waarde van je welste.
De inwoners van een klooster zijn gewoon (goedkope, maar waardevolle) pionnen binnen het maatschappelijke, economische spel. Zij hebben hun eigen rol en nemen hun eigen (hoge) positie in.

→ De groep en haar regels: 8.2.
→ Waarde: Exc.3.1.

(3) Binnen een klooster zal het debat niet snel over de norm gaan. Doet men dit wel dan wordt het bestaansrecht van het klooster zelf in twijfel getrokken. De twijfelaars kunnen dan maar beter vertrekken.
Maar over de regels en procedures zal zeker voortdurend worden gepraat, en ook over bepaalde gewoonten en tradities, waarvan de waarde zo langzamerhand in twijfel wordt getrokken, kan worden gesproken (bv over de manier van kerstvieren). Een heel gewone menselijke gang van zaken.
Ernstiger wordt het als er moreel-ethische kwesties aan de orde komen: men vindt dat men geen waardering en respect ontvangt, de sfeer is veel te vrij, er wordt niet hard genoeg gewerkt, men is egoïstisch en te werelds. Dat wat de code je als waardevol en onontbeerlijk voorhoudt, wordt bedreigd. Zo kan er een crisis ontstaan en wordt er een debat over waarden en normen aangekondigd. Dit debat zal er ongetwijfeld mee eindigen, gezien het gezag van de kerk, dat de waarden van kuisheid, discipline en zorg opnieuw worden onderschreven en op scherp gesteld. Sommigen zullen het klooster verlaten, de meesten zullen zich schikken in wat de code nu eenmaal leert.

(4) Het is van belang om de code van het klooster te zetten tegenover de burgerlijke code zoals die in de westerse invloedssfeer wordt toegepast. Dit gebeurt zonder nadere uitleg in het volgende schema:

---

[a] Van Peursen merkt op dat in deze tijd normen in deze absolute betekenis geen kracht meer hebben. Normen beschrijft hij dan ook in termen van regels, die verwijzen naar een sociaal verwachtingspatroon. Zij zijn de neerslag van waarden zoals die in een samenleving tot stand zijn gekomen -en gerechtvaardigd (Hare)- en die bovendien in de loop van de tijd kunnen veranderen.

[b] Zo wordt in een van bekendste kloosters al spelende een damspel ontwikkeld: er ontstaan zo langzamerhand vaste procedures die volgens afspraak in een reglement worden vastgelegd. Dit reglement wordt het richtsnoer ('de norm') voor hen die aan spel en wedstrijd willen meedoen. De waarde die erin wordt uitgedrukt is *eerlijk spelen*. Deze waarde kan heel goed in botsing komen met kloosterlijke code. Immers in De Bergrede wordt *rechtvaardigheid* niet uitgedrukt in termen van winnen, ook al is het eerlijk. Integendeel.

	KLOOSTER	*BURGERLIJKE DEMOCRATIE*
norm	Bergrede	rationele code[a]
intrinsieke waarden	liefde tot God ('caritas') naastenliefde ('agape') zachtmoedigheid ('ahimsa')	oog voor het belang van iedereen onpartijdigheid vrijheid
deugden	inprenting van de waarden en afgeleide eisen	
	caritas, agape, ahimsa	erkenning van en solidariteit met de ander ('welwillendheid')
	gehoorzaamheid kuisheid	politieke en maatschappelijke activiteit
praktijk	handhaven van de orde via procedurele regels, die vastliggen in rechten en plichten.	

8.10.1. Het communitarisme

(0) Zal een debat over normen en waarden in een moderne maatschappij eenzelfde zuiverende werking kunnen uitoefenen als binnen klooster? Je zou zeggen van wel.
Gewoonten en tradities veranderen, daar zijn het gewoonten en tradities voor. En alleen de ouderen zullen ze als een norm beschouwen, alleen hun zal het verdriet doen dat zij verdwijnen.
Over de regels en procedures wordt juist in in westerse samenlevingen eindeloos gedicussieerd. Ook hier geen problemen.
De norm -met de waarden die daaruit voortvloeien- zal niet ter discussie worden gesteld, dat is onmogelijk wil je de sociale orde niet volledig ondermijnen. Toch zal je wel voorstellen kunnen doen de regels die er uit voortkomen aan te scherpen en ze via gezin en school beter in te prenten.

In de normen-waarden-discussie speelt het utilarisme dan ook een afzijdige rol. Het legt de nadruk op het opvolgen van de regels die een samenleving leefbaar maken. Dat is in het belang van iedereen. Afwijkend gedrag moeten worden gecorrigeerd. En indien nodig moeten de regels worden bijgesteld, zodat allen zoveel mogelijk vrij kunnen deelnemen aan het maatschapplijke verkeer. Met het eudaimonisme als hoogste doel. Mensen zijn redelijke wezens die kans zien hun gedrag op een verstandige manier te beoordelen en hun kansen af te wegen.
Deze visie wordt deze richting bitter kwalijk genomen, men spreekt zelfs van een infantisilisering van de mens. Zij is uitdrukking van een moreel vacuüm, zij is bovendien de oorzaak van de huidige morele verwildering. Intrinsieke waarden als rechtvaardigheid, trouw, solidariteit, eerlijkheid, moed, zelfstandigheid, vriendschap, mededogen en liefde zijn onmisbaar om een samenleving van binnenuit te stimuleren (Heyde). De mens bezit een zedelijke normativiteit, hij is een authentiek zedelijk wezen dat streeft naar een hogere en betere manier van leven (Ch.Taylor). En met deze stellingname zit je midden in het communitarisme dat de norm in de mens legt en de waarden in de traditie.

→ Democratie; Exc.XXII.
→ Utilarisme: 8.6.
→ Linkse moderniteit: EXC.XXXIX.4.2.

(1) Communitaristen bekijken de sociale problemen in een nieuw licht. Bij hen een diepe smart over het verdwijnen van oeroude tradities, die volgens hen veel meer zijn dan louter overlevering. In feite stellen zij zelfs dat de westerse cultuur van zijn oorspronkelijke waarden wordt beroofd.
In de discussie met de modernen komen zij daarmee wel met een probleem te zitten. Aan de ene kant willen zij de moderne ethische code, als de norm van de westerse beschaving, niet kwijt. Dit betekent in de praktijk dat een democratische samenleving, waarbinnen de menselijke waardigheid wordt gehandhaafd, waarin van de gelijkheid van mensen wordt benadrukt en discriminatie wordt bestreden, waarin opvoeding en zorg als een gemeenschappelijk doel worden beschouwd, ook hun ideaal is.
Aan de andere kant ondermijnen zij de moderne code in de kern door te stellen dat de gemeenschap en niet het individu het fundament[b] is van het menselijke bestaan. Niet de autonome persoonlijkheid[c]

---

[a]Het aanvaarden van deze code behoeft beslist niet op positieve manier te zijn ingebed binnen een omvattende, religieuze visie of levensbeschouwing, zoals alleen een Amerikaan als Rawls kan stellen. Ook sceptici of atheïsten kunnen haar, maar dan op pragmatische gronden toepassen. Het is zeker mogelijk waarden en normen, zoals Den Boef oppert, op louter functionalistische gronden vast te leggen 'zonder de hinder van heilige trekken en tradities of een totaaltheorie.'

[b]De toekenning aan de mens van het recht op zelfbeschikking maakt onderdeel uit van de moderne code, en is in deze betekenis onaantastbaar. Dat deze zelfbeschikking soms tot egocentrisme en narcisme kan leiden staat hier los van en is een

maakt zijn eigen keuzes en stippelt op grond van doordachte overwegingen zijn eigen weg uit, maar conventie en traditie bepalen de levensweg.[a]

(2) Nu is het best mogelijk vanuit de huidige situatie te pleiten voor gemeenschappen die op grond van de democratische uitgangspunten hun eigen levensweg plannen. Niemand kan dat verbieden. Blijft het probleem dat juist de democratische code als basis ook bij de leden van die gemeenschappen moet worden ingeslepen. Een politieke opvoeding[b] is nooit vrijblijvend. En de neutrale school is daartoe de enige weg. Om dit partijdigheid te noemen, geeft aan hoe diep de weerzin tegen een open-democratische vorming zit.[c]

(3) Wat er dan voor de specifieke morele gemeenschappen ('communities of virtues') overblijft zijn de aloude overleveringen en tradities, gewoonten en gebruiken. Deze kunnen aan kinderen worden meegegeven, maar dan wel zonder dat hun blik wordt vertroebeld. Dit gebeurt als er indirect toch negatieve waarden uit een een oude code (Bijbel, Koran) wordt binngehaald: ge zult uw vader en moeder eren, oog om oog, stenigen, besnijden, homo-afschuw.

→ Begrippenlijst, lemma *multiculturele samenleving*

(4) Via de traditie probeert men binnen deze gemeenschappen kinderen geborgenheid en morele zekerheden te geven. Men gelooft dat ze in een wereld waarin tradities als het huwelijk, het gezin, het patriarchaat en een intiem gemeeschapsleven centraal staan, vol vertrouwen kunnen op groeien.

Mensen zijn, volgens een communitarist als Charles Taylor, gebonden aan gemeenschap en cultuur ('horizon'): vanuit een begrijpelijke achtergrond weten zij wat van belang en waarde is. Nadruk ligt op dat wat mensen bindt, en daarmee op loyaliteit en plichtsbesef, niet op originaliteit en diversiteit, niet op dat wat zij persoonlijk aanvoelen (bv op sexueel terrein). Mensen behoren juist onafhankelijk van hun eigen wil vorm te geven aan iets edels, moedigs of significants. Wat daarbij van belang is, kunnen zij niet zelf uitmaken.[d]
De huidige, laat-moderne mens leeft zonder een brede sociale, sacrale en kosmische horizon. Zijn wereld is *onttoverd*: geschiedenis, traditie, samenleving, sociale instellingen, natuur en God liggen buiten zijn horizon. Hij heeft geen weet van intrinsieke waarden en geeft geen betekenis ('zin') meer aan het leven.[e]

---

kwestie voor ethici en opvoedkundigen.

[c]Zoals altijd bij ethisch-politieke kwesties doemt het mensbeeld op als uitgangspunt van de discussies: een rationeel-humanistisch mensbeeld komt dan te staan tegenover bv een mensbeeld dat zich beroept op een authentieke, zedelijke persoonlijkheid, met een roep zichzelf te verwerkelijken en de eigen (intrinsieke) waarden na te streven (CharlesTaylor).

[a]Bovendien ontkennen de communitaristen dat de ethische code universalistisch van aard is, maar dat wordt ook door de moderniteit gesteld (Cassirer). Alleen al het bestaan van het Jungle-principe, als ethische code de grootste bedreiging van de moderne rationele code, bevestigt deze stelling.

[b]Het is nuttig een onderscheid te maken tussen een morele-ethische en een politieke opvoeding. Het doel van de eerste is het goede leven, van de tweede het zich eigen maken van het inzicht in de formele en praktische kanten van de democratische orde (met de autonomie van het individu als centrale waarde).
Deze politieke opvoeding is gezien vanuit de maatschappij waarin we leven neutraal. Deel je deze visie niet, en wijs je daarmee de rationele code principieel af, dan zal, als je de situatie ondraaglijk vindt, alleen een revolutie uitkomst kunnen brengen. Dit klooster kun je immers niet verlaten.

[c]\Het voorstel van Snik en Ritzen om pas op de middelbare school de open discussie in te zetten en de eerste morele opvcoeding over te laten aan gezin en groep -zij spreken zelfs van een initiatie- is een diepe buiging voor de communtaristische idealen. Zeker als je bedenkt dat ook het middelbaar onderwijs in Nederland gescheiden wordt gegeven.

[d]Denk aan de zorg voor zieken, ouders en stervenden. Die is nu voor een belangrijk deel overgedragen aan de gemeenschap en haar instellingen. Voor de communitaristen een vloek. Zelfopoffering behoort bij een zinvol leven.

[e]Taylor heeft een teleologische en daarmee holistische wereldbeschouwing. Hij gelooft dat mensen met een doel zijn geschapen. Deze gedachte wordt vervolgens inpast binnen het religieus-kosmische model, met een theïstische, zelfs christelijke invulling daarvan. Van het Christendom zijn het vooral waarden als nederigheid en bescheidenheid die van doorslaggevend belang zijn voor de westerse cultuur. Tot op vandaag.

Daarbij moet je wel bedenken dat de op de tradities gebaseerde samenlevingen een gesloten leefstijl preferen: opgesloten in eigen kring, omgeven door eigen media en leermeesters, viert het moralisme hoogtij, heerst de sociale controle, bloeien de schuldgevoelens op en worden de kleine en gote zonden verborgen en goedgepraat. Natuurlijk men blijft dan ver verwijderd van de grote, boze wereld met haar losse leefstijl, haar openlijke sexuele genotsuitingen en zondige afwijkingen, ver weg van een oppervlakkig zoeken naar vermaak en geluk. Maar de psychische en sociale effecten zijn vaak desastreus.

(5) Met de werkelijke problemen van een moderne maatschappij heeft dit alles gelukkig weinig uit te staan. Daar draait het om waarden die direct uit de code voortvloeien, met als centrale vraag of de democratie in zijn huidige vorm wel goed functioneert.
De communitaristen zullen aan die vraag gemakkelijk voorbijgaan en zich juist richten op afgeleide zaken zoals de vraag of de scheiding van kerk en staat toch geen bijzondere scholen toestaat, of ondanks de vrijheid van meningsuiting censuur op porno toch niet kan worden toegestaan, of talen en dialecten niet mogen worden voorgetrokken als ze in de verdrukking raken, of het huwelijk niet moet worden gesteund in de strijd tegen de heersende abnormale en losbandige opvattingen over relaties, of euthanasie en abortus vanuit de verdediging van (de heiligheid van) het menselijk leven alsnog toch niet als moord behoren te worden aangeduid.
Vragen die binnen de moderniteit allang negatief zijn beantwoord, maar die *vanuit een traditionele visie* toch weer aan de orde worden gesteld.

(6) Het doel is duidelijk: omdat de moderniteit naar hun inzicht zichtbaar in een crisis verkeert, proberen de communitaristen de rationele code *indirect* onder druk te zetten en in een keurslijf te dwingen. De verzuiling was zo gek nog niet: het Rijke Roomse leven lokt, de souvereiniteit in eigen kring, door de Mannen Broeders nog niet zolang geleden geproclameerd, bekoort nog steeds velen. Toen immers functioneerde de democratie het meest effectief. Ieder zijn waarden, ieder zijn traditie, ieder zijn opvoedingssysteem, en dit alles gefundeerd in een rationeel-ethische code die in feite voortkwam uit de eigen tradities. De liberaal-democratische samenleving is bovendien een denkbeeld van tweede orde, ook zonder haar zou het communitaristische programma kunnen worden verwerkelijkt. Misschien zelfs met meer gemak. Er wordt daarom gedacht in de richting van een Skinner of een Nozick, die beiden ook een soort marginale meta-staat eisen om de gemeenschappen hun voortbestaan te garanderen. Weg met de politiek!

→ Skinner, Nozick: Exc.XX.2.6.3n

(7) En zo zijn we weer beland in de strijd tussen moderniteit en anti-moderniteit, tussen openheid en beslotenheid, tussen grote stad en platteland, tussen persoonlijke vrijheid en sociale controle, tussen globalisering en culturele afzondering, tussen risico en innerlijke zekerheid, tussen Amnesty International en Missie, tussen optimisme en somberheid, tussen een rationele en een religieuze Verlichting. Het klooster wenkt.

→ Moderniteit: Exc.XXXIX.4.
→ Anti-moderniteit: Exc.XXXIX.5.
→ Kolonisering van de leefwereld: Exc.XXXIX. 7.6n.

9. BEKNOPTE ARGUMENTATIELEER

9.0. Voorspel.

Over de vrijheid

- Wilt gij dit protest tegen de verbanning van Unamuno[a] onderteekenen?
- Welneen, ik denk er niet aan.
- Gij begrijpt mij niet, geloof ik ...
- Ik begrijp u en de uwen maar al te goed.
- Wij verdedigen de vrijheid van gedachte.
- Die behoeft niet verdedigd te worden, want die is absoluut en werd nimmer bedreigd. Uwe gedachten zijn *vrij*. Gij kunt, als gij wilt, zelfs denken dat de aarde vierkant is en in de Delftsche slaolie drijft. Geen macht ter wereld kan u beletten voor u zelf zulk een nieuw beeld van de wereld -hoe absurd het mij ook toeschijnt- te ontwerpen. Een geheel andere zaak is het echter of gij de vrijheid zult hebben uw buitenissige gedachten te uiten en te ververbreiden.
- In onze verlichte tijden vormt deze vrijheid het hoogste goed der ontkluisterde menschheid.
- Dat is fraai gezegd. Het is jammer dat zich hier niet een vijftigtal jabroers bevindt om zoo fraai een volzin naar behoren en democratisch toe te juichen.... Mag ik u eens iets vragen?
- Ja zeker, al vind ik u niet vriendelijk.
- Zult gij eenvoudig antwoorden, zonder uitvluchten?
- Ja.
- Acht gij het werk der handen, dat, om in uw gezwollen taal te spreken, den mensch adelt en 's menschen leven en nuttig maakt, acht gij dit *minder* dan den intellectueelen arbeid?
- Geenszins. Ik bewonder iederen degelijken, met opgewektheid verrichten arbeid en ik verlies mij niet in ijdele onderscheidingen
- Braaf. Maar dan schijnt gij toch te vergeten, dat gij en uw vrienden, die geen vrienden der logica zijt, den arbeid der handen op alle mogelijke wijzen hebt aan banden gelegd! De vrijheid van denken (om uw zotte formulering even te leenen) is u heilig, maar de vrijheid van de arbeid, van de scheppende daden, hebt gij op even wreede als schandelijke wijze vernietigd.
- Hier valt wat tegen te werpen....
- Ja, zwijg maar. Het menschelijk bestaan is aan alle kanten, godlof, ingeperkt. Zonder deze inperkingen zou een samenleving onmogelijk zijn. Ik zie niet in, en géén redelijk mensch ziet in, waarom de vrijheid van intellectueele uiting onbeperkt zou blijven. Het dogma der zoogenaamde vrijheid van gedachten is de basis der anarchie.
- Welk een verbitterde, ja wreede theorie!
- Wreed? Gij, die een samenleving laat ten ondergaan aan uw zinledige hersenschimmen, gij, gij zijt wreed.
- Denk eens aan Unamuno.... welk een prachtig talent, welk een hooge figuur. Als gij hem kendet, zoudt gij zoo niet spreken.
- Ik ken hem inderdaad niet, althans niet voldoende. Ik consulteerde een tweetal werken van hem in een Fransche vertaling. Maar, nu gij u van de algemeene beschouwing naar het bijzondere feit begeeft, moet ik u al weer tegenspreken. Ik geloof óók dat Unamuno rijk begaafd is, ik geloof ook dat hij een statige morele gestalte heeft. Juist *daarin* ligt de motivering van zijn verbanning. Geloof mij, geen dictator zal het ooit in zijn hoofd krijgen om een zieligen zwakzinnigen kletsmajoor, als bijvoorbeeld gij zijt, de eer van een verbanning aan te doen.
- Ik negeer uw brutaliteiten. Ik sta daarboven omdat ik strijd voor het recht.
- Het recht? Een recht om alles te schrijven en te verspreiden wat men denkt bestaat niet. En als het al door sommigen geüsurpeerd wordt, kunnen zij dat uitsluitend grondvesten op hun mateloze zelfingenomenheid.
- Ik vind het niet prettig om langer met u te spreken.
- Dat kan ik mij levendig voorstellen, maar nog één ding moet ik u zeggen: wanneer een man bezield met den wil en beschikkende over de kracht om het leven van de gemeenschap te organiseeren op een wijze die hem, het algemeen belang, de *beste* toeschijnt, in die opperste taak gehinderd wordt door een mijnheer met een pen, dan is het zijn *plicht*, zijn heilige, onherroepelijke plicht, om die mijnheer de pen uit de hand te slaan, of om die mijnheer zelf onschadelijk te maken. Wees dus blij dat uw Unamuno leeft!
- Ik antwoord niet. Ik ga heen.
- Dat spijt mij. Want hoe gaarne zou ik u, in dezen geurigen kelder, een glaasje moutwijn, op de gezondheid van Primo di Ribera, hebben aangeboden.

Jan Greshoff

---

[a]Miguel Unamuno y Jugo (°1864), Spaans letterkundige en filosoof, werd in 1924 door dictator Primo di Rivera verbannen naar de Canarische eilanden en week vandaar uit al snel uit naar Frankrijk. In 1930 keerde hij terug naar Spanje, maar hij werd door Franco weer aangepakt en kreeg in 1936 huisarrest. In hetzelfde jaar stierf hij.

9.A. ARGUMENTATIE

9.1. Argumentatie als vorm van communicatie

9.1.1. De empirische en rationele grondslag van de argumentatie

(0) In oude tijden biedt de mythe zekerheid, de moraal vastheid, de traditie gefundeerde meningen. Vaste groepsovertuigingen, gesteund door het gezonde verstand (VGO/GV) domineren en zijn het uitgangspunt voor de uitwisseling van gedachten. Zij leveren de bewijsgronden en sturen de discussies.
De moderne tijd levert een ander beeld op: een overvloed aan nieuwe, vaak verrassende informatie, snelle, ingrijpende veranderingen, ook op maatschappelijk gebied, vele tegenstrijdige beoordelingen van deze verschijnselen en van de problemen die ze oproepen. Wie nu een gesprek volgt over welk alledaags onderwerp dan ook -gezin, opvoeding, euthanasie, democratie, inkomen, sport, drugs- merkt op dat de emoties hoog kunnen oplopen. Stellingen worden met veel aplomb geponeerd om met even veel stelligheid te worden afgewezen. Argumenten worden op gevoelsmatige en emotionele gronden afgewimpeld of toegejuicht. Deskundigen werpen zich op als autoriteit of keren zich juist verontwaardigd af. Verwarring alom: over de uitgangspunten, de motieven, de argumenten, de conclusies. Sociaal-psychologisch een boeiend schouwspel, maar voor de deelnemers achteraf maar al te vaak een teleurstellende ervaring: discussies verlopen meestal onbevredigend. Niet voor niets worden zij vaak afgedaan als vaag en zinloos.

(1) De argumentatieleer verschaft een aantal criteria, regels en schema's, dat het mogelijk maakt twistgesprekken in goede banen te leiden en zinvol af te sluiten. In een argumentatie worden opvattingen, raadgevingen en de argumenten in een redelijke samenhang gebracht en -empirisch- gefundeerd in de feiten. Zo wordt het mogelijk elkaar te overtuigen.
Zoals iedere communicatie blijft ook de argumentatie een middel om elkaars gedrag te beïnvloeden (Bc), maar dit gebeurt op een meer afstandelijke manier. Men geeft zichzelf en zijn gesprekspartner de kans een pas op de plaats te maken. Door feiten en veronderstellingen te isoleren, krijgt men de gelegenheid ze te bespreken en wordt het mogelijk zich op hun samenhang te bezinnen. Argumentatie beschermt mensen tegen overrompelingstechnieken, die hun kracht vinden in emoties en 'intuïtieve' bewijsgronden.

(2) Dit betekent niet dat men ernaar moet streven alle dagelijkse gespreksactiviteiten binnen argumentatieschema's te persen of om beelden en emoties uit te schakelen. Discussies kunnen niet worden gevoerd zonder dat de gesprekspartners hun woorden kracht bijzetten met sprekende voorbeelden. Zonder gloed, humor en betrokkenheid loopt iedere gesprek vast in algemeenheden.

→ Discussies: AD.0.3.

9.1.2. Poppers aanval op pseudo-rationalisme en irrationaliteit

(1) Voor Popper houdt rationaliteit een kritische, experimentele instelling in. Dit in onderscheid tot de soort van rationaliteit die door wijsgeren als Plato en Hegel wordt verdedigd: ratio als een goddelijke gave, die in haar onfeilbare intuïtieve kracht mensen een allesomvattende kennis verschaft. Dit speculatieve rationalisme is in de ogen van Popper niets anders dan schijn, omdat het zich geen enkele empirische beperking oplegt en geen logische zelfkritiek levert. Dit pseudo-rationalisme is naast een uiting van schromelijke zelfoverschatting ook een vorm van puur irrationalisme.

> De irrationalistische houding (van de pseudo-rationalist) kan als volgt worden verduidelijkt. Hoewel de irrationalist misschien zal erkennen dat rede en wetenschappelijke argumentatie instrumenten zijn die voldoen als we het oppervlak wensen af te krabben of om bepaalde irrationele doeleinden te dienen, zal hij volhouden dat de 'menselijke natuur' in de kern niet rationeel is. De mens is, stelt hij, meer dan een rationeel dier, maar ook minder.
> Om het laatste in te zien behoeven we alleen maar te bedenken hoe klein het aantal mensen is dat voor argumentatie vatbaar is. Dit komt, volgens de irrationalist, omdat de meerderheid van de mensen altijd eerder zal worden gepakt door een beroep te doen op haar emoties en hartstochten dan op haar redelijkheid.
> Maar de mens is ook meer dan alleen maar een redelijk dier, omdat alles wat in zijn leven werkelijk van belang is de rede te boven gaat. Zelfs de weinige wetenschapsmensen die rede en wetenschap ernstig nemen, voelen zich verplicht aan hun rationalistische houding omdat zij haar liefhebben. Zelfs in deze zeldzame gevallen wordt de houding van de mens dus bepaald door zijn emotionele gesteldheid en niet door zijn rede. Bovendien maakt zijn intuïtie, zijn mystieke inzicht in de natuur van de dingen, eerder dan zijn redeneringskracht hem een groot wetenschapsman. Het rationalisme kan dus zelfs geen passende uitleg geven van de ogenschijnlijke rationele activiteit van de wetenschapsman.
> Maar omdat het wetenschappelijke veld uitzonderlijk gunstig is voor een rationalistische uitleg, moeten we

> verwachten dat het rationalisme nog opvallender zal falen als het probeert andere gebieden van menselijke activiteit te behandelen. En deze verwachting -zo zal de irrationalist zijn argumentatie vervolgen- blijkt nauwkeurig uit te komen. Wij laten hierbij de lagere aspecten van de menselijke natuur terzijde om te kijken naar een van zijn hoogste: naar het feit dat de mens creatief kan zijn. Het is de kleine creatieve minderheid van mensen die werkelijk telt, mensen die werk scheppen op het gebied van kunst en wetenschap, de godsdienststichters en de grote staatslieden. Deze kleine groep uitzonderlijke individuen staat ons toe een glimp op te vangen van de werkelijke grootheid van de mens. Maar hoewel deze leiders van de mensheid weten hoe zij voor hun doeleinden gebruik moeten maken van de rede, zijn zij nooit mensen van de rede. Hun wortels liggen dieper, diep in hun instincten en impulsen en in die van de samenleving, waarvan zij deel uitmaken. Creativiteit is een geheel irrationeel, een mystiek vermogen...
>
> → De rede bij Plato: 9.12.2.1.

(2) Voor Popper is het duidelijk dat rationalisten ook in het algemeen het gezag van de rede aanvaarden op grond van persoonlijke motieven en beslissingen. Rationalisme is een zaak van geloof: irrationaliteit gaat logisch aan de rationaliteit vooraf.
Ook de praktische rationaliteit, waarop de argumentatie berust, komt voort uit een in oorsprong irrationele keuze, die pas achteraf wordt gerechtvaardigd via een kritische en vooral ethische bewijsvoering. Alleen de rede kan de mensheid immers beschermen tegen de gevaren van de irrationaliteit: gevoel en hartstochten zijn de oorsprong van willekeur, geweld en misdaad. Het irrationalisme als levenshouding moet dan ook worden afgewezen.

> Het is mijn vaste overtuiging dat deze irrationele nadruk op emotie en hartstocht uiteindelijk leidt tot dat wat ik alleen maar kan beschrijven als misdaad. Een reden voor deze opvatting is dat deze houding, die op zijn best een berusting inhoudt in de irrationaliteit van menselijke wezens, op zijn ergst een verachting van de menselijke rede, moet leiden tot een beroep op geweld en brute kracht als de uiteindelijke scheidsrechter bij welke twist dan ook. Want als een twist uitbreekt dan betekent dit dat meer constructieve emoties en hartstochten, zoals eerbied, liefde, toewijding aan een gemeenschappelijke zaak, blijkbaar niet in staat waren het probleem op te lossen. Maar indien dat zo is, wat blijft er dan over voor de irrationalist dan een beroep te doen op andere en minder constructieve emoties en hartstochten, op vrees, haat, jaloezie en -in uiterste instantie- op geweld?
> Deze tendens wordt in hoge mate versterkt door een andere en misschien wel belangrijker instelling, die naar mijn mening eigen is aan het irrationalisme: de nadruk op de ongelijkheid van de mensen.

(3) Mensen zijn niet in staat vanuit hun belevingswereld afstand te bewaren. Te snel reageren zij haatdragend op anderen, gedragen zich op overheersende en bedreigende manier en creëren zo tegenstellingen. Zelfs de (godsdienstige) wet van de liefde -toch een positief-gevoelsmatige uiting- werkt zoals uit de geschiedenis blijkt onverdraagzaamheid, dogmatische verharding en onderlinge verkettering en strijd in de hand.
Alleen de rede biedt, volgens Popper, waarborgen voor een rechtvaardige samenleving. Zij waarborgt onpartijdigheid, gaat de strijd uit de weg en werkt op grond van rationele communicatie in de richting van het compromis. Alleen de rede is in staat te stellen dat alle mensen -rechtens- gelijk zijn en daarom ook in moeilijke omstandigheden behoren te worden geholpen. Ga je op je gevoel af dan zullen al heel snel persoonlijke belangen en emotioneel-negatieve reacties de boventoon voeren.

→ Pascal, Rede contra hartstocht: 11.3D.

9.1.3. De plaats van de argumentatie binnen de communicatie

(1) Een argumentatie is een gedachtenwisseling in de vorm van een uiteenzetting of verhandeling, waarin opvattingen worden overwogen en standpunten worden opgehelderd. Zij wordt gevoerd in de spreektaal en heeft tot doel anderen in redelijkheid te overtuigen. Als vorm van verbaal gedrag neemt zij een eigen plaats in te midden van andere taalactiviteiten.

(2) Taal staat in dienst van het groepsleven. Door te babbelen -te praten over het weer, de kinderen, de buren- voelen mensen zich opgenomen in de groep en vullen zij hun tijd ('de fatische functie'). Met mands proberen zij het gedrag van anderen direct te beïnvloeden in overeenstemming met persoonlijke wensen of met de regels van de groep. Zij geven bevelen, adviezen en waarschuwingen. In gesprekken geven zij elkaar informatie door: zij wisselen ervaringen en gedachten uit, bespreken het laatste nieuws en geven tekst en uitleg.
Gesprekken kunnen bij verschil van mening hoog oplopen en monden uit in twistgesprekken .Hierin gedragen de deelnemers zich vaak emotioneel, beroepen zich op zuiver persoonlijke ervaringen, op het GV, op traditionele opvattingen en regels (VGO) en op 'algemene waarheden'. Zij staan op hun gelijk en proberen anderen met veel omhaal van woorden te overreden hun standpunt over te nemen.
Maar mensen hebben ook geleerd te redeneren. Redeneringen worden bestudeerd in de logica. Deze vormt het fundament van de argumentatie. De argumentatie slaat dus een brug tussen de formele wereld van de logica en het taalgebruik van alle dag. Zij heeft een zuiverende en ontmaskerende taak en roept op tot orde en terughoudendheid: houd je aan de (bekende) feiten, verstrik je niet in tegenstrijdigheden, gebruik motieven en gevoelens niet als bewijs, verdedig je mening niet met speculatieve en existentiële argumenten, maar los je problemen samen redelijk en doordacht op.

9.1.4. Argumenteren in de praktijk

(0) De redelijke en zakelijke instelling, die kenmerkend is voor iedere vorm van argumentatie, zal ook moeten blijken uit het onderlinge gedrag van de gesprekspartners: zij stellen zich ernstig, objectief en open tegenover elkaar op.

Het uitgangspunt in dit boek is pragmatistische. Dat betekent onder meer dat de argumentie wordt beschreven maar ook als norm wordt aanbevolen omdat het in veel omstandigheden effectief zal zijn. Vaak ook niet, zo lijkt het niet aanbevelenswaard om te proberen je in een gevangenis of in een klooster te handhaven door de argumentatieleer toe te passen. De gesprekstechnieken zijn daar van een andere, retorische aard.

(1) Deelnemers nemen elkaar in het gesprek ernstig. Zij zijn niet bezig met een spelletje, waarin ze proberen zoveel mogelijk punten te scoren of een ander de grond in te boren. Houd je aan de feiten, tracht niet de aandacht af te leiden of je gesprekspartner te overbluffen. Gebruik geen geladen woorden ('fascist', 'anarchist') om hem vast te pinnen. Maak van de humor en ironie geen wapen. Geen kreten, geen clichés, geen schijngeleerdheid! Niet doordrammen als je tegenstander een foutje maakt of door hameren op argumenten, die er eigenlijk weinig toe doen.
Het is een inbreuk op de regels van een goede argumentatie in te gaan op de privé-omstandigheden van je opponent. Val alleen zijn stellingen, voorstellen en argumenten aan. Het is vaak heel gemakkelijk hem persoonlijk verdacht te maken of om zijn gezag, intelligentie of deskundigheid in twijfel te trekken door biografische gegevens uit heden en verleden op te rakelen. Blijf ter zake ('ad rem'), word nooit persoonlijk ('ad hominem'). Leid de discussie niet in een andere richting door je tegenstander te verwijten dat ook hij in dezelfde trant denkt of handelt ('tu quoque'), maar ga in op de kwestie, die door hem aan de orde is gesteld.

→Argumentum ad hominem: AD.III.1.7.

(2) In een discussie mag van mensen worden verwacht dat zij naar de ander luisteren, voor zijn argumenten openstaan en deze zo objectief mogelijk beoordelen. Dit levert nogal eens problemen op omdat zij van jongs af vertrouwd zijn geraakt met opvattingen die in de groep leven en die hun tijdens opvoeding en opleiding zijn bijgebracht (VGO). Zij zijn vaak overtuigd van hun feitelijke juistheid en van hun praktische waarde. In een discussie kunnen stellingen worden geponeerd en voorstellen worden gedaan die tegen deze cultuurgebonden en traditionele vanzelfsprekendheden ingaan en die als bedreigend worden aangevoeld en angstig maken. Toegeven betekent dat zekerheden wegvallen. Men verdedigt dan op emotionele wijze zijn (voor)oordelen[a] en handhaaft liever zijn vooringenomenheid, dan zich kwetsbaar op te stellen en met de ander mee te denken. In deze houding vindt men steun bij het GV. Dit valt in moeilijke omstandigheden ook terug op de VGO en beroept zich vol emotie op directe ervaringen en persoonlijke belangen. Zijn argumenten vindt het in de vertrouwde wereld om zich heen en in de regels van de groep.

(3) Een argumentatie behoort open te zijn. Het is een handeling tussen twee of meer gelijkwaardige partners. Iedereen moet over dezelfde informatie beschikken en mag niet van hun deskundigheid, gezag of autoriteit misbruik maken om een beslissing af te dwingen.

9.1.5. Twee vormen van argumentatie. Het discours

(1) In het gewone leven kan men stellingen poneren, waarin men zijn opvatting weergeeft over de feitelijke situatie waarin men verkeert óf men kan voorstellen doen waarin men maatregelen aanbeveelt die men voor zich of anderen wenselijk én redelijk acht. Binnen een samenleving maakt men gebruik van feitelijke en praktische vormen van argumentatie. Hierop wordt in het vervolg van dit hoofdstuk ingegaan. In dit verband komt ook de retorica ter sprake.

---

[a]Vooroordelen moeten worden onderscheiden van dooddoeners. Met dooddoeners probeert men op gemakkelijke manier de discussie te beëindigen of er een andere wending aan te geven. Soms maakt men handig gebruik van spreekwoorden of gezegden: 'Ja, ja, hij is nu eenmaal een aartje naar zijn vaartje...!' in een discussie over opvoeding en de verantwoordelijkheid van ouders. Ook kan men proberen discussie zelf in diskrediet te brengen ('We kunnen beter stoppen, de kwestie is veel te ingewikkeld voor ons') of haar, bv met een grapje, te laten ontsporen.

(2) Tegenover directe, retorische vormen van communicatie, zoals die naar voren komen in (twist)gesprekken en debatten[a], hebben mensen ook een meer afstandelijke manier van communicatie ontwikkeld. In de vorm van een discours zetten zij gedachten en denkbeelden op papier met de bedoeling dat anderen die lezen en van commentaar voorzien[b]. Men kan binnen dit discours een onderscheid maken tussen uiteenzettingen en verhandelingen. De laatste kunnen worden opgedeeld in beschouwingen en betogen.
In een uiteenzetting geeft men een beschrijving, bespreking en/of interpretatie van feiten, situaties en gebeurtenissen, en van de problemen die zich voordoen: de toestand van de biosfeer, de controverse tussen materialisten en idealisten binnen de quantumfysica, het autobiografische aspect in Vestdijks gedichten, de huidige economische crisis in China.
In een beschouwing gaat men nader op de uiteenzettingen in: men geeft een analyse, vormt zich een oordeel en trekt zijn conclusies.
Een betoog berust op een stellingname en de verdediging daarvan, naast de bestrijding van de stellingen die er gewoonlijk tegenin worden gebracht. De wijze waarop dit gebeurt, hangt af van het studiegebied: een wetenschappelijk betoog houdt zich aan andere regels dan een speculatief-metafysisch of een ethisch betoog.

(3) Bij een analyse en beoordeling van een geschreven tekst moet men dus eerst onderzoeken of er sprake is van een discours, vervolgens moet men vaststellen of het gaat om een loutere uiteenzetting of om een verhandeling in de vorm van een beschouwing of betoog. Bij een betoog moet men zich vervolgens richten op de argumentatieve kracht en de retorische aspecten ervan.
Dit betekent in de eerste plaats dat beweringen in hun samenhang kritisch worden onderzocht en gewaardeerd. Is de logische opbouw van het discours doorzichtig en zonder fouten? Laat men *alle* bekende feiten meespelen en kunnen deze feiten worden geverifieerd? Zijn de conclusies, die men trekt, vanzelfsprekend en bezitten zij bewijskracht?
Deze vragen, die volgens Montagu het uitgangspunt vormen van iedere wetenschappelijke discussie, zijn het ook voor feitelijke en praktische argumentatie. En deze vormen de grondslag van iedere redelijke discussie en discours.

→ Feiten, 7.3.2.4.
→ Ethische argumentatie, 8.9.

[a] In grove lijnen kan men stellen dat men in een discussie probeert tot elkaar te komen en in een debat om zijn eigen gelijk te krijgen. Overtuigen tegenover overreden, argumentatie tegenover retoriek.

[b] Bij een discussie is pas sprake van een verhandeling als de uitgesproken tekst op papier is gezet, zodat zij kan worden nagelezen en geanalyseerd.

9.B. FEITELIJKE ARGUMENTATIE

9.2. De opzet van de feitelijke argumentatie

(1) Dagelijks poneren mensen in allerlei omstandigheden en verbanden allerhande stellingen (Th):

-(a) Th: Zij heeft het pakje vast niet opgehaald.
-(b) Th: Ajax gaat zeker verliezen.
-(c) Th: Het wordt een strenge winter.
-(d) Th: De benzine wordt zeker weer goedkoper.
-(e) Th: Zijn zoon heeft het op school vast heel goed gedaan.

Zulke uitspraken kunnen vragen oproepen als 'Waarom?' en 'Hoe kun je dat nu zeggen?'. Als antwoord verwacht men dat er argumenten (P) worden gegeven, bv:

-(a) P: Zij is vanochtend woedend naar haar werk gegaan.
-(b) P: Er zijn vier basisspelers geblesseerd.
-(c) P: De trekvogels zijn nu al op weg.
-(d) P: De waarde van de dollar is sterk gedaald.
-(e) P: Hij had indertijd het hoogste IQ van de klas.

Al deze argumenten zijn gebaseerd op gegevens die iedereen kan controleren. Om een stelling (Th: these) waar te maken moet je feitelijke argumenten (P) aanvoeren, die pleiten voor de juistheid van je standpunt[a].

(2) Argumentatie betekent dat men een samenhang kan aantonen tussen de stelling (Th) en een situatie in de werkelijkheid. Juist doordat de argumenten (P) en de stelling (Th) onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, krijgt de argumentatie, en daarmee de stelling (Th) kracht.
Nu krijgt de koppeling van Th en P alleen kracht als zij wordt gedekt door een algemene uitspraak (A) die ook voor mijn gesprekspartner aanvaardbaar is of die door mij kan worden waar gemaakt.
In zo'n algemene uitspraak (A) woorden twee soorten feitelijke gegevens aan elkaar gekoppeld, waarvan men weet dat de één in werkelijkheid altijd samen met de ander wordt aangetroffen. Dit geldt voor malaria en de gespikkelde anophelesmug, voor regen en wolken, voor hitte en dorst. Discussie kan ontstaan over de samenhang tussen kometen en rampen, basisvorming en middelmatigheid, stripboeken en culturele achteruitgang.
Een algemene uitspraak (A) heeft de vorm 'P niet zonder Th': regen komt niet voor zonder wolken. Mijn stelling 'het moet erg bewolkt zijn geweest' (Th) wordt ondersteund door het argument (P) dat het flink heeft geregend.

→ Implicatie en equivalentie, 3.5.4.

(3) Argumenten (P) ontlenen dus hun kracht aan een, vaak verzwegen, veronderstelling. Deze geeft de samenhang aan tussen de stelling (Th) en de argumenten (P), een samenhang waarvan men mag aannemen dat zij in het algemeen (A) wordt aanvaard.

-(a) A: In een boze bui komt iemand er gemakkelijk toe een afspraak niet na te komen.
-(b) A: Heb je te veel geblesseerde spelers dan loop je een grote kans wedstrijden te verliezen.
-(c) A: Dat de trekvogels al op weg zijn wijst erop dat we een strenge winter krijgen.
-(d) A: Verlaging van de waarde van de dollar zorgt ervoor dat de prijs van benzine daalt (omdat de prijs van benzine meestal aan de dollar is gekoppeld)
-(e) A: Als iemand een hoog IQ heeft, doet hij het goed op school.

---

[a] Tegenover argumenten vóór/pro (P) staan argumenten tegen/contra (C).

Het is duidelijk: de discussie kan zich al gauw toespitsen op de veronderstelling (A) achter de gegeven argumentatie. Is deze wel zo vanzelfsprekend als de proponent beweert? Zo komt in het laatste voorbeeld (e) al snel de vraag op of er wel een samenhang bestaat tussen schoolprestatie en de hoogte van het IQ. Dit voert de argumentatie naar de psychologie, met haar eigen hypothesen (H) en haar netwerk (N) van wetten en regels. Een stelling over de benzineprijs (d) kan de discussie verplaatsen naar het terrein van de economie.
In het dagelijkse leven berusten argumentaties vaak op directe ervaring en kennis. Een beroep op een netwerk (N) van bv wetenschappelijke uitspraken met zijn hypothesen (H) is dan onnodig. Maar dit ontneemt de discussie niet haar karakter van een argumentatie.

(4) Samenvattend: om een stelling (Th) waar te maken, moet ik feitelijke argumenten aanvoeren, die pleiten voor de juistheid van mijn standpunt. Mijn argumenten (P) ontlenen hun kracht aan een, vaak verzwegen, uitspraak (A), die in algemene termen de veronderstelde samenhang aangeeft van stelling (Th) en argumenten (P). Algemene stellingen (A) worden op hun beurt stilzwijgend ondersteund door een netwerk (N) van uitspraken, gefundeerd in hypothesen (H).
Soms zal de discussie moeten worden verplaatst van de bespreking van de feitelijke argumenten (P) en algemene uitspraken (A) naar een studie en beoordeling van de hypothesen (H), die de argumenten (P) ondersteunen.

SCHEMA FEITELIJKE ARGUMENTATIE:

	P
[H/N --->]	A (P niet zonder Th)

	--> Th

Voorbeeld (1)

		P	Nachtvorst heeft in Brazilië de jonge koffieaanplant aangetast.
Economie:			
H: 'homo economicus'	--->	A	Geen aantasting van de koffieaanplant in Brazilië zonder prijsverhoging van de koffie.
N: bv wet van vraag en aanbod			

		--> Th	Dus: de koffie wordt vast veel duurder.

→ Economische wetmatigheden: Exc.XXIII.2.1.1.
→ Homo economicus: Exc.XXIII.2.1.2.2.

9.3. Criteria voor een gezonde argumentatie

9.3.0. Inleiding

(1) In deze paragraaf worden de criteria gegeven voor een gezonde argumentatie. Daarbij kan men zich voorlopig beperken tot de feitelijke argumentatie, hoewel de criteria ook gelden voor de gedragsargumentatie (→ 9.C).

De feitelijke argumentatie is de basis van de praktische argumentatie: een voorstel zo en zo te handelen kan worden gedaan naar aanleiding van een stelling (Th), die zich beroept op feitelijke gegevens. Men kan pas overleggen of er een voorraad koffie moet worden ingeslagen als men de stelling (Th) 'De koffieprijzen zullen vast stijgen' op haar juistheid heeft getoetst.

(2) De criteria voor een feitelijke argumentatie berusten op afspraken. Argumentatie is in de loop van de geschiedenis ontstaan, omdat zij een nuttig instrument blijkt te zijn om de communicatie tussen mensen in goede banen te leiden.
Gezond wordt een argumentatie genoemd indien ze voldoet aan een aantal empirische en rationele normen. Zo moet een dialoog (of betoog) zakelijk, deugdelijk, betrouwbaar, kritisch en zonder innerlijke tegenspraak zijn.

9.3.1. Consistentie

In een gesprek wil men weten waar men aan toe is. Heeft men eenmaal een stelling (Th) geponeerd ('Jansen is agressief') dan mag men verderop in het gesprek niet zonder opgaaf van redenen het tegendeel beweren ('Jansen is vaak vredelievend'). Het is in een discussie niet toegestaan nu eens een bewering te bevestigen en dan weer te ontkennen. Men verwacht van zijn opponent dat hij zichzelf niet tegenspreekt, zijn betoog moet consistent zijn.
In de logica vindt men dit beginsel, strenger geformuleerd, terug in het PnC.

→ Logische waarheid: 3.5.6.

9.3.2. Zakelijkheid en betrouwbaarheid

(1) Argumenten pro (P) en contra (C) constateren en beschrijven. Zij zijn zakelijk en worden weergegeven in de objecttaal. In deze taal verwijzen mensen naar de wereld om zich heen, naar de dingen zoals zij ze in hun activiteiten en in hun kenmerken zintuiglijk kunnen waarnemen.
De oproep tot zakelijkheid oogt streng en lijkt te zijn ingegeven door een positivistische visie. Toch is het duidelijk dat zij het fundament is van iedere soort van discussie, waarbinnen wordt geargumenteerd. Als ik probeer iemand te overtuigen van de effectiviteit van magische rituelen of van de kracht van religieuze verschijnselen, moet mijn argumentatie worden ondersteund door zakelijke verwijzingen in de objecttaal. Men kan dit zien in de volgende twee voorbeelden, het ene uit de religie (voorbeeld 2), het andere (voorbeeld 3) uit de magie.

Voorbeeld (2)

		P	Er is een kring rond de maan.
H: monofysitisme	--->	A	Geen kring rond de maan zonder rampen.
N: wetten en regels van de mantiek[a]			

		--> Th	Dus: rampen komen.

[a]Monofysitisme: er is één goddelijke natuur, macrokosmos en microkosmos vallen uiteindelijk samen (→ 5.1.2). Mantiek: kunst van het voorspellen. Ook de voorspellingen volgens astrologie, Tarot en de I Tsjing vallen onder dit argumentatie-schema.

Voorbeeld (3)

		P	Ik heb zijn beeltenis met pijlen doorboord.
H: dynamisme/magie	--->	A:	iemands beeltenis wordt niet doorboord zonder dat de dood erop volgt.
N: als wetten het 'PSS' of het 'post hoc, ergo propter hoc'[a]			

		--> Th	Dus: mijn vijand zal zeker sterven.

De stellingen (Th) in beide argumentaties zijn vaag -men kan er terecht bezwaar tegen maken dat plaats en tijd niet zijn ingevuld-, maar de argumenten (P) zijn gefundeerd in feiten, die in de objecttaal staan beschreven. Zij zijn zakelijk. Wel is het zonneklaar dat in H/N veronderstellingen en wetten liggen opgesloten die een verdere argumentatie weinig overtuigend maken. Bovendien blijven de samenhangen, die de algemene stellingen (A) opperen, geheel onbewijsbaar. In een empiristisch-rationele dialoog wordt dan ook de eis gesteld dat een algemene uitspraak (A) berust op ervaring, proefondervindelijk is getoetst of statistisch vastligt.

(2) In dit deel van het boek worden geen zwaarwichtige filosofische problemen aan de orde gesteld. Toch kan men om één vraag niet heen: welke feiten mag men als betrouwbaar aanvaarden? Wat te denken van waargenomen gebeurtenissen in de laboratoria van de Transcendentale Meditatie of in de kloosters van Indische Yogi? Wat van getuigenissen, die melding maken van de verschijning van de Heilige Maagd, van Ufo's, van kabouters of van de geesten van overleden familieleden? Wanneer is een waarneming, een verslag of een getuigenis zo betrouwbaar dat het als argument mag worden aangevoerd?
In de argumentatieleer neemt men een praktisch, maar ook kritisch standpunt in. Men stelt vertrouwen in eigen waarneming en inzicht, maar vooral ook in de ervaring en deskundigheid van anderen. Men eist bovendien dat de feiten voor iedereen toegankelijk zijn en dat verslagen van gebeurtenissen door verschillende bronnen worden bevestigd. Bij voorkeur richt men zich op bronnen, die op een bepaald gebied gezag genieten.
Het is vanzelfsprekend dat het gezag, dat iemand aan zijn bronnen toekent, kan worden aangevochten. Dit voert binnen de dialoog tot een afzonderlijke discussie.

(3) Om de betrouwbaarheid van een argumentatie te waarborgen moeten enige valstrikken worden ontlopen:

-Een geleerde van grote faam op het ene vakgebied heeft op andere terreinen van wetenschap of op het gebied van levensbeschouwing geen zeggenschap die uitgaat boven de mening van anderen.
-Het opsommen van veel voorbeelden -een kwaal van psychotherapeuten en paragnosten, maar niet alleen van hen- biedt geen enkele waarborg voor de juistheid van de stelling (Th).
-Het gelijk ligt lang niet altijd bij de meerderheid. Beoordeel beschouwingen naar hun bewijsvoering en inhoud, nooit naar het aantal aanhangers ervan.
-Bronnen noemen gaat iemand vaak heel gemakkelijk af. Ga daarom, indien nodig, na of je gesprekspartner de bronnen die hij gebruikt om zijn argumentatie te ondersteunen of die van jou te ondermijnen, werkelijk heeft geraadpleegd en goed citeert.

9.3.3. Deugdelijkheid

(1) De kern van een argumentatie ligt in een deugdelijke fundering van de stelling (Th). Hiervoor zijn argumenten nodig (P) en een algemene uitspraak (A), die stelling en argumenten met elkaar verbindt: in het algemeen geldt dat P niet voorkomt zonder Th. 'Een hoogleraarschap natuurkunde komt niet voor zonder een hoog IQ', 'Geen vroege vogeltrek zonder strenge winter'. A wordt binnen de argumentatieleer dus logisch geformuleerd als 'p → q' ('p niet zonder q').

---

[a] PSS: beginsel van het gelijke door het gelijke ('Principium Similia Similibus'). Veel toegepast binnen de homeopathie (→ 5.2.2.3). Post hoc, ergo propter hoc: B volgt op A, dus is B het gevolg van A. Binnen de argumentatieleer is dit een drogredenering. Als je na het slikken van een aspirientje je hoofdpijn kwijtraakt, betekent dit nog niet dat het aspirientje daar de directe oorzaak van is. Een van de meest voorkomende logische valstrikken.

(2) Een gezonde argumentatie voldoet aan een aantal logische eisen en is pas deugdelijk indien uit de discussie blijkt dat de stelling (Th) een gevolgtrekking is die op de volgende wijze tot stand komt:

P: het is zwaar bewolkt.
A: geen zware bewolking zonder regen

⇒ Th: het zal vast gaan regenen.

In logische termen:

p
p → q

⇒ q De modus ponens.

(3) De deugdelijkheid van een argumentatie en de geldigheid van een redeneringsvorm als de MP stemmen in structuur met elkaar overeen. Het verschil tussen beide ligt in het waarheidsgehalte. De MP moet voldoen aan logische voorwaarden (de waarheidswaarden 1 en 0), de argumentatie aan zakelijke en proefondervindelijke eisen. Logica voert tot logische waarheid ('tautologie'), argumentatie tot plausibiliteit (en dus niet tot absolute zekerheid).

(4) Indien mijn opponent aantoont dat P onwaar is ('de wolkenvelden trekken over!'), is mijn argumentatie ondeugdelijk en dus weerlegd. Maar dit betekent nog niet dat mijn these onjuist is. Ik kan nieuwe argumenten aanvoeren om mijn stelling te ondersteunen: 'het weerbericht zegt ...!', 'je voelt toch dat de vliegen steken!'.
In de logica is naast

p → q	ook	p → q	
-p		-p	
---		---	
⇒ q		⇒ -q	een ongeldige redeneringsvorm.

EXCURSUS XXIV. SPECULATIEVE EN EXISTENTIËLE VORMEN VAN BEWIJSVOERING

9.4. Drie vormen van feitelijke argumentatie

9.4.0. Inleiding

(1) Feitelijke argumentatie kan drie vormen aannemen.

-(a) Het weer slaat om (P), dus zal hij de top niet bereiken (Th).

Er wordt een voorspelling gedaan vanuit P.

-(b) De straten zijn uitgestorven (P), er is vast een voetbalwedstrijd aan de gang (Th).

Men geeft een verklaring van een feit of gebeurtenis (P).

-(c) De professor was wel erg afwezig (P), hij is zeker verliefd (Th).

Een afleiding ('deductie') vanuit de generalisering (G) dat geestelijk afwezigen (vaak) verliefd zijn.

(2) Van de drie argumentatieve vormen -voorspelling, verklaring en deductie- volgt in deze paragraaf een korte bespreking met commentaar.

Feitelijke argumentatie is een alledaagse bezigheid, zij gaat uit van concrete gegevens, situaties en gebeurtenissen. Universele uitspraken (U) als 'Alle mensen zijn agressief van aard' worden onderzocht in een vakwetenschap als de biologie of in de theologie. Zij dienen bij een feitelijke argumentatie als A, nooit als P of Th.
Ook de bewering 'Deze jongen zou zich minder agressief gedragen als hij tijdens de opvoeding niet zo was verwend' is geen stelling (Th) maar een verkapte algemene uitspraak (A), die de samenhang poneert van agressie met een (verkeerde) opvoeding.

9.4.1. Voorspellende argumentatie

(1) In stellingen (Th) kan tot uitdrukking worden gebracht dat men voorziet wat zich in de toekomst zal afspelen of wat zich in het (naaste) verleden heeft afgespeeld:

-(d) Er zullen zeker verkiezingen worden uitgeschreven (Th), want de coalitiepartners liggen voortdurend met elkaar overhoop (P).
-(e) Hij had gisteravond veel op (P), hij zal dan ook niet om te harden zijn (Th).

Men doet een voorspelling (Th) op grond van vaststaande gegevens (P). Kortom: P dus Th, Th is een gevolgtrekking uit P. Wat wordt geconstateerd in P is de oorzaak van dat wat in Th wordt beweerd.

Voorbeeld (4)

		P	Het is drukkend warm.
N/H: biologie	--->	A	Geen drukkende warmte zonder zure melk.

		--> Th	Dus: de melk zal zeker zuur worden/de melk is vast zuur geworden.

.

(2) De concrete grenzen van een alledaagse argumentatie komen in dit voorbeeld goed naar voren. Bijna niemand zal in een gesprek de algemene uitspraak (A) afwijzen en nadere uitleg vragen, die dan uitloopt op een biologische uiteenzetting (N/H)[a].

9.4.2. Verklarende argumentatie

(1) In je stelling (Th) poneer je dat je weet wat er aan de hand is geweest en geef je de oorzaak[b] aan van de feiten of gebeurtenissen (P) die je om je heen hebt opgemerkt:

-(f) De kaas verdwijnt voortdurend van de keukentafel (P). We hebben vast muizen (Th).
-(g) Hij is ongetwijfeld met vakantie geweest in de tropen (Th), want hij heeft malaria (P).

De argumenten (P) geven een verklaring van de stelling (Th).

Voorbeeld (5)

		P	De melk is zuur
N/H:			
biologie	--->	A	Geen zure melk zonder drukkende hitte

		--> Th	Dus: het is hier vast erg warm geweest[c]

(2) De problemen springen in het oog: A is niet waterdicht. Er zijn andere oorzaken te bedenken waardoor melk zuur wordt. Het betekent dan ook dat men meer argumenten moet aanvoeren om de stelling geloofwaardig(er) te maken.

EXCURSUS XXV. HET KRINGBEWIJS

9.4.3. De deductieve argumentatie

De deductieve argumentatie neemt een aparte plaats in. Op grond van een feitelijk gegeven (P) leidt men uit een algemene uitspraak (A), die de vorm heeft van een generalisering (G), de eigenschappen af die kenmerkend zijn voor een enkeling of een afzonderlijke groep.

-(h) Dat is een Dobbelman (P), die is zeker waakzaam (Th).
-(i) Mexicaanse gidsen zijn in het algemeen betrouwbaar (G), dus deze vast ook (Th).

Deze soort van argumentatie kan worden weergegeven in de vorm van een syllogisme: uit de major en de minor wordt de conclusie afgeleid.

---

[a]Dezelfde vanzelfsprekendheid vindt men terug bij een argumentatie die uitgaat van het monofysitisme als H (→ 9.4.1, voorbeeld 2). Alleen is in dit geval de samenhang van de veronderstelde oorzaak en haar gevolg niet aan te tonen. Dat men zo'n samenhang wel aanvaardt, komt voort uit een diep gevoel van kosmische samenhang: voorspellingen binnen dit kader geven een subjectief gevoel van zekerheid en hebben vaak een zelf vervullend karakter.
Gevaarlijker is het dat men het dynamistische beginsel (→ 9.4.1, voorbeeld 3) als H neemt en van daaruit op medisch gebied voorspellingen doet, vooral omdat de meeste patiënten zich volstrekt niet bewust zijn van draagwijdte van dit beginsel en daarom niet beseffen dat de veronderstelde (oorzakelijke samenhangen) loos zijn.

[b]In de psychologische sfeer wordt *oorzaak* vaak vervangen door *reden*: een ondoorzichtige term die meestal wordt gebruikt om een feitelijke discussie te ontlopen en die verwijst naar allerlei vaag-innerlijke processen en strategieën.

[c]De voorspelling 'P dus Th' gaat in dit geval niet op: vanuit zure melk kan men geen drukkende warmte voorspellen. Zure melk is niet de oorzaak van warm weer, zoals ook malaria niet de oorzaak is van een vakantie in de tropen (g).

Voorbeeld (6)

major	P	De moordenaar is een neger
minor	G	Negers hebben kroeshaar
		---
conclusie	Th	De moordenaar heeft vast kroeshaar

Een geëigende manier van argumenteren in klassieke detective-romans.

EXCURSUS XXVI. HET GEBRUIK VAN ANALOGIEËN BINNEN DE ARGUMENTATIE

9.5. De voortgang van de argumentatie

9.5.0. Inleiding

Feitelijke argumentatie is een procedure die tot stand komt óf op initiatief van de proponent, die zijn standpunt omzet in een stelling (Th) óf op verzoek van de gesprekspartner ('de opponent'), die tijdens een discussie opheldering eist.
Het verloop van een argumentatie kan ingewikkeld zijn. Men kan nu eenmaal veel kanten op. In deze paragraaf wordt nader ingegaan op enige facetten van de procedure en wordt als afsluiting een eenvoudig model gegeven, waaraan men in grote lijnen een feitelijke argumentatie kan aflezen.

9.5.1. Nauwkeurigheid van de begrippen

> Woorden zijn instrumenten, en hun vaagheid wordt getolereerd wanneer aan hun bruikbaarheid geen afbreuk wordt gedaan.
> W.V.O Quine

Argumentatie is een onderdeel van de menselijke communicatie. Dit betekent dat men een gemeenschappelijke code moet bezitten, wil men elkaar begrijpen en misverstanden voorkomen. Toch is dit niet voldoende, juist in een argumentatie is het nodig een nauwkeurige omschrijving te geven van woorden en zinnen. 'Rampen komen' is een weinigzeggende stelling indien er geen exacte informatie wordt verschaft over plaats, tijd en aard van de dreigende voorvallen, die de mensheid staan te wachten.

Toch is argumentatie geen scherpslijperij, ook niet bij de uitleg en analyse van begrippen. Zolang vaag-abstracte woorden als cultuur, materie, onbewuste, moderniteit en persoonlijkheid in de discussie geen centrale rol spelen en zij in een algemene, vanzelfsprekende betekenis worden gebruikt, zoals bv in een krant of tijdschrift, kunnen ze worden gehandhaafd zonder nadere verklaring. Het begrip IQ in een debat over de toekomst van het VWO of de term democratie in een betoog over de huidige economische problematiek kan men zonder verder na te vragen aanvaarden als ze de discussie tenminste niet direct raken.
Men moet leren op het goede moment de zaken binnen een gesprek op scherp te stellen en beslissingen af te dwingen. Vaak is dit onnodig, soms zelfs zinloos (en irritant). Dit neemt niet weg dat je moet overgaan tot een taalanalytische en een theoretische discussie als je daarom wordt gevraagd (Alexy). [a]

9.5.2. De volledigheid van de informatie

(1) Argumenten (P), die vóór een stelling (Th) pleiten, moeten voor de opponent acceptabel zijn. Vaak zal hij nadere inlichtingen vragen, voordat hij zijn standpunt bepaalt. Zo kan hij het argument 'Er is nachtvorst geweest in Brazilië' wel juist, maar ook onvolledig achten. Hij zal graag willen weten wanneer en waar de nachtvorst plaats vond en vooral hoe hevig zij was. De informatie hierover is voor het vervolg van de discussie van het grootste belang. Bovendien zal hij willen weten of de concurrentie-positie van de Brazilianen nog steeds zo sterk is en hoe het staat met de consumptie van koffie over de gehele wereld.

---

[a] Het is duidelijk dat ook vaak over P en A inhoudelijk kan worden gediscussieerd: hoe interpreteer of definieer je bv in de in 9.3.3.2. gegeven argumentatie de woorden *zwaar bewolkt* en in welke omstandigheden geldt daar A nu precies? Welke omschrijving geef je van *gewelddadigheid* in voorbeeld (7)? In voorbeeld (3) zal men A kunnen nuanceren door er aan toe te voegen *als tenminste de juiste methode wordt toegepast,* met een verschuiving binnen de discussie.
Henket geeft het voorbeeld van de term *duurzame ontwrichting* van een huwelijk in de samenhang met de ontbinding daarvan: 'Indien er in Nederland een scheiding wordt uitgesproken, is het huwelijk ontwricht.' De rechter zal moeten interpreteren waar de term *ontwrichting* precies op slaat.

(2) De opponent kan ook, zoals in het volgende voorbeeld, het argument (P) zelf in twijfel trekken.

Voorbeeld (7)

		P	De gewelddadigheid in het centrum van Amsterdam neemt steeds toe.
N/H: sociologie/ economie	---->	A	Geen gewelddadigheid zonder het afnemen van economische activiteit.

		-->Th	Dus: er zal in de toekomst zeker minder bedrijvigheid heersen bij de middenstand in het centrum van Amsterdam.

Het argument (P) overtuigt opponent niet. Hij zal inlichtingen wensen en vragen naar de bronnen, waaruit proponent heeft geput: krantenberichten, TV-uitzendingen, rapporten en wetenschappelijke studies. Als hij twijfelt aan de waarde van de bronnen en aan hun autoriteit, heeft hij het recht P *tot stelling (Th) te verheffen.*

9.5.3. Nevenargumenten

De opponent kan nevenargumenten (nP_1, nP_2) aanvoeren als hij de stelling (Th) zelf wel gegrond acht, maar de argumenten (P) van proponent onjuist of onvolledig vindt. Hij maakt een voorbehoud, wenst een aanvulling en meent dat het feitelijk materiaal elders moet worden gezocht.
Zo zal hij in het voorbeeld 7 (→ 9.5.2) kunnen aanvoeren dat er andere oorzaken zijn waarom de bedrijvigheid in de binnenstad van Amsterdam afneemt. Hij zal dan wijzen op de concurrentie van de winkelbedrijven in de nieuwe woonwijken (nP_1) en van de grootwinkelbedrijven in de randgebieden van de stad (nP_2), op de ouderwetse inrichting van de zaken in het centrum (nP_3) en op de slechte bereikbaarheid van de binnenstad (nP_4).
Th houdt stand, maar de analyse leidt tot een veelheid van argumenten en een oplossing van het vraagstuk is ingewikkeld. Een plan om de gevaren het hoofd te bieden en de bedrijvigheid op te voeren kan, afhankelijk van de kracht van de argumenten, inhouden dat men meer politie, meer parkeergarages, beter openbaar vervoer, betere publiciteit of een modernisering van etalages en interieurs van de winkels aanbeveelt. Maar met het doen van voorstellen is de feitelijke argumentatie overgegaan in een praktische.

De gevaren van een eenzijdige argumentatie zijn onmiskenbaar groot. Het argument P zal sommigen in het gegeven voorbeeld afdoende lijken en de roep om versterking van de politie doen toenemen, zeker als men ook op andere terreinen de verloedering van de samenleving meent te constateren. Op emotionele gronden zal men niet verder zoeken, maar juist zijn eigen, beperkte kijk bevestigen. Het is daarom goed te bedenken dat argumenten, hoe sterk ze ook schijnen, niet meer dan een (hoge) mate van waarschijnlijkheid aangeven. Dikwijls zullen er nevenargumenten opduiken die Th ook onderbouwen.
Een voorspellende of verklarende argumentatie bereikt nooit een graad van volmaaktheid, zij geeft de mogelijkheden aan maar is nooit 'noodzakelijk'.

9.5.4. Tegenargumenten

Bij een voorspellende argumentatie kan de opponent contra-argumenten (C_1, C_2) aanvoeren, die Th afzwakken of haar in uiterste geval zelfs zo aan het wankelen brengen dat hij zijn eigen stelling contra poneert, die het tegendeel beweert van Th: ThC. Een voorbeeld.

Voorbeeld (8)

		P	Het was dit jaar een slechte zomer.
H/N: sociologie	---->	A	Geen slechte zomer in het ene jaar zonder een uittocht naar het buitenland in het andere.

		–> Th	Dus: volgend jaar gaan vast veel meer Nederlanders met vakantie naar het buitenland.

Als tegenargumenten (C) zouden kunnen worden ingebracht dat de mensen minder verdienen (C_1), dat er veel klachten zijn gepubliceerd over vakanties buiten de grenzen (C_2), dat er een reclamecampagne wordt gevoerd voor reizen in eigen land (C_3) en dat de hotels in Nederland hun prijzen sterk hebben verlaagd (C_4).
Gezien de argumenten contra (C_{1-4}) zal de proponent zijn stelling (Th) zeker moeten afzwakken tot *waarschijnlijk* of zelfs wel tot *misschien*. Dit laatste betekent dat de stelling contra (ThC) 'volgend jaar gaan er vast minder Nederlanders naar het buitenland' het predikaat *waarschijnlijk* kan krijgen[a].

9.5.5. Samenvatting

(1) Als basis van een feitelijke argumentatie kan het volgende model dienen.

		P/nP	<---------->	C/nC
H/N	--->	A	<---------->	A_c
		---		---
		Th	<---------->	Th_c

(2) Een onderzoek door opponent naar de zakelijkheid van een argumentatie richt zich op:

a. de formulering van Th en P. Zijn woorden en zinnen duidelijk en ondubbelzinnig in de object taal weergegeven?
b. de kracht van de argumenten en het gezag van de bronnen, waarop zij zijn gebaseerd.
c. de aanvaardbaarheid van A. Dit voert de discussie soms naar vakwetenschappelijk terrein (H/N).

(3) De opponent heeft de mogelijkheid een voorbehoud te maken.

a. Hij kan P tot Th verheffen, als hij meent dat de informatie te kort schiet of zelfs onjuist is.
b. Hij zal nevenargumenten (nP) ontwikkelen als hij wel de stelling beaamt, maar de bewijsvoering onvoldoende en onjuist acht. Nevenargumenten geven de stelling (Th) een bredere basis en beperkende kracht van P.
c. Hij brengt argumenten (C) tegen de Th in het geweer, als hij deze niet of ten dele juist acht. De stelling kan worden afgezwakt en ondermijnd. Zelfs is het mogelijk haar geheel te ontkennen en haar te vervangen door een stelling contra (ThC). Daarmee wordt ook A vervangen door A_c, maar dit dan wel binnen dezelfde H/N.

(4) Proponent zal zich nu, afhankelijk van de stappen van de opponent, verdedigend of aanvallend opstellen. Zo kan hij bij twijfel van de tegenpartij steun aanvoeren voor zijn eigen argumenten (P) of de tegenargumenten (C) van de opponent aan een kritisch onderzoek onderwerpen.

---

[a]Door stellingen (Th) te formuleren in termen van mogelijkheid en waarschijnlijkheid calculeert de proponent het voorbehoud al in en geeft hij zijn gesprekspartners vaak minder reden het gesprek te onderbreken.

(5) Een argumentatie dreigt bij deze werkwijze al gauw overladen en te ingewikkeld te worden. Het is daarom zinvol in bepaalde situaties het voorstel van Naess over te nemen en lijsten op te stellen waarin de argumenten en nevenargumenten (met hun steun) worden opgesomd en gerubriceerd.
In andere gevallen kunnen de gesprekspartners argumenten vóór en tegen verzamelen, indelen en beoordelen.

9.6. Fundamentele kritiek op de argumentatieleer

9.6.1. Het vraagstuk van de betekenis

Feitelijke argumentatie gaat uit van twee grondgedachten:

> -Zij is een verstandelijke activiteit, berust op een aantal afspraken en omvat een stel van te voren omschreven procedures. Zij heeft zich in de loop van de geschiedenis ontwikkeld als een rationeel hulpmiddel waarmee de menselijke communicatie wordt verbeterd.
> -De zakelijkheid van de argumentatie wordt gewaarborgd door de objecttaal. Deze verwijst uiteindelijk naar zintuiglijk waarneembare verschijnselen en legt hun betekenis als feiten vast door generalisering en abstractie.

Vooral op het laatste punt is voorzichtigheid geboden. Zo benadrukken analytische filosofen dat de betekenis, die door mensen aan de verschijnselen wordt toegekend, altijd een gevoelsmatige bijklank heeft en dat deze pas in het gebruik van de taal aan het licht komt. In dezelfde omstandigheden kan men, zoals Russell opmerkt, iemands handelwijze -afhankelijk van sympathie en waardering- omschrijven als standvastig, koppig en stijfhoofdig! Elk van deze termen verwijst naar dezelfde situatie -ieder bezit dezelfde denotatie-, maar zij verschilt in emotionele waarde, in connotatie[a].
Hetzelfde vraagstuk wordt aangesneden door fenomenologen. Husserl stelt dat de betekenis, die aan de dingen wordt gegeven, overeenkomt met de activiteiten van het bewustzijn. Neemt men iets waar, dan spreekt men van een feitelijke betekenis, voelt men iets dan wordt dit een waarde genoemd, bij wensen behoort een doel. Beoordeelt men de verschijnselen naar hun samenhang dan komt een logische betekenis tot stand.
Eén voorwerp kan dus verschillende betekenissen krijgen. De schilder neemt water waar in zijn kwaliteiten van kleur, licht en beweging, in de hitte verlangt de reiziger ernaar als drank of bad, bij de doop bezit het een religieuze kracht en bij scheikundige proeven bezit het voor de geleerde een feitelijke en een geformaliseerde betekenis.[b]
Kuhn beklemtoont dat zelfs binnen de natuurwetenschappen de betekenis, die de dingen krijgen, steeds verandert. Iedere theorie ('paradigma') heeft haar eigen, objectieve feiten: in iedere nieuwe theorie duiken nieuwe feiten op. Begrippen als element, atoom, energie en kracht krijgen hun betekenis vanuit de samenhang van de theorie, zij staan nooit alleen. In dezelfde trant reeds Neurath.

→ Semantiek: 4.4.
→ Husserl: KCF.1.2.2.
→ Neurath: Exc.XIX.1.2.
→ Kuhn: Exc.XIX.3.

Dit alles houdt niet in dat mensen moeten afzien van hun pogingen zakelijk en redelijk met elkaar te spreken. Dat zij leren doorzien dat de betekenis van woorden en beweringen, van veronderstellingen en theorieën mede afhankelijk is van de situatie, van de VGO en van persoonlijke wensen en waarden is juist de grote winst die de argumentatie oplevert. *In een argumentatie proberen mensen zichzelf en de anderen door het stellen van nuchtere vragen, het geven van argumenten en het leveren van zakelijke kritiek los te weken van vooringenomenheid, vooroordelen en vanzelfsprekende waarheden.*

9.6.2. Karl Jaspers

> Wanneer de mens door al het uiterlijke heen als zichzelf op anderen toetreedt, wanneer de illusies wegvallen, wanneer het eigenlijke openbaar wordt, dan kan het doel worden bereikt dat zielen met zielen zonder sluier en zonder binding met de uiterlijkheid van het wereldlijk bestaan één worden.

Fundamenteel van aard is de kritiek van een existentiële filosoof als Jaspers. Menselijke communicatie is een innerlijk proces en heeft emotionele kracht. Diep in mensen leeft de mogelijkheid in vrijheid, openheid en vertrouwen de ander te ontmoeten. Aan jou de keuze jezelf op het spel te zetten en een relatie met de ander op te bouwen, maar juist om nvc.
Communicatie berust op een persoonlijke beslissing en heeft een existentiële dimensie. Zij bezit geen rationeel en zakelijk ('objectief') karakter. Door je onpersoonlijk op te stellen en je in algemene en

---

[a]Het lijkt erop dat hier een onderscheid speelt tussen denotatie en intensie. Bij het gebruik van deze verschillende begrippen is er geen sprake van een duidelijke verwijzing, maar van een interpretatie. Het gaat hier niet over de betekenis (van een begrip), maar over de inhoud (→ 4.4.3-5).

[b]Het meest voor de hand ligt het *betekenis* op te vatten als een emergente eigenschap, die opkomt met de verbale interactie. Zo George Herbert Mead. Dit wel met de restrictie dat het begrip emergentie in zuiver-natuurkundige betekenis wordt gebruikt: warmte als eigenschap van bepaalde atomaire processen.

abstracte termen uit te drukken -zoals in een rationele en zakelijke dialoog- trek je een façade op tussen jezelf en de ander.

9.6.3. Fritz Perls

> Vrouw: 'Dit is een tegenstrijdige vraag omdat ik je vraag woorden te gebruiken: kun je het verschil uitleggen tussen woorden en ervaring?'
> Fritz verlaat zijn podium, loopt naar de vrouw toe die hem deze vraag heeft gesteld, legt zijn handen op haar schouder en kust haar. Gelach.
> Vrouw: 'OK. Zo is het duidelijk genoeg!'

(1) Ook Perls, de aartsvader van de Gestalt-therapie, keert zich als verdediger van een puur existentiële filosofie scherp tegen een verstandelijke benadering van mensen in hun onderlinge gedrag.
Communicatie is niet de grondslag van het bestaan. Hoewel er oorspronkelijk een gevoelsmatig contact is tussen mensen -samen eten, samen sex-, bestaat het ware contact uit contact met jezelf. Je moet jezelf als enig unieke werkelijkheid in de diepte leren zoeken en kennen.

(2) Greep op de dingen krijg je alleen in een echte, onmiddellijke en emotionele ervaring. Kennis is nooit logisch of zakelijk, zij uit zich niet in een rationeel-empirisch taalgebruik, maar juist in nvc.

> Luister dus niet naar woorden, luister naar wat de stem je vertelt, wat de houding en het beeld je vertellen. Als je oren hebt weet je alles over de ander. Je hoeft niet te luisteren naar *wat* hij zegt, luister naar de geluiden. *Per sona* -'door het geluid'-. Geluiden vertellen je alles. Alles wat iemand tot uitdrukking wil brengen is er - maar niet in woorden. Wat wij zeggen is voornamelijk leugen of gewoonweg lulkoek. Gelukkig hebben we ook nog de stem, het gebaar, de houding, de gezichtsuitdrukking, de psychosomatische taal.

De verschijnselen kunnen niet logisch worden ontleed of naar in hun feitelijkheid worden doorgrond. Zij kenmerken zich juist door tegenstellingen en tegenstrijdigheden, die hun samenhang vinden in de allesomvattende eenheid van de natuur (PC/PCO). Perls verwijst naar het Taoïsme met zijn dialectiek van Yin en Yang binnen de orde van Tao.
Wetenschap en rede schieten tekort. Alleen door je zintuiglijk te richten op de wereld -ruikend, proevend, tastend- kan je haar vatten en word je haar gewaar. En woorden? Alleen de dichter kan woorden spreken die waarlijk iets zeggen.

(3) Bewuste, zakelijke en verstandelijke communicatie, met haar classificatie, abstractie en generalisering, is onnodig en ongewenst. Zij richt een muur op tussen onszelf en de wereld, tussen ons en onszelf.

> Intuïtie is de intelligentie van het organisme. Intelligentie is het geheel, en intellect is de hoer van de intelligentie -de computer, het aanpasspelletje: als dit zus is, is dat zo- al dit uitrekenen dat zoveel mensen doen in plaats van *te horen en te zien wat er aan de hand is*.
> Als je het te druk hebt met je computer, gaat je energie in je denken zitten en hoor en zie je niets meer.

Een beroep op het intellect betekent een aanpassing aan het normale leven binnen de maatschappij. Vragen naar verklaringen, naar inzicht en begrip brengen je niets verder: 'Waarom en daarom zijn vieze woorden, zij behoren bij een onvolwassen taalgedrag.' Wij martelen onszelf en poneren enkel stellingen, maar we komen niet aan het echte leven toe.

→ nvc: 4.0.2.
→ Tau Te Tsjing: 11.0.4.1, 11.1.

9.C. GEDRAGSARGUMENTATIE

9.7. Inleiding. De beweegreden

9.7.0. Mands en voorstellen

(0) Binnen de verbale communicatie kan men het gedrag van anderen op verschillende wijze beïnvloeden: in de persoonlijke sfeer via mands en voorstellen, in de publieke sfeer via redevoeringen. Voorstellen worden geanalyseerd in de argumentatieleer, redevoeringen in de retorica. Vooraf hieraan een behandeling van de functie van mands en beweegredenen.[a]

(1) Men kan binnen argumentatie stellingen (Th) poneren, maar ook voorstellen doen om gedrag in goede banen te leiden:

-We kunnen beter met de trein gaan.
-Het is verstandig van je op kamers te gaan wonen.
-Het is in het belang van Nederlandse economie dat er meer kerncentrales worden gebouwd.
-Het is dom om in de binnenstad van Amsterdam een nieuwe zaak te openen.

(2) Voorstellen doet men als het in vaak emotionele, zorgwekkende of angstaanjagende situaties nodig blijkt te zijn in een gemeenschappelijk overleg te bepalen welk gedrag aanbevelenswaard is. De volgende vragen komen dan op:

- Wat wil men bereiken, wat zijn de doelstellingen (D)?
- Welke middelen (M) zijn daartoe het meest effectief (E)?
- Wat zijn de neveneffecten (nE): welke voordelen (nE^+) en nadelen (nE^-) zijn er?
- Welke risico's (R) loopt men?
- Wat zijn de gevolgen van het voorstel op langere termijn (G): brengt men schade toe aan iemands belangen in de toekomst?

(3) Met mands ligt het anders:

-Wil je even de auto schoonmaken?
-Ga alsjeblieft met het vliegtuig!
-Waarom doe je toch niet met onze actie mee? Kernenergie is toch de doem van de mensheid!

Via een mand probeert men vanuit eigen wensen en denkbeelden het gedrag van een ander op korte termijn direct en eenzijdig (bij) te sturen. Vaak uit bezorgdheid voor de ander, maar ook uit puur eigenbelang of omdat men zijn zin wil doordrijven. Mands zijn gebaseerd op wensen van allerlei soort, voorstellen op het afwegen hiervan op grond van praktische argumenten: D/M:E - nE - R - G. Een voorstel om in tijden van nood goederen te distribueren komt voort uit een doordachte argumentatie die de belangen van een gehele bevolking doelgericht dient. Het staat tegenover de emotionele oproep ('mand') te hamsteren. Deze zal worden verdedigd met een beroep op eigenbelangen: 'Ik moet toch ook eten!', 'Ik kan mijn gezin toch niet laten verhongeren!'

(4) In de gedragsargumentatie wordt onderzocht hoe men een rationeel gedrag van voorstellen en keuzes kan losmaken van irrationele vormen van gedrag, die men terugvindt in situaties waarin autoriteit en macht de overhand hebben.

→ Speltheorie: keuzes en beslissingen: EXC.XXVII.3.1.3.

---

[a]Ook hier wil ik nog eens benadrukken dat voor Skinner deze koppeling van mand aan beweegredenen en wensen een onding is. Bovendien is de mand pas een mand op het moment dat je ziet dat het gedrag succes heeft. Dat toch gekozen wordt voor de mand als taalkundig begrip hangt ermee samen dat de resultaten van de analyse voor een behaviorist ook acceptabel zijn als hij het alledaagse gebruik van begrippen, dat in een boek als dit noodzakelijk is, ten minste op de koop toeneemt. Skinner zelf zou daartoe zeker bereid zijn geweest.

9.7.1. De mand als beweegreden

(1) Het bevel 'stilte, let nu allemaal op!' gedurende de les dreigend door de leraar uitgesproken, vormt een onderdeel van een complex geheel van gedragingen. De situatie is blijkbaar rommelig: leerlingen praten, maken grappen en zijn bezig met allerlei min of meer ondergrondse activiteiten, meer geboeid door dat wat er zich om zich heen dan voor de klas afspeelt. Met zijn plotselinge en heftige uitroep probeert de leraar de orde te herstellen. Hij wenst op allerlei gronden stilte, rust en een voortgang van de les. Of hij succes heeft, hangt af van het gezag dat hij bezit, het respect dat hij afdwingt of de vrees bij de leerlingen voor straf van buitenaf, gezien de strenge regels van de school. Ook de verhoudingen tussen de leerlingen onderling oefenen hun invloed uit. Sommigen zullen neigen naar oplettendheid, anderen hebben plezier in de situatie, willen hun naam hoog houden en nemen straf op de koop toe (of zien haar zelfs als een eer). Plezier, angst, medelijden, prestatiedrang, ontzag, schaamte en schuldgevoelens spelen mee in het geheel van rolverhoudingen binnen de groep.

(2) Mands als bevelen, adviezen en waarschuwingen zetten gedrag in beweging. Zij worden opgeroepen in een feitelijke situatie, die om verandering vraagt, althans voor degene die de mand plaatst.
Mands berusten op persoonlijk overwicht, gezag, sociale controle en macht. Zij spelen in op angst, bijval, plichtsbesef en eergevoel. Of zij iets uitwerken is afhankelijk van andere beweegredenen, die het gedrag van de toehoorder in deze situatie bepalen. Ook is het van belang of de gedragscode van spreker en toegesprokene(n) dezelfde is.

(3 Beweegredenen ('motieven') zijn onderwerp van voortdurend wetenschappelijk en pseudo-wetenschappelijk gekrakeel. Zo stellen sociobiologen dat genen de scheppende oorsprong zijn van al het menselijk gedrag. Zij spreken van instincten als agressie, dominantie, territoriumdrift en moederinstinct. Ook psycho-analytici zijn van mening dat onbewuste, driftmatige neigingen, en dan vooral libido en agressie, menselijk gedrag doorslaggevend beïnvloeden.
Meer in het algemeen achten veel psychologen behoeften, gevoelens, strevingen en wensen de beweegredenen van het menselijk handelen. Vaak beroepen zij zich ook op de aanwezigheid van een *zelf*, een persoonlijke kern met zijn karaktereigenschappen als ijver, trouw, moed en zelfbeheersing en veronderstellen zij de werking van factoren als een vrije wil, een geweten of existentiële gevoelens als angst. Terughoudender zijn de vertegenwoordigers van gedragswetenschap en sociologie: de eersten beperken zich tot de werking van reflexen en versterkers, de laatsten leggen de nadruk op rolpatronen en de invloed van de VGO op het gedrag van mensen.
In dit hoofdstuk vat ik motief letterlijk op als beweegreden, als oorzaak van gedrag in de meest nuchtere betekenis. Gedrag, dat kan iedereen dagelijks waarnemen, komt tot stand omdat mensen beloningen zoeken en narigheid ontwijken. Zij streven naar lichamelijke en geestelijke genoegens en mijden dreiging, pijn en straf. Waardering zet aan tot activiteit, minachting treft iemand diep.
Beweegredenen treft men aan in de feitelijke situatie, in dat wat mensen aantrekt en afstoot, in hun wensen, zij komen voort uit de rolpatronen en worden opgeroepen door de sociale controle (Bc) van personen, groepen en instellingen die op hen wordt uitgeoefend.
Of er ook nog innerlijke, gevoelsmatige en instinctieve krachten aan te pas komen, laat ik in het midden. Deze zijn niet in de objecttaal weer te geven en bieden de argumentatie geen extra impuls. [a]

9.7.2. Motivering en rationalisering

(1) Wanneer mensen proberen onder woorden te brengen waarom zij iets wel of niet doen, motiveren zij hun handelingen. 'Ik had weinig belangstelling', 'Ik moet wel, anders dreigt er straf', 'Ik vind het prettig', 'Het is een behoefte van me alleen te zijn', 'Ik voelde me verplicht te gaan' zijn antwoorden die de beweegredenen van mijn gedrag aangeven. Ik motiveer mijn gedrag.

(2) Het is ook mogelijk ongemerkt en zonder opzet de motieven van mijn gedrag te verdoezelen door redenen aan te voeren, die anderen en mijzelf redelijker, rechtvaardiger[b] of sympathieker in de oren klinken. Ik rationaliseer mijn gedrag als ik er een verstandig klinkende, quasi-logische uitleg van geef en voorbij ga aan de werkelijke beweegredenen ervan.
De man en echtgenoot kan menen dat hij de voortdurende uithuizigheid van zijn vrou w afwijst op grond van redelijke argumenten -ieder zijn plaats, ieder zijn taak!-, maar in fe ite rationaliseert hij motieven als jaloezie, onmacht, prestige en eenzaamheid. Lidmaten van politieke partijen aan de linker en rechter

---

[a]Motieven bestaan niet als afzonderlijke psychologische eenheden net zomin als redenen daaruit bestaan.' Een uitspraak van Giddens die motivatie vervolgens omschrijft als een een gevoelstoestand die aan onze handelingen ten grondslag ligt. Maar ja, wat moet je je daarbij voorstellen? Onze motieven, lijkt me, liggen in de omgeving, nergens anders.

[b]Voor de rechtvaardiging bestaat een afzonderlijke term: de justificatie. Je probeert je daad goed te praten door aan te voeren dat je niet anders kon of door de schuld te geven aan een ander. Zonder je schuld helemaal af te wijzen kun je ook trachten je schuld te minimaliseren door bv te stellen dat toch iedereen zoiets wel eens doet of dat je verkeerde actie wel in heel slecht daglicht wordt geplaatst.

zijde zullen met prachtige beschouwingen hun partijkeuze kunnen rechtvaardigen, maar voor velen zijn eigenbelang en groepsbelang de enige motivatie. Afgunst en hebzucht mogen als beweegredenen velen onsympathiek in de oren klinken, toch zijn zij vaak meer in overeenstemming met de werkelijkheid dan de rechtvaardiging (= rationalisering) van politieke keuzes met leuzen als 'Wij moeten solidair zijn met de onderdrukten' en 'zonder winstprincipe, prestatiedrang en concurrentie gaat ons systeem naar de knoppen, kijk maar naar het oude Rusland'.
Pareto wijst er op dat mensen bij hun rationaliseringen vaak loze kreten uiten, vage begrippen gebruiken, zich voortdurend beroepen op de gevoelens en de opvattingen van anderen, en terugvallen op het gezag van bepaalde personen en van de traditie[a].

(3) Een mand verwoordt motieven, en is daarmee recht door zee of zij rationaliseert en moraliseert[b]. Ik kan mijn vriend afraden een fotorolletje onbetaald mee te nemen bij V&D met als motief dat ik bang ben dat hij wordt gepakt (en dat men mij daar ook op zal aanzien). Moraliserend zou ik daar aan kunnen toevoegen dat hij toch weet dat hij niet mag stelen. Of subtieler: 'Het is niet goed te stelen: jij wilt toch ook niet dat men jou schade berokkent'!
Ook mijn uitroep 'Denk aan je ouders, je doet ze verdriet!' is meestal niet meer dan een moralistisch cliché. Alleen als ik werkelijk over hen inzit -ik ken ze goed, leef met ze mee- is er sprake van een beweegreden.
Hier tegenover stelt mijn vriend zijn beweegredenen: 'Ik heb het rolletje hard nodig, bovendien ik vind dit soort acties veel te leuk. En bang hoef ik niet te zijn: als ze me pakken, kom ik er met een waarschuwing af!' Een rationalisering van zijn kant zou zijn: 'Binnen het kapitalistische systeem is V&D een uitbuiter, er is niets op tegen dit bedrijf te bestelen'.
V&D reageert met detectives, elektronische apparatuur en waarschuwingsborden. De enige middelen die perk en paal stellen, daar helpt geen moedertje moraal aan.[c]

---

[a]Ook gedragsregels en wetten zijn volgens Pareto niet meer dan rationalisaties van individuele wensen en groepsbelangen.

[b]Iemand kan zich beroepen op de moraal en daarachter zijn werkelijke motieven verbergen. Je kunt je gevoelens van angst, wraak en haat verwoorden in termen van de goddelijke wet: ook het Oude Testament kent de doodstraf! In zulke gevallen moraliseert men, er is sprake van moralisme.

[c]Neutraler zou je zelfs kunnen zeggen dat je door te rationaliseren en te moraliseren je probeert je eigen positie binnen de groep veilig te stellen. Je rechtvaardigt je gedrag op zo'n manier dat het binnen de groep goed valt (of zal vallen). Met deze uitleg vermijd je het gebruik van intentionele begrippen en breng je het buiten de sfeer van de motivatie.

9.8. Rationeel gedrag: keuze en beslissing

9.8.1. De psychonomie

(0) De motieven van een hedonist zijn zuiver lichamelijk: 'Sex and drugs and R&R!'. Hij gedraagt zich in de ogen van velen irrationeel: snelle aftakeling, gevaarlijke ziekten, gevoel van teleurstelling en afkeer, en tenslotte dodelijke verveling en wanhoop, dit alles neemt hij, als hij er tenminste over nadenkt, op de koop toe.
Ook impulsief en emotioneel gedrag is ondoordacht en irrationeel van aard. Of verwennen nu voortkomt uit liefde, onmacht of gemakzucht -alle drie irrationele factoren- de resultaten ervan kunnen niet als 'redelijk' of 'verstandig' worden omschreven.
Maar in veel opzichten reageren mensen wel rationeel. Ze overwegen, wegen af, overleggen en proberen hun problemen doelbewust en doelmatig op te lossen.[a]

(1) De menselijke geschiedenis wordt voor een belangrijk deel gekenmerkt door het redelijke gedrag van individuen en groepen. Dit uit zich in het maken van keuzes, het nemen van besluiten, het oplossen van problemen en het ontwikkelen van strategieën.
Dit alles is de wetenschap niet ontgaan en gedurende de laatste vijftig jaar hebben zich er binnen de psychologie drie vakgebieden ontwikkeld, die zich intensief -en in voortdurende wisselwerking met elkaar- bezighouden met de aard van het menselijke rationele gedrag: de cognitieve psychologie, de speltheorie ('game theory') en de beslissingstheorie ('decision theory'). Tezamen het gebied van de psychonomie met zijn kernvraag: welke wetmatigheden liggen ten grondslag aan redelijk gedrag?

(2) In de cognitieve psychologie bestudeert men de geestelijke processen, die mensen in staat stellen redelijk op de omstandigheden te reageren. Geleerden stellen hypothesen (H) op, die bij voorkeur via computersimulatie worden getoetst. Zij proberen zo na te gaan welke operaties er in de hersenen worden verricht en welke stappen er achtereenvolgens worden gedaan bij het oplossen van bv logische vraagstukken en schaakproblemen. Zo ontwikkelde Simon, de grote voortrekker op dit gebied, reeds een algemeen model om problemen mee op te lossen ('general problem solving'). Dit kan worden toegepast op uiteenlopende denkverrichtingen.
In de speltheorie, geïntroduceerd door Von Neumann en Morgenstern, beiden USA, wordt onderzocht hoe mensen met tegengestelde en tegenstrijdige belangen op elkaar in conflictsituaties reageren en welke beslissingen zij nemen.
De beslissingstheorie probeert te achterhalen op welke gronden mensen besluiten nemen in een situatie waarin ze per definitie onzeker zijn en geen voorspellingen kunnen doen. Stelt men een begroting op voor het komend jaar, en blijven de omstandigheden hetzelfde, dan heeft men redelijke zekerheid, vooral als men een post 'onverwacht' opneemt. Maar sluit men een weddenschap bij de paardenrennen of een levensverzekering af, dan doet men dit in de wetenschap dat zekerheid juist ontbreekt. Men heeft bepaalde positieve of negatieve verwachtingen en men zal risico's nemen of ze juist willen vermijden. Binnen deze, strikt formele, theorie worden de kansen op winst en verlies statistisch benaderd. Men kan berekenen welke, zeer kleine kansen iemand heeft de hoofdprijs in de staatsloterij te winnen of een vliegtuigongeluk te krijgen.
Opvallend is dat, hoewel de winstverwachting ('expected value') wiskundig vastligt, de deelnemers aan loterijen hun kansen vaak volkomen verkeerd inschatten. Deze persoonlijke winstverwachting ('subjective value') beïnvloedt de besluitvorming nadelig.
Mensen bezitten geen statistisch vermogen hun kansen juist te beoordelen[b]. Wel kunnen zij leren hun kansen te schatten, maar met dit gegeven komt de gedragswetenschap, met zijn leertheoretische uitgangspunten, aan het woord en dat is een wat pijnlijk punt voor orthodoxe psychonomen.

EXCURSUS XXVII. SPEL EN STRATEGIE. DE SPELTHEORIE

---

[a] Een visie die door Pareto met klem wordt tegengesproken. Mensen handelen juist niet logisch doordacht: zij doorzien hun motieven niet, zij overwegen niet welke gevolgen hun gedrag heeft en zij zijn niet in staat doel en middelen in samenhang te beoordelen.

[b] Mensen schatten kansen slecht in. Drie voorbeelden:

-Op een middel-grote school van zo'n 20 klassen zitten gemiddeld in één klas twee leerlingen die op dezelfde dag jarig zijn.
-Bij een kwis kun je een prijs winnen. Deze ligt opgesloten achter een van de drie deuren (A, B, C) van een kast. Je kiest A. De quizmaster opent B, deze is leeg. Wat moet je nu doen? Bij A blijven staan of C kiezen? Natuurlijk naar C overlopen! Bij je eerste keus gaven A, B en C je ieder een gelijke kans (33%), maar nu B wegvalt blijft A 1/3 kans bieden maar wordt de kans dat C de prijs bevat 2/3.
-In drie kasten bevinden zich twee laden, waar in ieder een munt ligt: in de laden van de eerste twee gouden, van de tweede twee zilveren, van de derde in de één een zilveren en in de andere een gouden. Je loopt op een kast toe, opent een lade en vindt een gouden munt. De kans dat de tweede lade van dezelfde kast nu een gouden munt bevat is niet 50% maar 66% (Bertrand). De laatste twee voorbeelden gaan terug op het werk van Thomas Bayes (18e eeuw). De Bayese waarschijnlijkheidsleer speelt een belangrijke rol in astronomie en archeologie.

De oplossing van twee van de problemen vind je aan het slot van 9.12.4.

9.8.2. Nut

(1) Binnen de beslissingstheorie wordt aangenomen dat mensen hun keuzes maken en hun besluiten nemen op grond van het voordeel dat zij er van verwachten. Dit voordeel ('utility'/'nut') kan volgens psychonomen in wiskundige termen worden geformuleerd. Zo blijkt dat mensen besluiten nemen op rationele gronden: zij kiezen vanuit de (wiskundige) verwachting dat zij winst zullen maken en het is redelijk te veronderstellen dat zij alles zullen doen om dit doel te bereiken. Zij zullen hun winstmogelijkheden optimaal uitbuiten ('maximaliseren').
Ook is het mogelijk menselijke voorkeuren nauwkeurig in kaart te brengen, ze te kwantificeren en in een hiërarchisch systeem vast te leggen. Wat mensen als bruikbaar en voordelig beschouwen, kan worden geformuleerd in eenheden nut. Nut is de gemeenschappelijke noemer van het gedrag en mensen springen daar consistent mee om. Aan deze stellingname gaan een zestal veronderstellingen vooraf (Luce en Raiffa), waarvan er twee in dit verband van bijzonder belang zijn:

-Bij keuzes en besluiten kunnen alle dingen onderling worden vergeleken.
-Gedrag is transitief. Als a de voorkeur heeft boven b, en b boven c, heeft a voorkeur boven c ($a>b, b>c \Rightarrow a>c$).

Nu is de vraag of het werkelijk mogelijk is alle voorkeuren onderling te vergelijken, ze in nutseenheden vast te leggen en in systeem te brengen. Bovendien kan men betwijfelen of mensen werkelijk logisch te werk bij het vastleggen van hun voorkeuren. De volgende afleiding: 'Ik ga liever lezen dan naar een cd luisteren, maar ik luister liever naar muziek dan te gaan wandelen, toch ga ik als het erop aankomt liever wandelen dan lezen!' is niet consistent noch transitief. Maar is zij ook onaannemelijk? Nee, natuurlijk niet.[a]

(2) Subjectiviteit speelt op dit terrein een grotere rol dan vaak wordt verondersteld. Ik wil graag naar een popconcert. De toegangsprijs is € 60, maar ik heb maar € 30 op zak. Dan ontmoet ik iemand die me een kaartje aanbiedt op voorwaarde dat ik met een dobbelsteen bij mijn eerste worp een zes gooi. Hij krijgt in ieder geval mijn geld. De statistische waarde ('expected value') is in mijn nadeel -en ik weet dat-, maar toch is het heel goed mogelijk dat ik het aanbod aanvaard.
Tegenover de objectieve (statistische) waarde staan mijn persoonlijke wensen, die met de statistische wetten spotten. De term nut ('utility') moet daarom worden losgeweekt van zijn psychonomische context: wat mijn voorkeur heeft, wat mij voordeel oplevert, wat nu bruikbaar is, dat is nuttig. Wat ik met geld kan kopen heeft een vaststaande economische waarde, maar wat ik ermee koop hangt van mijn persoonlijke voorkeur ('utility') af. Nut is in deze visie een gedragswetenschappelijk begrip, met een pragmatische (Pareto) en hedonistische betekenis. Het is gebonden aan persoonlijke wensen en afhankelijk van omgevingsfactoren.

(3) Scherpe kritiek kan worden uitgeoefend op het denkbeeld dat mensen, rationeel als ze zijn, altijd hun gemiddelde winst zullen maximaliseren. Een typisch vooroordeel uit liberaal-economische en utilaristische kring, dat zelfs binnen de waarde-theorie geen stand houdt. Biedt men iemand € 10,- aan (I) of de halve kans op €100,- (II), dan zal hij hoogstwaarschijnlijk zijn kans optimaal benutten en dus voor II kiezen. Maar verhoogt men de inzet tot € 1000,- (of de halve kans op € 10.000,-) dan kiezen de meesten voor de zekerheid, dus voor € 1000,- in de hand (beter die ene vogel en het halve ei).[b]
Men verzekert zijn inboedel voor € 600,- per jaar en dat vindt men 'logisch', maar wordt iemand gevraagd € 600,- in te zetten (met een even kleine kans) om € 200,000,- te winnen dan haakt hij af. Zekerheid vóór alles: psychologische factoren verstoren het theoretische model.

---

[a] Ook op andere gebieden komen zulke afwijkende ordeningen veel voor. In de pikorde van ganzen bv pikt gans a gans b, gans b gans c, maar gans c gans a (Karl Lorenz). In de onderlinge verhoudingen van sportlieden kan speler a vaak speler b en speler b vaak speler c verslaan, terwijl speler juist c meestal a verslaat. Dit soort hiërarchische verhoudingen zijn cyclisch van aard: $a>b, b>c, c>a$.

[b] Belangwekkend is in dit verband de paradox van Newcomb die is gebaseerd op twee menselijke eigenschappen: de zucht naar zekerheid en hebzucht. Je hebt de keuze tussen doos a of de dozen a én b. In a zit duizend euro, in b een miljoen euro of niets. Uit eerdere gelegenheden is gebleken dat je als je beide dozen kiest er een zeer grote kans bestaat dat b leeg is. Welke keuze maak je?

Deze stelling wordt indirect bevestigd door het feit dat sommige mensen zeer hoge risico's nemen en hun geld verwedden of vergokken. Geen sprake van rationeel gedrag dat zijn kansen optimaal uitbuit. Integendeel.

(3) Dit betekent niet dat het begrip nut onbruikbaar is: het blijft een handig begrip -meer niet!- om enige orde in de chaos van voorkeuren aan te brengen.
Ook psychonomen zien wel in dat een rationele aanpak in de praktijk op grote moeilijkheden stuit. De informatie die mensen krijgen is onvolledig, hun voorstellingsvermogen en denkkracht zijn beperkt, hun kennis is louter praktisch gericht, komt stap voor stap tot stand en niet op grond van duidelijke besluiten. De gevolgen van hun beslissingen kunnen zij niet overzien, alternatieven zijn hun niet bekend, laat staan dat ze ze kunnen onderzoeken en toetsen. In deze trant Lindblom en Simon.
De laatste stelt dan ook vast dat mensen in het gewone leven niet de mogelijkheid hebben te maximaliseren, zij stellen zich tevreden met een betere niet met de beste, oplossing. De menselijke rationaliteit is begrensd ('bounded rationality').

(4) De gedragswetenschap lijkt, ondanks haar beperkte reikwijdte, op dit terrein meer te overtuigen dan de psychonomie: mensen leren hun problemen effectief (= 'rationeel') op te lossen omdat dit meer bevrediging, gemak, zekerheid en veiligheid biedt, en niet omdat ze van nature rationeel handelen. De vanzelfsprekende uitingen hiervan zijn vaak, en juist als men het verwacht, ver te zoeken. En dat ligt niet alleen aan de beperkte kennis en informatie, maar ook aan het feit dat irrationele reacties, en de oplossingen die daar uit voortkomen, erg bevredigend en voordelig kunnen zijn. Niet de rationaliteit, maar het hedonistische principe ligt ten grondslag aan het menselijk gedrag.

9.8.3. Nut en belang

(1) *Nut* is een functioneel begrip: iets voldoet (meer) aan wensen en eisen. Aardappels zijn nuttiger voor mij dan rijst, omdat ik ze lekkerder vind en ze voedzamer zijn. Ze zijn een middel (M) mijn doel (D) op effectieve manier (E) te bereiken. Uiteindelijk bestaat het doel dus in het verkrijgen van gemak en voordeel.
Het nutsbeginsel kan weer worden teruggevoerd op het hedonistische principe[a] (en daarmee op het versterkingsbeginsel van de gedragswetenschap). [b]

(2) Er is in feite niet meer dan een nuanceverschil in betekenis tussen de termen nut en belang: joggen is nuttig, joggen is van belang. Beide blijkbaar: D/M: E.
Nut is dat wat direct en duidelijk voordeel oplevert: plezier, aandacht, geld. De vraag waarom en of het nuttig is komt zeker in het dagelijkse leven niet snel op: het is vanzelfsprekend.
Bij belang gaat aan de functionele overwegingen (D/M: E) een analyse en beoordeling van de doelstelling vooraf: is deze waardevol, vooral ook met het oog op de mogelijkheden in de toekomst, bv om je staande te houden, je te ontwikkelen of zonder zorgen te leven? Roken is lekker en rustgevend, dus nuttig, maar daarom nog niet in je belang. Belang is uitgesteld, potentieel nut.
Zal ik nu het hard regent een lezing gaan bijwonen over de fenomenologie? Ik vind dit soort bijeenkomsten leuk ('nut'), dat het giet is jammer en vervelend ('onnut'), maar ik acht het in het belang van mijn vorming op de hoogte te zijn en bovendien kunnen de aangeboden stof en mijn aanwezigheid mij van pas komen ('nut'). Of ik als eenvoudig supporter zal besluiten onder dezelfde omstandigheden de wedstrijd van Cambuur tegen Heerenveen bij te wonen berust enkel op nuttigheidsoverwegingen.
De democratie is voor conservatieven in sommige omstandigheden een nuttige staatsvorm, in de ogen van liberalen is zij voor alle samenlevingen van doorslaggevend belang. Filosofen als Montaigne en Machiavelli achten de godsdienst een nuttig staatkundig instrument, maar dit betekent niet dat zij het (algemeen menselijk) belang ervan inzien. Hedonisten stellen dat alleen direct lichamelijk genot nut heeft. Epicuristen komen na verstandelijke overwegingen tot de conclusie dat andere, geestelijke genoegens -wetenschap, kunst, vriendschap en gezondheid- van minstens even groot belang zijn.

---

[a]De basis van de moraal ligt volgens Stuart Mill in de psychologie: je wilt lust verwerven, je streeft naar het behagen dat de dingen je geven. Frankena spreekt van psychologisch hedonisme.

[b]Mensen wegen bovendien niet alleen hun voordeel af, maar beoordelen ook de de situatie waarin zij verkeren en nemen op grond daarvan een beslissing (Suppes).

Menselijk belang zal vaak worden gekarakteriseerd in termen van geluk, vrede, rechtvaardigheid, maar ook als vroomheid, prestige of ascese en eenvoud. De waarden, waarin de doelen en belangen worden uitgedrukt zijn sterk afhankelijk van levensbeschouwing en omstandigheden.

→ Wensen en behoeften, 8.0.1.
→ Waarden, 8.0.2.
→ Het utilarisme, 8.6.

9.8.4. Een politieke controverse

(0) Het begrip belang speelt een essentiële rol in de politieke discussies binnen kapitalistisch-democratische samenlevingssystemen.

(1) Twee bedrijven concurreren met elkaar. Zij verdedigen ieder hun eigen belang of -beter geformuleerd- zij proberen op economisch terrein zoveel mogelijk voordeel ('nut') te behalen. Belang betekent niets anders dan winst. De stelling dat ook werknemers en aandeelhouders belang hebben bij de winsten is niets dan rationalisering: bedrijven zij er nu eenmaal *alleen* om het economisch gewin. Zij betalen loon en dividend uit en zijn zo een nuttige schakel in de economische cyclus. Zij dienen geen andere dan economische belangen. Directeuren, werknemers en aandeelhouders staan, indien nodig, zo maar in de kou. Voor de tegenstanders van het kapitalistische systeem geeft juist deze conclusie aan hoe sterk de mens is onderworpen aan de 'wetten' van de economie en hoe zijn echte belangen worden verkwanseld.

(2) In de laat-moderne westerse cultuur stellen velen belang gelijk aan economisch nut, waardoor de verschillen in betekenis tussen beide begrippen vervagen: belang wordt gereduceerd tot nut. Geld is de enige waarde. En dit voert, volgens neo-marxisten, tot een leven dat wordt beheerst door concurrentie, prestatiedrang en hebzucht. Echte waarden ('onze werkelijke belangen') worden zo uit het oog verloren (Marcuse).
De tegenstanders, die een wetenschappelijke aanpak voorstaan, raken niet onder de indruk van deze aanval. Alle belangen zijn uiteindelijk terug te voeren tot persoonlijke voorkeuren. Geld is, in de grond van de zaak, een neutraal hulpmiddel dat individuen binnen het economisch ruilverkeer alle kansen biedt hun mogelijkheden uit te buiten. Ieder mens (en iedere cultuur) heeft zijn eigen waarden en weet welke belangen hij wenst te verdedigen, maar alleen een pragmatische aanpak, gebaseerd op het feitelijk nut, garandeert dat feiten en waarden niet bij voorbaat worden vermengd.

9.9. Praktische argumentatie (1)

9.9.1. Het voorstel

Met mands kan men proberen het gedrag van anderen eenzijdig te veranderen door bv raad te geven of te waarschuwen. Maar het is ook mogelijk op grond van praktische, morele en ethische argumenten voorstellen te doen, die na onderling overleg, als deugdelijk kunnen worden aanvaard of als ondeugdelijk afgewezen.
Gedragsargumentatie is een instrument, waarmee motieven worden ontleed, geordend en beschreven om ze daarna te toetsen aan eisen van doelmatigheid en billijkheid. Ook deze vorm van argumentatie moet men *leren* hanteren. Zij heeft alleen effect binnen groepen en gemeenschappen, waarbinnen haar gebruik op de juiste waarde wordt geschat.
Praktische argumentatie kan plaats vinden binnen een overlegsituatie of onderdeel uitmaken van een voorstel dat van buitenaf wordt gedaan. Denk aan voorstellen in de medische sfeer.

Bij praktische argumentatie doet men afgewogen voorstellen. Dit is iets anders dan het oplossen van onderlinge conflicten tussen mensen en groepen van mensen. Conflicten zijn vaak diep emotioneel en confronterend, zij kunnen pijnlijk en vernederend zijn en roepen om geweld en wraak. Toch kan ook hier een redelijke aanpak helpen, in een rechtsstaat via de rechter, in andere, bv strikt persoonlijke omstandigheden via onderhandelingen en bemiddeling.[a]
Met als probleem dat bij eenzijdige aantasting van iemands integriteit deze niet vraagt om een redelijke afwikkeling, maar om uitingen van berouw. Met vergiffenis als eindpunt. En juist deze stappen gaan velen te ver.
Ontbreekt deze eenzijdigheid en is de confrontatie wederzijds dan zal het doel verzoening zijn, hoewel het vaak niet verder zal komen dan zakelijke vrede. Het blijft dan broeien.

9.9.2. Voorwaarden

(1) Ook in een gedragsargumentatie is het een voorwaarde dat men zich objectief en zakelijk opstelt. Voorstellen formuleren en overwegen is alleen mogelijk als men motieven en hun rationaliseringen doorziet. Om de openheid van een overleg te waarborgen moet men bovendien afzien van een beroep op de VGO met haar traditionele gedragsregels, anders dreigt het gesprek al gauw te verzanden in een star, geijkt patroon van communicatie en loopt het al gauw uit op een retorische aanpak, met haar gevoelsmatige benadering, die steun zoekt in gewoonten, overlevering en autoriteit.

(2) En verder: kom niet met jezelf in tegenspraak, steun niet op je persoonlijk gezag en maak geen gebruik van je overwicht, maar overleg met elkaar op voet van gelijkheid.

9.9.3. Gevaren

(1) Op twee punten dreigt er gevaar. Vaak meet men met twee maten en hanteert dezelfde argumenten wel in de ene, maar niet in een andere, vergelijkbare situatie. De partner wordt verboden wat een ander wel wordt toegestaan.
Leraren mogen in school roken, leerlingen uit de hogere klassen niet. Ouders gaan op eigen tijd naar bed, jongeren niet. Belasting ontduiken is een sport, maar de sociale verzekeringen te slim af zijn is een asociale daad. Mannen mogen op seksueel gebied een gedrag ontwikkelen dat zij vrouwen kwalijk nemen ('dubbele moraal'). Onderscheidingen als deze berusten in het beste geval op traditionele gedragsregels, maar meestal op autoriteit, macht en superioriteitsgevoel.
Alle vormen van discriminatie, maar ook van politieke propaganda gaan gepaard met deze eenzijdige wijze van oordelen. Amerikanen, die de Chinezen politieke onderdrukking verwijten, vergeten de economische uitbuiting in eigen land (maar dat is dan ook heel iets anders...!).

---

[a] In dit laatste geval komt het niet zo snel tot argumentatieve discussies, eerder ontstaan er een soort therapeutische gesprekken met een redelijke ondertoon waarin ook wordt gezocht naar analyse en beoordeling van gebruikte begrippen en redeneringen.

(2) Soms reageert men schijnheilig. Men oppert een plan of veroordeelt een wijze van leven, zonder dat men zichzelf houdt aan wat men voorstelt of afwijst. Iemand armoede en eenvoud voorhouden, maar zelf in luxe leven, een strenge huwelijksmoraal propageren, maar zelf als gehuwd man seksclubs bezoeken! Men kan alcohol verfoeien en in het openbaar de drooglegging bepleiten, terwijl men zich thuis de bokma koud laat serveren. Men kan politieke onkreukbaarheid verdedigen, terwijl men zich als zakenman laat omkopen.

In deze lijn ligt de discussie rond progressieve politici, die zich in hun persoonlijke leven niet houden aan de radicale eisen van het verkiezingsprogramma van hun partij en rond radicale bestrijders van het westers-kapitalistische systeem (Marcuse, Chomsky, maar ook vele, mindere goden), die wel profiteren van de voordelen ervan.

9.10. Praktische argumentatie (2)

9.10.0. Inleiding. Het socratische gesprek

Persoonlijke problemen verheffen tot de rang van filosofisch vraagstuk is gevaarlijk en kan uitlopen op een soort van winkelmeisjes-filosofie.

Claude Lévi-Strauss

(1) Uit de speltheorie blijkt dat onderhandelingen een belangrijk onderdeel zijn van gedragsstrategieën en uit de beslissingstheorie dat mensen besluiten nemen die zijn gebaseerd op het verwachte voordeel ('nut'). Dit houdt rationaliteit in: het doen van keuzes, het opstellen van strategieën, het onderlinge overleg en het nutsbegrip veronderstellen alle vier dat mensen zich redelijk kunnen gedragen.
Vanuit dit gezichtspunt wordt ook de plaats van de praktische argumentatie duidelijk: hierin wordt zakelijk en objectief onderzocht of een voorstel om gedrag te veranderen of aan te passen wel doelmatig is. Verder wordt nagegaan of mogelijke neveneffecten (nE), risico's (R) en de gevolgen op langere termijn (G) in de overwegingen zijn opgenomen. Besluit je na een noodlottige dijkdoorbraak weg te trekken of begin je opnieuw en legt een zwaardere dijk aan? Wat is voordeliger ('nuttiger'), waar loop je de minste risico's? Zo'n beslissing valt lang niet altijd redelijk uit: angst voor verandering, godsdienstig fanatisme en gehechtheid aan de grond -alle drie irrationele factoren- kunnen de discussie doorslaggevend beïnvloeden.

(2) Kennis, ook praktische kennis, is onderdeel van de menselijke communicatie, zij is intersubjectief. Persoonlijke bevindingen, van welke aard ook, zijn leeg en zeggen niets indien ze niet aan anderen, waaronder aan jezelf, kunnen worden medegedeeld. Praktische argumentatie is dan ook gebaseerd op feitelijke argumentatie en heeft als doel elkaar op redelijke gronden te overtuigen dat bepaalde activiteiten een voorkeur hebben boven andere. Zij dient het leven binnen groep en samenleving.
Dit ligt anders bij de voorstanders van *het socratische gesprek*. Dezen zoeken op grond van hun ervaringen en vanuit een concreet voorbeeld uit het verleden naar dat wat de vooronderstellingen (doelstellingen, normen) zijn van hun handelingen. Dit volgens een strikte procedure (luisteren, vragen stellen, voortdurende uitleg en navraag, formuleren van definities) en op grond van een rationele code à la Kant. Het gaat om een zelfonderzoek, waarin verzwegen kennis expliciet wordt gemaakt en in consensus wordt gedefinieerd.
Het socratische gesprek -dat is duidelijk- draagt niet bij tot menselijke kennis of tot de praktische argumentatie, maar is een doelgerichte bezinning op de persoonlijke positie van mensen binnen hun groep en samenleving. In dit opzicht is zij een therapeutisch instrument en staat buiten de filosofie, zoals die vanaf Socrates, Plato en Aristoteles op klassieke wijze is gedefinieerd.
In een afgeknotte, bijna triviale vorm van het socratische gesprek wordt het bevindelijke -en daarmee het zelfonderzoek- terzijde geschoven en wordt de methode alleen als procedure gebruikt om over algemene ('filosofische') vragen na te denken ('te filosoferen'). Zo bv over de vraag naar het verschil tussen mens en dier. Nu is het in dit geval wel erg omslachtig om een vraagstuk dat binnen wetenschap en filosofie al uitvoerig en diepgaand is onderzocht, nog eens dunnetjes -en volstrekt onvoldoende- over te doen aan de hand van een persoonlijk (!) voorbeeld, alleen omdat men zo systematisch en open een dialoog leert aan te gaan. Wat blijft is dan de persoonlijke voldoening om het goede gesprek, maar ook een diep gevoel van teleurstelling omdat men weet dat men zijn tijd inhoudelijk heeft verdaan. Kennis wordt er binnen een socratisch gesprek niet verkregen -dat is de bedoeling er ook niet van-, wat overblijft is zo niet meer dan een veredeld kroeggesprek. Dit laatste is minder denigrerend bedoeld dan het klinkt. Kessels bv, een fervent verdediger van het socratische gesprek in zijn oorspronkelijke vorm, heeft zelf wel eens een 'diner pensant' georganiseerd.

9.10.1. Hedonisme en pragmatisch model

Mensen zoeken een maximum aan plezier, maar zij gaan ook pragmatisch te werk: ze proberen het beste resultaat te behalen met zo weinig mogelijk inspanning, tijd en kosten. In het pragmatisch model is het hedonistische principe onlosmakelijk verbonden met de nutsfunctie (D/M: E)[a]. Beide zijn het fundament van de praktische argumentatie. Het resultaat hiervan moet dus psychologisch (= hedonistisch) wenselijk en pragmatisch bevredigend zijn.
Het is zonder meer praktisch en redelijk je vriend (of zoon) voor te stellen (V) een spiekbriefje (M) te maken als hij zijn jaartallen of rijtjes Duitse woorden er niet in kan krijgen en hij toch een voldoende (D) voor een cruciaal proefwerk wenst te halen. Spieken is een doelmatige, effectieve (E) wijze van aanpak. Dit in tegenstelling tot spijbelen dat vaakl zuiver hedonistisch van aard is: je hebt gewoon geen zin. Iedere discussie loopt stuk op (of draait om) dit-irrationele- basisprincipe en iedere weerlegging verwordt tot een moraliserende vertoning: 'Doe niet zo dom', 'Je gooit je hele toekomst weg!' De betrokkene reageert met

[a]Het pragmatische model wordt ethisch uitgewerkt in het utilarisme (→ 6.10).

rationaliseringen als 'Maak eerst het schoolsysteem maar efficiënter en eerlijker!'(→ 9.7.2).[a]

9.10.2. De centrale formule

> Rationeel gedrag heeft te maken met het geven van redenen, waarbij de redenen beweringen over omstandigheden zijn. Ik kan heel goed werken met rationeel gedrag. Het is heel anders dan door de omstandigheden gevormd gedrag. Rationeel gedrag wordt ook door de omstandigheden gevormd, maar is daar één stap van verwijderd. We leren regels af te leiden en we moeten dan redenen krijgen om ze op te volgen
>
> Skinner

De kern van de praktische argumentatie kan, evenals de feitelijke argumentatie, in een algemene uitspraak (A) worden weergeven: in het algemeen (A) is het gebruik van een spiekbriefje (M) niet zonder effect (E) en leidt tot het gewenste doel (D). Of:

A: M niet zonder E (= D).

In gewone taal: indien je dit zo doet, krijg je op handige wijze je zin. Een implicatie, waarin hedonisme en rationaliteit met elkaar worden verbonden, en die bovendien aan de feiten kan worden getoetst.
In het implicatieve karakter van A ligt ook opgesloten dat het om een open discussie gaat: (1) het verband tussen M en E/D kan worden betwijfeld en (2) D kan misschien ook op andere wijze worden bereikt dan via het aangeven middel (in 'p → q' is q onafhankelijk van p).

Dat mensen plannen kunnen maken en voorstellen kunnen doen wordt vaak in verband gebracht met aangeboren psychische wetmatigheden (→ 9.8.1.1) of met het ontstaan van intentionaliteit als aspect van het bewustzijn (→ Exc.XV.5.2.2.1). Toch ligt het meer voor de hand te denken aan het feit dat zij dit meester zijn geworden omdat zij in staat waren langere afstanden te overzien (Edward Hall): zien op afstand staat gelijk aan voorkennis (Hans Jonas). Je ziet iets aankomen en kunt je erop voorbereiden.

9.10.3. Uitwerking

(1) Naast het vastleggen van het nut (D/M: E) wordt de praktische argumentatie gekenmerkt door een nader onderzoek van

-de neveneffecten (nE), de voor- en nadelen van de beoogde gedragswijze op grond van een afweging van feitelijke gegevens.[b]
-de risico's (R), de kans op gevaren die men loopt. Een psychologische factor: de een heeft meer moed en is minder snel bang dan een ander. [c]

---

[a]De reactie van de school kan irrationeel zijn ('Streng straffen!', 'Stuur hem maar weg!') of doordacht ('Bied hem een contract aan!'). Mand of voorstel.

[b]Een goed doel kan soms alleen worden bereikt met het gevaar dat neveneffecten optreden die niet anders dan als een groot kwaad moeten worden beschouwd. Bombardementen met het doel tot vrede en tot herstel van de burgerrechten te komen kunnen naast enorme schade gepaard gaan met ongewilde aanvallen op burgerdoelen. Afwegingen als deze worden vaak begeleid door een 'jammer, maar waar': van de twee effecten gaat vrede nu eenmaal boven het risico dat je een klein aantal burgerslachtoffers maakt. Nu wordt wel gesteld dat zulke plannen *ethisch aanvaardbaar* zijn als de dader in openheid toegeeft dat zijn handelwijze immoreel is en dat het negatieve effect hem zelf bijzonder aan het hart gaat. Voor cynici, en niet enkel voor hen, is dit een dubieus uitgangspunt: niet alleen omdat spijt en berouw bij voorbaat geuit huichelachtig aandoen, maar ook al omdat het bij het voeren van oorlogen in verreweg de meeste gevallen gaat om het vestigen van macht met in dit geval vrede en mensenrechten als loutere rationalisering.
Uit dit voorbeeld wordt het duidelijk dat de afweging van doelen, neveneffecten en risico's vaak veel ingewikklder kan zijn dan wordt voorgesteld. Centraal staat ook hier dat men motivering en rationalisering uit elkaar weet te houden: is dat wel het echte doel?

[c]Mensen lopen in moderne maatschappijen een groot aantal risico's die ze in primitieve samenlevingen niet liepen Bovendien waren in dit geval risico en toeval onderworpen aan het hogere 'Inzicht' van het noodlot ('Fatum'), en niet onderworpen aan welke vorm van redenering dan ook.
Moderne mensen leven, zoals, Ulrich Beck het noemt, in een risico-samenleving. Anthony Giddens: *'Leven in het universum van de *hoge (= late) moderniteit is leven in een omgeving van kans en risico, de onvermijdelijke begeleiders van een systeem*

-de gevolgen op langere termijn (G). Een waardeoordeel, waarin ook nut en belang tegenover elkaar worden afgewogen (→ 9.8.3).

(2) Vanuit de argumentatieleer kan men iemand kritisch op zijn keuzes en besluiten beoordelen. *Dom* noemt men iemand als deze een keuze doet die niet doelmatig (E) is en/of waaruit blijkt dat hij de mogelijke neveneffecten ($nE^{+/-}$) niet zorgvuldig heeft overwogen. *Laf* is iemand die zelfs geen lichte risico's (R) durft te nemen, ook als hij de kans krijgt groot voordeel te behalen. Van *kortzichtigheid* is sprake als iemand de gevolgen op langere termijn (G) van zijn gedrag niet wenst te overzien.
Als zakenman verkies ik voor de reis van Amsterdam naar New York het vliegtuig (M) boven de boot. De overtocht gaat sneller -en tijd kost geld-, dus is zij nuttiger (E). Daar weegt het nadeel (nE^{-}) tegenop dat de vliegreis veel duurder is en er op de vliegvelden op dit moment veel wordt gestaakt. De risico's zijn groter: niet dat het vliegtuig onveiliger is, maar wel wordt het nogal eens gekaapt of is het doelwit van een aanslag. Gevolgen op langere termijn (G) spelen bij dit besluit geen rol.
Roken is, ondanks het beperkte nut -het is lekker en rustgevend (E), maar ook duur (nE^{-})- dom en kortzichtig: de lichamelijke nadelen (nE^{-}) zijn direct merkbaar en in de toekomst is de kans op kanker erg groot (G).
Besluiten en beslissingen die men persoonlijk neemt, moeten voldoen aan dezelfde criteria die men op grond van de argumentatieleer aan voorstellen toekent. Toch ligt dit in de praktijk anders, daar de praktische argumentatie zich in de eerste plaats op het directe nut (E/nE) van het gedrag in het heden. De -vaak negatieve- gevolgen op iets langere termijn (G^{-}) vallen daar vaak buiten. En voor velen is dat ook geen enkel punt: de toekomst is toch zo moeilijk te peilen. Gevraagd naar deze houding zullen zij hun kortzichtigheid rationaliseren en hun zorgen en angsten met vage kreten overstemmen: 'Wie dan leeft, wie dan zorgt', 'De tijd zal het leren', 'Dan kan ik dood en begraven zijn', 'Komt die tijd, komt die plaag'. Voorstellen zullen juist de gevolgen op langere termijn (G) moet incalculeren, dit geldt in het dagelijkse leven (roken) en in de politiek (milieubeleid). Kortzichtigheid is een typische trek van het GV, dat nu eenmaal niet veel verder kijkt dan zijn neus lang is. Niet voor niets is de WA-verzekering voor auto's en brommers wettelijk verplicht.

9.10.4. Nogmaals: mands en voorstellen

Mands en voorstellen zijn er beide op gericht het gedrag van anderen in een bepaalde situatie te veranderen, maar hun uitgangspunten en doeleinden verschillen radicaal. Mands zijn een uitdrukking van een irrationele houding: zij kunnen uitgaan van liefde en bezorgdheid, maar ook van overwicht, autoriteit en macht. Zij zijn een vorm van directe, eenzijdige gedragsbeïnvloeding (Bc), die inspeelt op gevoelens en emoties als angst of onzekerheid. Voorstellen berusten op een gelijkwaardig overleg, waarin juist wordt geprobeerd gevoelens en emoties op een afstand te houden.
Mands lijken soms op een voorstel: de uitspraak 'Wil je je pap opeten, het is goed voor je!' is een mand, maar door 'de uitleg' doet zij denken aan een voorstel. Vooral godsdienstijveraars, makers van politieke propaganda en commerciële (of ideële!) reclame doen het dikwijls voorkomen of hun mands voorstellen zijn, die door ieder verstandig mens ernstig moeten worden genomen.

---

dat geschikt is om de natuur te overheersen en om de historie tot onderdeel van de reflectie te maken. Noodlot en lotsbestemming spelen geen formele rol in dit systeem dat (in beginsel) opereert via dat wat ik zal omschrijven als een open menselijke beheersing van natuurlijke en sociale werelden. ./. Leven in een risico-samenleving betekent leven met een berekenende ('calculative') houding tegenover de open handelingsmogelijkheden, negatief en positief, waarmee we voortdurend individueel en wereldwijd in ons eigentijdse sociale bestaan worden geconfronteerd.'
Daarmee is het oude denken doorbroken: *'Fatalisme is de afwijzing van de moderniteit - een verwerping van een sturende oriëntatie op de toekomst ten gunste van een houding die de gebeurtenissen over zich heen laat komen zoals ze zijn.'* De moderniteit op haar beurt koloniseert de toekomst.
In deze situatie wordt je al van jongsaf aangeleerd over de toekomstige gevaren die je loopt na te denken. Dit alles maakt de praktische argumentatie zo belangrijk, en dat niet alleen in jet persoonlijke leven. In deze argumentatie cirkelt de procedure dan vooral om de gevaren die je loopt en de risico's die je kan en mag nemen.

9.10.5. De situatie

(1) Voorstellen worden meestal gedaan in een complexe situatie. Men krijgt direct of indirect te maken met

-De feitelijke omstandigheden. Deze kunnen in de objecttaal worden beschreven: het gaat om deze vrouw op deze plaats met deze baan aan deze universiteit.
-De sociaal-psychologische verhoudingen.

a. De psychische kenmerken -vooral attitudes als eerlijkheid, ijver, afgunst-, de individuele wensen en motieven, de persoonlijke betrokkenheid.
b. De relaties tussen de mensen onderling: hun rollen, hun status, hun positie binnen de groep.
c. De sociale controle (Bc): het uitoefenen van overwicht, gezag, autoriteit en macht.

Vaak zal het heel moeilijk zijn voorstellen (V) te doen met het doel een conflict te beslechten of een belangenstrijd te beëindigen omdat psychologische aspecten -wantrouwen, prestige, koppigheid- of de machtsverhoudingen en niet een pragmatische aanpak -de kern van de praktische argumentatie!- de boventoon voeren.

-De politieke situatie.
-De economische situatie.
-De VGO, met haar ideologie en moraal, die al het handelen (indirect) beheerst.

(2) Nog ingewikkelder wordt de situatie als men bedenkt dat voorstellen (V) soms ingrijpende veranderingen en vernieuwingen beogen, bv op economisch, opvoedkundig of ethisch terrein. *Traditionele waarden* kunnen dan een discussie gaan overheersen en iedere pragmatische besluitvorming in de weg staan.

Om met succes een voorstel (V) te doen is het vaak nodig (en handig) rekening te houden met gebruiken, gewoonten en regels binnen groep en gemeenschap. Maar het is ongeoorloofd een beroep te doen op traditionele waarden en normen, en deze als *een argument* te gebruiken om de doelstelling (D) van het voorstel te ondersteunen. Als een samenleving dreigt te vergrijzen -en men wil dat voorkomen- is het voorstel de bevolkingsgroei te stimuleren door de kinderbijslag rigoureus te verhogen niet onredelijk en zeker het overwegen waard.[a] Maar het is een ontoelaatbaar *moralisme* het voorstel kracht bij te zetten door een beroep te doen op het OT -'Wees vruchtbaar, vermenigvuldig u'- of op een traditionele waarde als het (grote) gezin[b].

9.10.6 Samenvatting

(1) Praktische argumentatie is een onderdeel van de beslissingstheorie. Zij speelt zich af binnen een feitelijke situatie en is pragmatisch van aard: zij combineert het hedonistische beginsel met het principe van de rationaliteit. Haar opzet is met het doen van een voorstel (V) problemen op te lossen (D). Zij gaat in haar werkwijze uit van de bereidheid compromissen te sluiten en afspraken te maken.

-Centraal begrip: nut (D/M: E)

-Centrale formule: A: M niet zonder E (= D).

-Methode: Vaststellen D
keuze M
onderzoek E, nE, R, G.

(2) Beperking van haar uitwerking door:

-VGO
-Persoonlijke waarden
-De sociaal-psychologische verhoudingen (attitudes, rollen en sociale controle)
-De politieke en economische situatie.

---

[a]Een veel beter voorstel is het om de allochtonen beter op te vangen en op te leiden om hen zo van een plaats op de Nederlandse arbeidsmarkt te verzekeren. Dan vang je twee vliegen in één klap.

[b]Binnen de retorica zal deze gedachtegang als irrealistisch worden afgewezen. Waarom zou men een redelijke argumentatie niet ondersteunen met traditionele overwegingen als men daarmee de kans op succes kan verhogen?

(3) Als voorbeeld de schematische opzet van een praktische argumentatie rond de kernenergie.

D :	energie
M :	kernsplitsing
E :	+
Voordelen (nE^+) :	schoon
	redelijk goedkoop
	voldoende grondstof
Nadelen (nE^-) :	geen
R :	de onveiligheid van de centrales
	de smokkel van het materiaal (op een ondeskundige manier)
	de verbindingslijn van vredelievend gebruik naar het fabriceren van oorlogstuig
	chantagemogelijkheden voor maffia en terroristische groepen
G :	het afval

Een voorstel om over te gaan tot het bouwen van kernreactoren wordt ingegeven door een VGO, die is gebaseerd op een denken in termen van technologie, welvaart en consumptie, op het politieke denkbeeld van onontkoombare economische groei en op een opvoedingssysteem dat dit soort denken kritiekloos in stand houdt. Toch is het voorstel op zich redelijk, mits men de R en G nauwkeurig afweegt (→ 9.11.3-4).

→ De neutraliteit van de techniek: Exc.XVII. 4.1.
→ Statistische moraliteit: Exc.XVII.4.1.3.

(4) Praktische argumentatie vormt de basis van de discussies over bv onderwijs, technologie, milieu, straf, seksualiteit, drugs en geneeskunde[a].

→ Gezondheidszorg: AD.III.10.
→ De milieuproblematiek: 9.11.4.

[a]Vooral op medisch gebied komen rationaliteit en irrationaliteit voortdurend in botsing met elkaar: voorstel en mand vloeien er moeiteloos in elkaar over.

9.11. De rationeel-ethische code

9.11.0. Inleiding

De praktische argumentatie speelt zich niet af in het luchtledig. Zo krijgt zij bij de beoordeling van de gevolgen op langere termijn (G) te maken met belangen (en dus met waarden) en zal zij, ook bij doordachte en doelmatige voorstellen (V), rekening moeten houden met en ingaan op de bestaande moraal. Nu is iedere moraal gebonden aan tijd en cultuur. Bovendien is de code erachter vaak niet erg doorzichtig. Daarom is het nodig binnen de argumentatieleer een ethische argumentatie te ontwerpen zodat het mogelijk wordt *op redelijke gronden* vast te stellen waar de belangen liggen.

9.11.1. Ethische en moraalgebonden argumentatie

(1) In een ethische code wordt vastgelegd wat men na doordacht overleg in algemene termen als rechtvaardig kan aanvaarden. Zonder in te gaan op de overwegingen, die daaraan voorafgaan, kan men *in alle redelijkheid* vast stellen dat een code als rechtvaardig mag worden beschouwd, die

1. de maatschappelijke belangen van ieder individu waarborgt,
2. onpartijdigheid vooropstelt,
3. iedere vorm van dwang uitsluit.

Deze rationeel-ethische code biedt de gelegenheid om de uitkomsten van de praktische argumentatie op hun rechtvaardigheid te toetsen. Zo is het voorstel (V) kernenergie op grote schaal in te voeren on zichzelf niet on-ethisch van karakter: het tast het begrip rechtvaardigheid niet aan.
Met hamsteren staat het anders. Dit is in tijden van schaarste en nood niet alleen nuttig, maar ook van levensbelang. Toch behoort een voorstel dit te doen als on-ethisch te worden afgewezen omdat het de belangen van enkele individuen stelt boven dat van de overige in de gemeenschap. Niet dat dit oordeel enige indruk zal maken in een maatschappij waarin individualisme en zelfzucht hoogtij vieren. Een voorstel (of mand) te hamsteren zal pas als vanzelfsprekend worden afgewezen in een samenleving, waar de rationele code is ingeprent en zelfbeheersing is aangeleerd.

→ Ethische argumentatie: 8.9.

Met de rationele code als fundament is het mogelijk gezamenlijk gedragsregels op te stellen, die zijn gericht op samenwerking en gemeenschappelijke doelstellingen. De taken worden verdeeld, de rechten geregeld, er wordt aangegeven hoe men de regels denkt te handhaven.
Deze gedragscode vereist de instemming van allen. Men gaat uit van onderling vertrouwen, men kan zich beroepen op onderlinge afspraken en acht zichzelf en de ander daaraan gebonden. De groepscontrole (Bc) is een beschermende en opbouwende, nooit een bedreigende of afbrekende instantie.
Hoewel deze uitgangspositie gemakkelijk als utopistisch van de hand kan worden gewezen, is zij voor een praktische en ethische argumentatie onontbeerlijk.
Een traditionele gedragscode ('moraal') is bijna nooit tot stand gekomen via een redelijke argumentatie en doordachte afspraken, maar ontstaat op grond van irrationele factoren: van gevoel als saamhorigheid, van een emotie als angst of van motieven als macht en hebzucht. Dit alles ingebed binnen het straffe en onwrikbare regime van een goddelijke openbaring.
Toch betekent deze ontwikkeling niet dat binnen deze moralen rationeel getinte, ethische voorschriften ontbreken. De gulden regel treft men al aan in vele oude culturen en kan men in zekere zin gelijkstellen met de regel van onpartijdigheid. Ook veel afgeleide voorschriften zijn in overeenstemming met normen van redelijkheid. Zelfs het Ahimsa-principe -geen geweld, geen straf- treft men in een aantal grote beschavingen als leidraad aan.

(2) In een samenleving waarin men een beredeneerde discussie over moreel-ethische vraagstukken als vanzelfsprekend aanvaardt, zal men er ook vanuit gaan dat moraal en ethiek zelf in principe op belangrijke onderdelen op een redelijke manier kunnen worden geanalyseerd. In een moderne samenleving ligt de kern van deze redelijkheid in de formeel-procedurele regels: de rationeel-ethische code wordt vertaald in een aantal voorschriften die door iedereen moeten worden nagekomen. Met het afwijzen van zware vormen van discriminatie als basisregel.
Een moraalgebonden argumentatie beroept zich op de waarden en normen die mensen vanuit de overgeleverde gedragscode ('moraal') zijn meegegeven. Deze zijn vaak ondoordacht en gevoelsmatig (irrationeel') van aard. Zo ontstaat er een botsing met de ethisch-rationele aanpak. De spanning tussen beide loopt nog verder op wanneer emoties als angst of jaloezie een rol gaan spelen. Vanuit de Moslim-moraal gezien is het rationeel-ethische vrijheidsideaal een bedreiging van de supremátie van de man en

van de aloude gezinsstructuur. In de ogen van een fundamentele moslim gaat het hier om normen en waarden die uitstijgen boven alles wat een moderne cultuur aan redelijkheid kan bieden.[a]

→ Gezond verstand (GV): 1.3.2.
→ Vaste groepsovertuiging (VGO): 1.1.

Een praktische argumentatie, die zelf redelijk van opzet is, kan uitgaan van een ethische code, die zelf irrationeel van aard is. Zo zijn Sofisten, Nietzsche, conservatieven en aristocraten van mening dat het recht van de sterkste ('Het Jungle-principe') een natuurlijke code is die kan concurreren met de rationeel-ethische code van rechtvaardigheid (→ Het dilemma van de gevangene, Exc..XXIV.3.4).
In een samenleving waarin dit recht als ethische code wordt aangehangen, is hamsteren vanzelfsprekend en het doodschieten van de belagers van je voorraad verantwoord. Dat vluchtelingen behoren te worden geweerd is op grond van deze ethische code op redelijke gronden te verdedigen: D/M: E, nE, R, G.[b]

9.11.2. Open overleg

(1) In een open overleg komen de praktische en ethische argumentatie samen. We formuleren, afhankelijk van vraag en situatie, onze (praktische) doelstellingen en doen voorstellen. Dit alles getoetst aan de rationeel-ethische code. Systematisch onderzoeken we de mogelijkheden die ons ter beschikking staan, wij inventariseren de persoonlijke wensen en belangen, stellen die tegenover die van anderen en van de groep in haar geheel. Wij maken plannen, lossen gerezen problemen op en bezien de gevolgen op korte en lange termijn.

Voor de leden van een gezin moet het mogelijk zijn in een open en redelijk overleg plannen te maken voor de grote vacantie. Dit betekent wel dat de ouders moeten afzien van hun vastgeroeste voorkeuren en hun machtspositie[c]. Daarna is het niet moeilijk de zaken systematisch aan te pakken aan de hand van de volgende vragenlijst:

a. Wie gaan er mee, wie hebben er belangstelling?
b. Wat stel je je voor van de vakantie (zon, cultuur, rust, gezelligheid, uitgaan) en hoe waardeer je de voorkeur van anderen?
c. Hoe staat het met de financiële middelen?
d. Welke periode is het meest geschikt?
e. Welke extra wensen leven er (vriendje mee, vakantiegeld)?

Dit gevolgd door een praktisch beraad over reisdoel, vervoermiddel en onderdak.

(2) De uitkomst van ieder open overleg ligt in het compromis: je moet bereid te geven en te nemen. Maar een open overleg houdt evenzeer in dat je, als je je niet kunt schikken, de morele vrijheid bezit eruit te stappen. Je behoeft je niet bij voorbaat verplicht te voelen mee te doen.

Dit maakt een gezinsoverleg dubieus, omdat er altijd een sterke, negatieve sociale controle meespeelt: je voelt je al gauw gedwongen (= verplicht) te veel toe te geven. Bovendien liggen de wensen, gezien de leeftijdsverschillen, vaak zover uit elkaar dat zelfs een compromis te dwingend wordt.

(3) Absolute vrijheid om zaken gezamenlijk in een open overleg te regelen krijgt je nooit, steeds sta je onder druk van de feitelijke omstandigheden en van de heersende moraal. Rechtvaardigheid en openheid zijn meestal onhaalbaar. Het beraad blijft gesloten.

---

[a]Hetzelfde geldt voor fundamentalisten van andere wereldgodsdiensten. Denk aan de weerstand binnen het Christendom tegen geboortebeperking, euthanasie en homoseksualiteit. Waarden en normen worden niet gezien als een persoonlijke invulling van de formele richtlijnen, maar als een vervanging ervan.

[b]De verwarring is het gevolg van het feit dat het begrip **redelijk* kan slaan op het gebruik van het gewone dagelijkse verstand ('common sense') en van de rede als meta-instantie, die een kritische beoordeling geeft van dat wat in een cultuur stand komt ('beschouwing', 'reflectie')

[c]Zo stelt Alexy dat een van de basisvoorwaarden voor een discussie is dat de voorstellen die je doet ook door jou in eenzelfde situatie aanvaardbaar zouden zijn. Een rationeel-ethische eis. Maar moeilijk te verwerkelijken. Een vader zal zich de situatie van de zoon moeilijk kunnen indenken en zich de eigen goede oude tijd te binnen brengen. Toch blijkt dat in Nederlandse gezinnen overwegend een sfeer van onderhandelen bestaat, tussen ouders en kinderen (over kleedgeld, uitgaanstijden, zakgeld, tv-kijken), maar ook tussen de partners. De Swaan spreekt dan ook van een onderhandelingshuishouding.

Rechtvaardigheid en openheid zijn streefbegrippen. Zij geven de bereidheid aan persoonlijk en binnen de groep de ethische code toe te passen en te handhaven, de belangen van alle leden steeds in de overwegingen op te nemen en machtsuitoefening en geweldpleging te bestrijden. Dit zonder dat men zich laat meeslepen door gevoelens van schuld en moedeloosheid. Ook hier geldt dat men zich in alle nuchterheid moet bezinnen op de situatie, waarin men zich bevindt en op de middelen die ter beschikking staan. Het advies geen vakantie te nemen omdat deze instelling behoort tot het onderdrukkende en kapitalistische prestatiesysteem -en daarom in strijd is met de ethische code- mag gebaseerd zijn op een eerbaar motief, voor een weloverwogen en doordacht voorstel is het te vaag en te emotioneel gekleurd. Het gaat voorbij aan het feit dat men, indien men geen kluizenaar wil worden of zelfmoord wil plegen, wel binnen een systeem moet leven en dat vakantie voor velen een *noodzakelijk* gevolg is van dit systeem (en bovendien een plezierige en opbouwende activiteit kan zijn).
Niet dat dwangsystemen en machtsstructuren niet moeten worden bestreden, maar dit behoort bewust en stelselmatig te gebeuren op grond van zakelijke, praktische en ethische argumenten. Alleen hier liggen de kansen als men zich tenminste niet wil overgeven aan een totale aanpassing aan het systeem of wil overgaan tot een totale weigering er aan deel te nemen (Marcuse).

9.11.3 Gesloten beraad

(1) Binnen een moderne samenleving -op het werk, in de school, op de universiteit en vaak ook in het gezin- liggen de verhoudingen tussen de mensen van te voren vast in regels. Overgeleverde waarden beheersen het gedrag. Er zijn geen echte mogelijkheden tot gesprek en discussie omdat ethische argumenten zijn buitengesloten: het overleg is beperkt en niet open. Waar praktische argumentatie en moralisme zich verenigen, treft men een gesloten, aan traditionele normen en regels gebonden beraad. De grenzen van de moraalgebonden argumentatie worden zo maar al te duidelijk.

-Een discussie over de wenselijkheid van kernenergie (→ 10.9.6.3)[a] mag dan gepaard gaan met een praktische argumentatie (D/M E, nE, R, G), zij gaat tevens apriori uit van de rechtvaardiging van de technologische samenleving en het consumptieve gedrag, dat daar mee gepaard gaat. Dit apriori wordt niet in het beraad betrokken, motieven en waarden worden niet aan een kritisch onderzoek onderworpen. Men is niet vrij het, na een afweging van de huidige en toekomstige belangen, te aanvaarden of te verwerpen. Hetzelfde geldt voor de milieuproblematiek [→ 9.10.6.3k]. De gegeven ethische code is in de ogen van velen te beperkt[b] om tot een juiste beoordeling te komen van de plaats van mensen binnen samenleving, natuur en kosmos. Hetzelfde geldt voor de rechtvaardiging van genetische manipulatie.

-Een beraad over spieken en spijbelen (→ 9.10.1) kan tijdens een lerarenvergadering niet anders dan gesloten zijn. Een ethische argumentatie zou berusten op afspraken en regels die rekening houden met de motieven, de wensen en de inbreng van alle deelnemers binnen de school.
Voor veel ouders en leraren is het maken van een spiekbriefje een inbreuk op de goede orde. Toch is het een hoogst effectief middel om op korte termijn via hoge cijfers goede prestaties te leveren. Omdat de leerling maar al te vaak zijn motieven ontleent aan rapport en diploma -en niet wordt gemotiveerd door weetgierigheid en studiezin- kan men zijn gedrag allen maar prijzen. Bovendien spieken (en spijbelen) zijn een spannend, prettig en leerzaam tijdverdrijf.
De oudere, die op dit punt verwijten maakt, moraliseert. Hij legt zijn motieven, en de rationalisaties ervan, op aan de jongeren zonder in te zien dat de waarden die hij probeert over te dragen gefundeerd zijn in groepsbelang en traditie. Zij zijn niet doordacht en in een open overleg kritisch besproken.

(2) In het gesloten beraad heerst het GV. Dit reageert dikwijls in alle redelijkheid: logische tegenstrijdigheden worden herkend, feitelijke gegevens blijken in de dagelijkse bewijsvoering grote waarde te bezitten. Het doorziet de samenhangen van oorzaak en gevolg. Op moreel gebied worden de gevolgen van gedrag overwogen en aan een oordeel onderworpen. Het acht zich aan regels en beloften gebonden. Maar toch winnen emoties en vooroordelen het van de redelijkheid ('common sense') als de discussie tot de kern doordringt of de situatie bedreigend wordt. Retoriek wordt dan tegen de argumentatie in geweer gebracht, zeker als persoonlijke en gemeenschappelijke belangen worden aangetast of de traditionele zekerheden worden ondermijnd. Het is toch volstrekt redelijk en gezond zich te keren tegen de boze wereld en zich er emotioneel tegen te wapenen.
Het GV is een karakterloze en onbetrouwbare bondgenoot, maar het is moeilijk te ontmaskeren: het steunt mensen immers en geeft het kracht, het sluit de rijen, dient hun eigenbelangen en redt hen ogenschijnlijk uit allerlei hachelijke situaties.

→ Het gezonde verstand: 1.3.2.

---

[a]Dit voorbeeld kan worden vervangen door vele andere: het aanleggen van spoorwegen, landingsbanen, het boren naar gas in natuurgebieden.

[b]Zij lijkt gebaseerd te zijn op een formeel begrip rechtvaardigheid en op het zakelijke mensbeeld van de *homo economicus*.

(3) De argumentatieleer vindt haar rechtvaardiging in de gedachte dat de menselijke rationaliteit binnen groep en gemeenschap een uitnemend instrument is het gedrag doelmatig en zelfs rechtvaardig te ordenen. Mensen kunnen leren zich tegen plotseling opkomende impulsen en negatieve, zelfzuchtige motieven te verzetten door zich hun belangen en die van anderen in alle redelijkheid tegen elkaar af te wegen en zo veilig te stellen. Ook in tijden van nood, spanning en conflicten, waarin mensen gemakkelijk angstig en agressief reageren en naar retorische (of nog zwaardere) middelen grijpen, zijn een nuchtere kijk, onderling vertrouwen en samenwerking het enige middel erger te voorkomen.

(4) Een aparte vorm van gesloten argumentatie tref je aan in de rechtspraak. Er wordt van een rechtbank gevraagd een oordeel te vellen over begane misdrijven, de schuldvraag te onderzoeken en de strafmaat te bepalen. Het uiteindelijke vonnis is gebaseerd op rechtvaardigheidsbeginselen zoals die in de grondwet staan omschreven, op wat in wetten is vastgelegd, op wat binnen de traditie aan regels en inzichten is verkregen, op wat er in de literatuur door deskundigen wordt geschreven en op de persoonlijke visie die de rechter op de zaak heeft.
De argumentaties zullen zich zeker binnen de perken van de rationaliteit afspelen, maar omdat er sprake is van zoveel verschillende, soms botsende invloedssferen, zal het in feite vaak moeilijk zijn de geldigheid van bewijs en vonnis vast te leggen. Dit alles wordt nog versterkt door het feit dat veel redeneringen procedureel en inhoudelijk op interpretaties zijn gefundeerd. Met alle discussie en verwarring vandien.
Bovendien komt de rechtspraak in botsing met de logica doordat zij in beginsel twee drogredeneringen als uitgangspunt aanvaardt. Zo beroept zij zich voortdurend op Autorteiten, of dat nu misplaatst is (het 'argumentum ad verecundiam') of niet.
Tevens wordt aangenomen dat iemand onschuldig is tot het tegendeel aangetoond. Deze stelling wordt afgeleid uit het argumentum ad ignorantium: als niet is bewezen dat iets *niet* het geval, dan is *dus* datgene wel het geval (Van Eemeren cs). Als je niet kunt aantonen dat een kabouter *niet* bestaat, bestaat hij *wel*.
Al met al is het de vraag of de rechtspraak niet wordt prijsgegeven aan irrationele vaagheid en retoriek. Een gedachte die nog wordt versterkt door de het feit dat de verhouding tussen beklaagde en rechtbank wordt beheerst door een machtsstructuur. Als jouw interpretatie bv verschilt met die van de rechtbank, kan je niet besluiten de discussie te ontlopen en je eigen weg te gaan. Wat bij een praktische argumentatie wel is toegestaan.

9.11.4. Kader. DE MILIEUPROBLEMATIEK: EEN PRAGMATISCHE AANPAK

1. Het argumentatieschema

Doel	Het menselijk (voort)bestaan, gedefinieerd in termen van een plezierig en welvarend leven.
Middel	Grootschalig gebruik van natuurlijke hulpbronnen.
Nadelen, risico's	Ontbossing, overbevissing, overbejaging, overbevolking, gebrek aan grondstoffen, vervuiling.
Gevolgen op langere termijn	Ecologische ramp.

Nodig: voorstel om deze ramp te voorkomen.[a]

2. Vooronderstellingen

VGO/GV: Hedonisme ('consumptisme'), eudaimonisme, WTE.

Mensbeeld: Homo economicus.

Natuurbeeld: De organische natuur wordt gekenmerkt door een voortdurende, onderlinge strijd van enkelingen en verbanden om voedsel en gebied. Er valt niets anders te bewonderen in het ecologische systeem dan dat het zo en niet anders werkt: bloedig en zonder aanzien des persoons. Zelfs de fascinatie die ervan uitgaat kan niet anders dan samengaan met een diep gevoel van weerzin in de 'Rücksichtlosigkeit' van het systeem. Aan dit toevallige, evolutionaire product behoeven mensen zich in de grond van de zaak niets gelegen te laten liggen.

Het natuurbeeld:

- → Nietzsche, Paglia
- → Hobbes, Rousseau, Diderot
- → Descartes, Sartre
- → Goethe, de Romantiek, De redevoering van Seattle, New Age
- → De evolutietheorie, het natuurwetenschappelijke mensbeeld

Een tegengestelde, diep religieus-mystieke houding vindt je bij aanhangers van de *Deep Ecology*'. Door hen wordt aan het leven op aarde een intrinsieke waarde toegekend, het heeft waarde op zich.
Bovendien is alle leven één, je kunt geen onderscheid maken tussen mens en natuur. Er bestaat één onafgebroken geheel als een continuum van organismen ('Gaia'). Ik ben als een onlosmakelijk deeltje verbonden met dit bezielde, levende geheel en moet leren me ermee te identificeren ('Ik *ben* het regenwoud'). Mijn zelf ligt in een groter Zelf en moet daar in opgaan: je omarmt die oeroude boom en vraagt hem om raad. En die krijg je.
Vanuit dit standpunt vereist de natuur respect en solidariteit. Zij mag niet instrumenteel worden opgevat als een middel voor mensen om hun leven vrij en gezond te leven, maar zij moet worden bezien vanuit een *ecologische spiritualiteit*, die weet dat *alle* organismen als 'teleologische centra van leven' (Paul Taylor) hun plaats innemen en niet ter beschikking van andere staan.
In de moderne tijd is de relatie met de natuur geheel verstoord, alleen een radicale verandering in mentaliteit en aanpak kan de situatie nog ten goede doen keren. WTE is agressief en bedreigend, zij heeft de kwaliteit van het bestaan geheel aangetast. We moeten het leven weer in zijn intrinsieke kwaliteit leren waarderen. Het pragmatistische *environmentalism* dat vertrouwt op politiek-economische ingrepen en op de komst van nieuwe technologieën, gaat aan de kern van de zaak voorbij. Alleen een nieuwe vergeestelijkte mentaliteit kan de kansen nog doen keren. Aan een opzet op grond van een praktische argumentatie, zoals die in dit kader wordt toegepast, kent men geen enkele waarde toe. Een verstandelijke aanpak wordt gewantrouwd en afgewezen.
Deep ecology is, dat blijkt, meer dan een doordeweekse actiegroep: haar leden beleven de nieuwe visie samen met elkaar in ceremonie, ritueel en workshop. Zo bezin je je binnen de groep opde natuur in zijn spirituele diepten en bereid je je voor op acties in de praktijk. In de grond van de zaak gaat het dus om bekering en initiatie die uitmonden in een nieuwe persoonlijk spiritueel beleven dat zich uit in een nieuwe leefstijl.

---

[a]Een van de grootste problemen is hoe men te weten kan komen hoe het werkelijk met het milieu is gesteld. Denk alleen maar aan de discussie rond het werk van Lomborg of aan de enorme stapels rapporten en verslagen, waarvan de uitkomsten erg uit elkaar kunnen lopen. Bovendien zijn deze uitkomsten altijd ramingen met een ruime marge naar boven en naar beneden. Deze geven dan ook aan vooruitgangsoptimisten én aan doemdenkers ieder hun eigen argumenten.

Er is sprake van een puur anti-moderne instelling die vanuit de Verlichting gezien bijna tot niets anders kan leiden dan tot een reactionaire politiek. Denk aan de inzichten van een Heidegger, die van veel grotere invloed zijn geweest op de Deep Ecology dan vaak wordt aangegeven.[a] Bovendien, welke reële voorstellen staan deze groep voor ogen anders dan die welke door de pragmatici naar voren worden gebracht (→ paragraaf 3)? Of zou je met Naess werkelijk moeten aanvaarden dat uit een innerlijke, natuurlijke instelling wel een gewoonte zal groeien, die maakt dat dan zal blijken wat moet worden gedaan? Is dat een methode om het milieuprobleem, laat staan de globalisering te lijf te gaan? [b]

→ Deep-ecology: AD.IV.5A.
→ Religie, het kosmische model: 5.1.
→ New Age: Exc.XXXIX.5.0.
→ Anti-moderniteit:Exc.XXXIX.5.1-5.3.
→ Globalisering: Exc.XXII.3.3.4.

3. Uitwerking en fundering van het voorstel

(1) Een van de belangrijkste problemen bij het formuleren van een voorstel is dat de gevolgen van de negatieve omgang met het milieu voor een belangrijk deel buiten het gezichtspunt liggen van de deelnemers aan de discussie. De urgentie daarvan wordt maar voor een klein deel gevoeld.
Van het hedonisme valt daarom niets te verwachten: alles draait om persoonlijk plezier op korte termijn. Ook het eudaimonisme richt zich op het eigen leven.
Het utilarisme heeft sterk sociale kanten, maar de kern van zijn ethiek ligt in het gegeven dat mensen hun directe belangen onderling afwegen. En dat principe speelt geen rol in de verhouding tot toekomstige generaties. En juist die zullen de gevolgen het hevigst voelen, juist hun belangen staan op het spel.

Parfit wijst in dit verband op een curieuze paradox: mensen in de toekomst zullen de voorafgaande generaties nooit iets verwijten omdat zij zelf het product zijn van dat wat hun voorouders tot stand hebben gebracht. Zouden dezen zich anders, bv op een meer verantwoordelijke manier, hebben opgesteld, dan zou er een ander nageslacht zijn ontstaan en waren de critici er zelf niet geweest.

(2) Blijft over een beroep op de redelijkheid van mensen als bewuste wezens die in staat zijn RT te overzien en die openstaan voor dat wat zich buiten hun directe horizon afspeelt. Het is vanuit de argumentatieleer volstrekt redelijk de gevolgen van de omgang met het milieu in de overwegingen mee te nemen en voorstellen te doen om de negatieve effecten ervan -aantasting, uitputting, vervuiling- zoveel mogelijk te bestrijden. Het is ook volstrekt redelijk de natuur als bron van alle menselijk leven en als instrument van zijn welvaart en welzijn in stand en gezond te houden. Beperking van de economische groei, geboortebeperking, duurzaamheid van goederen, inperking van de kapitalistische marktwerking zullen in ieder nuchter voorstel een rol spelen. Dit wel met de kanttekening dat juist markt en groei nog steeds een voldoende voorwaarde lijken te zijn om mensen aan werk te helpen en de armoede te bestrijden, ook in onderontwikkelde gebieden. Heden en toekomst strijden om de voorrang.

(3) Een beroep op gevoelens van solidariteit zal vanuit een verzakelijkte, moderne maatschappij niet aanslaan, zij past meer binnen een gemeenschap à la Tönnies. Bovendien kan dit begrip niet worden toegepast op verleden en toekomst: men is solidair met tijd- en lotgenoten. Laat men het slaan op voorafgaande en nakomende generaties dan krijgt het een animistische en zelfs magische bijklank.

(4) Nogmaals, het grote probleem voor de *Deep Ecology* en andere alternatieve groeperingen is dat hun oplossingen ondanks de gloedvolle, empathische en zelfs vaag-religieuze manier van spreken in dezelfde lijn zullen liggen als de bovenstaande. Meer dan een *retorisch* kader biedt hun benadering niet.
Of de beschuldigingen zijn waar dat men te maken heeft met *reactionaire* standpunten in de vorm van *De Mythe van de Natuur* of van anti-moderne filosofieën als die van een Heidegger en een Sloterdijk.

---

[a] Er is sprake van een mengeling van invloeden: van Indiaanse en oosterse natuurfilosofie tot aan Capra en Roszak. Dit betekent in feite een omarming van New Age als spirituele achtergrond en van de anti-moderniteit als filosofische uitvalsbasis, met haar vaste ijkpunten: Nietzsche en Heidegger.

[b] Je kunt ook een meer genuanceerd standpunt innemen. Mensen komen voort uit de natuur en zijn er tot voor kort diep mee verbonden geweest. Met de vernietiging ervan wordt een van zijn levensaders doorgesneden. De natuur hoort bij de mens, en niet omdat ze goddelijk zou zijn, maar omdat ze het leven verrijkt en hem aan zijn oorsprong herinnert. Daarom moet er alles aan worden gedaan haar te beschermen. In deze trant E.O.Wilson.

4. Dierethiek.

(0) Een belangrijk punt van discussie is de plaats die dieren innemen als onderdeel van menselijke samenlevingen.

(1) Een aantal dieren wordt vanaf het ontstaan van de menselijke beschaving gebruikt om de mens te helpen, te vergezellen en te vermaken. Zo zijn zij in zekere zin 'partners' geworden, zij maken direct deel uit van de menselijke cultuur en daarmee van de menselijke gemeenschap. Dit betekent dat vanuit utilaristisch oogpunt rekening moet worden gehouden met hun belangen ('do ut des') en dat zij vanuit de kantiaanse ethiek niet alleen als middel, maar ook als doel moeten worden beschouwd. Pijnigen is uit de boze, een goede verzorging noodzaak. Vormen van nutteloze gevangenschap (circus, dolfinarium, dierentuin en kermis) moeten zeker dieren waarbij men een hogere soort van bewustzijn vermoedt, worden bespaard. Of goede zorg en een pijnloze dood het fokken van dieren voor consumptie (en voor de bontproductie) voldoende rechtvaardigen hangt af van de vraag of de dieren zich van hun existentiële situatie bewust zijn. Is dit niet het geval -en dat lijkt voor de hand te liggen[a]- dan zijn hiertegen geen ethische bezwaren in te brengen.

(2) Jacht en vissen zijn, hoe wreed dit ook moge klinken, ethisch verantwoord: de natuur zelf is immers één grote jacht. Geen enkel dier is doel in zichzelf en telt mee als individu, maar is louter potentieel slachtoffer en een middel voor consumptie. Activiteiten als vissen en jagen kun je met Veblen terecht 'barbaars' noemen, maar immoreel zijn zij niet.

(3) Een diep ethisch probleem ligt opgesloten in de vaak pijnlijke (en onwaardige) proeven die dieren moeten ondergaan binnen de medische research. Hier botsen pragmatisme en deontologische ethiek op een manier die de deelnemers aan het debat in opperste verwarring achterlaat.

→ Dierethiek: AD.IV.5E.

[a] In Exc.XV.2.2.1. wordt een onderscheid gemaakt tussen pijn als fysiologische prikkel en als emotionele beleving, als gevoel. Dit laatste is alleen aan de orde als het organisme in het bezit is van een pre-frontaal schors en van de mogelijkheid bewust na te denken. Dit komt alleen voor bij mensapen. Alleen bij deze(n) kan dus sprake van een ervaring van leed. Wel is er bij alle dieren die voor de consumptie worden gefokt sprake van een stress, maar ze beleven die niet.

9.12. De retorica

Feiten zijn rechts.
Jan Pronk

9.12.0. Inleiding

Verbale communicatie kan zich ook uiten in het houden van een welsprekend betoog voor een groter of kleiner publiek: een jury, een partijvergadering, een parlement, een collegezaal vol studenten, een kerk vol intellectuelen, een stadion vol gelovigen of gewoon in het dagelijkse leven, thuis of in de kroeg. De spreker wil op succesvolle manier een boodschap overbrengen en probeert met alle -ook redelijke- middelen zijn doel te bereiken. Hij verwacht geen weerwoord, maar zoekt wel naar bijval en applaus. Deze vorm van communicatie, de retoriek, wordt onderzocht in de retorica.

De term retorica omvat traditioneel een vorm van taalgebruik én het onderzoek naar deze vorm. In dit boek wordt de verbale vaardigheid omschreven als retoriek. Retorica is een meta-activiteit, zij is de wetenschap die de regels en werkwijzen bestudeert, die het betoog zijn overredingskracht en zijn schijn van redelijkheid geven. De term retorisch is van toepassing op beide gebieden: het retorisch onderzoek naar een betoog kan uitwijzen dat het retorisch is. 'Retoricus' is alleen van toepassing op iemand die zich retorisch uit[a].
De retorica als onderzoek naar emotioneel-beeldend taalgedrag kan theoretisch worden ondergebracht in de taalwetenschap en praktisch worden uit gewerkt in het vak taalbeheersing, dat de taak heeft werking en invloed, de zwakte en kracht van verschillende vormen van taaluiting in te prenten.
Het is in dit verband louter speculatief te veronderstellen dat de retorica een eigen plaats binnen de wetenschappen voor zich mag opeisen omdat 'het retorisch vermogen' van mensen een weerspiegeling is van een dieperliggende en onbewuste metaforisch-beeldende structuur van de menselijke geest en zo de basis is van mythe en filosofie[b].

9.12.1. Aristoteles

Voor Aristoteles spelen drie factoren bij het gebruik van retoriek een doorslaggevende rol: ethos, logos en pathos. Veel van het succes van een spreker hangt af van het vertrouwen dat hij krijgt en van het karakter dat hem wordt toegeschreven ('ethos'). In zijn redevoering of betoog zal hij daar dan ook op moeten inspelen. Belangrijk is eveneens dat hij het publiek emotioneel weet te raken en het gevoelsmatig overhaalt zijn boodschap te aanvaarden, door bv verdriet of medelijden op te roepen ('pathos'). Maar de kern ligt in de inhoud van het betoog. Deze moet zijn gebaseerd op argumenten, die op logische wijze worden geordend en afgeleid ('logos'). Bedoeling van zijn betoog is geloofwaardigheid te bereiken. Mensen moeten worden overtuigd, niet overreed.
Dat ook opbouw en stijl moeten bijdragen aan de zeggingskracht van een rede is vanzelfsprekend: niet voor niets is de retorica de leer van de welsprekendheid[c].

9.12.2. Plato contra de Sofisten

(0) Aristoteles neemt duidelijk de kritiek ter harte die Plato had ingebracht tegen het retorisch gebruik van de taal door de Sofisten. In zijn Gorgias stelt deze de redelijke argumentatie tegenover een suggestieve welsprekendheid.

(1) Taal is een middel macht uit te oefenen. Je kunt mensen met suggestie en vleierij gemakkelijk en diepgaand in hun gedragingen beïnvloeden. De Sofisten hebben dit doorzien en zetten dit inzicht om in geld door jongeren op te leiden tot advocaat of politicus: leer de ander naar je hand te zetten!
In zijn debat met de Sofisten verwijt Plato -bij monde van Socrates- hun niet dat zij anderen leren macht uit te oefenen, maar dat zij hun leren dit *ondoordacht* te doen. Zij gaan in hun onderwijs niet in op de vraag welk (verbaal) gedrag in het algemeen, maar vooral ook in de politiek nodig is.

---

[a]Dit in tegenstelling tot het woord logicus, dat alleen van toepassing is op de onderzoeker.

[b]Men kan in dit verband wijzen op eenzelfde soort discussie rondom de logica (→ 3.5.9).

[c]De opzet van een redevoering komt in de klassieke retorica uitvoerig ter sprake en bestaat uit vijf stadia: de inventio (het vinden van een onderwerp), de dispositio (het rangschikken van de stof), de elocutio (het zoeken naar de juiste formulering, de stijl van het betoog), de memoria (het uit het hoofd leren en het onthouden van de rede) en de actio (het uitspreken van de rede met juiste gebaren, mimiek en intonatie).

Plato vergelijkt de retorica met de kookkunst. Deze palmt je in met heerlijke recepten, maar ontloopt de vraag naar de gezondheid. Retorica is een schijnwetenschap omdat zij louter een beroep doet op menselijke instincten en begeerten, en niet probeert deze in een samenhangende theorie op hun functie en waarde te toetsen en te beoordelen. Juist op een zo emotioneel gebied als de politiek -en daar richt de retorica van de Sofisten zich vooral op- heeft men inzicht en normen nodig. Men moet in alle redelijkheid een antwoord zoeken op de vraag naar de plaats en de functie die mensen innemen binnen de groep. Dit betekent dat men een onderzoek moet doen naar de beginselen van rechtvaardigheid ('dikaiosunè') en deugd ('aretè').
Plato weet dat zijn argumentatie de Sofisten niet overtuigt. Kallikles, Socrates' gevaarlijkste tegenstander in de discussie, ontkent niet dat een kritische en redelijke benadering in de jonge jaren zijn charme heeft en zelfs nuttig is, maar een volwassen man, hij die in het volle en harde leven staat, moet overgaan tot handelen, moet zich kunnen redden en moet zijn invloed laten gelden. Alleen zo kom je vooruit! Filosofie past niet bij een krachtige en manlijke persoonlijkheid. Macht, en daar is iedereen op uit, is nu eenmaal niet een redelijk, maar een natuurlijk, een instinctief gegeven. En daar kan Socrates het mee doen.

Plato is van oordeel dat de rede van een bovennatuurlijke orde is. Dit maakt zijn standpunt speculatief en daarom voor velen niet (meer) aanvaardbaar. Toch betekent zijn visie een keerpunt. Tegenover een gedragswijze, die zich beroept op opwellende gevoelens en die emoties en steunt op opborrelende driften, tegenover de opvatting dat machtswellust en zelfzucht natuurlijke feiten zijn, meent Plato dat de mensen zich redelijk op hun situatie moeten bezinnen en zich te weer moet stellen tegen een irrationele aanpak van de problemen. Een grondgedachte die men in een iets gewijzigde en gematigde vorm terug vindt in de argumentatieleer.
Plato zou de moderne vormen van argumentatie hebben afgewezen omdat zij zijn gebaseerd op het hedonistische principe.Maar ook Aristoteles' visie op de retorica zou zijn goedkeuring niet hebben verkregen, omdat deze, evenals de argumentatieleer, uitgaat van de plausibiliteit van de gegevens ('eikos'). Feitelijke zekerheid is volgens Aristoteles niet te verkrijgen en dat betekent dat een betoog blijkbaar uit mag gaan van waarschijnlijkheden. En daarmee zijn we, volgens Plato, nog geen stap verder gekomen.

→ Popper, Irrationaliteit bij Plato: 9.1.2.1.

9.12.3. Het succes als criterium (1)

> De brede massa van het volk kan alleen bewogen worden door de kracht van het gesproken woord. Alle grote bewegingen zijn volksbewegingen, vulkanische uitbarstingen van menselijke hartstochten en emotionele gevoelens, ontketend door de wrede Godin van Smart of door de vuurgloed van het woord, geworpen temidden van de massa. Het zijn geen limonade-achtige ontboezemingen van geleerden en schijnhelden.
>
> Adolf Hitler

(0) Plato wijst de retoriek af, Aristoteles verbindt haar met logica en filosofie. Blijft het probleem dat vooral veel redevoeringen het doel hebben in te werken op een publiek, dat zich maar al te gauw emotioneel en gevoelsmatig laat inpalmen. Dit maakt de retoriek tot een gevaarlijk instrument. Vanuit de argumentatieleer is het dan ook vanzelfsprekend om de retorische eenzijdigheid te vervangen door het openbare debat, in de vorm van een discussie, waarbij twee of meer betogen tegenover elkaar worden gezet en op hun kracht worden getoetst. Het moderne, democratische alternatief.

(1) Retorica kan worden omschreven als het onderzoek naar opbouw, inhoud en toepassing van eenzijdige vormen van gedragsbeïnvloeding als redevoeringen en betogen.
Perelman en Olbrechts-Tyteca vallen bij de behandeling van de retoriek terug op de voor-socratische opvattingen van de Sofisten. Naar hun mening is een argumentatie -een betoog, een dialoog, een toespraak- altijd gericht op het effect dat de spreker beoogt bij het publiek. Juist omdat er altijd waarden meespelen, is het in een alledaagse argumentatie niet mogelijk op grond van feitelijk-zintuiglijk materiaal en van een logische bewijsvoering een beslissing af te dwingen. *Het succes dat je oogst bij je gehoor is het enige proefondervindelijke criterium voor een deugdelijke argumentatie.*
Als spreker moet je op kundige (= handige) manier inspelen op dat wat het publiek ervaart, verwacht, waardeert en redelijk acht. Omdat er geen rationele normen of algemeen aanvaarde empirische argumenten bestaan, die een betoog kracht geven, kan men de conclusie trekken dat het geen zin heeft een discussie te toetsen. Zakelijkheid, maar ook eerlijkheid en wederzijds respect, zijn psychologische begrippen, die zijn gebonden aan persoonlijke en morele waarden.

Perelman en Olbrechts-Tyteca stellen dat syllogistische bewijsvoeringen niet de kern vormen van dagelijkse discussies. En gelijk hebben ze: deze vorm van implicatief redeneren is weinig effectief . Maar dat betekent nog niet dat men in dagelijkse diiscussies niet zou redeneren: geen duurzaam gesprek kan zonder het implicatieve denken in zijn andere, meer vanzelfsprekende vormen. En daarmee bezit het een formele basis. Met als doel: het afwegen van mogelijkheden in een bepaalde samenhang en van het vinden van inconsistenties.
Perelmans begrip *redelijk ('raisonable')* op zijn beurt blijft in vaagheden hangen. Zo houdt de legerofficier die zijn mannen toespreekt een redelijk betoog als men mag veronderstellen dat zijn argumenatie waarde heeft voor een gehoor dat het geheel van redelijke zielen ('esprits raisonables') omvat. Met het idee dat het toegesproken gehoor van soldaten concreet zijn eigen idee heeft over de samenstelling van zo'n redelijk gehoor. Wat ook betekent dat ieder gehoor zijn eigen redelijkheid bezit. Over wat dan redelijkheid is, valt niet met andere gehoren te discussiëren.

→ Kader: De rede van senator Clarke.

(2) De wetenschap lijkt bij uitstek het gebied van de argumentatie te zijn: men discussieert op rationele wijze met elkaar en laat de feiten spreken. Analyse, definitie en logische bewijsvoering vormen de kracht van ieder wetenschappelijk betoog. Voor retorische strategieën en tactieken is geen plaats.
Maar dit concept blijkt schone schijn te zijn. Juist binnen de wetenschap zijn discussies vaak fel retorisch en verworden tot debatten in de negatieve betekenis van het woord. Van Poppers kritisch-rationele benadering, die uitgaat van nederigheid en oprechtheid, blijft dan weinig over. Zelfs over de bewijskracht van experimenten kan levenslang op het scherp van de snede -en tot bloedens toe- uiterst emotioneel worden gediscussieerd, zoals blijkt uit de kwestie Ungar (→ 7.2.2.4).
Ook binnen de wetenschap is de brenger van de boodschap in de eerste plaats uit op prestige en erkenning. Om die reden zal hij sterk op zijn publiek inspelen. De waarden die daar spelen zullen de zijne zijn. Dit betekent dat hij zich in de eerste plaats zal houden aan de gebruikelijke procedures, die een wetenschappelijke discussie kenmerken. Maar hij zal ook een beroep doen op morele en politieke waarden, die bij het publiek leven. Bovendien zal hij niet vergeten dat hij de naam van zijn studieterrein hoog moet houden, anders komen er geen studenten en gaan de subsidie- en sponsorkranen dicht. Voor de wetenschapsman betekent een (belangrijk) betoog vaak een kwestie van leven en dood. Czubaroff merkt dan ook op dat de meeste wetenschappelijke betogen, in plaats van aftastend en onderzoekend, aanmatigend van toon en dogmatisch van opzet zijn. Zo krijg je aandacht.
In de ergste gevallen gedragen wetenschapsmensen zich agressief en neerbuigend, hun aanvallen zitten vol verbaal geweld, zij spelen op de man, proberen reputaties te breken door de wetenschappelijke competentie en integriteit van hun tegenstanders omver te halen. Inhoudelijk is de kritiek zelf overdreven negatief en eenzijdig, en er alleen op gericht het eigen gelijk te krijgen.
Czubaroff geeft als voorbeeld van zo'n aanpak Chomsky's aanval op Skinners 'Verbal Behavior' in zijn 'Review' van 1959. Met doorslaand succes[a], ook al omdat Skinner zijn tegenstander onderschatte en het retorische spel niet wilde (of niet kon) meespelen.[b] Hij voelde zich verongelijkt en met zo'n instelling win je geen wetenschappelijke (straat)gevechten[c].

---

[a]De strategie van Chomsky was niet alleen retorisch van aard, maar had ook een grotere reikwijdte: 'Chomsky heeft in de jaren zestig een heel nuttige rol gespeeld door de theorieën van Harris op een duidelijke manier op de markt te brengen. Maar de ideeën die hij later op eigen kracht ontwikkelde, zoals het idee van een 'autonome syntaxis', heb ik altijd slecht onderbouwd en veel te pretentieus gevonden. Toch neemt hij een centrale positie in. Die heeft hij vooral te danken aan een slimme marktstrategie. Hij is altijd heel knap geweest in het genereren van publiciteit, het verzamelen van fondsen en het aanbieden van onderzoekplaatsen' (Pieter Seuren). Wat voor Chomsky geldt, geldt niet alleen voor hem. De schaduwzijden van het bedrijven van wetenschap in de laat-moderne periode zijn schrijnend genoeg.

[b]Skinner: '*Mijn reactie, ben ik bang, toont een gebrek aan karakter. In de eerste plaats zou ik de review hebben moeten lezen, en ik vond zijn toon walgelijk. Het was niet werkelijk een recensie van mijn boek, maar over dat wat Chomsky abusievelijk stelde dat mijn positie was. Ik zou me ook hebben moeten inwerken in de generatieve grammatica, die niet mijn terrein is, en om goed werk te leveren zou ik hebben moeten ingaan op het structuralisme.*'
Zelfs al had Skinner gereageerd, dan had het allemaal toch niets gegeven. Men was dolblij dat men de labatoria weer kon verlaten en zich veilig in zijn studeerkamer kon nestelen om al theoretiserend en speculerend op zoek te gaan naar de nieuwe humanistics, naar nieuwe waardigheden, vrijheden en verantwoordelijkheden, ver weg van Darwin, van Koko en van het onmenselijke, maar vooral ook oersaaie behaviorisme. Was het Chomsky niet gelukt, dan Dylan wel.
Wat Skinner naliet, werd jaren later door MacCorquedale gedaan: hij geeft een korte maar heldere uiteenzetting van Skinners *Verbal Behavior* ('Chomsky was simply wrong. This is a *great* book') en verdedigt het op superieure manier.

[c]Ernstig is het dat velen zich op grond van zulke retorische aanvallen te gemakkelijk laten overreden. Men wordt blijkbaar in zijn eigen vooroordelen bevestigd en weigert het werk van 'het slachtoffer' nog objectief te benaderen. Zo bv Derksen in zijn 'Wetenschap of willekeur', een inleiding in de wetenschapsfilosofie voor studenten, met de ondertitel 'Wat is wetenschap?'. Hierin neemt hij Dennetts (en Chomsky's) argumentatie als vanzelfsprekend over, zonder ook maar enige moeite te nemen Skinners werk te raadplegen (wat blijkt uit de bibliografie). En dit terwijl het gaat om een wetenschap-theoretisch vraagstuk dat van groot belang is binnen een inleiding tot de wetenschap. Bovendien wordt studenten hier juist geleerd hoe je in de wetenschap met je onderwerpen moet omgaan.

9.12.3. Kader. De rede van senator Clarke

In het Zuiden van de VS wordt door de blanke Thomas, afstammeling van een rijk en bekend geslacht, tijdens een treinreis een neger vermoord. Lizzie, een blanke prostituée, is getuige van deze daad en wordt door de blanke gemeenschap onder druk gezet een valse verklaring af te leggen, waarin de schuld wordt afgeschoven op een neger. Deze zou, met de vermoorde, Lizzy in de trein hebben willen verkrachten. Lizzy weigert mee te werken aan dit plan. Dan weet senator Clarke, oom van de moordenaar, haar met een klinkend betoog, toch te overreden om een belastende verklaring te ondertekenen.

Lizzie	./. Zoals de zaken nou staan is 't evengoed jammer, dat die neger me niet verkracht heeft.
Senator	*(ontroerd)* Maar kind...
Lizzie	*(triest)* Dat zou voor u veel prettiger zijn geweest en mij had 't niks kunnen schelen.
Senator	'k Dank u. *(Pauze.)* Ik wou dat ik u helpen kon. *(Pauze.)* Maar helaas, de waarheid is de waarheid.
Lizzie	*(triest)* Ja, dat is zo.
Senator	Ja. *(Pauze.)* Je moet alleen goed begrijpen, dat het hier gaat om 'n elementaire waarheid.
Lizzie	*(snapt het niet)* Elementaire waarheid...
Senator	Ja, ik bedoel 'n algemene waarheid.
Lizzie	'n Algemene? Is dat dan niet de waarheid?
Senator	Natuurlijk, natuurlijk is dat de waarheid. Alleen... er zijn verschillende soorten van waarheid.[a]
Lizzie	U denkt dat die neger me verkracht heeft?
Senator	Nee, nee, hij heeft u niet verkracht. Van 'n een bepaald standpunt gezien, heeft hij u helemaal niet verkracht. Maar ziet u, ik ben 'n oud man, die het een en ander heeft meegemaakt en die zich dikwijls vergist heeft, maar die zich de laatste jaren hoe langer hoe minder begint te vergissen. En mijn opinie in deze kwestie is volkomen afwijkend van de uwe.
Lizzie	Wat voor opinie?
Senator	Ja, hoe zal ik u dat nou uitleggen? Kijk: stelt u zich eens voor, dat de Amerikaanse natie zich plots aan u openbaarde - als een verschijning. Wat zou zíj u dan te zeggen hebben?
Lizzie	*(verschrikt)* Die zou mij vermoedelijk niet veel te zeggen hebben.
Senator	Bent u communist?
Lizzie	Grote god, nee.
Senator	Welnu, dan heeft zij u heel veel te zeggen. Zij zou zeggen: 'Lizzie, je bent op een punt gekomen, waarop je moet kiezen tussen twee van mijn zonen. Een van die twee moet verdwijnen.' Wat doet men in zo'n geval? Men behoudt de beste. Kom laten wij eens nagaan, wie de beste is. Wil je dat?

---

[a]Een mooi voorbeeld van de dubbele politieke waarheid. Voor de senator zijn er twee waarheden: een waarheid die hij doorziet én een feitelijke waarheid die bestemd is voor het volk. De feitelijke waarheid doet er voor hem niets toe. Voor de leiders geldt een esoterische waarheid waarin bv tot uiting komt dat macht manipulatie betekent. Het volk wordt voorgehouden dat De Natie, inclusief het leiderschap daarvan, de oorsprong is van het menselijke sociale handelen. Zonder zo'n illusie valt niet te leven. Zelf -daar lijkt het op- doorziet de senator de illusie wel en hij weet dat zijn macht op niets is gestoeld.
Toch zullen veel machthebbers zichzelf vaak voorhouden dat het aureool dat de massa hun toekent iets meer is dan alleen maar zelfbedrog. Zij voelen zich de plaatsvervangers van God of van Het Ideaal op aarde. Het is zelfs de vraag of zij zonder een vorm van zelfbegoocheling hun taak ooit zouden kunnen verrichten. Of je moet Nietzsche's Übermensch zijn of Dostojewski's Grootinquisiteur. Deze laatste stelt dat het volk God en de Kerk nodig heeft om te kunnen leven: 'Ik herhaal het, de mens heeft geen kwellender zorg dan iemand te vinden aan wie hij zo gauw mogelijk dat geschenk der vrijheid, waarmee dat ongelukkige schepsel ter wereld komt, kan overgeven. Maar de vrijheid van de mensen kan alleen hij beheersen die hun geweten geruststelt. ' Zelf gelooft de Grootinquiisteur niet in God.

Lizzie	Jawel. O, pardon, ik dacht dat u praatte.
Senator	Ik spreek uit haar naam. *(Hij gaat verder.)* 'Lizzie, die neger die jij beschermt, waar dient die toe? Hij is toevallig geboren, god weet waar. Ik heb hem gevoed en hij, wat doet hij voor mij? Niets, helemaal niets, hij lanterfant, hij gapt, hij zingt en koopt roze met groene pakken. Het is mijn zoon en ik heb hem even lief als mijn andere zonen. Maar, vraag ik u, leidt hij een menswaardig bestaan? Ik zou zijn dood niet eens bemerken.'
Lizzie:	Wat spreekt u goed.
Senator	*(gaat verder)* 'De andere daarentegen, die Thomas, heeft een neger gedood, dat is heel verkeerd. Maar ik heb hem nodig. Hij is 'n Amerikaan, voor honderd procent, hij komt uit een van onze oudste families, hij heeft gestudeerd in Harvard, hij is officier -ik heb officieren nodig-, er werken tweeduizend arbeiders in zijn fabriek –tweeduizend werklozen als hij kwam te sterven-, hij is een van onze leidende figuren, 'n bolwerk tegen het communisme, de vakbonden en de joden. Het is zijn taak om te leven en het is jouw taak om zijn leven te behouden. Zo is het. Kies nu maar.'
Lizzie	Wat spreekt u goed.
Senator	Kies.
Lizzie	*(schrikt op)* Wat? O, ja... *(Pauze.)* U hebt me in de war gebracht, ik weet niet meer waar ik aan toe ben.
Senator	Kijk me eens aan, Lizzie. Heb je vertrouwen in me?
Lizzie	Ja, senator.
Senator	Geloof jij, dat ik jou iets slechts zou laten doen?
Lizzie	Nee, senator.
Senator	Dan moet je tekenen. Hier heb je mijn pen.

Uit: Jean Paul Sartre,
De eerbiedige hoer

9.12.4. Het succes als criterium (2): kritiek

(1) Perelman en Olbrechts-Tyteca hebben waarschijnlijk gelijk als zij retoriek definiëren in termen van uiteindelijk succes. Maar de gevolgen van hun visie zijn vanuit een sociaal-ethisch standpunt gezien beangstigend. Het doet er blijkbaar weinig toe dat verbaal gedrag, onder het mom van persoonlijk of algemeen belang, eenzijdig en gewetenloos wordt misbruikt om mensen in grote getale te overreden zo te handelen dat zij de denkbeelden van een elite overnemen, de voordelen van kleine groepen vergroten en de macht van enkelingen ondersteunen.
De spreker, omgeven met een aureool van prestige en welsprekendheid, zoekt bijval bij het publiek. Hij speelt in op gevoelens van haat, angst, jaloezie en onzekerheid, roept op tot verontwaardiging en zelfbeklag en maakt gebruik van het wij-gevoel dat een massa bevangt.
Een enkel feit wordt een algemene waarheid, informatie wordt verdraaid, wensen van het moment worden verheven tot eeuwige waarden, vooroordelen worden gehanteerd als redelijke argumenten. Voortdurend beroept de redenaar zich op GV en VGO. Duidelijke tegenstellingen in zwart en wit vormen naast eenvoudige, goed in het gehoor liggende leuzen, de kern van het betoog.
Hij zoekt weerklank en vindt die in het applaus en het gejuich van het publiek dat zich gemakkelijk laat meeslepen door emoties, suggestie en effect. In kerken, gerechtshoven en politieke ruimten[a] wordt het woord maar al te vaak gebruikt als een machtig en verfijnd instrument om een gehoor te bespelen en in de ban te krijgen.

(2) Retoriek is, evenals de argumentatie, een instrument binnen de groep om anderen in hun doen en laten te sturen (Bc). Maar de retoricus laat zich met opzet en doelbewust leiden door zelfzucht en gevoel van macht, gebruikt persoonlijke invloed en prestige. Hij profiteert van menselijke gemakzucht en domheid, beroept zich op -vaak traditionele- waarden, die juist binnen een argumentatie kritisch worden geanalyseerd en op hun redelijkheid en billijkheid worden beoordeeld. VGO en GV zijn leidraad, bedrog wordt tot kunst verheven.

(3) De retoricus intimideert met het gebruik van diepzinnige beelden en metaforen, hij overrompelt met spitsvondige analogieën en vaag-speculatieve begrippen. Religie, mythe, metafysica, geschiedenis, ethiek, literatuur, argumentatieleer, wetenschap en logica worden op één hoop gegooid. Het gegeven dat binnen ieder van deze gebieden een antwoord wordt gegeven op een eigen vraagstelling, dat ieder een eigen methode en woordgebruik bezit, schuift hij hoogmoedig en zonder meer terzijde.
De retoricus bereikt zijn effecten door zijn gehoor mee te slepen, te vleien en in te palmen. Hij speelt op de persoon ('ad hominem'), op de groep, op de sekse, op beroep, afkomst , ras , geloof of klassenbewustzijn.[b]

Met een gloedvol betoog slaagt Augustinus, de kerkvader, er in zijn gelovigen op te zwepen tot gejuich, ja tot tranen toe te roeren en zover te brengen dat zij afzien van hun onderlinge godsdienstige twisten. Een prachtig resultaat -door Perelman dan ook met enige geestdrift aangehaald-, zeker als men bedenkt dat Hitler en de zijnen hun Germaanse gehoor -tot juichen opgezweept, ja tot tranen toe geroerd- zover wisten te krijgen dat zij hun onderlinge strijd staken en zich onbekommerd het Duizendjarig Rijk laten binnenvoeren.

De retoriek vindt haar kracht in het persoonlijk optreden, in de houding van de spreker, in zijn voorkomen, zijn air van geleerdheid of deskundigheid, zijn zelfvertrouwen of juist in zijn vertoon van bescheidenheid.

(4) Retoriek als methode van gedragbeïnvloeding moet worden bestreden. Demagogie (Goebbels, Le Pen) en populisme (Kennedy, Reagan) zijn in de politiek nog steeds een bedreiging van een zakelijke, praktische en ethische argumentatie, die kenmerkend is voor een democratische samenleving. Zij blijft, hoe fraai men haar doeleinden en methode ook weet te omschrijven, een wapen in de handen van elites

---

[a] In Lenie Riefensthals 'Triumph des Willens' kan men zien hoe een gehele stad wordt omgetoverd tot een politieke arena, vol muziek, versieringen, leuzen, parades en mensenmenigten. De stad als een rituele ruimte.

[b] In de politiek spelen volgens Kenneth Burke bovendien vaak (verbasterde) religieuze denkbeelden (*'motieven') een rol. De Ariërs als het beloofde ras, de joden als zondebok, Hitler als Messias, Fortuyn als de Heiland, maar ook: het Derde Rijk als de eindtijd (→ AD.III.3. bijlage I-II).

en is de vijand van openheid, gelijkwaardigheid, volwassenheid en mondigheid.[a]
Dit neemt natuurlijk niet weg dat redevoeringen niet kunnen floreren zonder het hanteren van retorische middelen: beeld, stijl, woordkeus -maar ook humor en ironie- zijn kenmerkend voor een sprankelend en boeiend betoog. Een spreker zal ook moeten inspelen op de belevingswereld van zijn publiek en zich aanpassen in woord en stijl, anders slaat zijn betoog helemaal niet aan. Toch zal dit moeten gebeuren zonder de argumentatieve kracht van zijn betoog te verzwakken. En daarmee komt men dicht in de buurt van de retorica van Aristoteles met zijn nadruk op de logos.

[a]Het belangrijkste onderscheid tussen argumentatie en retoriek ligt in de benadering van de werkelijkheid. In de retoriek worden feiten onderworpen aan wensen, belevingen en emoties, in de argumentatie worden de irrationele factoren zoveel mogelijk buitengesloten: de doelen (D) worden zelf onderwerp van doordachte analyse en discussie.

Oplossingen bij 9.8.1n. Kansberekening.

1. Het gooien van een zes in vier beurten

De kans dat je met een dobbelsteen geen zes gooit is 5/6. De kans dat dit viermaal achter elkaar gebeurt is $(5/6)^4$. De kans dat de zes in 4 worpen minstens eenmaal verschijnt is dan: $1-(5/6)^4= 0,5177$ (Schuh).

3. De quizmaster

Voordat de quizmaster verschijnt is de kans dat ik de prijs (+) zal aantreffen 1/3, maar met zijn inmenging verandert de situatie grondig.

In totaal zijn er drie kanssituaties (a-c), die zich afspelen voor drie kasten (I-III).
Zelf sta ik voor kast I. Ik win de prijs bij de verdeling a: de prijs zit in kast I.

I	II	III	
+	-	-	a
-	+	-	b
-	-	+	c

Bij zijn ingreep doet de quizmaster in situatie a de lege kast II (of III) open, zit de prijs in kast II (situatie b) dan opent hij de lege kast III, in situatie c opent hij kast II. Dit openen wordt weergegeven met een *:

I	II	III	
+	*	-	a
-	+	*	b
-	*	+	c

Het is duidelijk: als ik na de ingreep van de quizmaster voor kast I blijf staan, is mijn kans 1/3, maar loop ik over naar de andere kant en ga ik staan voor de kast die overblijft dan is de kans 2/3. Alleen in situatie a ontloop ik de prijs, in de situaties b of c ga ik voor de goede kast staan.

9.13 Naspel.

Over de deugd

- Gij schrijft dingen welke gij niet meent, gij zijt een huichelaar, ga heen....
- Dat is niet waar. Ik schrijf nooit dingen die ik niet meen. Maar dit wil ik wel weten: een gepast gebruik van hypocrisie acht ik een maatschappelijke deugd.
- Bah, hoe vuil.
- Het ware mij liever zoo gij in stede van met uitroepen met argumenten aankwaamt.
- Gij schrijft telkens over burgerdeugden, gij zingt de lof des huwelijks, gij roemt spaarzaamheid en ingetogenheid, gij wekt op tot kuischheid in daden en woorden, gij zet aan tot trouw vervullen van religieuze plichten.
- Inderdaad. Gij zoudt wel doen mij deswegen te prijzen.
- En wat doet gij zelf? Ik heb u onlangs betrapt op het geven van zinrijke knipoogjes aan alleenlopende jongedochters op wier kuischheid ik geen oortje zou durven zetten.
- Ben ik van bordpapier en stuc?
- Gij zijt een verkwister....
- Betaalt gij mijn rekeningen?
- Gij houdt u iederen dag op in lokalen daar men gelagen zet en gij drinkt daar genevers vermengd met allerhande duivelsche tincturen, geesten, elixers en essentiën.
- Komt den arbeider - óók dien in de hof der muzen - niet een gepaarde borrel toe?
- Wie zegt dat?
- Niet ik. Een dichtzuchtige bisschop, of, zoo gij het betamelijker acht: een bisschoppelijk dichter, hoewel dat niet zoo juist is.
- Ik ben ernstig.
- Helaas.
- Ik hoor u dikwijls ongepaste vloekwoorden bezigen en nog onlangs verteldet gij eenige anecdoten om een marienier te doen blozen.
- Het waren góéde....
- En uw kerkgang. In 1926 zijt gij één keer, zegge één keer ter kerke geweest.
- Des Zondagsochtends is het zoo heerlijk droomen....
- Gij zijt een zondaar. En, verschrikking, één die verstokt is en volhardt in het kwaad.
- Dat mij zoo zeer bekoort....
- Gij bekent dus.... Maar hoeveel erger is het, wanneer ge tezelfder tijd ethische en pedagogische prozastukken schrijft, opdat de wereld u verslijte voor een voorbeeld en een leider. Een huichelaar zijt ge en niets anders.
- Gij zijt een romanticus en dus een warhoofd, daarom duid ik uwe averechtsche slotsommen niet ten kwade. Ik zal trachten u een inzicht te geven in mijn houding. Wanneer ik moraliseer, doe ik niets anders dan een beeld geven aan de tegenstellingen in mijn leven. *Alleen* de zondaar kan met gloed en hartstocht over de Deugd spreken, omdat hij naar haar *verlangt*. Het verlangen naar het goede geeft aan de stem der verdoolden het *ontoerend accent*, dat het hart van zijn broeders diep treffen kan. En gij, gij zijt femelaars, gij die braaf en edel en ingetogen en welgeequilibreerd zijt, omdat ge niet weet wat het Gemis is en omdat gij begrijpt hoe voor óns alleen het Goede, de Deugd en de Rust-in-Deugd een *werkelijkheid* is geworden door het besef van ons gemis. De zondaar is de eenige mensch ter wereld die het recht heeft te moraliseren.
- Sofist.
- Huichelaar.
- Fij, schaam u. Ge zet de wereld op zijn kop.
- En wat zou dat nu ze toch eenmaal rond is?
- Ik vind u een gevaarlijk man.
- Ik doe het u desgelijks, want gij misprijst het goede der aarde. Hier ben ik aan de deur van een koffiehuis dat mij na aan het hart ligt. Ik groet u. Ik zal aan u denken bij het eerste glas en bij het tweede zelfs met verteedering.

Jan Greshoff